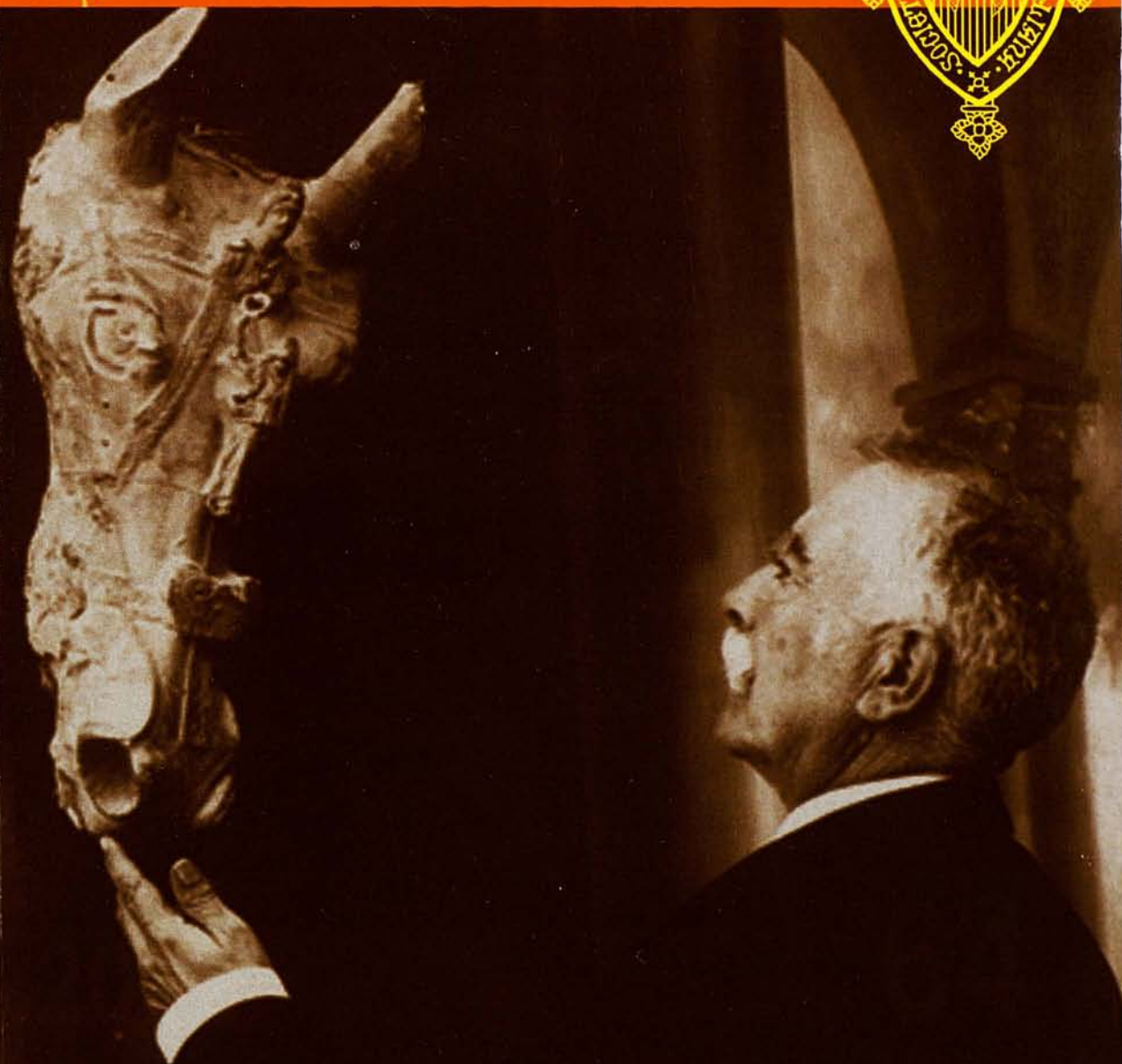

Bolletí de la Societat Arqueològica Tulliana

2008

64

ÍNDIX

In memoriam Gabriel Llabrés i Quintana (1858-1928)

GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY: En recordança de Gabriel Llabrés i Quintana 7

MIQUEL À. MARÍN GELABERT: Gabriel Llabrés i Quintana, un modernitzador de la historiografia en el canvi de segle 9

Monografies

JAUME SERRA I BARCELÓ: *Domus magister Johannis*. La transformació d'un espai a Madina Mayurqa 33

ROSA PLANAS: Els jueus mallorquins i els orígens del pseudolul·lisme alquímic 69

ANTONI MAS FORNERS: Endeutament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle XV. L'exemple del terme de Maria de la Salut 89

MIQUELA FORTEZA OLIVER: el gravat en els llibres mallorquins del segle XVI. La impremta Cansoles (1540- c. 1601) 115

MIGUEL FERRER FLÓREZ: Historia de los colegios de la Compañía de Jesús en Baleares 133

GUILLEM FIOL PONS: La mà de l'artista modern segons l'ull dels segles XVI-XIX: fortuna crítica 153

MARGALIDA TOMÀS: Aproximació a la tasca intel·lectual de Josep Tarongí 171

MARGALIDA BERNAT I ROCA: El Museu de Mallorca en els centres educatius: una experiència de difusió del Patrimoni 197

Documents

MARIA BARCELÓ CRESPI: Tomàs Seguals (?- †1513) i Macià Seguals (?-†1515) *lapiscidae* 223

MERCÉ GAMBÚS: L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538). Noves aportacions 255

JOSÉ LUIS BARRIO MOYA: El caballero mallorquín don Juan Miguel de Santa Cilia y sus capitulaciones matrimoniales (1626) 281

MARIO AURELIO POLI: La Virgen de Luján y su cronista franciscano Fray Antonio Oliver Felio o. f. m. (Palma de Mallorca*1711- † Buenos Aires 1787) 289

Vària

JAUME BOVER; RAMON ROSSELLÓ: Palmes i dàtils a Mallorca. Segles XIII –XV: *Phoenix dactylifera* i *Phoenix canariensis* 311

JAUME SERRA I BARCELÓ: Repercussions de la Setmana Tràgica a les escoles mallorquines 321

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

REVISTA D'ESTUDIS HISTÒRICS

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

Universitat de les
Illes Balears
Servei de Biblioteca i
Documentació
Edifici Ramon Llull

UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

5109538458

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

REVISTA D'ESTUDIS HISTÒRICS

ANY CXV

Nº 853

TOM LXIV

TERCERA ÈPOCA

**PALMA DE MALLORCA
2008**

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Història: 1885-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

ISSN 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738.1960

Anys: 3ª Època 1978-

Periodicitat: ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

www.arqueologicaluliana.com

Consell editorial:

Dra. Maria Barceló Crespí (Presidenta)

Sra. Carme Coll i Font (Secretària)

Sr. Antoni Vallespir Bonet (Tresorer)

Consell de redacció:

Director: Dr. Guillem Rosselló Bordoy, Deutsches Arqueologisches Institut

Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra

Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València

Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona

Dra. Sebastiana Sabater Rabassa, Universitat de les Illes Balears

Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

Secretari: Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

La correspondència i remissió d'originals i de monografies per a la seva recensió científica s'haurà de dirigir a:

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

E-Mail: Info@arqueologicaluliana.com

Aquesta revista es troba indexada a la base de dades ISOC i al Projecte DIALNET.

Imprès a: Gràfiques Mallorca – Inca

Tel. 971 50 14 02

La Junta de Govern de la Societat Arqueològica Lul·liana com a responsable del seu BOLLETÍ no se solidaritza ni necessàriament s'identifica amb els judicis i opinions exposades pels respectius autors que col·laboren en aquest número, els quals fan ús de la seva plena llibertat intel·lectual.

IN MEMORIAM
PII SAPIENTISQUE VIRI
GABRIELIS LLABRES ET QVINTANA
1858 – 1928
NOSTRI LULLIANI COETI PRAESIDIS
ANTIQVITATVM REGNI HVIVS
MAIORICARVM
MIRA ERVDITIONE PERITI
QVI ETIAM
IN LYCAEO NOSTRO BALEARICO
DISCIPLINAS HISTORICAS EDOCVIT
PER ANNOS
—
IN PACE VIVAT

En recordança de Gabriel Llabrés i Quintana (1858-1928)

Amb aquest proemi que ara encapçala el dossier del present volum la Societat Arqueològica Lul·liana dedicava el número XXVI del Bolletí a la bona memòria de Gabriel Llabrés i Quintana (1858 – 1928). Era l'any 1936, de trista recordança. Llabrés havia passat a millor vida sis anys abans i la nostra revista ben prest veuria cloure la seva primera època de la més brillant realització que Gabriel Llabrés Quintana, dintre de la seva molt important tasca divulgadora de la ciència històrica, havia gestat.

Als cent cinquanta anys de la seva naixença i vuitanta del seu traspàs la Societat Arqueològica ha volgut recordar la figura del fundador del Bolletí i del qui fou President (1917 – 1928) emprant el mateix lema que anys enrere fou l'inici d'una publicació cabdal per a la coneixença del savi, mestre i defenedor del patrimoni nostrat, dedicant-li una sessió homenatge en la qual es pronunciaren les paraules que s'inclouen en aquest dossier del Bolletí.

Sols voldria en aquest acte de recordança de la naixença de Gabriel Llabrés i Quintana fer unes reflexions sobre el significat de la persona i obra d'un home de l'Arqueològica que mereix molt més que l'oblit en el que ara es manté la seva figura.

És coneguda la frase amb la que el professor Vicenç Maria Rosselló Verger sol definir el panorama actual de la investigació quan afirma amb recança i dol més bé sarcàstic que en pla humorístic dient: *tot allò que s'ha escrit abans de l'any 2000 no serveix per res.*

És dura l'expressió, emperò avui la informació, fiable o no fiable, sorgida d'un Internet diabòlic és per als aprenents d'investigador més segur, més important que la consulta del document original o els comentaris dels que ens ensenyaren l'oblidat dístic dels llatins: *scripta manent, verba volant*. En realitat les paraules volanderes fugen, esvaïdes molt ràpidament, encara que llegir, saber llegir o entendre el que es llegeix, tampoc sigui, a hores d'ara, quelcom habitual.

Gabriel Llabrés als vuitanta anys de la seva mort, als cent cinquanta de la seva naixença, és un desconegut. I per a la Societat Arqueològica Lul·liana és obligatori remeiar tal oblit.

Per què?

Per moltes coses, Llabrés i Quintana, investigador i pedagog, informador de socarrel, plenament conscient, com el nostre paisà Tomàs Aguiló que a un llunyà 1849, anys abans de la naixença de Llabrés, defensava de manera abrinada que l'arqueologia suposava una eina imprescindible per a la coneixença de la història. Cal pensar que envers la figura de Gabriel Llabrés i Quintana es conjuguen ambdues coses creant el prototipus de l'investigador cabdal obert a totes les influències, amic de les tècniques més variades, en les quals excel·lia, gràcies a una ferma formació que en el segle XIX era modèlica i que a hores d'ara es manté tan allunyada de la realitat que a una màquina li prestam tota la confiança que rebutjam d'una transcripció paleogràfica ben feta.

No deixa de ser gratificant que la molt recent opinió d'un dels cap pares de la nostra política, no entraré en qualificacions sobre tema tan obtús, presenti un panorama alentidor

Vivim en una societat en què es valora excessivament l'empenta de la gent jove, la vitalitat, l'energia.

No és que em sembli malament, emperò el talent de la gent gran no el podem desaprofitar. El temps, l'experiència i el seny de la gent gran conflueixen perque aquest col·lectiu sigui un tresor desaprofitat per part de la nostra societat.

No deixem perdre aquesta figura entranyable que són els padrins.

Sempre he pensat que les vocacions tardanes són quelcom perillós, en especial quan l'autor de tan assenyades paraules en el moment adient no les va saber aplicar, de manera que escoltar-nos als que en aquelles saons estàvem sota la seva fèrula administrativa, sens dubte, hagués estat la seva actuació molt més profitosa del que fou. L'habitual indiferència envers aquells que començàvem a esser les figures entranyables que ara defensa es manté amb força dins la memòria i perdonar és cosa de cavallers, oblidar, oblidar no és possible.

De totes maneres no està de més recordar que és de savis rectificar, malgrat la saviesa no sol venir mai de Salamanca. És altra dita que cal tenir en compte sense oblidar-la.

Perdonau aquesta digressió que aplicada al cas de Gabriel Llabrés i Quintana té moltes semblances. No de bades, malgrat l'oblit de la seva actuació professional, fa goig veure com a l'obra cabdal d'un dels seus deixebles, em refereixo a la *Historia de España* de Pedro Aguado Bleye, que es reedita una i altra vegada i segueix sent tan útil malgrat fos escrita abans de l'any 2000, encara resa al seu frontis aquella dedicatòria:

A la memoria del Doctor don Gabriel Llabrés y Quintana.

Catedrático.

Hijo ilustre de Mallorca.

És per tot això que la SAL no ha oblidat Gabriel Llabrés, no tan sols la seva tasca com investigador, sinó també la seva obra divulgadora. Si seguim les històries escrites no podem obviar que el nostre Bolletí, fou fundat per ell mateix. Així consta a la sol·licitud administrativa mitjançant la qual la SAL demanava la preceptiva autorització per a la

publicació. No és precís afirmar que el Bolletí és la perla de la corona de la Societat, que malgrat esdeveniments indesitjables s'ha mantingut ferm lluitant per subsistir tal com besllumà Llabrés en crear-lo.

Recordem les paraules que Joan Pons i Marqués en una bella semblança de la SAL en celebrar els setanta-cinc anys de vida escriví:

Sí, n'ha tingut de fracassos,
n'ha encaixat de desenganys
i disgusts i rabiades!

Altres perles nascudes de l'esforç de Llabrés i moltes altres esperances de la SAL no han tingut la pervivència de l'obra llabresiana.

No tan sols fou el Bolletí creació de Llabrés. Home inquiet, d'una llarga trajectòria professional i docent fou un rodamón com altres mallorquins il·lustres. I aquest periple d'un lloc a l'altre tal volta fou la causa de la manca del seu nom a la llista dels fundadors de la Societat. L'any 1880 consta el seu aprenentatge a la Universitat de Madrid on es llicencià l'any 1881 i ocupà, per oposició, plaça del Cos facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs, destinat a la Biblioteca Provincial de Teruel on col·laborà a la *Revista del Turia*. L'any següent (1882) passava a la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona per retornar a Mallorca l'any 1883 com a professor auxiliar de l'Institut de Palma. A partir d'aquesta data professà la docència a diferents indrets de les Illes i de la Península:

1895 Catedràtic de Geografia i Història a Maó

1898 Catedràtic de Geografia i Història a Càceres

1903 Catedràtic de Geografia i Història a Osca

1908 Catedràtic de Geografia i Història a San Sebastián

1909 Catedràtic de Geografia i Història a Santander

1913 Catedràtic de Geografia i Història a Palma fins a la seva mort l'any 1928.

A Maó, fundada la *Revista de Menorca*, anys enrere per D. Joan Seguí Rodríguez, a punt de desaparèixer pocs anys després, Llabrés fou l'ànima de la seva resurrecció. Revista que encara es manté amb plena vigoria. A Càceres fundà la *Revista de Extremadura* (1899) i propicià la creació del *Museo de Cáceres*. Quelcom semblant succeí a Osca on fundà la *Revista de Huesca* (1903).

Ara bé la seva intervenció abasta molt més que aquestes tres fundacions com es pot veure en una ràpida ullada a les revistes i periòdics on publicà gran part de les seves investigacions:

Almanaque Balear 1884-1889	Almanaque para las Islas Baleares 1886-18956	Almanaque buordanés 1884
La Almudaina 1894-1926	El Archivo de Denia	L'Avens de Barcelona 1884-1889
Baleares	El Bien Público 1896	BRAH 1895

BSAL	El bon mot	El Católico Balear
Correo de Mallorca	El diario de Cáceres	España Regional
Hispania	La Ignorància	El Isleño
El liberal palmesano	Los Libros	Majórica
Museo balear	Sa Marjal	Miscelánea Turolense
La opinión	Las noticias	El noticiero balear
Revista de Aragón	La Palma	El Pirineo aragonés
Revista Catalana	Revista de Archivos	Revista de Archivos
Revista de Extremadura	Revista de Catalunya	Revista crítica
Revista del Turia	Revista Histórica	Revista de Menorca
La voz de la provincia	La Roqueta	La Última Hora

Seria llarg, massa llarg, continuar glosant l'actuació positiva de Llabrés i Quintana, les planes del Bolletí es troben farcides de les seves investigacions sobre els temes més variats: art, llibres, edicions textuais, investigacions històriques, sense deixar de banda els programes de les assignatures de Geografia i Història que impartí durant la seva vida professoral.

També, no cal insistir, és hora de finalitzar tan llarg període d'oblit, des de la seva mort ara fa 80 anys i recordar que el breu parèntesi en el qual la vàlua intel·lectual de tan il·lustre consoci va reviscolar i albirava una etapa important per a la seva recuperació humana i científics fou una alenada estiuenca que prest es difuminà.

La creació de l'Arxiu i Biblioteca Llabrés per part de l'Ajuntament de Palma, beneficiari per acord testamentari de Llabrés Quintana, juntament amb la Societat Arqueològica i l'Escola de Nàutica, arribà a ésser una realitat molts d'anys després de la seva mort. Ni tan sols el seu fill Joan Llabrés i Bernal, persona tan vinculada a la SAL com ho fou el pare, pogué veure complida la darrera voluntat paterna. El Centre a l'empara del convent de monges jerònimes i sota la guarda de l'Ajuntament de Ciutat va tenir una molt curta durada

Per què, de sobte, l'existència pública de l'Arxiu i Biblioteca Llabrés i Quintana que l'Ajuntament de Palma es va comprometre mantenir, s'esvai?

És un de tants misteris de la nostra terra on els monuments desapareixen tal com si fossin coloms volant, els noms s'esborren i la memòria del passat queda entre claudàtors, fèrreament tancats, on tan sols es recorda el que és convenient i correcte per a segons quines èpoques, segons quins fets, segons quins noms.

G. Rosselló Bordoy

Gabriel Llabrés i Quintana, un modernitzador de la historiografia en el canvi de segle

MIQUEL À. MARÍN GELABERT

No vull començar sense expressar un agraïment profund i especial als Drs. Maria Barceló i Guillem Rosselló Bordoy per haver-me convidat a intervenir en aquesta jornada de memòria dedicada a un dels historiadors mallorquins més rellevants dels darrers dos segles.¹ No cal dir que és per a mi un honor prendre la paraula per primera vegada davant un auditori del què he format part tants de cops, en una institució tan estimada.

Ara fa sis anys, en participar del grup de col·laboradors que, sota la direcció de Guillem Rosselló Bordoy, vàrem publicar el primer dels volums commemoratius de la història de l'Arqueològica entorn dels seus primers 125 anys, vaig emprendre una recerca personal sobre el paper de la Societat Arqueològica Lul·liana en el desenvolupament de la cultura i especialment de la ciència històrica a les Illes Balears. Una recerca, que difícilment podré tancar i que en aquest temps ha crescut cap a dins i cap a fora. Cap a fora, entorn del paper i del pes específic de la institució en el marc de la delimitació dels camps del saber i també dels intercanvis culturals de més ample abast. Des de 1880 ha estat una institució de primer nivell en què s'han vistes reflectides una bona part de les vicissituds de la cultura i de la historiografia del canvi de segle i de tot el segle XX. I cap endins, sobretot pel que fa al paper cohesionador i normalitzador de les pràctiques representat per tot un conjunt d'intel·lectuals –a vegades, de grups–, la trajectòria i el pensament dels quals ens permet copsar els ritmes i les formes d'expansió de les idees en el temps i en l'espai local.

Horst-W. Blanke², un historiador alemany especialitzat en teoria de la història i història de la historiografia, en un recent intent de sistematització dels tipus i les funcions de la història de la historiografia actual, ha afirmat que la disciplina es troba en una cruïlla funcional. A mig camí entre l'assortiment crític d'estàndards científics i la creació de les tradicions gremials, avui com en el segle XIX, l'aproximació biogràfica en forma de

¹ Aquest text s'ha construït fonamentalment a partir de les notes de la intervenció duta a terme el propassat 25 de novembre de 2008 a la sala de conferències de la Societat Arqueològica Lul·liana, en el marc de la jornada de memòria en honor de Gabriel Llabrés i Quintana, pel sesquicentenari del seu naixement.

² Professor de la Universitat de Bielefeld, Horst-Walter Blanke és especialista en història de l'historicisme i ha dedicat una bona part dels seus treballs de recerca a la relació entre la teoria de la història i la recerca en història de la historiografia. Cf. "Theorieprobleme der Historiographieggeschichte", dins K. H. JARAUSCH i altres, (eds.): *Geschichtswissenschaft vor 2000. Perspektiven der Historiographieggeschichte, Geschichtstheorie, Sozial- und Kulturgeschichte. Festschrift für Georg G. Iggers*. Hagen, Rottmann, 1991, 185-213; "Typen und Funktionen der Historiographieggeschichte. Eine Bilanz und eine Forschungsprogramm", dins W. KÜTTLER i altres (eds.): *Geschichtsdiskurs. Band 1. Grundlagen und Methoden der Historiographieggeschichte*. Frankfurt am Main, Fischer, 1993, 191-211 o "Towards a new Theory-Based History of Historiography", dins Peter KOSLOWSKI (ed.): *The Discovery of Historicity in German Idealism and Historism*. Berlin, Springer, 2005, 223-267.

semblança individual segueix essent un dels tipus principals d'aproximació al passat de la ciència històrica. En efecte, la solidificació de la memòria gremial, amb els seus herois i els seus metarrelats ontogenètics en forma de cristalls els àtoms dels quals es disposen repetidament seguint models preestablerts, compta amb l'enfocament biogràfic com a una de les eines principals per fixar jerarquies personals i intel·lectuals, consolidar els límits interpretatius de processos majors que impliquen el context del biografat o, tal vegada el més important, establir el camí genealògic que connecta passat i present en el gremi dels historiadors, un gremi acostumat al gregarisme i a la confrontació de grups.³

En aquest sentit, una sessió de remembrança al mestre, un dels pares iniciadors de la institució (i fundador del *Bolletí*), la influència del qual és indubtable des de l'origen fins al seu decés el 1928, un historiador que, en vida, va ser distingit per acadèmies culturals i institucions de caire estatal, i que més endavant va ser proclamat fill il·lustre de la Ciutat de Palma (1935), no cal ser justificada. Però sí, tal vegada, cal justificar la perspectiva des de la qual abordarem la nostra intervenció.

Resulta bastant evident que les institucions, com les persones, senten la necessitat de recordar com a forma de consolidació identitària.⁴ També, com una manera d'assumir l'herència dels qui ens varen precedir en el temps i que integren part de la nostra identitat actual. Aquesta consolidació identitària pren sovint una forma narrativa que fixa els límits dels objectes (personatges, èpoques, circumstàncies contextuais, lògiques situacionals) i la renglera d'interpretacions aplicables de manera que, per successió, acaben constituint una sort de seqüència narrativa més o manco oficial a què hi acudeixen altres historiadors que, treballant sobre objectes col·laterals, eventualment necessiten una aproximació tangencial a la institució. És així que el que comença amb una funció marcada pel consum intern de grup⁵ acaba alimentant l'argumentari de recerques més ambicioses.

Les commemoracions, els centenaris o les celebracions han constituït, des que els historiadors han assolit categoria professional, un pretext per a la reflexió, la recapitulació i la reinterpretació dels objectes celebrats, tot actualitzant-ne l'aproximació científica al mateix temps que es redimensiona el seu pes identitàri. Tant pel que fa al marc limitat de les celebracions institucionals, com pel que fa a marcs identitàris de caire nacional, en els darrers temps, hem comptat amb exemples tan palesos com les celebracions dels aniversaris de la fundació de la Junta para la Ampliación de Estudios (1907)⁶ o l'Institut d'Estudis

³ Cf. Hartmut LEHMANN: "Clíos Streitbare Priester: zur einföhrung", dins *Id* (ed.): *Historikerkontroversen*. Göttingen, Wallstein, 2001, 7-14 i Klaus GROSSE KRACHT: *Die Zankende Zunft*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2005.

⁴ Ignacio PEIRÓ: "La consagración de la memoria. Una mirada panorámica a la historiografía contemporánea". *Ayer*, 53, 2004, 179-205 o Pedro RUIZ TORRES: "De perplejidades y confusiones a propósito de nuestras memorias", *Hispanionova*, 7, 2007, 45p.

⁵ I, per tant, utilitza uns determinats recursos discursius (sobreesos, sentimentalismes, ús de la memòria autobiogràfica, presentisme conjuntural) i heurístics, no necessàriament exhaustius en el treball amb les fonts, ni rigurosos en la contextualització disciplinar.

⁶ José Manuel SÁNCHEZ RON (coord.): *La Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 80 años después*. 2 vols. Madrid, CSIC, 1988 y Miguel À. PUIG-SAMPER, (ed.): *Tiempos de investigación. JAE-CSIC, 100 años de ciencia en España*. Madrid, CSIC, 2007.

Catalans (1907)⁷, d'una banda, o de la Guerra de la Independència (del francès, d'alliberament o napoleònica, tot depenent de la perspectiva temporal o geogràfica de l'estudi),⁸ o les celebracions des del segle XIX dels centenaris del naixement i traspàs de Carles V o Felip II, per altra.⁹

Ara bé, com a historiadors professionals, nosaltres més que no cap altre gremi, tenim l'obligació de pouar el nostre passat amb les habilitats amb què hem estat formats. És per això que, –i tal vegada no cal dir-ho– des del segle de distància que separa el soci número 23 del 1605, la remembrança és un exercici inabastable, i en conseqüència el que pretendrem és fer història de la historiografia.¹⁰

A l'hora d'iniciar una aproximació a Gabriel Llabrés, doncs, hem de distingir molt clarament tres elements inicials. En primer lloc, hem de considerar que tenim al nostre abast un conjunt heurístic de primera categoria conservat a l'Arxiu Municipal de Palma¹¹ com a llegat testamentari del propi Llabrés (1928), que no va ser inventariat i catalogat fins a seixanta anys després, a partir de 1987.¹² Aquest fons documental conté un bon grapat dels materials biogràfics fonamentals, principalment pel que fa a documentació patrimonial, juridicoadministrativa, anotacions personals, correspondència, etc., però ha de ser completat amb altres conjunts documentals continguts en arxius universitaris (Madrid, Barcelona o Saragossa) i de l'Estat (Arxiu General de l'Administració, Reial Acadèmia de la Història, Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs¹³) que ens permetran l'accés a la seva activitat inicial formativa i posteriorment professional. També hem d'accedir al conjunt de la seva obra efectiva. I hem d'encreuar fons documentals d'altres

⁷ Albert BALCELLS: *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. I. 1907-1942*. Catarroja, Afers, 2002 i Albert BALCELLS i IZQUIERDO: *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. II. 1942 als temps recents*. Catarroja, Afers, 2007.

⁸ Ignacio PEIRÓ: *La Guerra de la Independència y sus conmemoraciones, 1908, 1958 y 2008. Un estudio sobre las políticas del pasado*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2008.

⁹ Una visió panoràmica de les commemoracions al segle XIX, a DDAA, *El siglo de Carlos V y Felipe II. La construcción de los mitos en el siglo XIX*. 2 vols. Madrid, Sociedad Estatal para la conmemoración de los centenaris de Carlos V y Felipe II, 2000. Pel que fa al segle XX, basti amb fullejar *Carlos V (1500-1558). Homenaje de la Universidad de Granada* (Granada, 1958) o les actes de les jornades organitzades a París en col·laboració entre la CNRS i l'Asociación Española de Ciencias Históricas el 1958, publicat finalment quatre anys més tard com a *Charles Quint et son temps* (París, Éditions de la CNRS, 1962), dos commemoracions que marquen en bona mesura el pols de l'evolució de la historiografia espanyola en el marc europeu a finals dels cinquanta.

¹⁰ Cf. Juan José CARRERAS: "¿Por qué hablamos de memoria cuando queremos decir historia?", dins Carlos FORCADELL i Alberto SABIO, (eds.): *Las escalas del pasado*. Huesca, IEA-UNED, 2003, 15-24.

¹¹ Joan MATAMALAS, Antònia MOREY i Josep A. UMBERT: *L'Arxiu de Gabriel Llabrés i Quintana*. Palma, Servei d'Arxius i Biblioteques de l'Ajuntament de Palma, 1993.

¹² En carta enviada a Juan Domínguez Lasiera, el setembre de 1974, Joan Llabrés Bernal feia referència al llegat d'aquesta manera: "¡Tamaño equivocación! Sus libros y sus manuscritos, con unas tres toneladas de peso, no me cabían en mi modesto piso de alquiler y tras gestiones mil pude disponerlos, sin catalogar y sin casi saber lo que había, en los bajos de la llamada Casa de Cultura. Y allí está pudriéndose el legado, sin que ninguno de los cuarenta alcaldes que, desde entonces, se han sucedido hayan dado una mirada compasiva a todo aquello." Citat a Juan DOMÍNGUEZ LASIERRA: "Gabriel Llabrés y Quintana y la *Revista de Huesca* (1903-1905)". *Atzet*, 1, 1989, 29-48, cita de la p.33, nota 3.

¹³ Per exemple, "Expediente académico personal de Gabriel Llabrés". Archivo General de la Administración. Catedráticos de enseñanza secundaria. Sección Educación y Ciencia, Legajo 883-60.

personatges o institucions de l'època que ens permetran en el futur remoure els fonaments d'interpretacions arrelades probablement des de principis del segle XX.

En segon lloc, hem de tenir present que Llabrés va viure una evolució historiogràfica, intel·lectual, política i psicològica que marcà diferents èpoques de la seva activitat. No es tracta tant de perioditzar de nou la seva biografia, com de redissenyar els processos transversals que la marquen personalment i professional. Va ser un gegant entre els historiadors locals de les dècades del canvi de segle. Va ser un més dels *iguals* que a nivell estatal consolidaren la professionalització de la ciència històrica. I des del major respecte professional, va mantenir relacions d'intercanvi amb institucions i historiadors d'altres països. Però tot això no va ser sempre així i no va ser així per sempre. És més que evident que Llabrés va participar de la promoció d'una alta cultura nacional, la reorganització de la qual a partir de 1900 i principalment a partir de 1907 va influir poderosament en el seu esdevenir. També resultà de gran transcendència la promoció d'opcions disciplinars (també ideològiques) llunyanes a la seva en el si de la cultura (local i estatal). En el marc estatal com en el local, el resultat va ser un progressiu distanciament de Llabrés respecte de les novetats, sobretot a partir de la segona meitat dels anys deu. L'emprenedor i modernitzador dels anys 1890-1910, passà progressivament a ser, com han destacat Llabrés Bernal, Domínguez Lasierra o Ignacio Peiró, *un catedrático a la antigua*, o el que és el mateix, va assolir un procés d'obsolescència que l'allunyà dels moviments culturals de la segona dècada del nou segle i de les noves formes historiogràfiques pautades per la recerca universitària (i de la JAE) quan els catedràtics d'institut deixaren de ser els més alts representants de la cultura estatal en províncies.

Finalment, en tercer lloc, no podem amagar que Llabrés és un autor mal conegut a pesar d'haver estat constantment *recordat*. Des de la remembrança que Pons i Marquès va llegir en la sessió solemne de la seva proclamació com a Fill Il·lustre de la Ciutat de Palma el 31 de desembre de 1935 davant un consistori presidit per Joan Aguiló fins a hores d'ara, la seva obra, al contrari que en el cas d'altres autors (Josep M. Quadrado, Miquel dels S. Oliver, Antoni M. Alcover, per exemple) gairebé no ha estat estudiada i analitzada. De fet, més enllà d'una memòria de grup (el grup de l'Arqueològica) la seva trajectòria difícilment assolí la més mínima visibilitat en els moments en què la historiografia mallorquina progressà significativament. Des de la reincorporació als congressos d'història de la Corona d'Aragó i a partir del desenvolupament dels estudis universitaris d'història a Mallorca, la nova comunitat professional d'historiadors retrà homenatge preferentment a Bover i Quadrado, i amb la nova historiografia obrint-se pas, Llabrés s'esvairà de les notes a peu de plana i de la memòria gremial.¹⁴

Només Ignacio Peiró ha treballat la seva biografia *des de l'arxiu*.¹⁵ L'aportació principal de Peiró va ser, a la frontera dels anys noranta, reconstruir l'univers

¹⁴ Cal recordar que el 1958, la mateixa Societat Arqueològica Lul·liana va limitar-se fer arribar la seva adhesió als homenatges que les viles d'Alcúdia i Binissalem li dedicaren, però no en va celebrar cap de propi. Tampoc no resulta balder, tenir present que en els obituaris dedicats als membres destacats de la Societat que el *BSAL* anirà publicant entre els anys cinquanta i primers seixanta, per exemple, Josep Ramis d'Ayreflor, el nom de Gabriel Llabrés no compareix.

¹⁵ *El mundo erudito de Gabriel Llabrés y Quintana*. Palma, Servei d'Arxius i Biblioteques de l'Ajuntament de Palma, 1991.

socioacadèmic i intel·lectual de Llabrés a partir del seu epistolari. Va aconseguir un magnífic exemple de microhistòria de la historiografia: a través d'un autor local, va representar tot un marc històric de la disciplina en inserir-lo en manifestacions estatals i supraestatals. Però els objectius de l'assaig i l'estat incipient de les noves recerques sobre el canvi de segle a Mallorca convidaven a no modificar la seqüència narrativa consolidada a partir de Pons i Marquès.

Desset anys després de l'estudi de Peiró, la història de la historiografia ha avançat incontestablement pel que fa aquest període. Coneixem més i millor tot un conjunt de publicacions i institucions¹⁶, s'han consolidat debats entorn dels processos de professionalització historiogràfica en els estats (i en les localitats), s'han publicat recerques biogràfiques sobre una bona part dels professionals que emmarquen la trajectòria de Llabrés¹⁷, i coneixem molt millor la pròpia història politicoideològica, socioeconòmica i cultural de Mallorca.¹⁸

Llabrés va ser un dels protagonistes de la generació de transició des de l'erudició professional a la Història professional, de la conformació de la cultura nacional en les províncies, i va viure, a més, els inicis de la dissolució d'aquest model cultural i acadèmic. La seva trajectòria reflecteix els trets principals d'aquesta transició que no hagués estat possible sense la generació de Llabrés, però que, paradoxalment, la va relegar fins al punt que va ser engolida per la reinvençió de la professió després de la guerra civil.

I és que les paradoxes persegueixen la trajectòria de Llabrés. És un membre del CFABA, però la seva formació és predominantment universitària. És un dels historiadors més destacats de la seva generació del *Cos d'Arxivers*¹⁹, però va incorporar-se a través de la secció de biblioteques i passà ràpidament a l'ensenyament secundari, des d'on amplià de forma considerable el seu espectre socioacadèmic. Format a la universitat de Barcelona i amb una destacada activitat cultural en el marc del Principat, assoleix el seu principal prestigi en el marc de la cultura nacional centralista. Essent un dels caps visibles de l'Arqueològica, no la dirigirà fins al moment en què la seva activitat i el seu tarannà deixaven de representar el caire modernitzador de dècades anteriors. I fins a la seva mort, però en el punt més àlgid del seu reconeixement social, va haver de percebre l'ascensió

¹⁶ Des dels anys noranta han estat publicades recerques exhaustives sobre la Escuela Superior de Diplomática, el Cos d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs, les Universitats de Madrid i Barcelona, els diversos ateneus (Madrid, Barcelona, Palma), la història dels bolletins de la Reial Acadèmia de la Història o del CFABA... I per a un període posterior, coneixem molt millor el paper de la JAE i del Centre d'Estudis Històrics, i d'altres institucions com ara l'Institut d'Estudis Catalans.

¹⁷ Tot i la manca de monografies d'ample abast, cal destacar els treballs de Joan Mas, Joan March, Jaume Guiscafré, Gregori Mir, Tomàs Vibot o Pere Fullana.

Pel que fa als *amics peninsulars* de Llabrés, en aquests anys s'ha aprofundit enormement en el coneixement del medievalisme i l'arqueologia del moment i, a més, s'han publicat diversos diccionaris biogràfics d'historiadors i les biografies d'autors com Altamira, Pano, Hinojosa, Ribera o Mérida.

¹⁸ Només pel que fa a la història de la historiografia, cal remarcar, per al període immediatament anterior, la tesi doctoral de Montserrat Puyol o la biografia de Quadrado a càrrec d'Antoni Mut; i per a l'època de Llabrés, el treball col·lectiu de Peñarrubia, Fullana i Quintana sobre la implicació política dels historiadors o la història del Bolletí de la SAL a càrrec de Miquel Marín.

¹⁹ Tot seguint una pràctica habitual del grup professional a què va pertànyer, Llabrés feia referència al *Cuerpo de archiveros*, de forma generalitzant, tot i que els arqueòlegs i els bibliotecaris en formassin part essencial i que ell mateix pertanyés a la secció de biblioteques.

d'una generació de professionals allunyats dels seus interessos i objectius intel·lectuals, culturals i polítics que posaren de relleu el seu procés d'obsolescència.

Així, la meua intervenció, forçosament comprimida per la naturalesa d'un acte d'aquestes característiques,²⁰ consistirà en la defensa d'aquesta idea: Llabrés fou un membre destacat del grup de modernitzadors de la historiografia espanyola en les dècades finals del segle XIX i inicials del segle XX. Un grup que va assimilar ràpidament la tecnificació de la professió, els orígens de la implantació *del mètode* i la *nova* identitat professional dels *nous* historiadors espanyols. I complí una funció fonamental: estendre el projecte cultural nacional del canovisme en tot el territori, i d'una manera molt més sensible, en les parts del territori on podia desenvolupar-se un model de cultura nacional diferencial. Una porció d'aquesta generació, porció en què hauriem d'incloure a Llabrés, tot partint de la promoció d'una identitat d'èlit en els anys vuitanta i noranta, va ser oblidada per l'academicisme oficial quan a partir del 1900 es produeix la reordenació general de l'alta cultura i el catedràtic d'ensenyament secundari passa a un segon nivell jeràrquic. Refugiats en la càtedra d'institut, en les societats erudites, en la recuperació del passat local i en la transcripció de fonts, aquests historiadors no varen deixar de rebre distincions socials en les darreres dècades de la seva vida, però varen deixar de percebre la transcendència de la seva obra.

El que faré avui, doncs, és simplement destacar alguns aspectes de la modernització de la historiografia que es reflecteixen en el curs de la vida de l'historiador binissalemer, que ens permeten conèixer millor una part dels nostres orígens intel·lectuals i professionals, i que ens permeten, tal vegada, entendre una part de les nostres pròpies paradoxes.

Gabriel Llabrés neix a Binissalem un 25 de març, el 1858. Neix, doncs, amb el *Cuerpo Facultativo de Archivos, Bibliotecas y Museos*, l'any que Modesto Lafuente donava per acabada la seva monumental *Historia General de España* en trenta volums.

No deixa de ser un any simbòlic, una tímida línia vermella entre la història entesa com a gènere literari proper a la filosofia i a la retòrica postil·lustrada, i el camí cap a una nova forma d'entendre la concepció i la funció social de la història, a partir del cultiu de la crítica documental i de la discussió bibliogràfica, de la qual Llabrés en serà un membre destacat. El que és el mateix, la història dels erudits professionals o, com s'està imposant en la terminologia actual, la protoprofessionalització historiogràfica. Diguem-ho com sigui: la primera generació de la professió.

A nivell europeu estam a l'inici del què Ernst Breisach ha anomenat, l'edat dels historiadors com a interpretadors del progrés i la nació, un veritable moment de canvi que absorbirà els avenços del positivisme i neutralitzarà el excessos romàntics i patriòtics de la historiografia anterior.²¹

²⁰ És la nostra intenció abordar en breu una extensa monografia dedicada a l'obra historiogràfica de Llabrés.

²¹ *Historiography. Ancient, Medieval, and Modern*. Chicago University Press, 1983.

Serà l'any, per exemple, que Jacob Burckhardt (1818-1897) passa de la Universitat de Basilea a la de Zurich, on iniciarà una docència imprescindible per entendre les relacions entre cultura, arqueologia i ciència històrica en el futur.²² També, en què Numa D. Fustel de Coulanges (1830-1889) defensarà la tesi doctoral a la Universitat de París tot iniciant un nou mode de concebre la historiografia que aviat seria motiu de polèmica.²³ El 1858, Johann G. Droysen (1808-1884) donava a la impremta la seva *Grundriss der Historik*²⁴ i Theodor Mommsen (1818-1903) deixava Leipzig per passar a Berlín on se faria càrrec de la direcció del *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

A Espanya, 1858 serà l'any de la implementació primera de la reforma universitària representada per l'anomenada Llei Moyano, o de la instauració dels cursos inclosos en el pla d'estudis de la recentment estrenada Escuela Superior de Diplomática sota la direcció de Modesto Lafuente y Antonio Delgado.²⁵

Així doncs, per naixement, Llabrés pertany a la generació dels nascuts entre els anys cinquanta i primers seixanta (Hinojosa, Menéndez Pelayo, Rubió i Lluch o Mérida, per exemple), formats a mig camí entre la universitat generalista i l'especialista *Escuela Superior de Diplomática*, que conformaren el CFABA en el darrer terç del segle XIX, i que fou també la generació que liquidaria la *Escuela* el 1900.

Pel que fa a Mallorca, adscriuríem Llabrés a una ample generació intel·lectual conformada per Benet Pons i Fàbregues, Antoni M. Alcover, Josep Miralles, Estanislau de K. Aguiló, Enric Fajarnés, Pere A. Sanxo, Joan Alcover, Alexandre Rosselló, Rafel Isasi o Mateu Obrador, entre molts d'altres. Estaríem parlant d'un grup heterogeni que prendrà el testimoni històric de la generació dels Antoni Montis, Josep Rullan, Tomàs Aguiló, Josep Tarongí, Josep L. Pons i Gallarza, Bartomeu Muntaner o Josep M. Quadrado, cap als anys vuitanta, i que en plena Renaixença serà enriquit per la generació següent, la dels Miquel dels S. Oliver o Gabriel Alomar, per exemple. Tot plegat, els protagonistes culturals del canvi de segle, de la institucionalització de la cultura a Mallorca amb projectes com l'Ateneu Balear (recuperat el 1877 i posteriorment en els anys noranta), l'Escola Mercantil (1880), o la mateixa Societat Arqueològica Lul·liana, de la creació d'un bon grapat de publicacions periòdiques de caire cultural i científic, i de la formació de xarxes de connexió i intercanvi amb móns culturals llunyans i noves disciplines científiques. Els protagonistes, també, de les tensions polítiques i intel·lectuals que esperonaran dècades de

²² Cf. Leonard KRIEGER: *History. Politics or Culture? Reflections on Ranke and Burckhardt*. Princeton University Press, 1990; i Malcom KITCH; "Jacob Burckhardt: romanticism and cultural history" dins William Lamon, ed., *Historical Controversies and Historians*. London, University College, 1998, 135-148.

²³ Cf. Charles O. CARBONELL: "Faux maîtres d'école: Taine, Renan et Fustel de Coulanges", *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1885*. Toulouse, Privat, 1976 295-323 i "L'histoire dite positiviste en France", *Romantisme*, 21, 1978, 173-185. També, François Hartog, *Le XIXe siècle et l'histoire. Le cas Fustel de Coulanges*. Paris, Presses Universitaires de France, 1988.

²⁴ Cf. Winfried NIPPEL, Johann Gustav DROYSEN: *Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*. München, Beck, 2008; i Joseph DAGER: "La *Historik* de J. G. Droysen: un puente entre la investigación empírica y la fundamentación teórica del conocimiento histórico", *Memoria y Civilización*, 7, 2004, 197-242.

²⁵ El Real Decreto de 23 de septiembre de 1857, disposava l'organització de les assignatures entorn de tres cursos. Primer curs: *Paleografía General; Latin de los tiempos medios (romance, lemosin y gallego); Aljamía*. Segon curs: *Paleografía crítica; Arqueología y Numismática*. Tercer curs: *Bibliografía; Historia de España en los siglos medios*. I dues assignatures d'exercicis pràctics el segon i tercer anys.

debat i polarització entorn de la llengua i la nació, del republicanisme i la monarquia, del conservadorisme i el socialisme.

Probablement un dels pocs trets que connecten a tots els membres d'aquestes generacions serà el d'haver estat format inicialment a l'*Instituto General y Técnico* de Palma, que ocupava les antigues instal·lacions de l'Estudi General Lul·lià a Montis-sion.

Tal vegada per això s'ha convertit en un lloc comú la vindicació del grup de catedràtics de l'Institut Balear com a iniciadors, inspiradors, d'un ambient nou. Però no ens hem d'errar. Els anys seixanta i setanta són a tota Europa i també a Espanya, anys de reordenació institucional que afectaren profundament a la ciència històrica. L'àmbit de generació del procés cultural és major. Mentre Llabrés doni les seves primeres passes culturals a Palma i Barcelona, s'aniran creant i modificant les principals institucions culturals. Se reordenarà el marc universitari a Espanya, França, Regne Unit o Alemanya. Veurem tot un grapat d'iniciatives que afecten a l'administració del passat per part dels nous estats-nació. La promoció d'arxius, biblioteques de museus en serà només un dels exemples. I l'entramat institucional de referència a Espanya, el francès, format per les *École des Chartes-École Normale Supérieure-Université de Paris* se veurà enriquit per la nova *École des Hautes Études*.²⁶

Taula 1. Catedràtics de l'Institut de Palma, 1873-1884

Assignatura	1873/4	1883/4
<i>Agricultura</i>		Luis Pou, interino
<i>Aritmètica mercantil</i>		Pablo Gralla, sustituto
<i>Cosmografia y pilotaje</i>		Juan Moll y Ferrer
<i>Física</i>	Francisco Barceló y Combis	(y Química) Francisco Barceló y Combis
<i>Francés e inglés</i>		Juan González Constant, sustituto
<i>Geografía e Historia</i>	José Luis Pons y Gallarza	José Luis Pons y Gallarza
<i>Historia Natural</i>		Luis Pou Bonet
<i>Latín</i>	León Carnicer	León Carnicer
<i>Latín</i>	Domingo Alcina Durán	Domingo Alcina
<i>Lógica</i>	Francisco Manuel de los Herreros	Francisco Manuel de los Herreros
<i>Matemáticas</i>	Antonio Mestres Gómez	(y mecánica industrial) Antonio Mestres
<i>Matemáticas</i>	Joaquín Botía	(y mecánica industrial) Joaquín Botía
<i>Retórica</i>	Andrés Barceló Pastor	(y Poética) Andrés Barceló

Font: Elaboració pròpia a partir dels Escalafons de catedràtics numeraris de segon ensenyament i de la sèrie *Guía de España*.

²⁶ Cf. Pim DEN BOER: "History and Higher Education", dins *History as a Profession. The Study of History in France*. Princeton University Press, 1998, 175-307.

A més, serà el moment de la creació de les principals revistes europees i espanyoles. Amb l'antecedent de l'alemanya *Historische Zeitschrift* el 1857, a França, la *Revue Historique* vendrà a completar una complexa xarxa de publicacions periòdiques, i a Espanya, el *Boletín de Archivos, Bibliotecas y Museos* (1871) iniciarà la seva singladura professional en paral·lel al *Boletín de la Real Academia de la Historia* (1877).²⁷

Tot i així, sembla evident que almenys en el cas de Llabrés, el seu primer contacte amb el món cultural i universitari català, amb solament quinze anys, el marcà molt més profundament. L'Ateneu de Barcelona²⁸, la Facultat de Filosofia i Lletres, amb la majestuosa biblioteca dirigida pel mallorquí Marià Aguiló, i l'Arxiu General de la Corona d'Aragó, conservador dels tresors documentals, on pogué prendre contacte amb els Bofarull, Coroleu, Rubió i Lluch o Pella i Forgues, actuaren possiblement com a esperonadors d'una vocació preexistent, en un moment en què operà una forta transformació de la historiografia catalana, i també com a encofrat del pensament polític sobre el que construiria, ja a Madrid, la seva identitat.²⁹

Taula 2. Catedràtics de *Filosofia y Letras* de la Universitat de Barcelona cap al 1873

Assignatura	Catedràtic
Literatura española	Manuel Milà i Fontanals
Gramàtica	Antonio Bergnes de las Casas
Literatura General y Latina	Jacinto Díaz
Geografia	Cayetano Vidal
Historia Universal	Joaquín Rubió
Metafísica	José de Somoza
Historia de España	José María Anchoriz
Hebreo	Mariano Viscasillas

Taula 3. Catedràtics de *Filosofia y Letras* de la Universitat Central cap al 1880

Assignatura	Catedràtic
Historia crítica de la literatura española	Marcelino Menéndez Pelayo
Literatura griega y latina	Alfredo Adolfo Camus
Lengua griega	Lázaro Bardón
Lengua griega	Anacleto Longué
Lengua árabe	Francisco Codera

²⁷ 1878, *Revista de Aragón*; 1880, *Revista de Ciencias Históricas*; 1886, *El Archivo*; 1888, *Revista de Menorca*; 1890, *el Archivo Hispalense*; 1891, *Bolleti del Centre Excursionista de Barcelona*.

²⁸ Jordi CASASSES: *L'Ateneu barcelonès*. Barcelona, La Magrana, 1986.

²⁹ Cf. Ramon GRAU: "La historiografia del romanticisme (de Prósper de Bofarull a Víctor Balaguer)" i Jordi Casasses, "La historiografia del positivisme", dins A. BALCELLS (ed.): *Història de la historiografia catalana*. Barcelona, IEC, 2003, 141-160 i 161-186, respectivament. També, Jaume AURELL i CARDONA: "La formació del imaginari històric del nacionalisme català, de la Renaixença al Noucentisme (1830-1930)". *Historia contemporànea*, 22, 2001, 257-288, Giovanni C. CATTINI: *Historiografia i catalanisme*. Josep Coroleu i Inglada, 1839-1885. Catarroja, Afers, 2007. Ferran VALLS i TABERNER: "Josep Pella i Forgas", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. MCMXV-XX, 1923, 911-913 i Lluís COSTA i FERNÁNDEZ: *Josep Pella i Forgas i el catalanisme*, Barcelona, Dalmau, 1997. Tot i que fa referència a un període posterior, cal tenir present el retrat de la historiografia catalana dibuixat per Ferran Valls i Taberner a "Els estudis històrics a la Barcelona de 1888". *Revista de Catalunya*, 55, 1929, 423 i ss.

Assignatura	Catedràtic
Metafísica	Juan Ortí y Lara
Geografia històrica	Manuel María del Valle
Historia Universal	Miguel Morayta
Historia de la filosofía	Francisco de Paula Canalejas
Historia de España	Manuel Pedrayo Valencia
Hebreo	Eduardo Palou
Estètica	Francisco Fernández y González
Literatura espanyola	Manuel Revilla
Lengua sàncrita	Francisco María Rivero

La seva joventut, la doble matriculació en Dret i Filosofia i Lletres, i el fet que aquesta Facultat no era una institució pautadora en el marc de la protoinstitucionalització historiogràfica, probablement van propiciar la seva dilació i també el trasllat a la Universitat de Madrid el 1880.

El canvi havia de ser perceptible. Si bé el món universitari no convidava a la professionalització, atesa la universitat com a camp de promoció personal i de distinció política, sembla que l'Escola Superior de Diplomàtica sí resultà com en el cas d'altres balears (Enric Fajarnés, Pere Sanxo o Estanislau de K. Aguiló, per exemple), una reafirmació vocacional. Recordi's com Estanislau de K. Aguiló tot descrivint els seus estudis a Madrid escrivia a son pare que *los estudios en la Escuela Diplomática son la mar*.³⁰

L'Escola havia disseminat la localització de les seves classes el 1869, però el 1874 passaren a ocupar aules de l'anomenat Edifici del Noviciado a la Universitat Central, que poc a poc anaren ocupant quasi per complet. Feia uns anys que els alumnes podien matricular-se del conjunt de les set assignatures impartides, però això implicava un gran esforç, ja que es tractava de classes diàries des de les vuit del matí a les quatre de l'horabaixa, amb un parell d'hores per dinar.³¹

Taula 4. Pla d'estudis de la *Escuela Superior de Diplomática*, 1881-1882

Assignatura	1880-1881		1881-1882	
	Profesor	Sustituto	Profesor	Sustituto
<i>Paleografía General y Crítica</i>		Jesús Muñoz y Rivero	Jesús Muñoz y Rivero	Mariano Muñoz y Rivero
<i>Latín de los tiempos medios, y conocimiento de los romances, lemosin y gallego</i>	Vicente Vignau y Ballester	Jesús Muñoz y Rivero	Vicente Vignau y Ballester	Mariano Muñoz y Rivero

³⁰ Carta de Estanislau de K. Aguiló als seus pares, el 6 d'octubre de 1882, dins Tomàs VIBOT (dir.): *Tomàs Aguiló i Fortesa, Estanislau de K. Aguiló. Epistolari (1882-1883)*. Palma, Lleonard Muntaner ed., 2006, p.41.

³¹ *Id.*

Assignatura	1880-1881		1881-1882	
	Profesor	Sustituto	Profesor	Sustituto
<i>Geografía Antigua y de la Edad Media</i>	Ángel Allende Salazar	Jesús Muñoz y Rivero	Eduardo Hinojosa y Naveros	Mariano Muñoz y Rivero
<i>Numismática y Epigrafía</i>	Juan de Dios de la Rada y Delgado	Carlos Castrobeza		
<i>Arqueología e Historia de las Bellas Artes en la Edad Antigua, Media y Renacimiento</i>	Juan Facundo Riaño y Montero	Manuel Cossío		Juan Atanasio Morlesín
Bibliografía e historia literaria	Toribio del Campillo y Casamos	Antonio Rodríguez Villa	Toribio del Campillo y Casamos	Antonio Rodríguez Villa
Historia de la legislación administrativa y judicial de España en los tiempos medios	Santos de Isasa Valseca	Antonio Rodríguez Villa	Santos de Isasa Valseca	Antonio Rodríguez Villa

Font: *Anuario del CFABA, 1881*. Madrid, 1882, p.21 y *Anuario del CFABA, 1882*. Madrid, 1883, p.16.

Al temps, doncs, que s'examinava per aconseguir definitivament la llicenciatura, Llabrés cursà dues assignatures a l'Escuela que, tot i haver canviat el pla, constaren a les butlletes de notes amb les denominacions antigues: *Bibliografía y ordenación de bibliotecas (Aprobado)* i *Arqueología y ordenación de Museos (Sobresaliente)*,³² les dues assignatures necessàries per a examinar-se i obtenir l'ingrés en la tercera categoria del Cos.³³ En qualsevol cas, serviren per aprovar l'ingrés i conèixer Juan Facundo Riaño³⁴ i Toribio del Campillo.³⁵

³² Ignacio PEIRÓ: *El mundo erudito de Gabriel Llabrés y Quintana...* op.cit., p.14.

³³ Les notes obtingudes en les matèries pròpies de Filosofia i Lletres mostren igualment que Llabrés fou un alumne desigual. El primer any va obtenir tres aprovats (*Lengua griega, Lengua Hebrea, Historia Crítica de España*), i el segon va obtenir un sobresaliente a *Literatura clásica griega*; i en el tercer curs un altre sobresaliente a l'assignatura impartida per Emilio Castelar, *Filosofía de la Historia*.

³⁴ Juan Facundo Riaño y Montero (1829-1901), gendre de Pascual Gayangos, passà en els anys seixanta des de la Universitat de Granada, on professava llengua àrab, a la càtedra de *Historia de las Bellas Artes* de la ESD. Excedent entre 1864 i 1875, a partir de 1878 i fins a la seva mort va dirigir el Museo de Reproducciones Artísticas, des d'on es projectà cap a la política a través del partit Liberal-Fusionista de Sagasta, gràcies al què ocupa la Direcció General d'Instrucció Pública (1881-1883), una plaça en el Consejo de Estado (1886 i 1894) i el Consejo de Instrucción Pública (1887). És considerat un dels pares de la història de l'art a Espanya entesa com a història de la civilització. Cf. s.v. dins Ignacio PEIRÓ; Gonzalo PASAMAR: *Diccionario de Historiadores Españoles Contemporáneos*. Madrid, Akal, 2002, 521-522, i s.v. dins Gonzalo BORRÁS; Ana R. PACIOS: *Diccionario de Historiadores Españoles del Arte*. Madrid, Càtedra, 2006, 290-291.

³⁵ Toribio del Campillo y Casamor (1824-1900). Deixeble de Pedro Felipe de Monlau, havia succeït a Cayetano Rosell en la càtedra de *Bibliografía e historia literaria* el 1875. Representa, per oposició a la docència de Menéndez Pelayo en la Central, la concepció de la història literaria com a història de la bibliografia.

La docència resultava complexa i a vegades no massa encoratjadora. La manca de llibres de text representava a vegades una certa desconexió per part de l'alumnat i, en qualsevol cas, calia de vocació autodidacta. En particular era cèlebre l'assignatura impartida per Toribio del Campillo, de la que ell mateix va escriure, el 1884, que *no he conseguido llevar mis lecciones más allá del siglo VIII de la era cristiana, apremiado siempre de tiempo en el curso por no llegar á la historia de las bibliotecas antiguas y modernas, á la de la imprenta, á la de la biblioteconomía, materias comprendidas en la general denominación de Bibliografía, las conferencias que su exposición reclama.*³⁶ Tot el qual queda palesament confirmat d'acord amb el testimoni d'Aguiló quan, en carta als seus pares, afirmava que *las asignaturas que constituyen la Escuela en si no son difíciles pero el sistema de enseñarlas es muy pesado. En Bibliografía, por ejemplo, hace tres lecciones que nos estamos ocupando de los papiros egipcios de las primeras dinastías, y hemos perdido tres o cuatro lecciones buscando concordancias entre las tradiciones de los pueblos primitivos y el texto de la Biblia, con la dispersión y situación geográfica de las razas y otras cosas que atañen a la Bibliografía como yo al moro Muza.*³⁷

Taula 5. Junta Facultativa del CFABA (1881)

President	Juan Facundo Riaño.	Director General d'Instrucció Pública. Professor de la ESD
Vicepresident	Cayetano Rosell	Cap del CFABA. Professor ESD
Cap de la secció d'arxius	Francisco González Vera	
Cap de la secció de Museus	Antonio García Gutiérrez	
Cap de la secció de Biblioteques	Santos de Isasa	Professor de la ESD
Director de la Escuela Superior de Diplomática	Juan de Dios de la Rada Delgado	
Individu de número de la Reial Acadèmia de la Història	Pascual Gayangos	
Secretari del CFABA	Vicente Vignau y Ballester	
Lliure designació per part del Govern de la nació	Marqués de Pidal Francisco Codera	

Font: Vicente Vignau, "Junta Facultativa de Archivos, Bibliotecas y Museos", *Anuario del CFABA*, 1881. Madrid, 1882, p.15.

No es tracta d'una simple qüestió de detall o de dinàmica docent. El *mètode* que dotà d'identitat diferencial als primers historiadors professionals, més enllà de les diverses formes expositives (política, cultural, d'influència jurídica o econòmica) es fonamentava en un conjunt de formes de recerca i regles normatives compartides amb el mètode filològic.

³⁶ Cf. Toribio del CAMPILLO: "Introducción", dins *Programa de historia literaria en sus relaciones con la bibliografía. Boletín Histórico*, 1, 1885, p.18.

³⁷ Cf. Tomàs VIBOT (dir.) *Tomàs Aguiló i Fortesa, Estanislau de K. Aguiló. Epistolari (1882-1883)*, op.cit., p.45. En aquest sentit, el propi

Historiadors i filòlegs compartiren objectes i enfocaments fins ben entrats en el segle XX. I quan, en el marc del Centro de Estudios Históricos, van deslligar-se definitivament, la bibliografia i la crítica literària van estratificar-se en el conjunt de sabers auxiliars dels historiadors.³⁸

En aquest procés, la funció de *la Escuela* va ser imprescindible i el paper del Cos, amb les destinacions dels seus membres en províncies, també. L'Estat liberal en construcció va necessitar de funcionaris encarregats de noves funcions socioadministratives.³⁹ Així, el Cos i *l'Escuela*, van assolir una doble identitat pràctica que els van consolidar en el marc de l'alta cultura com a institucions de prestigi exemptes de la universitat. Per una banda, formaven funcionaris qualificats per a l'assessoria de ministeris i de l'administració local. Per altra, formaven arxivers, conservadors de museus i ordenadors de biblioteques. Una identitat de què va participar el grup professional que en sorgir: un grups de nous historiadors amb una evident homogeneïtat que compartia el *veritas pro patria*, lema que acompanyà Llabrés durant la seva vida, i que seguia el model francès de l'École des Chartes, amb la què cultivaren relacions de forma preferent.⁴⁰

A partir dels anys setanta, la relació Escola, CFABA, Reial Acadèmia de la Història i l'Administració de l'Estat fou cada cop més evident atesa l'ascendència dels seus membres i la formació de xarxes suprarregionals de transferència. Fins al 1900 el prestigi personal dels membres del Cos i la seva projecció sobre l'Acadèmia de la Història, així com també la rellevància payoutadora dels continguts de la recerca en la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* van cimentar el seu poder disciplinar i la seva influència política.

I molt probablement això va ser l'origen del seu final. Cap a finals del vuitanta i principis dels noranta *l'Escuela* deixà de ser un referent disciplinar per a la formació integral dels historiadors. No va ser capaç de renovar el seu professorat i el seu professorat, envellit, no va ser capaç de renovar-se.⁴¹ El model del seminari alemany, implantat a Madrid, Oviedo o Saragossa i l'atenció als nous manuals metodològics i a les noves pràctiques historiogràfiques des de la institució universitària allunyaren als catedràtics universitaris dels de *l'Escuela*. En realitat, no era sinó una lluita pel poder i la influència política trempada amb tocs epistemològics. Quan el 1900, *l'Escuela* va ser suprimida i els seus estudis i professorats integrats en els estudis universitaris, això no va significar cap pèrdua de prestigi per part dels membres del Cos, que desenvolupà noves estratègies en la nova professionalització. Però sí va significar una pèrdua importantíssima de la seva mobilitat i influència en àmbits polítics de la capital. I això propicià, en àmbits locals, junt amb la promoció d'altres institucions d'altra cultura⁴², l'inici d'un procés paulatí de pèrdua de musculatura que acabà, als anys vint, amb una evident esclerosi en una part dels

³⁸ Cf. I. PEIRÓ; G. PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*. Madrid, ANABAD, 1996, p.163 i Ignacio Peiró, *El mundo erudito de Gabriel Llabrés y Quintana...* op.cit.

³⁹ Lutz RAPHAEL: *Ley y orden. Dominación mediante la administración en el siglo XIX*. Madrid, Siglo XXI, 2007, en particular 157-215.

⁴⁰ Recordi's aquí els intercanvis entre Llabrés i Alfred de Morel Fatio.

⁴¹ Ricardo Baroja recorda com en el pati de *l'Escuela*, tot seguint la tonada de l'himne de Riego, cantaven al Director: *Juan de Dios de la Rada y Delgado / es un hombre que vale por dos / profesor que nada ha explicado / no es Delgado, ni Rada, ni Dios*.

⁴² Recordi's la promoció el 1907 del estudis de Comerç i Belles Arts com a escoles superiors a Mallorca.

membres més actius de la generació, quan les pautes professionals de les noves institucions relegaren les institucions locals i conservadores fundades durant els primers anys de la restauració, i amb elles també a la història local i regional, a una segona categoria professional.

Això ens connecta amb dos processos generals que es reflecteixen en la vida de Llabrés. El primer és la promoció del Cos d'arxivers, que va passar de 173 membres el 1881 a 279 el 1906. Un creixement superior al seixanta per cent en vint-i-cinc anys. I podria considerar-se un creixement adient a la promoció cultural del darrer terç del segle XIX si no fos perquè en els següents vint-i-cinc anys no només no va créixer al mateix ritme sinó que el 1930 els membres del Cos eren 278: un menys. Per tant, estam en un moment de creixement del servei i de la dotació dels arxius, biblioteques i museus amb personal jove que accedirà al Cos disposat a mobilitzar-se i a implantar en les províncies l'estructura institucional i les formes de coneixement en què han estat instruïts, o el que és el mateix, un model de professionalització que inclou un projecte cultural i polític on la història és la història de la construcció nacional, i la construcció nacional és la que fa referència a un Estat centralista conservador, monàrquic i catòlic.⁴³

Així doncs, la inserció laboral de Llabrés serà a través d'una plaça d'ajudant de tercera categoria essent destinat a Terol. Una plaça desprovista, on el nou ajudant de tercera, que just havia aprovat l'assignatura (inacabada) d'ordenació de biblioteques passaria a ser *el Jefe*.⁴⁴

Es tractava d'una única sala, de 7'68 m per 5'84 m, en el segon pis de l'Institut d'ensenyament secundari de la capital, formada per donacions i compres de l'Institut. El Director, va sol·licitar la seva conversió en biblioteca pública el 1878, quan per donació del Marqués de la Cañada, s'havia aconseguit els 5000 volums que la llei disposava. L'any 1881 havia mostrat 40 peticions d'usuaris. I aquests usuaris eren els professors de l'Institut, alguns dels quals, com el mateix director, el matemàtic Pedro Andrés Catalán, o els professors Miguel Atrián y Salas, de Llatí o Ramón de los Ríos, de Lògica, serien els seus corresponents quan només nou mesos més tard era destinat a petició pròpia a la biblioteca de la Universitat de Barcelona. A aquest grup s'uniria posteriorment Severiano Doporto, també catedràtic d'Institut i corresponent de la Reial Acadèmia de la Història per Terol.

A Barcelona només hi treballà només 8 mesos entre desembre de 1882 i juny de 1883. Allà s'incorporà a una estructura més consolidada, en una gran biblioteca. Sota la direcció de Marià Aguiló, servien el 1882 el seu germà Plàcid, Matías Carbó, Miguel Lahoz i Pere Sanxo i Vicens.

Marià Aguiló era el 1881 el número 4 de l'escalafó, per damunt de la majoria de professors de l'Escola, i havia ingressat en el Cos el 1849. Plàcid Aguiló havia accedit al cos el 1874 i tot i viure enfosquit per la brillantor del germà ha deixat un llegat important en forma d'epistolari molt utilitzat pels historiadors de la literatura sobretot pel que fa a la seva correspondència a Jacint Verdguer i la intrahistòria dels Jocs Florals. El català Matías

⁴³ Cf. Ignacio PEIRÓ: *El mundo erudito de Gabriel Llabrés y Quintana...* op.cit., p.14, 29 i ss. i *Los guardianes de la historia*. Zaragoza, Institución Fernando el católico, 2006

⁴⁴ *Anuario del CFABA, 1881*. Madrid, 1882, p.355.

Carbó i Ferrer (1830-1888), número 27 de l'escalafó havia ingressat el 1860 i havia estat professor de llatí i grec a l'Institut de Tarragona. Miguel Lahoz i Pere Sanxo havien ingressat el 1881. Només havien tardat vuit anys en cobrir les vacants per decés havien descobert les places de Joaquín Roca y Nicolás Magán.

Llabrés ocupà la plaça que tot just havia gaudit sis mesos Sanxo i Vicens, qui passaria al seu torn a l'Arxiu de Palma, on promocionaria fins substituir a Quadrado després de la seva mort. L'estiu del 1883 era nomenat auxiliar de la secció de lletres de l'Institut de Palma. Començava així el seu tarannà en l'ensenyament secundari i la construcció el desplegament d'una identitat professional.

Taula 6. Catedràtics de l'Institut de Palma

Assignatura	1893/4	1903/4	1914/5
<i>Agricultura</i>	Pedro Estelrich	(Técnica agrícola e industrial) Pedro Estelrich	(Técnica agrícola e industrial) José Caires Gilabert
<i>Aritmética mercantil</i>	Pablo Gralla		
<i>Cosmografía y pilotaje</i>	Juan Moll y Ferrer	Juan Moll y Ferrer	
<i>Dibujo</i>		Vacante	
<i>Física</i>	(y Química) Luis Morón	(y Química) Joaquín Botia	(y Química) Joaquín Botia
<i>Francés e inglés</i>	Miguel I. Oliver	Miguel I. Oliver	
<i>Geografía e Historia</i>	Juan Llopis	Juan Llopis	Juan Llopis/Gabriel Llabrés
<i>Gimnástica</i>		Adolfo Revuelta	
<i>Historia Natural</i>	Luis Pou	José Fuset y Fubiá	(Fisiología e Higiene) Ramón Sobrino
<i>Latín</i>	León Carnicer	José Sánchez Doblas	
<i>Latín</i>			Magín Verdaguer
<i>Lengua francesa</i>			Daniel Ferbal Campo
<i>Lengua y Literatura castellana</i>		Magín Verdaguer	José L. Estelrich
<i>Lógica</i>	Francisco Manuel de los Herreros		
<i>Matemáticas</i>	(y mecánica industrial) Antonio Mestres	(y mecánica industrial) Antonio Mestres	D. López Palop
<i>Matemáticas</i>	(y mecánica industrial) Joaquín Botia		Gabriel Hortal
<i>Matemáticas</i>		Benjamín del Riego vacante	
<i>Psicología, Lógica, Ética y Derecho</i>			Sebastián Font Salvá

Assignatura	1893/4	1903/4	1914/5
<i>usual</i> <i>Religió</i> <i>Retórica</i>	(y Poética) Andrés Barceló	Perdo Martí Mir	

Font: Elaboració pròpia a partir dels Escalafons de catedràtics numeraris de segon ensenyament i de la sèrie Guia de España.

Així doncs, si el primer procés rellevant és la seva inserció professional, el segon ho serà la construcció de la seva identitat com a catedràtic i el paper del catedràtic d'Institut en el món cultural de la Restauració. Si els membres del CFABA conservaven els tresors de la memòria, els catedràtics eren la màxima representació de la ciència i la cultura en tot el caramull de províncies on la universitat hi era absent.

En les darreres dècades del segle XIX, els membres del Cos i els catedràtics d'instituts se postulaven per a les càtedres universitàries. És des d'aquesta lògica que, una vegada assolida la plaça d'auxiliar d'institut, Llabrés anirà desplegant de forma incipient, el que a partir de 1895 serà més clar.

És a dir, un projecte més o manco explícit de professionalització cultural i promoció personal a partir dels recursos que l'Estat i la societat burgesa oferien a la cultura: una *posició* a l'institut, la sociabilitat cultural o ciutadana (l'Arqueològica o el Círculo Mallorquí, per exemple), l'ascendència del seu reconeixement desplegada sobre l'Arxiu o la Biblioteca Pública, i finalment, la promoció de nuclis d'intercanvi (el Bolletí de l'Arqueològica) i l'auspici d'una tertúlia. Si a tot això podem unir la participació en instàncies culturals de caire estatal: Comissió Provincial de Monuments, per exemple, i una font externa de reconeixement derivada de les amistats peninsulars en forma de publicacions i compromisos personals d'arrel ideològica, dibuixam definitivament el model cultural de la Restauració.⁴⁵

Tot i haver fracassat en els intents d'assolir la càtedra universitària o de *l'Escola*⁴⁶, abans d'assolir la càtedra d'institut, Llabrés ja era un reconegut publicista arreu de l'Estat, era corresponent de la Reial Acadèmia de la Història, de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, i de l'Asociación Artístico-Arqueològica de Barcelona.

I a partir de l'obtenció de la càtedra de l'Institut de Maó, els seus trasllats fins el 1913 i el seu repetit nomenament per a tribunals d'oposicions va donar-li la resta de les

⁴⁵ Recordi's el seu suport a Menéndez Pelayo com a senador *cumero* 1884 o la seva relació continuada amb Antoni Maura.

⁴⁶ Així, l'onze de novembre de 1884, José Ramón Mélida, l'avisaba de la inutilitat de presentar-se a les càtedres de l'Escola: *por conducto de Aguiló he recibido cariñosos recuerdos de V. y la noticia de que piensa presentarse a la oposiciones para cátedras en la Escuela de Diplomática. Como es muy difícil que en ésta tenga V. noticia exacta de lo que á dichas cátedras se refiere, me he decidido á poner á V. estas líneas con ánimo de ponerle en autos. [...] No sé a cual de las cátedras pensará V presentarse, pero sepa V. que las dos cátedras nuevas, la de Arqueología y la de Historia de la literatura, se han creado con el propósito deliberado de favorecer a los Srs. Catalina García y Godró respectivamente; y como ninguno de este Srs. pertenece al cuerpo aunque tienen el título de la Escuela de aquí que el Decreto haya hecho extensivo á los que se encuantran en esa circunstancia, la aptitud legal para presentarse.* Carta de J. R. Mélida a Gabriel Llabrés, de 11 de noviembre de 1884.

relacions i el poder comunitari que li mancaven. Allà on anà, va deixar empremta tot seguint el mateix model d'actuació. Cap a fora, cap a la societat: associacionisme cultural, fundació d'una publicació periòdica, sociabilitat burgesa i amistats polítiques. I cap a dins, cap al gremi: voluntat de construir una comunitat professional oberta, erudició documental, positivisme heurístic, crítica bibliogràfica, atenció a les novetats bibliogràfiques foranes, cultiu de l'arqueologia com a disciplina fixadora dels orígens nacionals, conservadorisme centralista i pràctica del regionalisme cultural.

Acabava així la construcció de la identitat del catedràtic erudit i coneixedor del món professional, connectat a Madrid com a Santander, a Osca com a Palma, que es comunicava amb l'èlit de la professió (Rafael Altamira (1893-1913), José R. Mérida (1882-1908), Eduardo Ibarra, Marcelino Menéndez Pelayo, Emil Hübner, Julián Ribera, Jordi Rubió), que coneixia quin era el contacte correcte en el moment precís i que conreava l'amistat de la pràctica totalitat del món cultural mallorquí.

És en aquest sentit que Llabrés representa a finals de la dècada dels vuitanta un jove historiador prop de la trentena capaç de mobilitzar el personal local i de modernitzar l'entorn cultural allà on fóra.

Però no és només en l'àmbit social de l'academicisme en què Llabrés destacà conjunturalment pels seus trets modernitzadors. A partir de finals dels anys vuitanta començà també la seva obra major, amb la Biblioteca d'Autors Catalans, la transcripció de fonts disperses i de la crònica de Jaume I, la seva participació en un bon nombre de revistes i la fundació d'un altre grapat, on vessà concepcions i pràctiques. Es tracta, com no pot ser d'una altra manera, de la concepció de la història local i regional del positivisme, destinada majoritàriament a augmentar el prestigi nacional, amb l'arqueologia i l'edat mitjana com a elements essencials. En el marc del seu conreu, Llabrés, com les publicacions que fundà, destinà els màxims esforços.

La història local en Llabrés superava amb escreix les velles pràctiques bibliogràfiques i retòriques. De fet, la seva experiència com a auxiliar al costat de Pons i Gallarza l'apropà a aquella concepció tan ben exposada del vell professor, en afirmar que *la historia local puede ser más verídica, por la mayor cercanía y pureza de sus fuentes; puede ser más original, careciendo de precedentes convencionales; puede ser más atractiva, como más concreta y caracterizada; puede ser más documentada por ser menos vasta. La sobriedad es en ella lo árduo: porque el amor á la localidad es más enérgico y egoísta; y la templanza en los juicios la prenda más rara, por crecer la importancia de las cosas, con la proximidad, como crece el tamaño de los objetos al acercarse á la vista.*⁴⁷

El model de professionalització de les pràctiques, en Llabrés com en la generació a que va pertànyer, implicava quatre elements essencials. En primer lloc, la recuperació, transcripció i publicació de fonts documentals i arqueològiques. En segon lloc, la connexió

⁴⁷ Josep Lluís PONS I GALLARZA; "Las historias locales", *El Museo Balear. Historia, Literatura, Ciencias, Artes*, año III, vol. V, julio-diciembre de 1877, 163-164.

de la història regional amb l'estatal a través de les interpretacions dels principals processos. En tercer lloc, la promoció comunitària a partir d'òrgans de sociabilitat cultural i d'expressió en termes de grup (publicacions periòdiques). I en quart lloc, la implicació en les institucions estatals.

La seva activitat en l'Arqueològica, com en altres institucions quan el seu periple com a catedràtic el va destinar repetidament a indrets llunyans, deixa veure una concepció de la història com a disciplina que amalgamava la recuperació bibliogràfica amb l'arqueologia, la història literària i de l'art, amb l'epigrafia, la numismàtica, la paleografia i la diplomàtica. Va ser en l'àmbit de l'Arqueologia, *la más segura fuente de la Historia*, que el *Boletín* va publicar els primers textos amb voluntat generalista, en particular a partir de l'aparició en el número tretzè del text de José Ramón Mélida⁴⁸ "Del concepto de la Arqueología", on l'autor feia un repàs sintètic del que havia estat l'evolució de les concepcions de la ciència arqueològica, les seves relacions amb la història i les seves manifestacions en l'àmbit de l'organització política i acadèmica dels sabers durant el segle XIX a Espanya, i al que van seguir amb posterioritat les aportacions de Josep Lluís Pons i Gallarza⁴⁹ del reussenc P. Caselles sobre l'estat d'abandó del patrimoni arqueològic, i del barceloní Josep Ferrer i Soler sobre la importància dels Museus Arqueològics, ambdues, reimpressions de textos publicats originalment el 1888.⁵⁰ "...La Arqueología es ciencia moderna, y aun dentro de las ciencias históricas ha tenido que formarse la última: cuando se ha entendido que la historia no era la de los soberanos y la de los aventureros y de las batallas y de las conquistas; cuando se ha entendido que el *hecho histórico* era todo aquello que podía llevarnos al conocimiento del modo de ser de las sociedades antiguas, segun sus creencias, sus instituciones, sus vicisitudes; cuando las antigüedades se han considerado como documentos positivos y de importancia incomparable para adquirir ese conocimiento de los pueblos que las produjeron. (...) Si es verdad, como dice Champollion, que la arqueología se propone trazar el estado social antiguo por los monumentos, no tiene duda, en mi sentir, que el arqueólogo cuando estudia la Arquitectura y las artes figuradas investiga las instituciones y creencias, cuando estudia las industrias, y el arte mismo, si se quiere, pretende conocer las producciones del trabajo humano, y cuando estudia las artes suntuarias, tiende á trazar la historia de los usos y costumbres de la antigüedad. Esta confusión de la Historia del Arte y la Arqueología la hace también el vulgo; al propio tiempo que cree que un objeto arqueológico es tanto más de apreciar cuanto tiene mayor antigüedad, y que el haber pertenecido á algun célebre personaje histórico le presta valor inapreciable. Es menester pués, fijar los linderos de la ciencia de un modo positivo y no perder de vista el verdadero carácter que debe tener. El verdadero trabajo del arqueólogo es examinar los hechos aislados; pero sin perder de vista la *evolució histórica*, los antecedentes del hecho, el lugar en que debe clasificarse, las *conclusiones* que se buscan... (...) No se olvide un momento que la Arqueología es ciencia experimental: que entre ella y

⁴⁸ *BSAL*, a.I, t.I, 13, juliol de 1885, 1-4.

⁴⁹ A finals de segle es va donar a la impremta un discurs sobre la crítica Arqueològica que el Catedràtic de l'Institut Balear a la *SAL* el 1883.

⁵⁰ Una aproximació al paper de la *SAL* i dels seus membres en la conservació del patrimoni a Josep MERINO: "Arqueología y conservación del patrimonio en la Mallorca de la Restauración". dins Gloria Mora, Margarita Díez-ANDREU, (eds.): *La cristalización del pasado. Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*, op.cit., 369-380.

la Historia del Arte hay diferencias especiales; que urge dejar á un lado preocupaciones rutinarias, escribir poco y avanzar mucho, pues aún los estudios arqueológicos en España están en periodo de formación"⁵¹

A partir del concepte d'Arqueologia —i la concepció de la professió— representat per J. R. Mélida hom entén en bona mesura l'activitat de la Societat Arqueològica Lul·liana, la dispersió dels seus continguts i les resistències passives de què es fa ressò *La Redacción del BSAL* el 1885. Sembla evident que els continguts del *BSAL* omplen l'arc que separa la moderna ciència positiva i regeneracionista —en termes historiogràfics— i la pràctica d'una història municipal o provincial ancorada en les dècades del moderantisme que, tot i així, va donar en els primers anys un bon grapat d'aportacions en forma de sèries de textos o d'articles narratius que recuperaven el passat de les Illes a través de l'estudi de les seves glòries i monuments.⁵²

No cal dubtar que, modernitzant als vuitanta, caigué un tel d'obsolescència sobre aquesta concepció en dècades posteriors, quan la recerca de la història i una part de la docència universitària es mostrà molt més atenta a les novetats que venien de la universitat alemanya i francesa.

No és aquest el lloc per desenvolupar ni la seva obra ni els seus darrers anys, ja ho farem en un altre moment. Volem, emperò, acabar amb les paraules de Pere Sampol i Ripoll, qui el 1935, tot recordant el seu mestre, escriví *Llabrés no se contentó en ser un historiador, un arqueólogo, un bibliófilo, un textualista, etc., sino que quiso ser y fué además un propagandista de estos estudios, especialmente entre sus discípulos; y puesto que de los bibliográficos aquí se trata y que a él son debidas nuestras aficiones, no podemos menos de hacer constar, que con el mismo vigor que enardecía en sus escritos y se reflejaba en su clase, sabía atraer y contagiar a los alumnos, despertando en ellos sus mismos ideales y su ejemplar patriotismo.*⁵³

Allunyats d'enfocaments hagiogràfics, podem *recordar* Llabrés com el jove que s'obre pas a l'*Escola de Diplomàtica*, el fundador del Bolletí de l'Arqueològica, el catedràtic itinerant d'institut que professionalitzava l'ambient cultural, l'amic dels principals historiadors del moment, l'arqueòleg de Pollentia, el corresponent de la Reial Acadèmia de la Història, o l'home vell i malalt que es lamentava de l'esdevenir de l'Arqueològica el 1925, en un ambient cultural amb nous referents.⁵⁴

⁵¹ José Ramón MÉLIDA: "Del concepto de la Arqueología", *art.cit.*, 2-4.

⁵² En aquesta direcció cal esmentar la sèrie que sobre la Llotja de Palma va publicar Agustí Frau i Pons entre els números 1 i 32 del primer volum i seguidament, del mateix autor, la sèrie sobre les Torres de Porto Pi el 1888; la sèrie documental sobre Franqueses i privilegis del Regne de Mallorca d'E. de K. Aguiló entre 1893 i 1896; o els conjunts de notícies històriques disperses publicades per Enric Fajarnés sobre l'Eivissa medieval i moderna, d'Eusebi Pascual sobre la Mallorca medieval, del militar Jaume Lluís Garau sobre la Mallorca moderna i contemporània o la llarguíssima sèrie de notícies del P. Josep Rullan sobre la història eclesiàstica de la Mallorca moderna, publicada entre 1895 i 1896

⁵³ Pedro SAMPOL Y RIPOLL: "Notas para una bibliografía de Don Gabriel Llabrés", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, anys LI-LII, tom XXVI, núms. 654-661, 247-252, citació de la p.247.

⁵⁴ "...mas ¡oh dolor!, los fondos de la ARQUEOLOGICA eran insuficientes para cubrir todos los gastos y hubo que apelar a la aportación voluntaria, qua algunos socios se impusieron, y con la cual se paga todavía el alquiler de la casa y la luz de nuestra humilde redacción. // A tanto llegó pues, el esfuerzo

Tots són ell, però des de la perspectiva de la història de la historiografia i de la història de la institució que avui ens dóna veu, principalment cal recordar-lo com el modernitzador de la historiografia del finals de segle XIX a Mallorca.

MIQUEL À. MARÍN GELABERT

personal constante y decidido de un grupo de amigos que en bien de la Historia, de la Arqueología y de la Cultura mallorquina, quisieron una revista y la tuvieron y la tienen. // Quien hojee los tomos del BOLETIN, se convencerá de la nobleza de miras de nuestra acción y de la trascendencia de nuestra obra, que es a la vez la de todos los amantes del pasado, merced a cuyo obscuro y benemérito trabajo ha conseguido nuestra publicación el puesto de honor que hoy ostenta. // Aun viven por fortuna aquellos que encarnaban su amor a esta revista en aquella típica frase de Tamayo y Baus: «Ella no puede morir mientras yo viva.» // ¡Tanta fué la solicitud y el cariño con que se quiso a la primogénita de la casa! Y ahora bien, permitidme a mí que estoy ya en el atardecer de mi vida, que os pregunte: —La llama de esta lámpara que todos hemos alimentado y resguardado durante cuarenta años, ¿se apagará pronto a la inclemencia de los nuevos tiempos?. Dios no lo quiera. GABRIEL LLABRÉS.⁵⁴ⁿ

MONOGRAFIES

Domus Magister Johannis. **La transformació d'un espai a Madîna Mayûrqa**

JAUME SERRA I BARCELÓ

Introducció

El Capbreu de Nunyo Sanç publicat per Estanislau de K. Aguiló¹ ha esdevingut en una font documental molt usada a l'hora d'analitzar el procés de colonització de Madîna Mayûrqa. Malgrat les seves mancances i contradiccions, és encara avui en dia una font molt valuosa i és capaç de permetre noves aportacions.

Ja fa temps que es plantejà la possibilitat de què un estudi analític del Capbreu pogués aclarir aspectes fonamentals del pas de la ciutat andalusina a la feudal.² I els primers avenços sobre aquesta investigació han demostrat el seu valor. El problema és que la font no és completa, ja que acaba bruscament. D'altra part, es detecta una gran volatilitat de les propietats i persones de tal manera que, en molt poc temps, un mateix indret pot experimentar variacions substancials. Aquesta és la segona mancança que es desprèn de l'anàlisi de la font.

El comte del Rosselló i els seus representants a l'illa tengueren especial interès en tornar a posar en funcionament totes les estructures econòmiques de la seva porció³ i especialment de la de Madîna Mayûrqa.⁴ Per això, no sols es dedicaren a repartir propietats, sinó que promogueren reformes urbanes de gran envergadura. Un dels espais que experimentarà aquestes reformes va ser l'entorn de l'església de Santa Eulàlia on se situaren les cases majors del notari de Nunyo Sanç, el *Magister Johannis*.

¹ E. de K. AGUILÓ: "Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments i donacions fets per Don Nuno Sanç de la seua porció", *BSAL*, 14, 1913, 209-224, 242-256, 273-285. La cita dels registres en text apareix entre claudadors.

² M. M. RIERA: *Evolució urbana i topografia de Madina Mayûrqa*, Palma, 1993.
C. GARCÍA-DELGADO: *Las raíces de Palma. Los mil primeros años de la construcción de una ciudad. De la colonia romana a la medina musulmana*. Barcelona, 2000.

³ ANTONI MUT CALAFELL; G. ROSSELLÓ BORDOY: *La «Remebrança ...» de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1993.

R. SOTO I COMPANYY: "La porció de Nunyo Sanç. Repartiment i repoblació de les terres del Sud-est de Mallorca", *Afers*, 18, 1984, 347-366.

⁴ M. BERNAT I ROCA: "Feudalisme i infraestructura artesanal: De Madîna Mayûrqa a Ciutat de Mallorca" (1229-1315)", *BSAL*, 53, 1997, 27-70.

Aquest és un estudi que parteix fonamentalment de la topologia. No és habitual l'aplicació de models matemàtics —a no ser els estadístics— als estudis històrics.⁵ Però els casos en què s'ha realitzat, fins i tot a partir de premisses molt simples, han donat resultats sorprenents. L'estudi d'Àngel Poveda sobre les alqueries andalusines és un bon exemple de la validesa d'aquests plantejaments.⁶

«Magister Johannis»

La interpretació tradicional del procés de colonització de Mallorca al segle XIII ha defensat que una de les raons de la manca de feudalisme a l'illa va ser que cap dels grans magnats de conquesta quedaren a residir-hi i que la noblesa que sorgí amb el temps fou a partir d'aventurers, de persones sense tradició i alcúrnia. Segons va demostrar P. de Montaner, i en contra d'aquestes opinions, aquells que gaudiren de l'estatus de cavallers en el segle XIII no eren desconeguts ni persones sense prestigi. Al contrari, tots ells tenien una posició més o manco rellevant a les terres d'origen.⁷ D'alguna manera es podria fer extensiva aquesta afirmació a altres blocs de població. Un d'aquests personatges va ser el *Magister Johannis* que apareix sovint citat com a element fonamental de la mainada de Nunyo Sanç.

Amb tot, aquest personatge no era cavaller i, per tant no apareix citat mai en la documentació ni com a *milite nostri* o *homini nostri*, per la qual cosa no es pot incloure en aquest grup.⁸ Sí apareix és com a notari del comte de Rosselló, tot i que aviat optà per la via eclesiàstica. A hores d'ara, no hi ha cap dubte que aquest personatge va ser mestre Joan de Verí. El fet de què se'l denominàs *Magister* implica que tenia estudis universitaris ja que el títol, habitualment, sols es donava a metges i juristes.

Per ara, el document que dona més informació del personatge és el seu testament de 1289, ja que les notícies anteriors que es tenen són molt fragmentàries. No sembla que, a més de les propietats urbanes i les situades en el Terme, en rebés d'agràries en els primers moments de la colonització, tot i que arribà a tenir una fortuna considerable. Així, per una venda de 30 de desembre de 1284 d'un hort en el terme de Ciutat, en porció de Gilabert de Cruïlles es sap que prop del camí a Montuïri hi havia l'honor de Mestre Joan, com un dels confrontants.⁹

⁵ Ja fa temps Mikel de Epalza (M. DE EPALZA: "Un modelo operativo de urbanismo musulmán" *Sharq al-Andalus*, 2, Alacant, 1985, 137-152) plantejà un model urbanístic per a la transformació de les ciutats musulmanes en feudals. Aquest model va ser aplicat a Mallorca per: Sonia GUTIÉRREZ LLORET "Elementos del urbanismo de la capital de Mallorca: funcionalidad espacial", *Les Illes Orientals d'Al-Andalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana, ss. VIII-XIII*, Palma, 1987, 205-224.

⁶ A. POVEDA: "Assaig de construcció d'un model aplicable als assentaments de Mayúrqa", *Afers*, 18, 1994, 281-303.

⁷ P. DE MONTANER: "Els orígens de l'aristocràcia vella mallorquina. Un estat de la qüestió", *Afers* 18, 1994, 405-426.

⁸ P. CATEURA BENNASSER: "Los caballeros en la repoblación señorial de Mallorca", *IV Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca i el sud francès*, Palma, 1986, 83-90

⁹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII XIII (Documentari)*, Felanitx, 2001, 9.

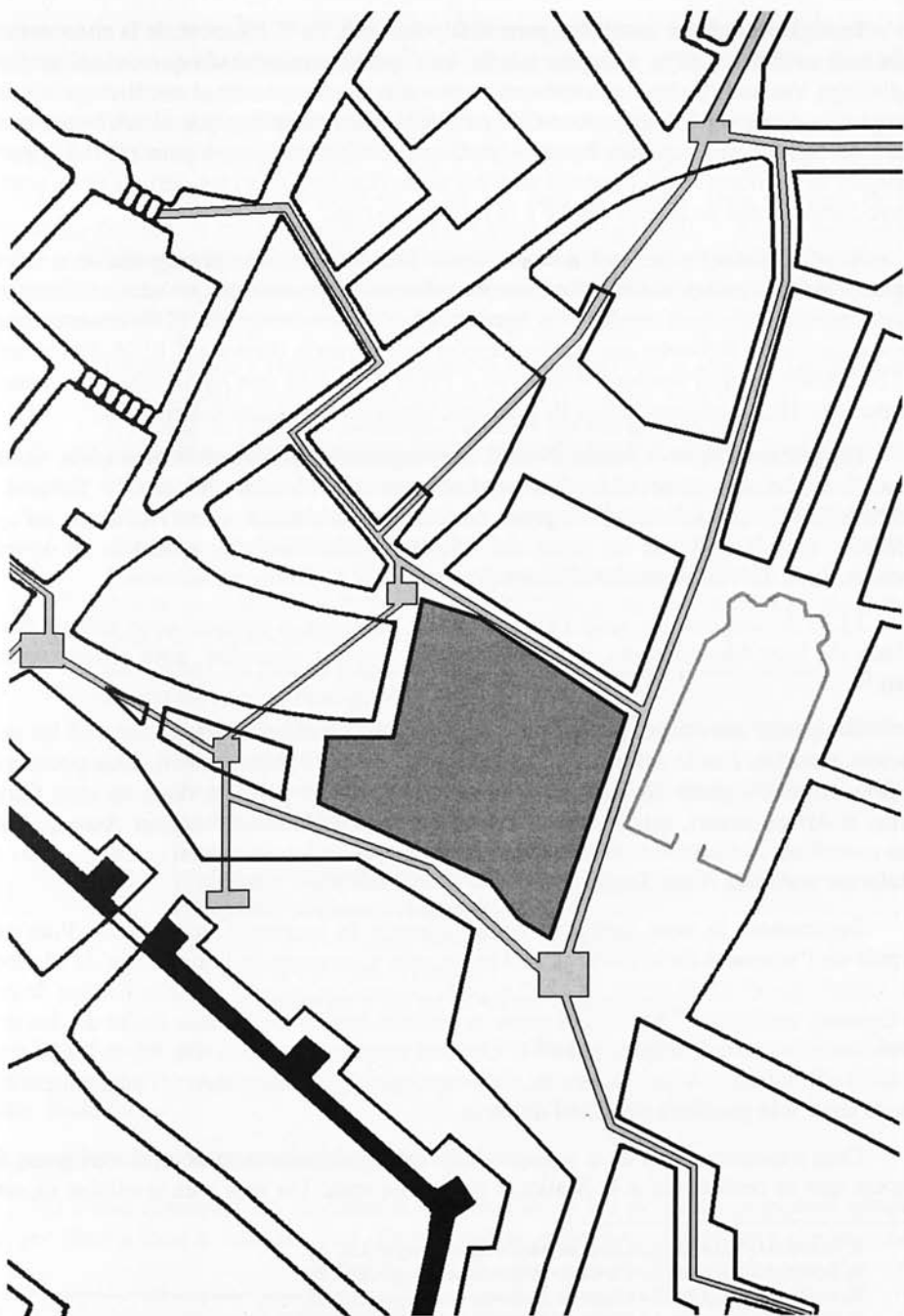

Fig. 1.- Localització de les cases i hort del *Magister Johannes*

Precisament el seu testament permet suposar que, en el moment de la conquesta, no devia tenir més de 20 anys. Existeix, a més, una opinió generalitzada que seria el generarca del llinatge Verí, encara que gairebé mai es cita a la documentació el seu llinatge. La seva nissaga s'iniciaria a partir dels seus fills naturals. Podria semblar que el seu paper com a notari de Nunyo Sanç quedàs esvaït a partir del seu nomenament com un dels primers canonges de Mallorca, però continuà amb les seves funcions fins i tot després de la mort de Nunyo Sanç i el pas de la seva porció a la jurisdicció reial.

S'ha de distingir, per tant, la seva figura de canonge de la primigènia de notari del magnat, i se'l troba exercint aquestes funcions diverses transaccions que tenien a veure amb la seva porció i els seus rendiments agraris. El 6 de novembre de 1241 nomenà com a procurador Garcia Rebooster per vendre l'esplet de l'alqueria Bunyola.¹⁰ El 26 de novembre de 1242, Guillem de Palomera reconegué a Proet de Lleida que havia rebut per mans de Mestre Joan 16,5 quarteres de blat de Floriana, viuda de Berenguer Gatell,¹¹ etc.

Per gestionar la seva porció, Nunyo Sanç organitzà ràpidament la seva cúria, veïnada a les cases del seu notari. Un dels confrontants de l'obrador del sabater Rotland de Cambrils [186], que li concedí el propi comte, era un obrador *quod retinemus ad opus scribanie*, dins la illeta de les cases del *Magister Johannis*. Per ajudar-lo en aquestes funcions, Joan de Verí contractà diverses persones.

El 20 de setembre de 1242 Feliu, notari de Mallorca, li prometé estar amb ell des de la festa de Sant Miquel a un any per servir-lo, vestit i alimentat, amb el corresponent salari.¹²

D'aquesta manera, es pot deduir que, a més de canonge, continuà exercint les seves funcions notariales fins la seva mort. El 14 de febrer de 1270, Mestre Joan, tenia potestat del rei per comprar i quitar els honors de la seva porció, per permuta donà en alou franc a Bernat d'Arters, notari, mig morabatí censal que aquest feia a Berenguer Aurenga sobre unes cases baix la Ciutat de Mallorca.¹³ D'altra part, en el seu testament es cita els *libri mei notularum portionis Nunii Sancii*.

Segurament la seva formació degué afavorir la promoció eclesiàstica. Pocs anys després de l'ocupació de la ciutat ja se'l troba com a canonge de la nova Seu de Mallorca, tota vegada que el 12 de gener de 1240 el papa concedia al primer bisbe la facultat de crear les dignitats capitulars.¹⁴ Serà en el paper eclesiàstic que es troben més dades de les seves actuacions. Poc temps després ja se'l té exercint aquestes funcions. De fet, el 20 de febrer de 1240 el *Magister Johannis*, era un dels canonges que autoritzaven l'establiment d'un tros de terra a la parellada del Camí de Jesús.¹⁵

Com a membre actiu de la societat que s'estava organitzant participà activament dels negocis que es realitzaven a la Mallorca post conquesta. Un dels més rendibles va ser la

¹⁰ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 65.

¹¹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 96.

¹² R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 85.

¹³ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 172.

¹⁴ LL PÉREZ I MARTÍNEZ; B. COLL I TOMÀS: *Ramon de Torrelles, primer bisbe de Mallorca*, Mallorca, 1988, Doc 25.

¹⁵ PÉREZ; COLL: *Ramon de Torrelles...*, Doc. 37.

compra-venda d'esclaus. El 29 de juliol de 1256 va vendre, per 65 sous melguresos, una sarraïna blanca al jueu Abraham Limi.¹⁶ El 13 de maig de 1278 va vendre a Maimó Abennono els drets que tenia sobre diversos sarraïns. L'11 de febrer de 1282 amb intervenció d'Arnau Burgues, batle de Mallorca va vendre per 213 sous el sarraí lliure Catim, que li devia aquesta quantitat, a Jaume Belet i Joan Ricart, ...¹⁷

El testament fet el 5 de juny de 1289 per part de Mestre Joan de Verí és ben demostratiu de com es referen solidaritats a la Ciutat del segle XIII.¹⁸ A més de diferents mandes pies deixava 50 s. per a l'obra de l'absis de l'església de Sant Joan de Porreres, fet que, juntament amb altres deixes, indica interessos a la Part Forana. Les altres deixes són ben representatives de la reconstrucció de solidaritats:

La meitat de l'alqueria Semacoma (Comasema?) en el terme d'Orient a més de l'Alqueria en el terme de Santa Eulàlia (Ciutat) a Pere de Verí.

A Nicolava, filla d'en Bonastre, 100 sous per raó de núpcies

A Ferrando de Verí, el seu escuder, 200 sous

Llibertat al seu esclau Pere amb la condició que havia d'aprendre un ofici.

Els llibres i actes de Nunyo Sanç havien d'esser lliurats a coneguda dels marmessors i de Bernat de Verí.

5 morabatins censals i 500 sous a Martí, fill de Gonçal de Verí

Fundà un aniversari a la Seu a honor de l'ànima del rei i de Nunyo Sanç, de la seva i de tots els difunts

Cita el seu fill natural Bernat de Verí com a propietari d'una vinya .

Al seu fill natural Pere de Verí li deixa:

l'alqueria Ojor (Porreres), la vaixella vinària, els sarraïns i sarraïnes, bestiar gros i menut, a més d'un rafal proper

També li dóna les cases situades davant l'església de l'Hospital de Sant Andreu de Palma.

Dos rafals a Portocolom, així com els drets a Felanitx i Porreres

L'alqueria Benisaba (Bunyola)

L'alqueria Maimona (Montuïri)

La meitat de l'alqueria Benimorac (Bunyola)

L'Alqueria Senobra (Porreres)

Dues quarterades prop de les torres Llavaneres.

Degué morir poc temps després, ja que el 16 de març 1292 el rei atorgà a Ramon Adarró, preceptor de la Seu, els rèdits dels beneficis eclesiàstics que rebia l'ardiaca difunt Mestre Joan.¹⁹

Les propietats urbanes de *Magister Johannis*

No s'han conservat els documents de donació de les primeres propietats urbanes fetes per Nunyo Sanç a Joan de Verí. En el Capbreu apareixen citades amb genèrics com

¹⁶ A. SANTAMARÍA: *Ejecutoria del Reino de Mallorca*. Palma, 1990, 145.

¹⁷ SANTAMARÍA: *Ejecutoria ...*: 195.

¹⁸ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 181.

¹⁹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *El rei en Jaume II de Mallorca i el seu temps (Documentari)*, Felanitx, 9.

domus et hortale i sempre com a confrontants per la qual cosa es pot deduir que les seves cases majors se li concediren amb anterioritat al mes d'agost de 1232. A més d'aquest espai, consta que a la mateixa illa hi havia obradors de la seva propietat i un d'ells molt important, ja que estava reservat com a cùria del comte del Rosselló. A més a més, aquestes cases es trobaven molt prop d'un dels brancals de la síquia tal com es desprèn a de la donació feta a Berenguer de Brossa i B. Capter que es situava *ante cequiam* [105].

Aquest conjunt tenia una localització clara. S'ubicava a la illa que tenia per la seva part est l'església de Santa Eulàlia. Pel sud limitava amb la plaça de Nunyo Sanç on començà a edificar obradors. Aquesta urbanització es realitzava a la part del mur i en el vall de l'Almudaina. D'aquesta manera, l'indret es convertí en un centre de poder que competia amb el del rei, el qual controlava l'espai de l'interior de la murada. El comte planificà tot aquest indret com una falca oposada al poder reial. Hi havia les cases del seu notari i la seva cùria. Pràcticament a l'enfront creà l'Hospital de Sant Andreu que es convertiria, amb el temps, en la seu de la Universitat de la Ciutat i el Regne. A més a més, donà una solar per a què l'ordre de Sant Jordi d'Alfama hi construís les seves cases majors,²⁰ ...

La persona que controlava tots aquests establiments era el *Magister Johannis*, al qual se li feren altres concessions per arrodonir el conjunt. Per exemple, un *pati ad operatorium faciendum* [320] situat *illa nostra platea in qua hedifficamum de novo operatoria que est ante domos vestras*. Poc temps després augmentà amb un altre pati a la *platea domini Nunoniis ante Sancta Eulaliam* [333]. Aquest conjunt, paulatinament, es va fer més complex. El 18 de novembre de 1242 Bernat Olzet, procurador de Ferrer d'Olzet, batle reial, establí a Mestre Joan, canonge de Mallorca, un solar per construir cases o obrador davant l'església de Santa Eulàlia a cens de 2 masmodines d'or fi i bon pes.²¹ A més a més, tendria un obrador situat en el carrer de la Ferreria i un hort a la Vila d'avall.

Aquest hort també va ser donat amb anterioritat a l'agost de 1232 i no es pot situar exactament, però el fet de què alguns dels seus confrontants fossin propietats del bisbe de Barcelona, permeten suposar que es trobava prop de les Drassanes. No va ser aquesta la única propietat del canonge a la Vila d'Avall. El 13 de desembre de 1230 Guillem de Torrella, procurador del bisbe de Girona, donà al mestre Pere i al mestre Joan una casa en el carrer de Sant Jaume.²² Les referències a les propietats del *Magister Johannis* en el Capbreu de Nunyo Sanç són:

DATA	NÚM	PROPIETARI	PROPIETAT	MAGISTER JOHANNIS
Quarto nonas augusti - 1232	[4]	Thome de Donato de Genua	<i>Domos</i>	<i>Juxta ortum magistri johanis</i>

²⁰ J. SERRA I BARCELÓ ; M. BERNAT I ROCA: "L'església del Prat de Sant Jordi segons els apunts de Rafael de Ysasi "Oratorios primitivos de Mallorca", *VIIè Congrés de Patrimoni: El nostre patrimoni cultural: Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca*. Palma, 2006, 15- 42.

²¹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 17.

²² LL. PÉREZ MARTÍNEZ: "Corpus Documental Balear. Reinado de Jaime I (I), *Fontes Rerum Balearium*, I, 1977, 49. Doc. 41.

Nonas augusti	[10]	Johanni Cerdano	<i>Domos</i>	<i>Affrontant ab oriente in domibus Magistri Johannis</i>
XIII kalendas septembris	[21]	P. Meler	<i>Operatorium quod habemus juxta plateam Ste. Eulalie</i>	
XI kalendas septembris	[29]	B. de Salas	<i>Domos</i>	<i>Affrontant ab oriente et meridie in domibus Magister Johannis</i>
Quarto decimo kalendas decembris	[61]	B. Duran de Perpiniani	<i>Operatorium ante ecclesiam Beate Eulalie</i>	<i>Affrontat [...] a meridie in domibus Magistri Johannis</i>
	[62]	Gerallo de Baneolis	<i>Operatorium ante ecclesiam Beate Eulalie</i>	<i>Affrontat ab oriente in operatorio Magistri Johannis, a meridie in domibus Magistri Johannis.</i>
Sexto idus decembris	[78]	Pascallo de Jaqua	<i>Operatorium ante ecclesiam Beate Eulalie</i>	<i>Affrontat [...] a meridie in domibus Magistri Johannis notarii nostri.</i>
XV kalendas januarii	[84]	Petro Martello de Terragona	<i>Illum solum et pati quod habemus in Majoricis jn platea juxta Almudinam sicut tenet recta linea de cantono operatorium nostrorum continuorum domibus Magistris Johannis, notari nostri.</i>	
XIV Kalendas januarii	[85]	Domingo de Venegas	<i>Domos et pati eis contimum ante domos Magistri Johannis sicut tenent de stabulo Magistris Johannis recta linea usque ad quantonem operatorium nostrorum domibus Magistris Johannis</i>	
Tertio kalendas februarii	[105]	Bn. De la Broza et B. Capter	<i>Operatorium ante cequiam</i>	<i>Affrontat [...] in domibus Magistri Johannis</i>

Decimo kalendas martii	[112]	Frates Sancti Georgi	<i>Ortum cum mezquida, salvo usufructu Magistri Johannis notaii nostri in eodem orto</i>	
Sexto Idus Madii 1233	[160]	Pontio Ynardo	<i>Domos ultra riuum cum duobus ortalis</i>	<i>Affrontant [...] in orto Magistri Johannis</i>
Quarto Kalendas junii	[172]	Stephano fusteriom homini nostro	<i>Duo operatoria continua [...] ante plaza Ste, Eulalie</i>	<i>Affrontant de duabus partibus in domibus magistri Johannis</i>
Quarto nonas junii	[176]	Johanni Limogga	de <i>Operatorium quod habemus subtus algolfa Magistri Johannis</i>	<i>Affrontat in domibus Magistri Johannis</i>
Tertio idus junii	[186]	Rotlando Cambriils, çabaterio	de <i>Operatorium in placia ante Eccleisam Sancte Eulalie</i>	<i>Affrontat [...] in domibus magistri Johannis</i>
V nonas augusti	[252]	Arnaldo Trompador	<i>Casalicium [ultra riuum ?] juxta ortum Magistri Johanni</i>	<i>Affrontat [...] de duabus partibus in orto Magistri Johannis</i>
IV nonas januarii 1234	[300]	Petrus Ortela	<i>Unum pati ad operatorium faciendum de illa nostra placia qua hedificamus operatoria ante domos Magistri Johannis</i>	
Tertio nonas januarii	[302]	B. Compan	<i>Pati ad operatorium faciendum in illa nostra placia i qua hedificamus d novo operatoria, que est ante domos Magistri Johannis</i>	
XIV kalendas aprilis	[320]	Magistro Johanni	<i>Pati ad operatorium faciendum in illa nostra platea in qua hedificamus de novo operatoria que est ante domos vestras</i>	
Tertio nonas aprilis 1235	[326]	Poncio Calardi	<i>Operatorium [juxta Riariam]</i>	<i>Affrontat [...] in orto Magistri Johannis</i>
	[327]	Hugolí Piza, jenoves	(?)	<i>[Affrontat] ortum Magistri Johannis</i>
IV idus madii	[333]	Magistro Johanni	<i>Unum pati in platea domino Nunonis ante Sanctam Eulaliam</i>	
Novo Kalendas	[367]	Petro de Ezaronda	<i>Operatorium in</i>	<i>Affrontant [...] in</i>

aprilis 1239			<i>sabateria</i>	<i>tenedone Magistri Johannis</i>
Septimo decimo kalendas augusti 1237	[374]	<i>Militibus et probis hominibus Maioricarum</i>	<i>Illam placiam quam habemus circa Ecclesiam Sancte Eulalie ante domos magistri Johannis</i>	
1239	[422]		<i>Nuno Sancii damus licenciam et pose tibi Ferrario de Olzeto quod loco et nomine nostri possus esconcatere (?) Magisto Johanni unam mazememotinam quan ipse donat de domibus quas compravit de Bn. De Salas et uxore sua Maria</i>	

Metodologia

Des de les primeres lectures del Capbreu de Nunyo Sanç s'havia deduït la possibilitat de poder reconstruir bona part de la seva porció. Això era possible gràcies a la pròpia naturalesa de les concessions que segueixen un formulari repetitiu fins a cert punt:

1. S'indica en primer lloc la forma de la concessió: *damus... ad omnes tuas voluntates, damus et establimus, in feudum, ...*²³
2. El nom del receptor o receptors. No és excepcional que es tracti d'un home amb la seva esposa.
3. La propietat lliurada: *Domos, Paria Domorum, Operatorium,...*
4. Els seus límits seguint els punts cardinals a partir de l'Est i acabant en el Nord.
5. Les condicions de l'establiment. Normalment, si era en alou franc, *in feudum*, així com el reconeixement de la jurisdicció senyorial i en particular disposant que de manera visible hi figuràs el *signum perole* o escut de Nunyo Sanç.²⁴

Si se té en compte que el Capbreu de Nunyo Sanç dona l'orientació i els límits de cada establiment, és fàcil deduir que bona part de les propietats poden encaixar. Per aquest motiu, s'ha optat per un mòdul quadrat que no respon precisament al que es coneix dels solars medievals, però que resulta el més operatiu. Per poder fer l'estudi, es confeccionà una base de dades que permetés una consulta ràpida tant de propietats com de propietaris i confrontants. Malgrat tot, el mètode de treball té alguns inconvenients que cal considerar:

²³ J. PORTELLA I COMAS: "Les baronies i cavalleries de Mallorca dels segles XIII i XIV. *In feudum ad consuetudinem Barchinone*", *Afers*, 18, 1994, 427-442.

²⁴ Les condicions senyorials solien consistir en no reconèixer altre senyor a no ser el comte, sotmetre's als drets dominicals, usar l'escrivania del senyor i situar de manera ben visible l'escut del comte. En el cas de la donació feta a Guillerma, vidua de Pere de Sangossa [371] s'especificava que *super hostio, signum perole*.

1. Pel que fa a l'orientació s'ha de fer constar que cal definir-la de manera relativa. S'ha pogut deduir que els escrivans feien el mateix que la majoria de mallorquins actuals: considerar que la Serra de Tramuntana marca el Nord. Com de fet, aquesta orientació és incorrecta es donen desviacions pou notables que prop de Santa Eulàlia superen els 46°.
2. L'orientació explícita desapareix a partir del registre [88]. Malgrat tot, es conservà la tendència ja esmentada de llistar-la, fet que s'ha pogut confirmar amb la majoria de mòduls urbans que s'han pogut reconstruir.
3. Com ja s'ha dit, el document s'interromp bruscament per la qual cosa no és possible completar tota la porció ni tan sols amb altres fonts paral·leles. Malgrat tot, es poden reconstruir grans fragments urbans que permeten tenir una idea prou aproximada de la Ciutat i les seves transformacions. Poques vegades es poden reconstruir illetes senceres, sinó fragments que s'han denominat com a mòduls urbans.
4. També s'ha de tenir en compte que es detecta una gran volubilitat de la propietat. En poc temps, una mateixa donació podia passar per diverses mans, cosa que sovint dificulta el seguiment i l'anàlisi d'un determinat espai.

El present estudi és topològic i no topogràfic. El que representa és un model de relació d'espais i mòduls urbans sense tenir en compte ni la seva vertadera forma ni el seu tamany. S'ha optat per una unitat en forma de quadrat per ser la més operativa, com ja s'ha comentat, ja que la majoria de donacions tenen 4 confrontants. Malgrat tot, s'ha de ser conscient que aquest mòdul no pot representar el solar del segle XIII. S'ha pogut constatar que el solar medieval era rectangular de façana estreta (habitualment menys de 5 metres), però de molta fondària.

Aquest solar es detecta clarament en els plànols antics de Ciutat, especialment en aquells que reproduïxen d'una manera més o manco exacta els confrontants de les propietats en el segle XIX, abans de les grans reformes urbanes. S'han usat especialment el del Canonge Garau de 1644 i el *Plan de Stadt Palma* de A. Brockhaus, publicat a Leipzig el 1882; aquest darrer és un dels primers que indica les conduccions de síquies i clavegueres.

Aquests plànols també són fonamentals per a la localització i el resseguiment de la síquia, ja que el seu traçat és capital per poder situar exactament els diversos mòduls urbans. L'estudi d'aquests plànols s'ha completat amb l'anàlisi dels còdexs Llagostera i Sagarriga²⁵ a més d'alguns estudis sobre aquestes fons documentals, el traçat urbà de les síquies i la seva gestió.²⁶

Els signes usats en les reconstruccions dels mòduls urbans són:

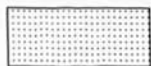
²⁵ B. PONS FÀBREGUES: *Colección de documentos referentes al Reino de Mallorca: Códice Llagostera-Códice Sagarriga*. Palma, 1888.

²⁶ REIS FONTANALS JAUMÀ: "El banys de la Ciutat de Mallorca: s. XIII-XIV", *BSAL*, 39, 1983, 511-516.
REIS FONTANALS JAUMÀ: *Un plànol de la sèquia de la vila del segle XIV*, Palma, 1984.

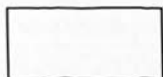
REIS FONTANALS JAUMÀ: "Gestió d'un sistema hidràulic i interferències des d'un poder exterior. El cas de la Sèquia de la Vila (Ciutat de Mallorca) als segles XIII i XIV", *Afers*, 18, 1994, 337-346.

[235]

Número del Registre del Capbreu de Nunyo Sanç

Casa, obrador o propietat de la jurisdicció de Nunyo Sanç

Casa, obrador o propietat d'altra jurisdicció

Signum Perole. Obligació d'exhibir de manera visible l'escut senyorial de Nunyo Sanç

Confrontant segur i orientat

Confrontant hipotètic en relació a la seva orientació

Carrer

Sèquia

In platea Beatae Eulalie

Fins i tot una anàlisi superficial permet deduir com les cases i hortal del *Magister Johannis* es trobaven enfront de la murada de l'Almudaina (*murus veterum*) i al costat de l'església de Santa Eulàlia. Tal i com s'ha dit, aquest indret conformava el nucli del poder del comte de Nunyo Sanç en aspectes jurisdiccionals i econòmics. El problema era que tot un conjunt d'espais buits –bé considerats directament places, bé patis o solars – es convertiren aviat en un focus de conflictes amb el monarca.

La distribució d'establiments relacionats en el Capbreu de Nunyo Sanç amb l'església o la plaça de Santa Eulàlia seria la següent:

DATA	NÚM	PROPIETARI	PROPIETAT	LOCALITZACIO
XIII kalendas septembris	[21]	P. Meler	<i>Operatorium</i>	<i>Juxta plateam Ste. Eulalie</i>
Quarto decimo kalendas decembris	[61]	B. Duran de Perpiniani	<i>Operatorium</i>	<i>Ante Ecclesiam Beate Eulalie</i>

	[62]	Gerallo de Baneolis	<i>Operatorium</i>	<i>Ante Ecclesiam Beate Eulalie</i>
6º Idus decembris	[78]	Pascallo de Jaqua	<i>Operatorium</i>	<i>Ante Ecclesiam Beate Eulalie</i>
Quarto kalendas junii	[171]	Calvo, homini nostro	<i>Domos cum suo solerio</i>	<i>Ante placiam que est justa Ecclesiam</i>
	[172]	Stephano fusterio, homini nostro	<i>Duo operatoria continua</i>	<i>Ante plaza Ste. Eulalie</i>
Tertio idus junii 1233	[186]	Rotlando de Cambrils, çabaterio	<i>Operatorium</i>	<i>In placia ante Ecclesiam Sancte Eulalie</i>
Pridie kalendas julii	[224]	Johannis Baldric et Guillermo Baldric	<i>Domos</i>	<i>Prope Ecclesiam Sancte Eulalie</i>
Kalendas julii	[226]	Pascallo Corregerio	<i>Pati</i>	<i>In Placia Sante Eulalie</i>
Nonas Februari 1234	[303]	Baldovino Gambert de Marsella	<i>Duas Algorffas</i>	<i>Circa placiam Sancte Eulalie</i>
Tertio Idus Februari	[307]	Comuni et Universitati Civitatis Maioricarum	<i>Total illam placiam</i>	<i>Ante Sanctam Eulaliam</i>
III Idus madii 1235	[333]	Magistro Johanni	<i>Pati</i>	<i>Platea domini Nunoni ante Sanctam Eulaliam</i>
IXº Kalendas aprilis	[354]	Paschali Guasch	<i>Duo operatoria contigua que modo sunt pati</i>	<i>Cum platea Sancte Eulalie</i>

El problema de l'església de Santa Eulàlia

Tots els historiadors que han tractat de l'església de Santa Eulàlia estan d'acord en doler-se de la manca de notícies pel segle XIII. El tema és preocupant per quant es considera la parròquia més antiga de Ciutat i que jugà un important paper en esdeveniments polítics d'aquell període.

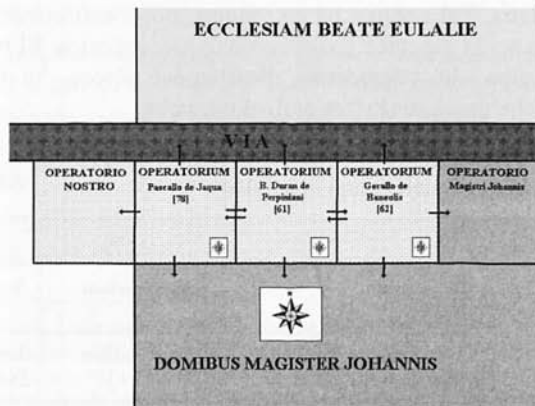

Fig. 2 Ante ecclesiam Sancte Eulalie

Els darrers estudiosos s'han queixat de no poder donar pistes de la construcció de l'edifici i del que hi havia en el seu espai abans de la conquesta de 1229. S'ha de tenir en compte que la fàbrica actual no es pot considerar de la dècada de 1230-1240, sinó bastant posterior.

Malgrat això, consta que ja a 1232 existia una església de Santa Eulàlia en el mateix indret que l'actual. El propi Capbreu de Nunyo Sanç permet esbrinar que no era un edifici tan gran com el present, encara que la seva façana i direcció tendrien fonamentalment la mateixa disposició que la fàbrica gòtica.

La primera donació que en fa referència és la de B. Duran de Perpinyà al qual se li dona un obrador *ante ecclesiam Beate Eulalie* [61], encara que ja el setembre de 1232 l'establiment de P. Meler [21] es trobava *juxta plateam Ste. Eulalie*. L'establiment de B. Duran confrontava amb els obradors de Gerallo de Baneolis [62] i de Pascallo de Jaqua [78]. S'ha de dir que no hi ha dubte de la distribució d'aquests tres obradors, ja que tenen uns confins clars. Emperò val a dir que la orientació no és correcta, ja que l'església estaria al Nord. S'ha pogut comprovar que en aquest indret la derivació de l'orientació supera els 46°, per la qual cosa aquesta deficient orientació del mòdul urbà és coherent (Fig. 2)

Val a dir que cap altra establiment de Nunyo Sanç es trobava físicament davant l'església. Ni els obradors de Stefano Fusterio [172], ni el de Rotlando de Cambrils [186] que es localitzaven ja a la plaça i, per tant, al sud dels anteriors. Pel nord, es té sols l'obrador de P. Meler [21] del qual només es diu que es troba prop de la plaça (Fig. 4)

Suposant un terme mig de tres metres de façana, es pot inferir que el màxim que podia tenir en aquells moments la paret est seria de poc més de 15 metres. Tot i tractar-se d'un edifici no molt gran, sí que ho devia ser per una ciutat andalusina. A 1232 és molt difícil que s'hagués bastit a la ciutat un edifici religiós, malgrat ser tan simple com les denominades esglésies de repoblació. Es pot suposar, per tant que es tractaria d'un edifici pre-existent.

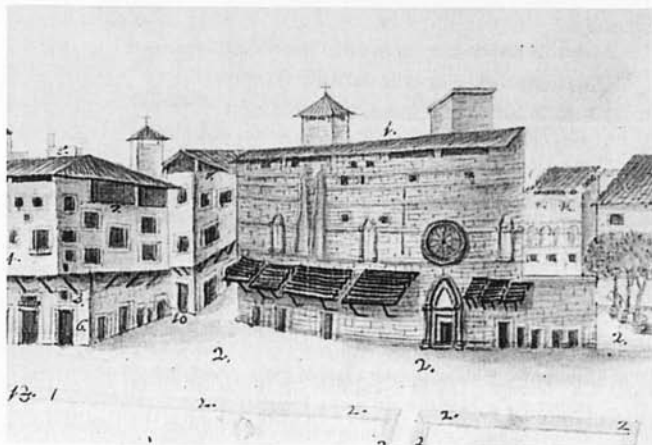

Fig. 3: L'església i carrer de Santa Eulàlia a partir del dibuix de 1778 – 1779
Calle de estirpe hebraica de Palma

La tradició vol que totes les esglésies mallorquines antigues fossin originalment mesquites consagrades.²⁷ Emperò, en el cas de Ciutat, això sols passà realment amb dues, la Catedral i Sant Miquel. El problema és que aviat es bastiren les esglésies. En algunes ocasions per part dels magnats, cas de Sant Bartomeu o del Sepulcre; altres a iniciativa del rei o d'autoritats religioses. La velocitat en què es consagraren determinades construccions fa pensar que el que es va fer va ser adaptar diversos espais de certa rellevància. El problema és que actualment no es possible saber de quin tipus es tractarien. Aquest, segurament, és el cas de la primitiva Santa Eulàlia.

La plaça de Santa Eulàlia

Tal i com es pot deduir de diversos estudis sobre Ciutat de Mallorca en temps de la conquesta de 1229 i dels primers anys de la colonització el recinte emmurallat de l'Almudaina deixava una àmplia reserva urbana integrada per un vall i una barbacana, espai que fou repartit tant pel rei com per Nunyo Sanç.²⁸

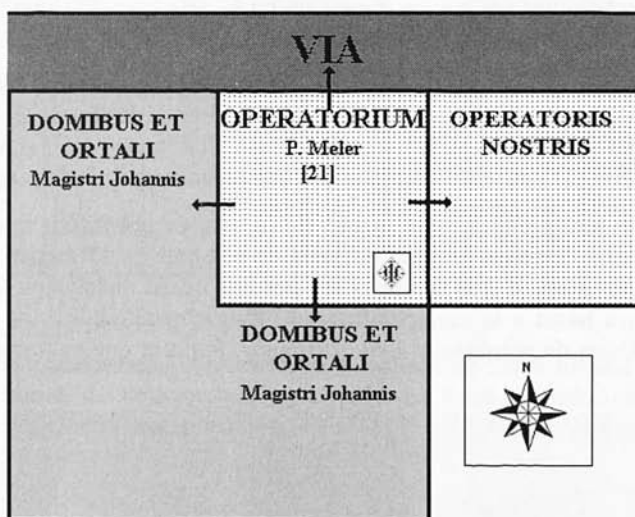

Fig. 4: L'obrador de Pere Meler

En principi, aquest gran espai que ocuparia les actuals places de Santa Eulàlia, Cort, carrer Cadena i bona part del carrer Reial formaven una unitat (Fig. 1) El problema va ser que aviat es compartimentà en diverses places a conseqüència dels establiments. Per a Nunyo Sanç era un lloc idoni tant per construir-hi obradors ex-novo com per situar-hi establiments capitals de la seva jurisdicció.

En la donació a P. Meler [21] ja s'establí un obrador situat *juxta plateam Ste. Eulalie* que confrontava, precisament amb les cases i hortal del *Magister Johannis* per l'oest (Fig.

²⁷ R. SOTO COMANY: "Mesquites urbanes i mesquites rurals a Mayûrqa: estudi documental i problemes d'interpretació", *BSAL*, 37, 1979, 113-135.

²⁸ B. PASCUAL: "Antigüedad de la plaza de Santa Eulalia", *BSAL*, VII, 1898, 307-308.

4). A partir d'aquí les concessions augmentaren, tant d'obradors com de solars per construir-ne. El problema és que la sèrie no és prou completa per formular una hipòtesi mínimament fiable que permeti realitzar una reconstrucció de l'espai que quedà ràpidament modificat.

Paral·lelament a Nunyo Sanç, el rei Jaume I també realitzava establiments a la mateixa plaça. El 18 de novembre de 1242 Bernat d'Olzet establí a Pere de Montsolí un solar obrador davant l'església de Santa Eulàlia que tenia en nom del rei d'Aragó i el mateix ho va fer a Mestre Joan, canonge de Mallorca –el nostre *Magister Johannis*– amb un solar per construir cases o obrador davant l'església de Santa Eulàlia a cens de 2 masmodines d'or fi i bon pes.²⁹

Aviat sorgiren les tensions entre el rei Jaume I, altres magnats i Nunyo Sanç ja que, segons el monarca, el seu parent distribuïa solars que eren jurisdicció reial. D'altra banda, Gastó de Bearn i altres senyors hi tenien propietats o les tenien en els seus confrontants. A més a més, es generà una gran volatilitat en la transmissió de les concessions, fet que dificultava encara més el panorama. Un bon exemple en pot ser el cas de la donació feta als germans Guillem i Joan Baldric [224].³⁰ Se'ls concedí unes cases *prope Ecclesiam Sancte Eulalie* que confrontaven amb dos carrers i amb les cases d'Hug Rotlan. El 6 de febrer de 1243 Guillem Baldric i esposa Elisenda amb Joan Baldric i muller Ramona varen vendre a Pere de Llaneres les cases que confrontaven amb les que foren d'Hug Rotland, per tant segurament les anteriors.³¹

El panorama és semblant amb altres magnats. El 26 de novembre de 1242 Berenguer, corredor, i el seu fill Arnau varen fer donació entre vius a Pere Fuster, el seu gendre i muller Maria, sa filla, de la meitat de les cases que tenien a Ciutat de Mallorca, sots domini de Pere Espaer, en la porció que fou dels jaquesos Tomàs i Guillem de Sant Climent, i ara era de Ramon Clergue, el qual comprà aquesta porció. Confrontaven amb la plaça de Santa Eulàlia, cases de Guillem Morey i cases de Mateu de Cella.³² Existeixen altres exemples que expliquen com els voltats de la plaça de Santa Eulàlia varen ser sotmesos a una ràpida ocupació i transformació:

- El 3 de juny de 1242 Ferrer Bonafé establí a Joan Costa, sabater, un obrador a la plaça de Santa Eulàlia confrontant amb l'obrador de Pere de Barcelona, tengut per Gastó de Bearn honor de Pelai Uniç i obrador de Bernat Brossa,³³ tengut per Gastó de Bearn.³⁴ El 21 d'octubre de 1242 Pere de Barcelona i la seva muller Bonaynas establiren a Pere de Miralles un obrador que havien adquirit a Gastó de Bearn, davant l'església de Santa

²⁹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 17.

³⁰ A més a més es concedí a Joan Baldric i *Raymundi Stephani* (Ramon Esteve) unes cases que apareixen com a confrontants a la donació a Ponç Carvelar [250] prop de l'alfòndec de B. Sopardi i el del propi Nunyo Sanç.

³¹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 18.

³² R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 96.

³³ Bernat de Brossa apareix diverses vegades en el Capbreu de Nunyo Sanç. El desembre de 1232 se li concedí unes cases prop de la siquia [65 bis] i el febrer un obrador *ante cequiam* [105].

³⁴ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 73.

Eulàlia de la Ciutat de Mallorca. Confrontava amb un obrador de Joan Costa, hort de Pelai Uniç i obrador de Pere de Montfullà.³⁵

- El 2 de desembre de 1242 Ramon de Ruvira, clergue, va absoldre i definir Esteva Fuster aquell obrador que va adquirir a Berenguera, filla de Berenguer Carbonell de Senaluz davant la Plaça de Santa Eulàlia a la porció de Nunyo Sanç.³⁶
- El maig de 1271 Pere de Caldes concedí llicència semblant a Sanxo de Madretes per edificar 2 arcs davant les cases que tenia prop del cementeri de Santa Eulàlia.³⁷
- El 28 d'agost de 1283, el sabater Guillem Marquès va vendre al seu nebot Guillem Marquès la meitat d'un obrador situat davant l'església de Santa Eulàlia que va ser adquirit a mestre Joan, canonge. Confrontava amb la tinença de Domingo Pintor.³⁸

No va ser fins el 15 de juliol de 1232 que Jaume I i el comte del Rosselló arribaren a un compromís que fixava els límits de les dues jurisdiccions. El rei reconeixia que

*in placia illa Ste. Eulalie, in qua operatoria noviter fuerunt hedificata infra menia civitatis Maioricarum, el seu parent tenia partem vobis divisam et cognitam per Bernardum de Ampuriis et Iohannem Nunis eo tempore civitatis et Regni Maioricarum divisores. La seva part dividia per angulum interiorem illius turris maioris que est in angulo Almudaine versus partem meridiei, que turris est continua cum honore Petri Martelli, et it recta linea per placiam usque ad scalam illarum domorum que fuerunt filie Abuhaczag, super quam scalam est signus crucis infixum, ad portionem vel partem vestram apertius dividendam. Emperò, a més, el rei li donava totam illam nostram partem supradictam, videlicet placiam et operatoria ibi in ea noviter hedificata super quibus erat contentio inter nos et vos mota*³⁹.

La tradició vol que la denominada Creu de Nunyo Sanç que, fins el segle XIX, va estar situada a la Plaça de Santa Eulàlia marcàs el punt de diferenciació de les dues porcions.⁴⁰

³⁵ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 90.

³⁶ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII*, 97.

³⁷ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca després de la conquesta de 1229*, Campos, 5

³⁸ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca després de la conquesta de 1229*, 89.

³⁹ LL. PÉREZ MARTÍNEZ: "Corpus Documental Balear (II). Reinado de Jaime I", *FRB* II-1, 1978, Doc. 121, 13-14.

⁴⁰ R. de YSASI: *Palma de antaño a través de un cristal*, Palma, 1988, 13-14.

Fig. 5: La creu de Nunyo Sanç segons R. de Ysasi

La reconstrucció de l'espai

Com s'ha dit, no apareix en el Capbreu de Nunyo Sanç la concessió de les cases del *Magister Johannis*, per la qual cosa s'ha de considerar que es produí abans de 1232. La seva primera menció data de les nones d'agost d'aquell any en la donació d'unes cases fetes a Joan Cerdà [10]. Malauradament, els confrontants no permeten resseguir aquest mòdul urbà. Igualment passa amb l'establiment d'un obrador fet a P. Meler i la seva esposa Maria [21]. En aquest cas, tot i que els confrontants impedeixen una reconstrucció del mòdul, ja dona més notícies. En primer lloc, consta que l'obrador es trobava *juxta plateam Ste. Eulalie* i afrontava tant pel sud com per l'est amb cases i hort del *Magister Johannis*. Aquesta situació permet situar hipotèticament aquest espai en direcció al ramal de la síquia que es dirigia des de la font de la Ferreria a la de la Plaça de Santa Eulàlia (Fig. 1)⁴¹ Precisament aquesta donació permet deduir que les cases del *Magister Johannis* estaven formades a més per un hort (*ortali*), que segurament ocupava l'espai al darrer de les cases.

⁴¹ M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ: *La síquia d'En Baster (segles XIII – XVIII)*. Palma, 2000.

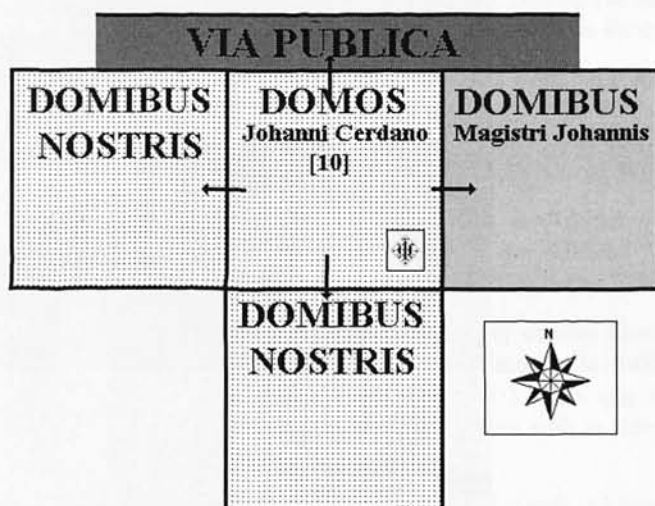

Fig. 6: Les cases de Joan Cerdà

P. Meler és un personatge ben conegut en el Capbreu de Nunyo Sanç no sols per la quantitat de donacions que rebé, sinó per la transcendència d'alguna d'elles. A les calendes de setembre de 1232 rebé unes cases *subtus Almudaynam* [23]. El desembre va rebre *quasdam domos cum calcinariis* a l'adobaria prop de Sa Riera [72].⁴² Poc temps després, el matrimoni rebé dos safareigs continus prop dels banys de Nunyo Sanç,⁴³ tal volta la donació més rellevant per a localitzar-ne d'altres [109]

Una altra donació que permet anar completant la reconstrucció de l'espai són les cases donades a B. de Salas de Bunnola i la seva esposa [29]. Confrontaven per l'est i pel sud amb les del *Magister Johannis*, a l'orient amb un carrer i al nord amb unes cases de Nunyo Sanç. Curiosament el novembre de 1239, el comte Nunyo Sanç donà llicència a Ferrer d'Olzet per redimir una masmodina que havia de fer el *Magister Johannis* per aquestes cases que havia comprat [422]

El carrer de Santa Eulàlia

El conjunt que més informació aporta és la donació feta a B. Duran de Perpinyà [61]. Es tractava d'un obrador situat davant l'església de Santa Eulàlia que confrontava a l'est amb un altre obrador del comte del Rosselló, al sud amb les cases del *Magister Johannis*, a l'oest amb un altre obrador de Nunyo Sanç i al nord amb carrer. D'acord amb aquesta distribució, el carrer ha de ser per força el carrer de Santa Eulàlia.

Es té la sort que el mateix dia es realitzà una altra concessió que completa l'anterior. A Geralló de Balneolis (Garau de Bànyols ?) se li donà un altre obrador situat també davant

⁴² BERNAT: "Feudalisme i infraestructura artesanal...", 27-70.

⁴³ E. DE K. AGUILÓ: "Noticia de algunas mezquitas árabes en tiempos posteriores a la conquista", *BSAL*, IV, 1891, 71-72.

l'església de Santa Eulàlia [62]. Limitava a l'est amb un obrador del *Magister Johannis*, al sud amb les seves cases, a l'oest amb un altre obrador de Nunyo Sanç i al nord amb el carrer.

L'obrador de B. Duran permet a més a més establir un altre confrontant. Es tracta de la donació feta a Pascallo de Jaqua (Pasqual de Jaca) que era també un obrador [78]. Es trobava igualment davant Santa Eulàlia i confrontava a l'est amb el de B. Duran, al sud amb les cases del *Magister Johannis* a l'oest amb un altre obrador de Nunyo Sanç i al nord amb el carrer.

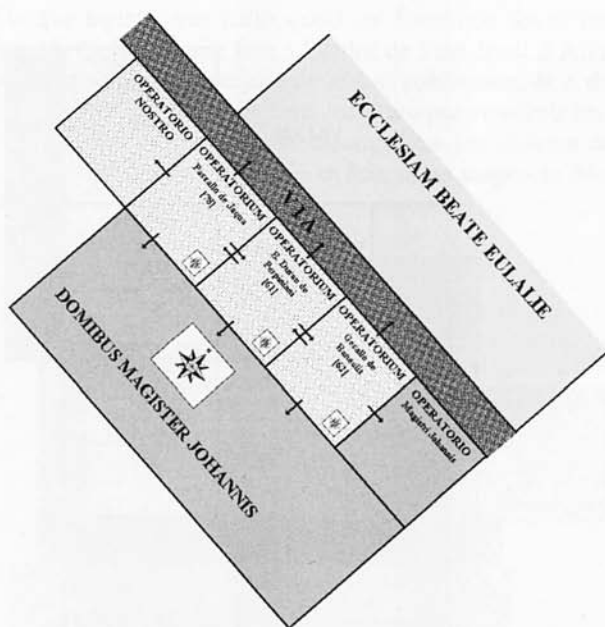

Fig. 7: El carrer de Santa Eulàlia amb l'orientació rectificadada

Aquest conjunt ens presenta el fet de què en el carrer de Santa Eulàlia, just a l'enfront de l'església hi havia obradors i no cases a més de la cúria de Nunyo Sanç. D'aquesta manera es pot suposar que l'entrada a les cases del *Magister Johannis* no es trobava en aquest espai (Fig. 2).

D'altra part, se sap que per ell hi passava un dels ramals de la síquia. El fet de què quan es citen les donacions en aquesta part no se la indiqui, i sí que passi a l'actual carrer de l'Argenteria permet suposar que en aquests moments aquest fragment devia córrer ja per davall terra.⁴⁴

⁴⁴ G. PONS I HOMAR; M. M. RIERA FRAU; G. ROSSELLÓ BORDOY : "Noves *maqabiriyât* trobades a Ciutat", *BSAL*, 49; 1993, 513-515.

In platea juxta Almudainam

Una hipòtesis factible és que la façana principal de les propietats del *Magister Johannis* es trobàs a la plaça que donava a l'Almudaina. Certament aquest espai estava compartit amb altres propietats i la seva importància no devia radicar tant en la façana com en tot el conjunt.

S'ha de tenir en compte que avui en dia existeix una diferenciació entre la Plaça de Santa Eulàlia, el carrer Cadena,⁴⁵ i la Plaça de Cort. Emperò de tot el conjunt documental es desprèn que davant la barbacana de l'Almudaina hi havia un espai buit que els cristians repartiren i començaren a urbanitzar de manera molt ràpida. Els diferents noms que es donaren obeïren més a raons jurisdiccionals i del propi procés de repartiment que a realitats físiques.

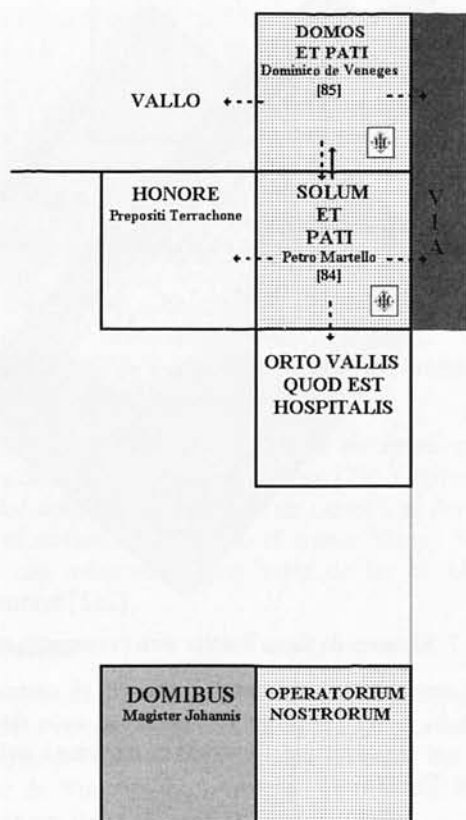

Fig. 8: La donació a Pere Martell

La primera donació que ens documenta aquest espai es la realitzada a Petro Martello de Terragona [84], tal volta el mateix Pere Martell de la Crònica reial. Se li concedí *illum*

⁴⁵ P. de A. PEÑA Y NICOLAU: *Antiguos recintos fortificados de la ciudad de Palma*, Palma, 1956.

solum et pati quod habemus in Majoricis in platea juxta Almudinam sicut tenet recta linea de cantono operatorium nostrorum continuorum domibus Magistris Johannis, notari nostri. Confrontava amb un carrer, amb l'orto vallis quod est hospitalis amb honor del prebost de Tarragona i al nord amb un honor de Nunyo Sanç. Aquest solar es donava amb la condició de construir-hi un edifici indeterminat a canvi de les condicions habituals (Fig. 8).

Possiblement aquest honor de Nunyo Sanç que es trobava al nord de la donació feta a Pere Martell fos el *domos et pati* que es concedí immediatament a Dominico de Venegas [85]. La localització d'aquesta propietat aporta més pistes, ja que es trobava *ante domos Magistri Johannis sicut tenent de stabulo Magistris Johannis recta linea usque ad quantonem operatorium nostrorum domibus Magistris Johannis.*

Sembla factible que aquest orto vallis quod est hospitalis fos el mateix espai que apareix poc temps després en la donació feta a l'ordre de Sant Jordi d'Alfama [112].⁴⁶ Es tractava d'un hort *juxta hospitem et mezquidam eidem continuam*; és a dir, l'hospital de Sant Andreu.⁴⁷ La donació feta a l'ordre de Sant Jordi era per construir les cases majors i una església amb un prevere on sempre es celebrassin oficis per l'ànima del comte i dels seus parents. S'ha de tenir present que la donació es feia *salvo usufructu Magistri Johannis notarii nostro in eodem orto.*

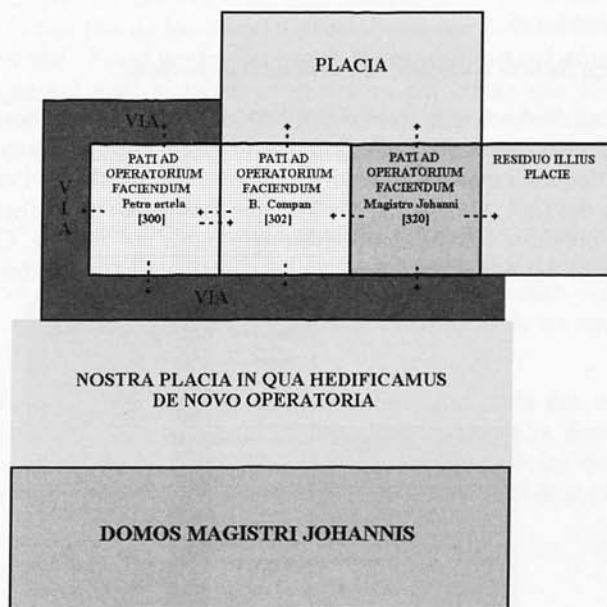

Fig. 9: *In placia qua hedificamus de novo operatoria*

⁴⁶ M. LLINÀS *et alii*: "Excavacions arqueològiques al subsol de la Casa del Socors (Plaça de Sta. Eulàlia, Palma)", *BSAL*, 49, 1993, 51-64.

⁴⁷ DIEGO ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca*; IV, 19.

Amb tot, s'ha de considerar que en aquest indret, a més de l'Hospital de Sant Andreu i de les cases de Sant Jordi d'Alfama hi havia un altre hospital, el de Santa Eulàlia. El XIII de les kalendes d'abril de 1234 Ferrer d'Olzet, batle de Nunyo Sanç, donà i establí a Ferrarii Gili, hospitaler de l'hospital de Santa Eulàlia, i a Ferrer d'Osca un obrador situat cap les cases de Pere Martell [321] que afrontaven amb tres carrers i amb la plaça (Fig. 8).

Finalment existeix un conjunt d'establiments que es poden situar de manera genèrica en aquest espai. El problema es que no es troben confrontants clars de tal manera que la distribució s'ha de considerar totalment hipotètica. El primer es un *pati ad operatorium faciendum de illa nostra placia in qua hedificamus operatoria ante domos magistri Johannis*. La donació es va fer al *tertio nonas januarii* de 1234 a *Petro Ortela* [300]. Confrontava amb tres carrers i amb la plaça que es trobava davant l'obrador del *Magister Johannis*.

El mateix dia s'establí un altre pati per construir un obrador a B. Company [302] situat en el mateix indret. Els confrontants eren un carrer, l'obrador de Pere Hortelà i un residu de la plaça *que est retro illam*. Un parell de dies després es concedí al propi *Magister Johannis* un altre pati allà mateix i amb les mateixes condicions [320]. Els límits eren un carrer, el pati de Berenguer Company el que quedava de la plaça i una altra plaça *que est retro illam*. D'aquesta manera, i malgrat les dificultats es pot reconstruir d'una manera prou aproximada aquest espai.

Ante Plaza Sancte Eulalie», la cúria de Nunyo Sanç

Un conjunt de donacions fetes a Stephano Fusterio, *homini nostro*, (Esteve Fuster?) el juny de 1233 clarifiquen prou el cantó que hi havia entre el carrer i la plaça de Santa Eulàlia [172]. D'aquesta manera, es tendria un element prou clar de l'enllaç entre el aquests espais i la plaça davant l'Almudaina. Malgrat que la donació no explicita l'orientació, parla de com els dos obradors veïnats es trobaven *ante plaza ste. Eulalie*. Confrontaven de dues parts amb les cases del *Magister Johannis* amb carrer i un altre obrador de Nunyo Sanç.

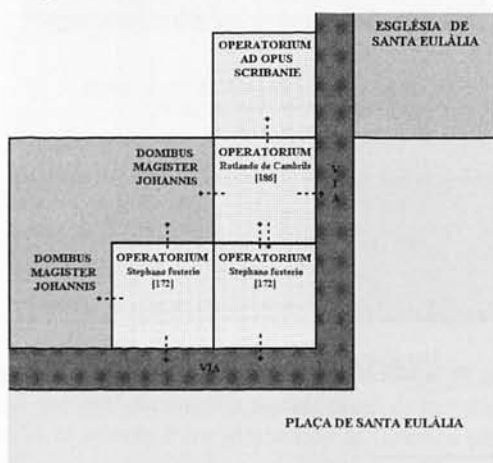

Fig. 10: Localització de la Cúria de Nunyo Sanç

Aquest darrer obrador, situat segurament al nord de la donació anterior, pot ser que fos el mateix que es donà a Rotlando de Cambrils, *çabaterio* [186]. Es trobava també a la plaça situada davant Santa Eulàlia (*in placia ante Ecclesiam sancte Eulalie*) i confrontava amb un carrer (tal vegada, el carrer Santa Eulàlia), l'obrador d'Esteve Fuster, les cases del *Magister Johannis* i, especialment *alio operatorio quod retinemus ad opus escribanie*.

De tot això es pot deduir que l'obrador destinat a l'escribania de Nunyo Sanç no sols estava situat a la mateixa illeta de les cases de *Magister Johannis*, sinó que la seva ubicació era estratègica. D'altra part, sembla que l'entrada principal a aquestes cases es trobaria al costat d'aquests obradors donats a Esteve Fuster, ja que en el mateix indret hi havia l'estable del mestre [85]. Per desgràcia, la font no ens permet resseguir més aquest espai (Fig. 9).

Els costats nord i oest de l'illeta

Si en bona mesura es pot reconstruir amb una certa precisió el conjunt de donacions de la part est de l'illeta que donava al carrer de Santa Eulàlia, els altres són més difícils d'esbrinar. Així, és una hipòtesi molt probable que l'obrador concedit a P. Meler [21] es trobàs a l'actual carrer de Previsió que, significativament, enllaçaria amb la Peixeteria (Fig. 4). S'ha de recordar que, aparentment, la ubicació d'aquest obrador presenta alguns interrogants. En primer lloc, es trobava *juxta plateam Ste. Eulalie*. Emperò en aquest cas s'ha de considerar més una fita de localització general que una proximitat real. De fet, la orientació és clara: pel sud i l'oest confrontava amb les cases i hort del *Magister Johannis*. Si es té en compte que pel nord hi havia un carrer, es pot creure que les propietats del *magister* tenien sortides per més d'un indret. Lligar aquesta donació amb l'obrador de Pasqual de Jaca [78] és hipotètica, però presenta una certa coherència amb la distribució de l'espai.

Un altra donació que sens dubte es trobava en aquest mateix indret eren les cases de Joan Cerdà [10]. Tal i com s'ha dit, els confrontants i l'orientació són clares, especialment el fet de què es trobi un carrer al nord. El fet de que dos dels confrontants corresponguesen a *aliis domibus nostris* indica el moment primerenc de distribució de tot aquest espai (Fig. 6).

D'aquesta manera, la part nord de la illeta estaria integrada per no menys de 5 propietats. Si es té en compte una mitjana de 5 metres lineals de façana, donaria un conjunt aproximat de 25-30 metres, fet que concorda amb les menors notícies que es tenen del costat sud. Això contradiu totalment el panorama urbà que ens ha arribat avui en dia.

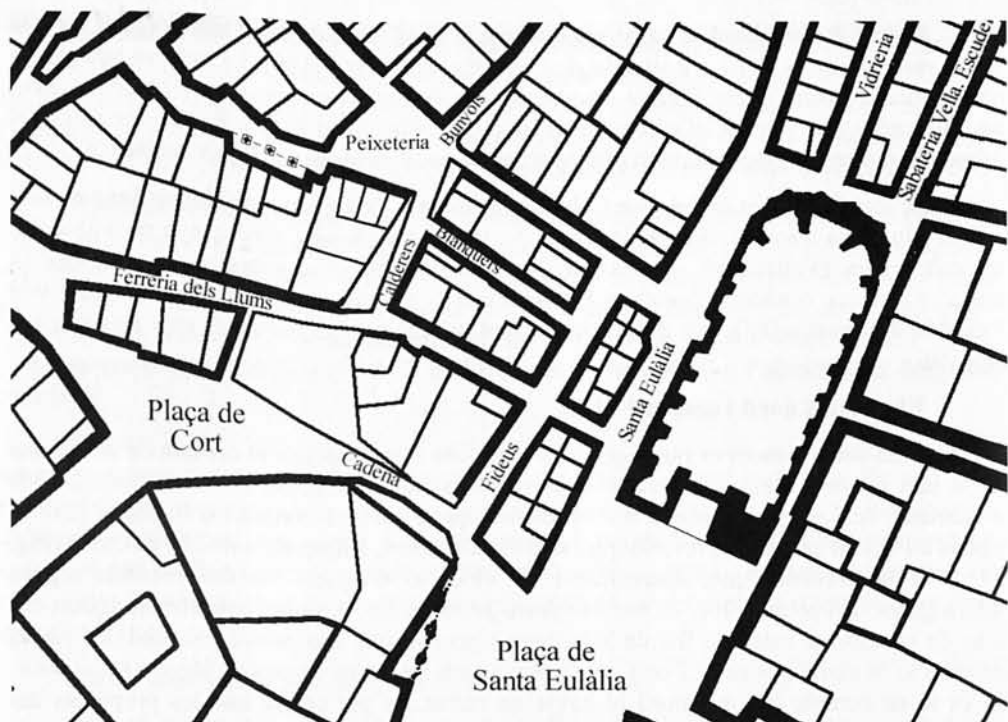

Fig. 11: L'espai urbà de les propietats del Magister Johannis a 1869

Analitzant el plànol del Palma que realitzà P. A. Peña el 1869 l'espai no es correspon (Fig. 10). La presència del carrer dels Fideus provoca dues sèries d'illetes paral·leles al carrer de Santa Eulàlia. La més propera estaria limitada pels carrers Santa Eulàlia, Fideus i Previsió. És molt petita, de tal manera que en el plànol esmentat sols hi apareixen dos solars en el seu costat nord. L'altra, marcada pels carrers Fideus, Previsió i Llums, és un poc major, de tres solars en total, encara que el central és de tamany superior als altres. Aquest panorama també es desprèn de l'anàlisi del costat sud, on els solars que donen al carrer Cadena, no concorden amb el model documental.

El que es desprèn, en conclusió, és que a 1232 no podia existir el carrer Fideus,⁴⁸ ja que les donacions esmentades no hi haguessin cabut per molt petites que fossin. Però, d'altra banda i a partir de la Fig. 2, tampoc podia existir el carrer dels Llums, al manco en el seu trajecte fins l'església de Santa Eulàlia.

⁴⁸ ZAFORTEZA: *La ciudad ...*, III, 295-296, 314.

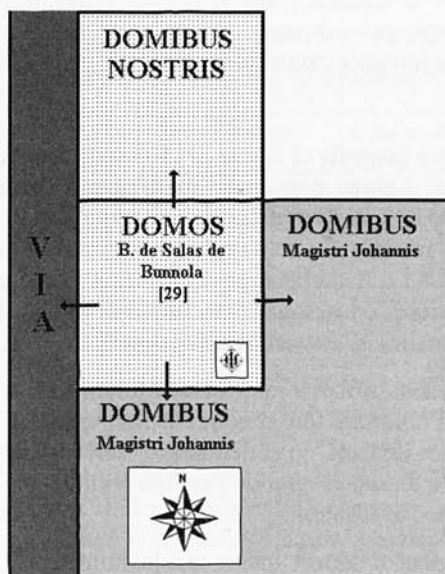

Fig. 12: Les cases de B. de Salas de Bunnola

D'altra part, aquest plànol presenta un panorama urbà del que seria el carrer de la Ferreria dels Llums totalment diferent a tal com ens ha arribat. S'ha de dir que l'obertura del carrer Colom, d'una part, i l'enderrocament de l'ileta de Cort, per altra, modificaren a finals del segle XIX aquest indret. Amb tot, el que es desprèn de l'anàlisi dels mapes antics és que el paisatge urbà anterior a aquestes reformes es trobava molt més proper a la ciutat de 1232 del que haguessim pogut pensar.

De fet, el Capbreu de Nunyo Sant sols permet documentar que en el costat oest d'aquesta ileta hi havia una sola propietat: la de B. Salas de Bunnola i a la seva esposa Maria [29]. Es tractava d'unes cases que confrontaven per l'est i pel sud amb les cases de *Magister Johannis*, a l'oest amb un carrer i per l'est en cases del comte. El fet dels confrontants i que el carrer es trobàs a l'oest, fa suposar si aquest seria el posteriorment conegut com a dels Calderers (Fig. 11)

Altres propietats urbanes

Tal i com s'ha vist, el *Magister Johannis* va rebre de Nunyo Sanç altres propietats urbanes, algunes a la Vila d'avall, *ultra riuum*. Fins i tot, altres magnats n'hi donaren, i ell mateix en va adquirir. Emperò no tengueren la transcendència de les seves cases majors.

L'antiga configuració de la ileta de referència així com l'important paper que tenia el carrer que va ser conegut com a de la Ferreria dels Llums⁴⁹ imposa l'anàlisi d'un conjunt de propietats del *Magister Joahannis*. Propietats que, de fet, no es trobaven de manera clara

⁴⁹ ZAFORTEZA: *La ciudad ...*, III, 285- 295.

a l'espai objecte d'estudi. D'aquesta manera, cobren rellevància una sèrie d'indrets que foren transcendents no sols pel seu paper en la reempresa de la producció artesanal de la Ciutat, sinó pels conflictes jurisdiccionals que originaren.

In vico Fabreria

Una de les zones que controlà el comte del Rosselló Nunyo Sanç és el que la pròpia documentació del Capbreu i altres donacions qualifiquen com a *Fabreria*. No hi ha cap dubte de què es tractava de la ferreria andalusina que tornà impulsar Nunyo Sanç empès per la producció de ferro del seu comtat, tota vegada que en els Pirineus hi havia una de les principals zones d'extracció i forja del continent. A més a més, i especialment vinculat amb la guerra i com a pas a altres produccions, es va procurar relançar ràpidament la producció illenca per part, moltes vegades, d'artesans musulmans.⁵⁰

Amb tot, la Fabreria es trobava molt compartimentada. A més de Nunyo Sanç, un dels primers propietaris d'obradors fou el comte d'Empúries. El barri, en el segle XIII es trobava al costat de la Plaça de Cort, en el denominat Carrer de la Ferreria dels Llums, avui en dia desaparegut.⁵¹ També rebé el nom de Ferreria Vella quan es concentraren diversos mestres prop de la Porta de Sant Antoni.⁵²

Un element important d'aquest indret era la Font de la Ferreria, que es trobava situada en la coneguda Plaça de les Copinyes.⁵³ A més de ser un *poador* o font pública, actuava com a distribuïdora dels canons que es dirigien cap a sant Domingo i la zona del Mercat; també es dirigia cap a la Font de Santa Eulàlia que, a la vegada, dugué aigua cap el Call Major i la Calatrava.

La pròpia documentació del Capbreu indica que en aquest indret, que es pot situar exactament a la desapareguda Illeta de Cort, hi havia en època andalusí una mesquita que es coneix com a de la Ferreria.⁵⁴ El fet autènticament important és que, encara en el segle XIX, existia en el subsòl un depòsit o redistribuïdor de l'aigua del qual en queden restes documentals.⁵⁵ Les donacions fetes per Nunyo Sanç en aquest foren:

DATA	NÚM	PROPIETARI	PROPIETAT	LOCALITZACIO
Kalendas decembris	[69]	B. de Yspania de Barchinona	Operatorium	In carrerio Fabrerie
4 ^o Nonas Decembris	[73]	Guillermo Franchet	Operatorium	In carrerio Fabrerie

⁵⁰ M. BERNAT I ROCA: "Feudalismo i infraestructura artesanal.", 27-70.

⁵¹ ZAFORTEZA: *La ciudad* ..., III, 292-293.

⁵² En bona part, aquesta duplicació d'espais es va deure a la fragmentació de l'ofici segons les especialitzacions. M. BERNAT I ROCA: "L'Ofici de Ferrers. Algunes referències històriques (S. XIII - XVII)", *BSAL*, 49, 169-216.

⁵³ ZAFORTEZA: *La ciudad* ..., III, 76-78

⁵⁴ SOTO: "Mesquites urbanes ..." , 113-135.

⁵⁵ ZAFORTEZA: *La ciudad* ..., III, 77. Tot parlant de la desapareguda Illeta de la font de Sant Cristòfol de la Ferreria, l'autor apunta que a 1742 encara s'hi trobava *emplazada en dicha manzana, entre una cloaca y una acequia conductora de aguas, tener dentro de sí un depósito de repartición de este liquido y ser el terreno desnivelado.*

6° Idus decembris	[74]	Arnaldo Ferrer de Gomtaril	Operatorium	In carrerio Fabrerie
Idus Januarii	[88]	Petro Struz	Operatorium	In carrerio Fabrerie
17 Kalendas Februarii	[92]	Johanni Box	Operatorium	In Fabreria
16 Kalendas Februarii	[95]	Raymundo de Costoga	Operatorium	In Fabreria
Nono alendas Februari	[100]	Garcie Ferrario	Operatorium	In Fabreria
Tertio Kalendas Marcii	[121]	Guillermo de Bisalduno	Operatorium	In Ferreria
Kalendas marii	[125]	Guillermo Beseldoni	Operatorium	In Fabreria
Preidie Nonas Julii	[230]	Johanni de Perpignano	Operatorium	In Fabreria

Una de les primeres concessions que es detecten en el carrer de la Ferreria és la feta a B. de Yspania, de Barcelona, d'un obrador *in carrerio fabrerie* [69]. Aquesta concessió no té cap punt de contacte que per ara es pugui relacionar amb el *Magister Johannis*, emperò té l'avantatge de poder presentar tal com devia ser la part occidental d'aquest carrer. La donació esmenta fites clares. Limitava a l'orient amb un altre obrador de Nunyo Sanç, al sud amb l'honor del Comte d'Empúries i al nord i ponent amb un carrer.

Emperò, analitzant els altres confrontants, es troba que es realitza una altra donació *in fabreria* que permet relacionar-la amb l'anterior. Es tracta d'un obrador donat a Guillermo Beseldoni i la seva esposa. El problema rau en què en aquest cas no hi ha les orientacions i és un dels pocs casos en què no se segueix l'ordre de lectura habitual. Amb tot, la situació d'un carrer al nord i de l'honor del Comte d'Empúries al sud, pot donar una lectura prou probable: a l'est amb, l'obrador de Ramon de Costoga; al sud, amb l'honor del Comte d'Empúries; a l'oest, amb l'obrador de Bernardi de Yspania i al nord amb el carrer [125].

De Ramon de Costoga se sap que, juntament amb la seva esposa Elvira, se li donà un obrador *in fabreria*. Com en el cas anterior, la lectura dels confrontants no és l'habitual, però es poden reconstruir. Limitaria a l'est amb un obrador de Nunyo Sanç; al sud, amb honor del Comte d'Empúries; a l'oest, amb un altre obrador del comte que, per força havia de ser el de Guillermo Beseldoni i, pel nord, amb un carrer. A més a més, se'ls donà unes cases de difícil localització, però que segurament eren a la Vila d'avall, ja que confrontaven amb propietats del bisbe de Barcelona [45].

El que es despren, en conseqüència, és una sèrie de conclusions. En primer lloc, l'obrador de B. de Yspania devia estar situat a la banda de ponent, tota vegada que té com a confrontant el carrer de la Ferreria al nord i un altre carrer a l'oest. D'altra banda, i aquest fet és detecta en altres sèries, al comte del Rosselló li tocaren els obradors de la part nord de l'illeta; mentres, al comte d'Empúries, li correspongueren els de la banda sud. Un cas semblant, encara que més reduït, es té amb l'obrador donat a Guillem Francet *in carrerio Fabrerie* [73]. En aquest cas, era el bisbe de Girona qui tenia el carrer en el sud, però es devia trobar en un indret molt proper a la sèrie anterior, ja que pel nord limitava amb un carrer que per força havia de ser el de la Ferreria (Fig. 12).

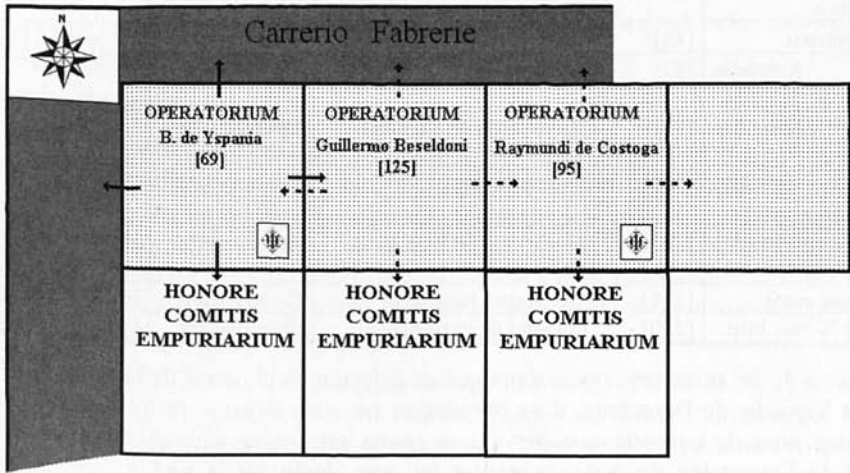

Figura 13: Carrer de la Farreria. L'obrador de B. de Yspania

Al costat contrari d'aquesta sèrie de donacions hi devia haver la que encapçalà Arnau Ferrer de Gomtaril [74]. Se li lliurà un obrador *in carrerio Fabrerie*. Limitava, per l'est, amb un obrador de Nunyo Sanç; pel sud, amb l'honor del comte d'Empúries; a l'oest, amb un altre obrador del compte i, al nord, amb un carrer. Es té la sort de què es pot documentar aquest obrador com a confrontant al que es donà a Petro Struz *in carrerio Fabrerie* [88]. Limitava per l'est amb un carrer; pel sud, amb honor del comte d'Empúries; per l'oest, amb l'obrador d'Arnau Ferrer *quod tenet per nos* i, pel nord, amb via pública.

En conseqüència, tot indica que es tractaria d'un conjunt a l'est de l'anterior. En el plànol de P. d'A. Peña de 1869, l'illeta de Cort es trobava conformada per cinc solars. Per tant, podria ser molt possible que l'obrador de Nunyo Sanç que apareix a l'est de la donació feta a Ramon de Costoga fos el d'Arnau Ferrer. L'únic emperò és que aquesta illeta sols apareix amb uns únics sis solars longitudinals. Emperò no seria d'estranyar que, amb el decurs del temps, dos solars d'obradors s'haguessin unificat per fer-ne un de cases.

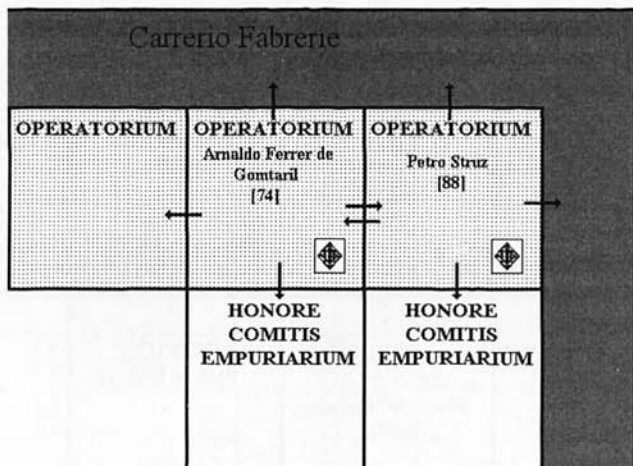

Fig. 14: Carrer de la Ferreria. Obrador d'Arnau Ferrer

Altres donacions fetes en el mateix indret són més difícils de localitzar bé per dificultats d'identificació, bé per manca de confrontants clars. Així es té el cas de l'obrador lliurat a Joan Box [92], del de Garcia *ferrario* [100], del de Guillermo de Bisalduno [100] i del de Johanni de Perpignano [230]. Tots ells es trobaven més o manco en el mateix indret, *in Fabreria*, i tenien com a límits gairebé segurs el carrer de la Ferreria pel nord i l'honor del comte d'Empúries pel sud.

Una de les donacions que permet relacionar les cases del *Magister Johannis* amb la Ferreria és la feta a Bn. de la Broza i B. Capter [105]. Se'ls concedí un obrador situat davant la sèquia i confrontava amb el de Martí Elies i les cases de Joan de Verí. Malauradament, aquesta concessió no explicita la orientació, però sí que ho fa la donació a Martí Elies [82]. De fet, aquest darrer obrador és molt important per diversos motius. En primer lloc, perquè és una de les poques vegades en les que es cita explícitament el llinatge de la dona -Berengària de Sa Redorta - i, en segon lloc, perquè la donació es feia *juxta mesquidam*. Confrontava per tres parts en propietats del comte del Rosselló i, pel nord, amb un carrer.

És precisament aquesta mesquita de la Ferreria i els confrontants esmentats que permeten deduir la zona sud d'aquest mòdul urbà. La clau és la donació feta a Ferrario Dominico *infantis* [347]. Se li concedia la meitat d'una mesquita situada *in vico zabaterie et ferrerie*, que es trobava *infra operatorium Berardi de Brossa*. Els altres confrontants eren les cases de Pere de Segarra i l'obrador de Pere, pintor. Per desgràcia, no s'han pogut documentar. Finalment, confrontava amb *vieronum quo itur infra ferreriam et dictam donationem*.

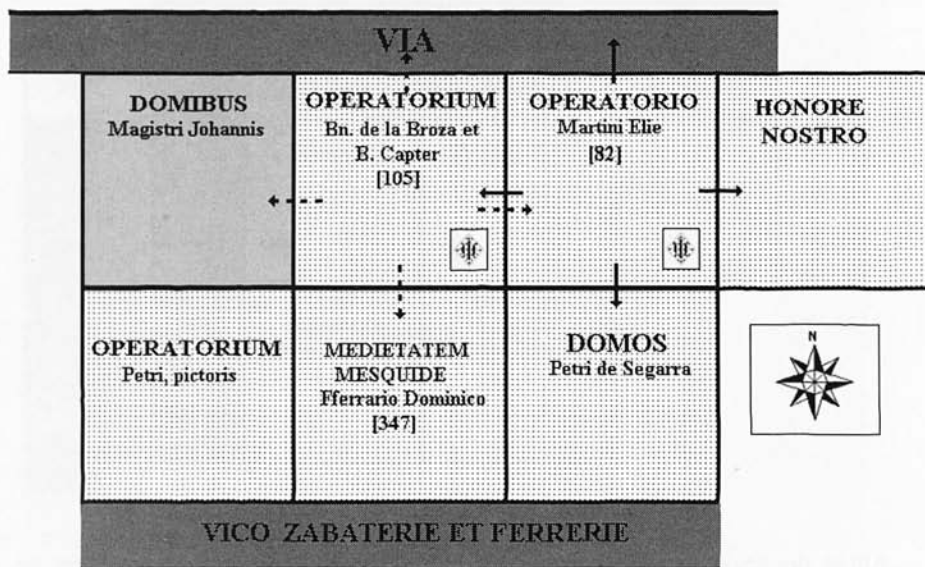

Fig. 15: La Ferreria. L'obrador de Martí Elies

Indubtablement, aquest espai ja no es correspon exactament als mòduls anteriors. El fet de què el carrer que es citi a la donació de Ferrario Dominico sigui el carrer de la Sabateria i Ferreria⁵⁶ inclina a pensar que l'indret estaria més proper al carrer de Sant Bartomeu i per tant allunyat de la plaça de Santa Eulàlia. Les cases de *Magister Johannis* que hi apareixen no devien ser les majors.

No seria extraordinari que aquest conjunt (Fig. 14) es trobàs a l'illeta situada al nord de l'anterior, de tal manera que donaria a la plaça que, amb el temps, es convertí amb peixeteria. De fet, a les propietats situades en el carrer de Calderers, desaparegut quan s'obrí el carrer de Colom, se les qualificava encara en el segle XVII com a situades a la Ferreria.⁵⁷

Existeix, finalment, una altra donació que permet relacionar el *Magister Johannis* amb aquest espai. Es tracta de la que va fer el batle i procurador de Nunyo Sanç Ferrer d'Olzet a 1239 a *Petro de Ezaronda de quoddam operatorium in sabateria* [367]. Afrontava amb un obrador de B. Duran, amb un carrer i de dues parts amb el *tenedone Magistre Johannis*. Per desgràcia no es pot seguir aquesta donació.

Juxta ortum Magistri Johannis

De tot el conjunt de donacions urbanes, crida l'atenció que el primer esment en què apareix el *Magister Johannis* en el Capbreu de Nunyo Sanç sigui pel seu hort, situat a la Vila d'Avall, *ultra riuum*. Aquest hort figura com a confrontant a la donació feta a Thome de Donato, de Gènova, [4] el *quarto nonas augusti* de 1232. Es tractava d'unes cases

⁵⁶ ZAFORTEZA: *La Ciudad* ..., V, 139-146.

⁵⁷ ZAFORTEZA: *La Ciudad* ..., II, 266-267.

situades *juxta ortum Magistri Johannis* que confrontaven amb les cases de Maria Tavernera⁵⁸ per l'est; amb un carrer pel sud; amb l'hort del bisbe de Barcelona per l'oest i amb cases d'aquest bisbe pel nord.

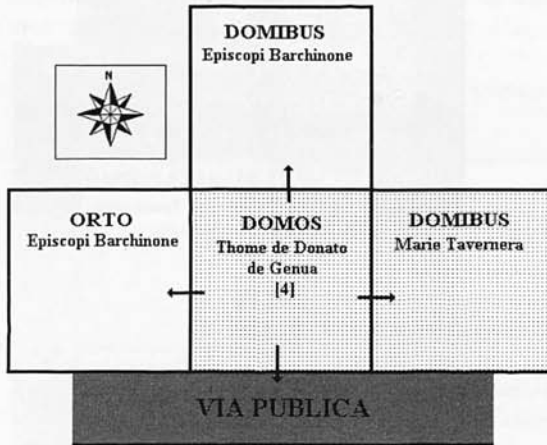

Fig. 16: Les cases de Thome de Donato de Genua

Per desgràcia, no s'ha pogut documentar altre cop Thome de Donato a la font. La donació a aquest genovès, situat –segons sembla– prop de les drassanes no pot sorprendre, ja que va ser un indret on hi passaren a residir diversos italians. Així, a *Johanni Anero geneuense* se li donaren dues cases contínues *ultra rivum* [111]; a un *Johanni genuensi* se li donaren unes cases *juxta ripariam* [127], ... D'altra part, una anotació final a la concessió a Thome Donato és ben demostrativa de les possibles conseqüències de la conquesta feudal: *Fuit reparatum*.

Maria, tavernera, es molt difícil d'identificar, ja que hi ha moltes dones d'aquest nom i *tavernera* sembla més referir-se a la professió que no a un llinatge. Se sap que tenia un hort que apareix com a confrontant d'un *casalàs* donat a *Berengario de Pulcro Vicino* [336]. D'altra banda a *Guillermo Tavernario* i la seva esposa Maria se li donà una *domos cum operatois et cum porticus eiusdem* [380].

Existeixen altres mencions a aquest hort, però no permeten la seva localització exacta. El sext de les idus de maig de 1233 s'establí a *Pontio Ynardo* unes cases amb dos hortalts contigus, *ultra riuum* [160]. Confrontaven amb dos carrers, l'hort del *Magister Johannis* i amb propietat de Nunyo Sanç. De fet, aquest Ponç Inard, apareix citat com a confrontant d'un altre establiment. A Arnau Trompador, a més d'unques cases situades *ultra*

⁵⁸ Tot i que podia semblar excepcional, no ho són tant les donacions fetes a dones per part de Nunyo Sanç. L'hort de Maria Tavernera apareix com a confrontant en la donació feta a Berengario de Pulcro Vicino [336]. D'altra part apareix una donació feta a Guillem Taverner i la seva esposa Maria d'Horta [380] de la qual no es pot saber si hi havia relacions amb l'anterior.

Riuum, se li donà un *casalacium ultra Riuum juxta ortum Magistri Johannis* [252]. Tenien com a límits un carrer, la tenença de Ponç Inard i l'hort del *Magistri Johannis*.

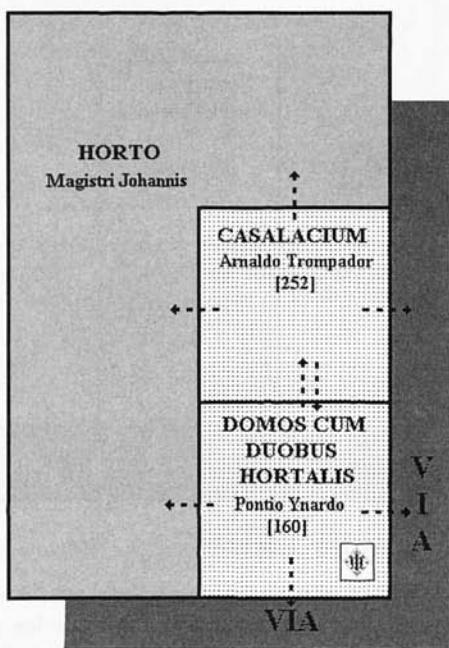

Fig. 17: L'establiment d'Arnau Trompador i Ponç Inard

El panorama d'aquest indret es completa amb l'establiment fet el 1235 a Ponç Calard i la seva esposa Bartomeua d'un obrador [326]. Els confrontants són complexos i presenten algunes dificultats. Limitava amb *via que est infra Hugolini*, amb l'hort del *Magister Johannis*, amb el *tenedone* de Joan Traver i ser Ogolí i de quarta *in via que transit juxta Riariam*. De fet, aquest Hugolí ha de ser el mateix *Hugolí pizà*, al qual se li donà una propietat indeterminada el mateix dia i que confrontava amb l'hort del *Magister Johannis*, el pati de Joan Traver, la Riera i un altre pati de Ponç Calard [327]. Per altra part, a Ponç Calard ja se li havien establert unes cases *ultra riuum* [163] que confrontaven amb un carrer i de tres parts amb honor de Nunyo Sanç. Possiblement fos el mateix al qual se li concediren també unes cases en el mateix indret amb el nom de *Poncio Escalard* [253]. El fet significatiu és que a *Bhartolomeue de Coquolibero* se la qualifica no d'esposa, sinó d'*amasiè*.⁵⁹ Aquestes cases confrontaven amb les de Joan Anero, les de Martí de Tortosa, un carrer i amb honor de Nunyo Sanç.

⁵⁹ Considerar el terme *amasiè* com a concubina és una simplificació d'un panorama molt més complex. A més a més, l'ordre cronològic en aquest cas pot ser important. El *sexto nonas augusti* de 1233 se la qualifica de *amasei tue*. D'aquesta manera podria ser que haguessin signat el contracte d'esponsalícis ja que dos anys més tard, el *tertio nonas aprilis* de 1235, apareix com a *uxori vestre*; el matrimoni s'havia realitzat.

El pati que s'establí a Joan Traver era, segurament, la *placiam coram domibus tuis* [283] que limitava amb les seves cases, amb honor del bisbe de Barcelona, un carrer i *in Riaria*. A més se li havien concedit unes cases *ultra riuum* [79]. Confrontaven amb una plaça *que est ante domos*, un carrer, per dues parts amb honor de Nunyo Sanç i, finalment, amb honor del bisbe de Barcelona.⁶⁰ D'alguna manera, es pot situar aquest conjunt a la Vila d'Avall, tota vegada que un altre establiment que forma part d'aquest bloc la situa *in portione domini nunonis, in costa super pontem superiorem* [325]. Indubtablement, la manca d'orientacions clares provoca que la distribució de les propietats sigui completament hipotètica

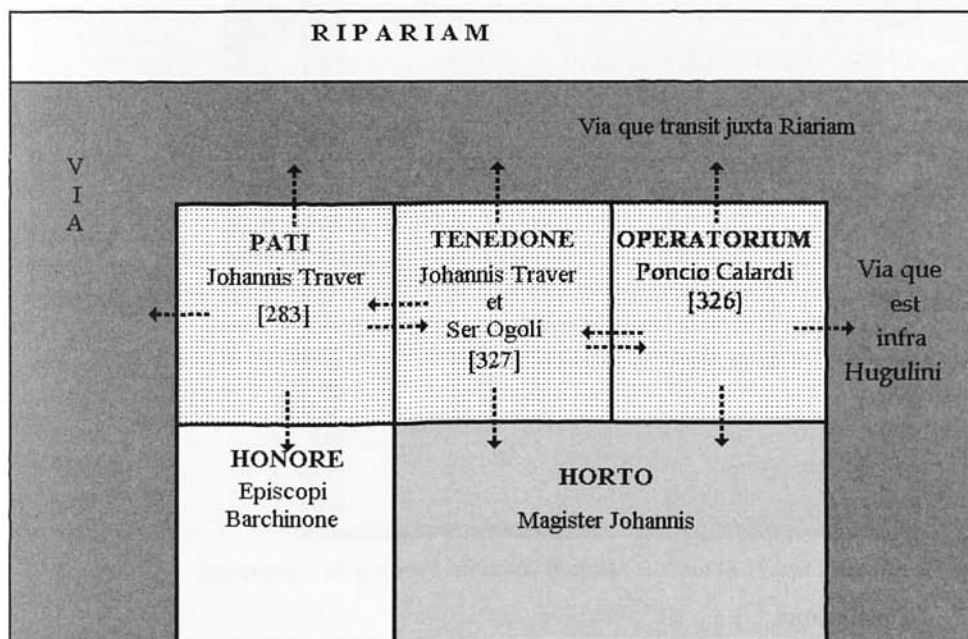

Fig. 18: L'Hort de Magister Johannes

En conclusió, es pot situar l'hort del *Magister Johannes* de la Vila d'Avall al conjunt d'illetes que limitava amb el pont Sobirà i la Riera, al nord de l'establiment fet a Arnau Trompador i Ponç Inard (Fig. 17). D'alguna manera, es confirma quelcom que s'intueix en altres donacions localitzades *ultra rivuum*. Les illetes situades a la part de La Riera, o al manco els solars d'aquest indret, correspongueren a Nunyo Sanç el qual ràpidament promogué la seva urbanització. En canvi, els que es trobaven més a l'interior foren del bisbe de Barcelona.

⁶⁰ En el marge, i de la mateixa lletra, hi ha escrit Bn. de Garriga.

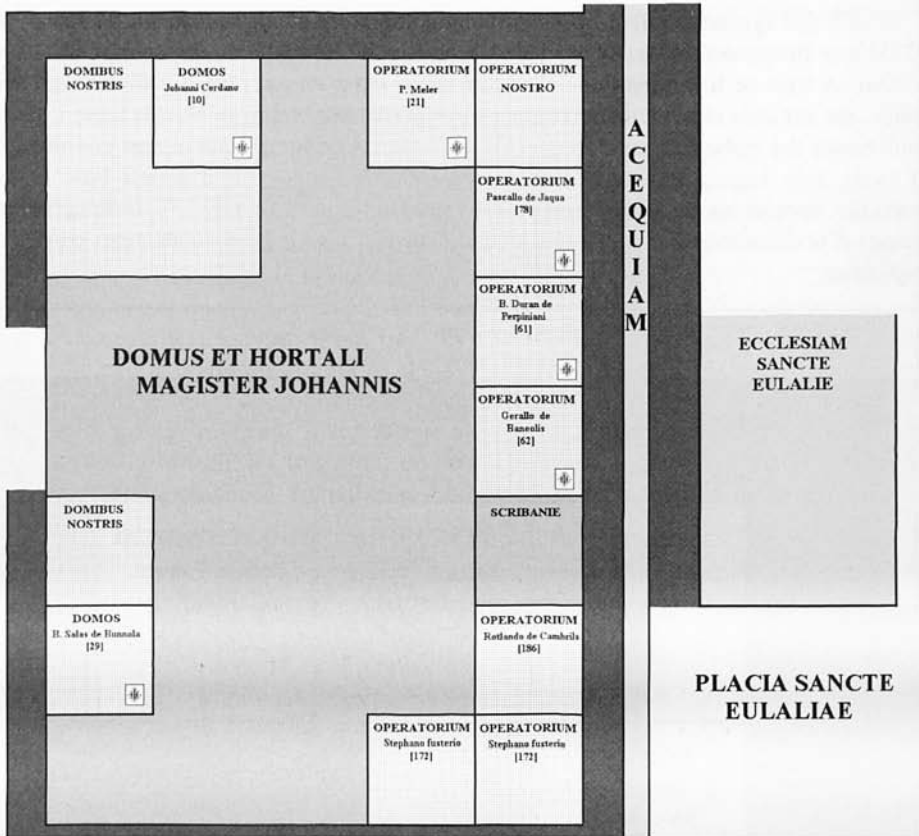

Fig. 19: Les cases majors i l'hort del Magister Johannes. Proposta de reconstrucció

Conclusions

A partir de l'anàlisi realitzada, sembla confirmar-se la vàlua del Capbreu de Nunyo Sanç com a font per a l'estudi de la transformació d'un espai urbà andalusí en un de feudal. De totes maneres i a més d'uns plantejaments purament urbanístics, també serveix per demostrar la grans transcendència d'un personatge capital dins el procés de colonització de Mallorca: *Magister Johannes*. Així mateix, també evidencia com el comte del Rosselló, Nunyo Sanç, desenvolupà una tasca minuciosa pel que fa a la gestió de la seva porció urbana i no sols a la Part Forana.

El que es desprèn de la documentació és que, a Madína Mayúrqa, davant la murada de l'Almudaina (reforçada amb barbacana i vall) hi havia importants espais buits que els feudals qualificaren de places i que ràpidament privatitzaren. En línies generals, els actuals espais coneguts com plaça de Santa Eulàlia, carrer de la Cadena i plaça de Cort formaven un sol conjunt. Va ser el procés de repartiment als nous pobladors el que provocà la disminució de l'espai públic i la segmentació de les diverses places.

Un element capital d'aquest indret era l'església de Santa Eulàlia, existent ja a 1232. La fàbrica del moment, a tall d'hipòtesi, es pot considerar que era sensiblement menor que l'actual, si bé amb la mateixa orientació. És suposable que es tractava d'un edifici preexistent de certa envergadura, que va ser consagrat de manera ràpida.

Pel que fa a les cases i hort del *Magister Johannis*, se sap que integraven la major part d'una illeta que, per l'est, tenia el Carrer de Santa Eulàlia. Aquesta part estaria integrada fonamentalment per obradors que es concediren a diverses persones, a no ser un d'ells que es reservà com a cúria senyorial.

Segurament, la façana principal d'aquestes cases seria la que donava de front a l'Almudaina, on també hi hauria l'estable. Tot la part central l'ocuparia l'hort. D'altra banda, no existirien els carrers dels Fideus ni el de Blanquers fins a Santa Eulàlia, que ja apareixen en els plànols antics, de tal manera que la illeta de les cases del *Magister Johannis* es perllongaria fins el que ara és la plaça de Cort i l'antic carrer de la Ferreria d'Amunt.

Aquest panorama permet deduir l'origen i moment en què es realitzà un curiosa trama urbana que sempre ha cridat l'atenció d'arqueòlegs i urbanistes. És la petita retícula d'aspecte hipodàmic que formen els carrers Fideus i Blanquers. Aquests no existien a 1232 i s'ha de suposar que s'obriren després de la mort del *Magister Johannis*. No és desbarrat plantejar-se si es tractà d'una de les intervencions urbanes planificades per Jaume II a partir de 1300, en un procés de transformació de la ciutat paral·lel al de la reordenació de la Part Forana.

RESUM

El que es presenta aquí és un intent de reconstrucció tipològica d'un espai urbà en els primers anys de la colonització feudal de Ciutat de Mallorca. A partir del *Capbreu de Nunyo Sanç*, publicat fa temps, s'analitzen diversos establiments per tal d'esbrinar si és possible una anàlisi de les propietats que es repartiren en una porció urbana de *Madina Mayürqa*.

ABSTRACT

One presents an attempt of typological reconstruction of an urban space during the first years of *Ciutat's* feudal settling of Majorca. From the *Capbreu de Nunyo Sanç*, published already time ago, diverse grants are analyzed to deduce if it is possible to realize an analysis of the urban properties that were distributed in a portion of *Madina Mayürqa*.

Els jueus mallorquins i els orígens del pseudolul·lisme alquímic

ROSA PLANAS

El moment històric

El lul·lisme i també el pseudolul·lisme, s'originen en l'època de màxim esplendor cultural del call de Mallorca, un moment històric particularment interessant en el qual la crisi de confiança en el sistema filosòfic vigent fa que els sectors intel·lectuals de les distintes religions que cohabitaven en un mateix espai es polaritzin entorn de la seva tradició, representada en el pensament catòlic per l'escolàstica i els centres universitaris, i en la societat jueva per la cultura rabínica tradicional, amb notables influències de caràcter místic que s'intueixen especialment rere de les lluites antimaimonidianes. L'averroisme ha causat una profunda commoció posant en dubte els fonaments de totes les fes, i dissociant el pensament científic del pensament teològic. Aquesta situació coincideix amb el moment de consolidació de l'alquímia, de la càbala i de les heretgies dels espirituals més radicals, formes de pensament alternatives que, en alguns casos, tendeixen a substituir els sistemes tradicionals.

La pregunta que ens feim és saber fins a quin punt es relacionaren aquests moviments aparentment aïllats, i si influí l'ambient cultural jueu de l'illa en la formació del corpus alquímic pseudolul·lià.

En aquesta recerca, m'he recolzat bàsicament en els estudis monogràfics de Michela Pereira, pel que fa al corpus alquímic pseudolul·lià; Harvey Hames, Raphael Patai, Anthony Bonner, Miquel Batllori, els germans Carreras Artau, per concretar les relacions de Llull i la seva obra amb els jueus contemporanis.

Alquímia i Aljama

Durant la vida de Ramon Llull succeïren alguns fets d'importància que marcaren les relacions entre l'Església i el judaisme: 1263 Disputa de Barcelona entre el cap de la comunitat jueva catalana i un dominic convers davant Jaume I; 1268 Disputa (anomenada de Mallorca) entre un comerciant genovès i un estudiós jueu local; 1280 Difusió del *Zohar*, màxima realització de la Càbala; 1306 Expulsió dels jueus de França. Paral·lelament, també s'assistia a la consolidació d'una pseudo ciència de caràcter especulatiu i també pràctic, que havia de tenir una gran difusió i credibilitat en els ambients més diversos. Es tracta de l'alquímia que, des de la cultura hel·lenística, s'havia introduït primerament en el món islàmic i amb posterioritat en les comunitats jueves de la diàspora.

L'agost de 1305 tingueren lloc successos greus en el call mallorquí a causa d'un rumor sobre l'assassinat ritual d'un nin cristià el cadàver del qual hauria estat llançat a un pou. Un frare agitador fou detingut per promoure els avalots i el rei Jaume II ordenà que cap eclesiàstic entrés en el call sense llicència especial. Recordem que Llull havia obtingut permís per a predicar a les sinagogues (llicència obtinguda l'octubre de 1299) en un dels primers intents de conversió raonada dels jueus.

En la vida quotidiana de Mallorca, els jueus complien amb les seves obligacions fiscals i servien fidelment la Corona, tant en l'ofici de metges, com participant activament en tasques d'interès públic. L'any 1309 consta que alguns intervingueren en les obres del castell de Bellver i del palau de l'Almudaina. Tot i així, patien atacs per part dels cristians que els acusaven de llogar locals per a convertir-los en cases de prostitució on es planejaven furts.

El tema de la moneda i de la seva falsificació que, com veurem més endavant, es relaciona directament amb l'alquímia, ocasionà condemnes molt dures contra els jueus que havien comès aquest delictes. Durant el regnat de Jaume II, l'any 1303, el rei ordenà al seu lloctinent Dalmau de Garriga, a instàncies del dominic fra Pere Marsili, que donàs sepultura eclesiàstica als cossos de dos jueus que foren penjats, després de ser passejats per tota la ciutat, fermats a les cues d'uns animals, pel delictes de fabricar moneda falsa. Com s'havien batiat abans de ser executats, se sol·licitava la sepultura eclesiàstica. Sembla que fabricaven moneda en una casa situada en el carrer que des del Temple anava a l'hospital de Sant Antoni. L'orde es va donar a Perpinyà el 28 juny de 1303.¹

L'any 1343, durant el regnat de Jaume III, un tal Pere Marimon, convers, va ser condemnat a morir cremat viu a Inca, pel delictes de fabricar moneda falsa. Els seus béns passaren al rei segons sentència del 26 de maç de 1343.²

Les dures condemnes mostren fins a quin punt la pràctica era perseguida. Però al mateix temps, sobretot en el primer cas, també queda demostrada l'organització que existia per tal de fabricar moneda amb èxit.

La pràctica alquímica, a part de l'objectiu d'obtenir or, es relaciona amb moltes altres activitats que eren pròpies de les professions que exercien els jueus de l'època: la medicina, que en l'alquímia es dirigia sobretot a obtenir l'elixir, anomenat també quinta essència, remei inefable per a tota classe de malalties; la cosmètica; la producció de perles artificials i altres gemmes; d'aigües i d'abonaments agrícoles amb la intenció d'aconseguir bones collites.

El papa Joan XXII, a la butlla *Spondent quas non exhibent* (1317) atacà els alquimistes tot assenyalant com prometien riquesa falsa, que presentaven com or i plata, per aquest motiu els assimilava als qui posaven moneda falsa en circulació, moneda obtinguda mitjançant procediments alquímics, que era el mateix que dir amb procediments fraudulents. La condemna que dictava era la confiscació dels béns i la presó a perpetuïtat. També en un altre text, *Extravagantes comunes*, tornava citar els alquimistes en relació al

¹ ANTONI PONS: *Los Judios del reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*, Palma de Mallorca, 1984, I, 190.

² ANTONI PONS: *Los Judios del reino de Mallorca...*, I, 198.

crim de la falsificació, al temps que presentava la seva ciència com una art de falsificar metalls.³

El moment més crític pel qual passà el call de Mallorca coincidí amb el regnat del rei Sanxo. Aquest monarca desenvolupà una activa política cultural i mantingué una bona relació amb els alquimistes que, segons alguns estudiosos com M. Pereira i R. Patai, eren actius al regne de Mallorca durant aquesta època.

Sanxo regnà des de 1311, en què fou reconegut hereu de la corona mallorquina després de la renúncia del seu germà primogènit Jaume, fins a 1324, any de la seva mort. En general, dugué una política permissiva amb els jueus, confirmant-los els seus drets l'any 1311, quan l'aljama ho sol·licità tement que es reproduïssin a Mallorca les expulsions que havien afectat els jueus francesos. Entre els seus consellers, s'hi comptava Arnau de Vilanova, el qual l'aconsellà sobre la manera de resoldre el problema jueu.⁴

Les circumstàncies crítiques per les quals travessà l'aljama de Mallorca l'any 1315, data en la qual es decretava la imposició de la multa més important que recaigué mai sobre la comunitat jueva (95.000 lliures), i els orígens d'un pseudolul·lisme d'origen alquímic a la mateixa època, fan que ens demanem si existí en aquesta greu condemna alguna motivació extrareligiosa, que justificqués l'envergadura de la multa. Tal vegada se'ns oculta un rerefons d'alquimistes i falsificadors de moneda, doblement culpables pel fet de ser jueus, que haurien propiciat amb les seves activitats clandestines mesures tan dràstiques.

Si ens atenem als fets coneguts, resulta altament desproporcionada la condemna reial que feu recaure sobre la jueria mallorquina la multa més gran de la seva història. Els incidents són confusos i sense gaire lògica:

Els jueus de Mallorca foren acusats d'estimular la conversió al judaisme de dos cristians alemanys, que s'havien circumcidat a Toledo. A conseqüència d'això foren sentenciats en un judici celebrat el 1315, a la confiscació de tots els seus béns i a la pèrdua de tots els seus drets; tan sols pogueren evitar aquesta sentència quan s'avingueren a pagar al rei una gran suma que els havia de representar una terrible càrrega durant molts d'anys.⁵

El primer pagament de 65.000 lliures, es va fer només dos anys més tard, el 1318, quedant-ne per pagar 30.000, que varen ser completades durant el regnat del rei Jaume III.

A començament del regnat de Jaume III, el deute de l'aljama queda saldat, en rebre el monarca les 30.000 lliures restants (Perpinyà, 22-1-1327), era regent Felip. L'aljama continuà sota la protecció reial.⁶

El 28 de març de 1318, el rei Sanxo des de Perpinyà reconeix als cinc secretaris de l'aljama: **Abrafim Malaqui, Saqueri ben Hannon, Vital Cresques, Jucef Barqui** i

³ J. GARCÍA FONT: *Historia de la Alquimia en España*, Barcelona, 1995, 154.

⁴ L. SUÁREZ FERNÁNDEZ: *Judíos españoles en la Edad Media*, Madrid, 1980, 168 El famoso médico y filósofo Arnaldo de Vilanova, inclinado hacia ellos, recomendaba a Sancho I de Mallorca, como medio para resolver de una vez el problema judío, que se obligase a los hebreos al bautismo, y a los que se resistiesen, que fuesen encerrados en barrios especiales en donde no pudiesen tener ningún contacto con los cristianos.

⁵ Y. BAER: *Historia de los judíos en la España cristiana*, v. I, Madrid, 1981, 314.

⁶ ANTONI PONS: *Los Judíos del reino de Mallorca...*, II.

Sadon ben Dahut, que havia rebut les 65.000 lliures. Com intuï Fidel Fita, a la mateixa sentència condemnatòria es condonaven els interessos de les usures que els cristians devien als jueus, en aquesta decisió sorprenent, hi pesaren els decrets sorgits del Concili de Vienne (on assistí Ramon Llull) que s'inclinaven per un tracte més agressiu envers els jueus.

El mateix dia i any, i davant els mateixos secretaris de l'aljama, a qui s'ha sumat Hayo Cohen, Sanxo confirmava la propietat del call de Palma als jueus, obligant-se a no canviar mai l'espai que ocupa. Ens diu el document que "quod callum est clausum muro et circumdatum, et clauditur portalibus ad tuitionem judeorum ipsorum" i reconeixia que si se'ls obligava a mudar-se, se'ls faria un mal intolerable. També el rei atorga que els secretaris i l'aljama puguin tornar a elegir nous representants, privilegi que havia quedat suspès després de la greu condemna de 1315. Aquestes ordenances mostren la situació inestable, fins al punt de témer per la seva residència, que patien els jueus. Fet que ens du a considerar causes diverses que no tenen a veure estrictament amb els motius religiosos.

Durant la crisi de 1315 era rabí de la comunitat de Mallorca: **Aaron ben Jacob ha-Cohen de Lunell**, que degué arribar a Mallorca l'any 1306, fugint de França. Sembla que ja a Mallorca, estudià amb rabí Xem-Tov Falcó. Aaron de Lunell era provençal, probablement nascut a Narbona. Se suposa que morí durant la primera meitat del XIV, però es desconeix l'any. El seu rebesavi, Isaac, va ser deixeble del cabalista Abraham b. David de Posquières (Rabad),⁷ i escriví un comentari sobre el Talmud de Jerusalem (Meiri, *Beit ha-Behirah on Avot*, ed. de B.Z. Praga (1964). Pertanyia culturalment al corrent cabalístic. *Orhot Hayyim, Llum dels vivents*, la seva obra principal, és una important compilació de *halakhot*, que més endavant fou utilitzada i citada per Jehoraham b. Meshullam, Isaac b. Seixet, Simó Duran, Levi ibn Habib, i Josef Caro. Les fonts que usa són extremadament variades. Pensaments basats en Maimònides, que contenen declaracions dels estudiosos d'Alemanya, França, Provença i Espanya.

Després dels greus esdeveniments de 1315, l'aljama degué quedar escalivada, ja que l'any 1319, Sanxo es veu obligat a legislar a petició de la pròpia aljama contra la irrupció en el call de Mallorca de jueus deshonestos, que posen en perill la seva estabilitat. De qui es tracta? D'on vénen? Per què són atacats pels jueus autòctons? Es tracta novament de jueus conversos com els que propiciaren la desorbitant multa? O són personatges que a través de les seves activitats posen en perill la vida de la comunitat jueva? Aquest mateix any Sanxo es veu obligat a legislar en contra de l'excessiu luxe en les bodes jueves, luxe que també és denunciat pels mateixos membres de la comunitat. Resulta estrany, després de la impressionant multa amb què foren castigats (95.000 lliures), que passat tan poc temps alguns puguin disposar de diners per fomentar el luxe. Això demostra que el call estava dividit, i que hi havia gent a la qual no afectaven les multes ni les condemnes, mentre que una gran majoria devia viure en una penúria econòmica difícil de suportar.

L'any 1320, el bisbe de Mallorca es queixava al rei del fet que els jueus regentessin farmàcies i administressin drogues, la qual cosa no era permesa per la llei. El rei legisla en contra d'aquestes activitats des de Perpinyà.⁸ Paral·lelament, s'anava formant el corpus alquímic pseudolul·lià que apareixeria en forma de manuscrits a finals del XIV i principis

⁷ G. SCHOLEM: *Los orígenes de la Cábala*, Barcelona, 2001, I, 60.

⁸ ANTONI PONS: *Los Judíos del reino de Mallorca...*, I, 193.

del XV, i que tingué entre les seves temàtiques destacades la medicina i la fabricació de drogues.

L'any 1324, és el virrei Bernat de Tornamira, qui ha d'intervenir per posar ordre en els assumptes de la comunitat, ja que jueus bons i honrats són calumniats per altres de baixa estofa dels quals no s'especifica ni els crims ni la procedència. La divisió interna de l'aljama es palesa a través dels esqueixos que ens arriben de la legislació cristiana.

Tot i les lluites internes, el prestigi intel·lectual de la comunitat jueva mallorquina durant el segle XIV és un fet indiscutible. El seu gran dinamisme, abonat per la circumstància de ser un enclau estratègic en el Mediterrani, fa que es converteixi en lloc d'acollida de jueus que fugen de les persecucions continentals (especialment de França). Això afavoreix l'entrada d'intel·lectuals de diverses tendències que desequilibren l'ambient.

Mentre es consolida aquest prestigi dels centres de cultura jueus mallorquins, la mort de Ramon Llull, ocorreguda l'any 1316, deixa la seva obra dispersa i en mans d'uns quants grups: París (Cartoixa de Vauvert), Gènova (domicili de Percival Espínola), Mallorca (domicili de Pere de Sentmenat, gendre de Llull i el monestir de Ntra. Sra. de la Real on, per ordre expressa de Llull, resta un cofre de llibres d'ús personal). La seva fama encara que greument danyada a causa de les acusacions de l'inquisidor Nicolau Eimeric, resta intacte en els ambients d'estudi i sobretot entre els qui cerquen una opció diferent a la interpretació de les Escriptures: els franciscans radicals i els beguins.⁹ És molt probable que en aquesta cruïlla d'espiritualitat beguina i de rauxa profètica sorgís el pseudolul·lisme alquímic del qual, estranyament, no parla l'inquisidor Eimeric en la condemna que féu del lul·lisme i dels lul·listes. Però l'alquímia no era d'origen cristià i s'havia acoblat als moviments heterodoxos a través dels autors islàmics, sovint traduïts per jueus.

D'altra banda, tal i com ha defensat Raphael Patai, l'alquímia no era estranya al judaisme, ja que la seva pràctica començà a l'Egipte hel·lenístic on els alquimistes es familiaritzaren amb les versions gregues de la Bíblia, i on el nom de Maria la Jueva, era tingut com el de la fundadora de l'Art alquímica.

El corpus alquímic pseudolul·lià arribà a reunir unes 143 obres, que actualment es troben en miscel·lànies manuscrites. Cap d'aquests escrits és considerat obra autèntica de Llull. Des del segle XIX els erudits com Weyler Laviña, J. Ramón de Luanco, Menéndez y Pelayo, i altres s'encarregaren de desmentir-ho, entre d'altres raons perquè quasi tots aquests escrits es realitzaren amb posterioritat a la mort de Llull. Tot i així, durant segles foren considerats autèntics per molts de lul·listes importants.

L'obra més antiga d'aquest corpus és el *Testamentum*, la data més antiga que porta un dels manuscrits és l'any 1332, és a dir, setze anys després de la mort de Llull. Una part d'aquesta obra, el *Liber Mercuriorum*, consta que va ser escrit a Milà durant l'any 1333. A partir del segle XV es feren traduccions al llatí (1443, 1455). En el *Testamentum* es fa referència al *Rosarius* atribuït a Arnau de Vilanova i també a les seves ensenyances alquímiques. L'obra tracta de l'elixir, l'agent meravellós de transmutació i salut, amb el

⁹ M. BATLLORI: *Ramon Llull en el món del seu temps*, Barcelona, 1998: Nuclis de beguins i de beguines seglars, sobretot a Marsella, a Montpeller i a Narbona.
G. ENSENYAT: *Treballs sobre Ramon Llull*, Palma, 2007.

qual es fertilitzen les plantes i s'estimula llur creixement. També exposa com la pràctica de l'alquímia pot produir or. Reivindica el caràcter secret de la ciència alquímica i amenaça molt greument a aquells que facin públics els seus coneixements.

La ciència mèdica és un dels nexes que connecten les obres alquímiques pseudolul·lianes amb la cultura jueva mallorquina de l'època, sobretot si entenem a més de l'illa de Mallorca els territoris continentals del regne mallorquí, especialment Montpeller, on se situava una de les universitats de medicina més prestigioses del moment. És famosa la nòmina de metges jueus establerts a Mallorca, estudiada principalment per Antoni Contreras,¹⁰ on sobresurten: Astruc Tsémakh Duran, pare de Simó, el gran rabí d'Argel; els Ferrer Cresques, pare i fill; la metgessa Na Goig; Judà Mosconi, i d'altres. Com afirmà Antoni Pons: "La reputació dels metges jueus era tan gran a una certa època que per reeixir en medicina hom havia de ser de raça hebrea".¹¹

Un dels metges contemporanis de Llull, que exercí en el regne de Mallorca, va ser **Estori bar Moixe ha-Parhi**, (1280-1355?), conegut sobretot per ser el primer topògraf d'Israel. Era originari de Florença (Andalusia), d'aquí el nom -ha-Pari- que és la traducció hebrea de l'espanyol 'flor'. Sembla que havia nascut a Provença, i que estudià a Montpeller amb Jacob b. Makhir Ibn Tibbon i amb Asher b. Jehiel. Fou expulsat de França l'any 1306 i anà a Perpinyà, a Barcelona, i després a Toledo. L'any 1313 era a El Caire, de viatge a Eretz Israel. Estudià a Jerusalem amb Baruc Askenazi, però el deixà aviat a causa de la seva actitud antimaimonidiana. Després s'instal·là a Beisan (Bet-Shean), on treballà com a físic (metge). D'allà emprengué un viatge a través del país, i dedicà dos anys a estudiar la Galilea, i cinc anys, a la resta del país. A Beisan escriví el *Sefer Kaftor va-Fera*, acabat l'any 1322 i publicat a Venècia el 1549. En aquest llibre estudiava els noms de les ciutats i dels pobles del país d'Israel. Basat en una impressió de primera mà dels llocs descrits, és molt ric en informació. És especialment rellevant l'estudi que fa de les monedes antigues, les quals compara amb les monedes modernes, fent-se ressò de la preocupació que existia llavors per aquesta qüestió. Parla també dels vestits que porten els jueus a Israel i dels que porten els jueus de la diàspora; de les sectes i religions: musulmans, cristians, jueus (samaritans i caraites). D'aquesta obra es va fer una edició crítica a Jerusalem l'any 1897. Estori, però, escriví d'altres obres: una traducció a l'hebreu del *De remediis* o *Tabula Antidotarii*, del nebot d'Arnau de Vilanova, el metge Armengol Blasi. Una traducció del llibre *Hakabusim*, que conté articles i notes sobre matèries mèdiques, probablement compilades pel físic Elies ben Judà; una exposició d'alguns capítols del Canon d'Avicenna; a més d'altres tractats diversos.

Estori ens ofereix el retrat del metge jueu il·lustrat de l'època de Llull: viatger, inquiet i obsessionat pel retorn a Israel.

Un perfil ben diferent presenta un altre dels metges contemporanis de Llull, **Jafudà Bonsenyor** (ca. 1250-1331). Natural de Barcelona, descendia d'una família destacada que sempre s'havia relacionat amb els monarques catalanoaragonesos. Feren de metges de la casa reial i per tradició formaven part del cercle de la cort, on també serviren com a secretaris i intèrprets. El seu coneixement de l'àrab situà el seu pare, Astruc Bonsenyor, al

¹⁰ A. CONTRERAS: *Los médicos judíos en la Mallorca bajomedieval siglos XIV-XV*, Palma, 1997.

¹¹ ANTONI PONS: *Los Judíos del reino de Mallorca...*, 59

servei de Jaume I, el qual el cita en la seva crònica. Jafudà continuà la professió del pare, la medicina, i obtingué el privilegi de millorar la seva casa, situada en el call de Barcelona, ampliant-la fins a la muralla veïna. Obtingué del rei Jaume II (any 1294) la facultat de poder redactar contractes i documents en llengua àrabiga. Fou autor d'una obra d'encàrrec reial, titulada: *Llibre dels dits dels savis i filòsofs* (1294-1304).¹² Aquesta obra és una recopilació de proverbis, sentències morals i pràctiques recopilades de fonts orientals. Aquesta però, no fou l'única obra que escriví, ja que l'any 1313 rebé encàrrec del rei per traduir una obra de l'àrab *Halçahahuy*, d'assumpte mèdic, que era una obra d'Albucassis (Al-Zahrawi) que formava part de l'enciclopèdia mèdica *Kitah al-Tasrif*. Possiblement la part quirúrgica.¹³ Aquesta traducció no s'ha conservat.

Amb Estori i Jafudà Bonsenyor hem ressenyat dues personalitats tipus de l'època, que contrasten pels seus interessos i també per la manera d'encarar el problema teològic i científic. Estori, tot i ser metge, no prescindeix de la inquietud teològica que el guia fins a Terra Santa. Contràriament, Bonsenyor es limita a fer el paper de cortesà i a seguir les dèries del seu protector reial, sense entrebancar-se en qüestions místiques.

Unes inquietuds diferents emergeixen d'un altre destacat contemporani de Llull, que exemplifica la postura conciliadora, tot cercant l'equilibri entre les posicions oposades dels místics i dels pragmàtics. Es tracta de **Menahem ben Solomon ha-Méiri**, anomenat Don Solomó Vidal (1249-1316). Va néixer a Perpinyà, on sembla que visqué tota la vida. Ocupà càrrecs administratius a la comunitat, va ser secretari de l'aljama. També dirigí una escola o iexivà. Destacà com a rabí, jurista, teòleg i escriptor. Va ser deixeble de Rubèn ben Hayyim i de Jona Gerondi, a qui anomenà "el meu mestre". Es relacionà amb Raxba: Solomó ben Abraham ben Adret, gran rabí de Barcelona, amb el qual intercanvià consultes (Respona), que li foren de gran utilitat a l'hora de redactar el *Beit ha-Behira* (el Temple, o la Casa d'Elecció) la seva obra mestra. Encara que participà en la polèmica contra Maimònides, no prengué partit ni se solidaritzà amb Adret, ja que defensava la llibertat de pensament i la independència. L'obra de Méiri fou descoberta tardanament. El primer llibre seu que s'imprimí fou un comentari al Llibre dels Proverbis, editat l'any 1492 a Leira (Portugal) per Simó Dortas.

Algunes de les seves obres es publicaren a la segona meitat del segle XVIII, però la seva obra mestra es publicà a Jerusalem entre 1940 i 1974 (en 29 volums). La realització d'aquesta obra li ocupà tretze anys (entre 1287 i 1300), i està dedicada al comentari del Talmud. El seu testimoni i la seva figura són importants pels greus moments que li tocà viure: la guerra entre el rei de França i el rei d'Aragó, la crisi de la segona controvèrsia maimonidiana (1304-1306), la immigració a Perpinyà – llavors capital del regne de Mallorca – d'una part dels jueus expulsats de França... i també per haver estat contemporani de Ramon Llull i d'Arnau de Vilanova.

Durant els segles XI i XII l'alquímia fou discutida entre els intel·lectuals àrabs, que afirmaven o negaven el seu valor experimental. Husayn 'Ali al-Tughrai (d.1121?) en féu un estudi al seu *Llibre de les veritats i evidència de l'alquímia*, escrit el 1112. Aquesta

¹² G. LLABRÉS: "Notícies inédites de Jahudano Bonsenyor y de su familia", *BSAL*, 3, 1889-890, 37.

¹³ LL. CIFUENTES: "Tres notes sobre traduccions quirúrgiques medievals al català", *Arxiu de textos catalans antics (ATCA)*, 19, Barcelona, 2000, 561-609.

controvèrsia es traslladà als intel·lectuals jueus més importants de l'època: Bahya ibn Paquda (1040?- 1110?) cregué en la capacitat dels alquimistes per produir or. En canvi, Judà Halevi (Tudela c.1070 – Jerusalem c.1141) negà la validesa dels experiments alquímics. Abraham ibn Ezra (1092-1167) creia que la producció de l'or potable era possible, i que existia una substància que encenia l'or i el transformava en negre. Iehudà ben Salomó al-Harizí (1170? – 1230?) creia que l'or madurava gradualment a les entranyes de la terra, però negava l'habilitat dels alquimistes per reproduir aquest procés en els seus laboratoris.

La situació canvià en el segle XIII, aquest canvi de percepció envers l'alquímia per part dels filòsofs jueus vingué en part motivada per la consolidació del pensament místic, representat per la Càbala. Els jueus cabalistes del XIII, com Moisès de Lleó, s'interessaren en l'alquímia en tant que els seus secrets eren aplicables als misteris cabalístics que revelaven la naturalesa de l'Univers. La part pràctica de la Càbala, com els càlculs de la *guematria*, poden ser comparats als procediments seguits en les operacions alquímiques.

La recerca de l'elixir

La recerca de l'elixir, panacea contra les malalties i substància que garanteix la perpetuació de la joventut es pot considerar, tant en l'aspecte filosòfic com en el pràctic, un tema mèdic. En el *Testamentum*, el primer dels escrits alquímics atribuïts a Llull, roman la idea que l'Alquímia a més d'ocupar-se de la transformació dels metalls, pot produir també un cos perfecte a través de l'ús de l'elixir, la 'pedra major' (*lapis maius*), la preparació del qual és mostrat en la part anomenada *Practica*.

Els poders d'aquesta panacea són descrits al *Testamentum* (*Practica*, cap. 31) amb aquestes paraules:

“Hijo esta es la piedra suprema ocultada de todos los antiguos philosophos, y celada a los ignorantes y indignos, y a ti revelada, quien convierte a todo cuerpo diminuto y imperfecto, en infinito solifico o Lunifico segun fuere sublimado el elixir y preparado. Del mismo modo te decimos, que tiene virtud eficaz sobre todo numero de otras medicinas de sanar, realmente toda enfermedad que esté o pueda estar en cuerpo humano, ya sea causada de frialdades o ya de encendimiento y adustiones. Y porque es de sutilissima y nobilissima naturaleza, conserva la sanidad del humano cuerpo y multiplica tanto a esta, que haze que buelva el viejo a robustez de mozo, y expele cualquier enfermedad presente y venidera por los conductos orgánicos, y destruye y aniquila todo veneno, humedece y dulcifica las gotas agudas de todos los miembros, y lo que está y estuvo en el pulmón congelado lo dissolve, consolida al vientre leso y llagado, y conforta y sana, y purifica la sangre, y purga a todos los espíritus, y los conserva en sanidad [...] Y assi no te admires si es deseada esta medicina sobre todas por todos los hombres, pues universalmente estan reducidas todas a esta. Si la tienes pues hijo tendrás un tesoro perpetuo. Y todavía tiene

otro poder dicha medicina: porque rectifica qualquier otro animal y vivifica todas las plantas...".¹⁴

En el *Testamentum* se citen dues obres autèntiques de Llull: *Arbor philosophiae desideratae* i el *Liber principiorum medicinae* (o *De gradibus medicinae*) escrit a Mallorca, entorn de 1274. Llull escriví altres obres de medicina que influïren durant el segle XIV i XV, com l'*Ars compendiosa medicinae*, escrit a Montpeller l'any 1284, o el *Liber de levitate et ponderositate elementorum*, escrit a Nàpols, a instància dels metges, l'any 1294.

La pràctica alquímica es relacionà necessàriament amb la pràctica mèdica perquè presentava una preocupació teòrica pel cos humà i per les influències que sobre els seus components exerceixen les forces de la naturalesa. La medicina va ser una de les professions més habituals entre els jueus mallorquins durant tot el segle XIV, que presentaven en les seves biblioteques privades un catàleg completíssim de les obres mèdiques més importants (v. la biblioteca de Lleó Mosconi, on consta una obra sobre *Els colors de l'orina*, un Tractat de medicina en vers d'Averroes, una obra d'Avicenna, obres de Maimònides, i els Tractats d'Hipòcrates, entre d'altres).

Al *Testamentum* s'utilitzen figures i alfabetos similars, però no idèntics, als usats per Llull en el seu Art, que són emprats com a recursos visuals per a la memorització de l'*opus alquímic*. La confluència de totes aquestes circumstàncies en una mateixa època i en un mateix espai geogràfic relativament petit, fa que s'hagin de tenir en compte els factors que influïren en la formació del corpus alquímic pseudolul·lià, que ha estat percebut sovint com una interpolació negativa en l'obra autèntica del filòsof mallorquí.

En el *Testamentum*, hi són presents els temes típics de l'Escola de Montpeller: l'explicació dels poders vegetatius en termes de l'acció dels *humidum radicale* i *humidum nutrimentale*, les discussions sobre la gradació elemental en els components medicinals. El buit en la natura i la influència de les estrelles en els afers terrenals, incloent la medicina i l'alquímia, són qüestions que enllacen amb els temes mèdics arnaldians i també amb la tradició mèdica i astronòmica jueva, que havia de concretar-se especialment a Mallorca amb la fecunda escola cartogràfica.

En un moment de l'obra, l'anònim autor es fa responsable d'haver escrit un *Liber de reformatione hebraica*, en una clara al·lusió al component jueu de la seva formació.

Crida l'atenció el motiu pel qual el *Testamentum*, i totes les obres que havien de succeir-lo formant un corpus apòcrif de dimensions extraordinàries, va ser atribuït a Ramon Llull i no a qualsevol altre filòsof amb igual o més carisma. En el seu cas, la quantitat és el que més impressiona, ja que és sabut que ocasionalment, també s'atribuïren obres alquímiques a filòsofs com Tomàs d'Aquino, Albert el Gran, Roger Bacon, i d'altres, però mai en la quantitat i especificitat com en el corpus pseudolul·lià.

Un altre dels aspectes a destacar és el suposat origen anglès d'aquesta literatura. L'any 1323, el capítol dels dominics de Barcelona havia excomunicat els alquimistes; aquesta podria ser l'explicació (segons M. Pereira) que un text alquímic escrit en català fos realitzat (o es digués que fou escrit) a Londres. El colofó del *Testamentum* situa la seva

¹⁴ *Testamento*, Barcelona, 2001. Transcripció de NÚRIA GARCÍA I AMAT; SANTIAGO SOBREQUÉS, 432-433.

composició a aquesta ciutat l'any 1332. En base a això, l'origen de l'alquímia pseudolul·liana ha estat tradicionalment localitzat a Anglaterra.

Sembla creïble que un alquimista català o mallorquí treballàs un cert període de temps a la cort anglesa. Els viatges entre les dues illes eren relativament freqüents. D'altra banda, l'interès del rei Eduard III com de personatges de la seva cort per l'alquímia és ben conegut. A. Bonner també admet la possibilitat que el text fos escrit per un català resident a Londres. Segons aquest autor, la llegenda seguiria l'esquema següent: "Després d'haver après d'Arnau de Vilanova l'art de transformar metalls en or, R. Llull anà a Anglaterra per a fabricar or per al rei Eduard III, amb la condició que els guanys s'emprarien per finançar una croada a Terra Santa. Després d'haver fet una quantitat d'or i de veure que el rei no complia la seva part de l'acord, Llull va deixar Anglaterra sense revelar el seu secret".

Un altre tema que ha despertat la curiositat de tots els qui s'han interessat en el corpus, ha estat la identitat del vertader autor d'aquestes obres. Pel que fa al perfil de l'autor autèntic del *Testamentum*, Pereira n'ha traçat les línies mestres: un metge mallorquí, jueu convers, format a Montpeller, i actiu els primers decennis del segle XIV.

Un argument s'ha afegit a la identitat mallorquina de l'autor: el descobriment durant el segle XIX d'una peça breu escrita en català durant el segle XIV, anomenada *Cantilena*. El seu descobridor, Jeroni Rosselló, la trobà en un manuscrit de la Biblioteca de l'Institut Balear, i la considerà autèntica encara que admetent-hi interpolacions: "... si se añade la de encontrarse las *Cobles sobre l'Art de la alquímia* (o *Cantilena*) en un códice de principios del siglo en que falleció Llull, y decirse en él que son de nuestro autor, y que sobre el arte compuso el libro de *Quinta essencia*, nos parecen razones de extraordinario peso, a las cuales no podemos resistir [...] las *Cobles* en cuestión forman parte de la obra alquímica llamada *Testamento*".¹⁵

Sobre aquesta troballa, Pereira afirma que: "Si l'autor del *Testamentum* era d'origen mallorquí, la *Cantilena* pot aleshores ser considerada el primer escrit d'Alquímia d'origen balear conegut per nosaltres, sorgit a la fi del s. XIII o, com a molt tard, als primers decennis del XIV".¹⁶

Aquest poema pseudolul·lià seria, llavors, un interessant testimoni dels orígens d'un gènere que hauria de conèixer un ampli desenvolupament fora de les fronteres balears.

Avui no estem en condicions de saber qui era l'autor del *Testamentum*, si més no es poden donar algunes referències: cultura mèdica, temes cultivats a la cort de Sanxo de Mallorca, implicació amb la cultura jueva. Aquestes característiques tracen un perfil ben definit. Anys de viatges i de recerques absolutament habituals en la trajectòria d'un alquimista (i també d'alguns jueus), com la residència durant algun temps a Anglaterra, l'haurien fet entrar en contacte amb l'herència intel·lectual de Roger Bacon, que l'ajudà a elaborar una articulada filosofia de l'alquímia que exposà finalment al *Testamentum*.

¹⁵ G. ROSSELLÓ: "Algunas observaciones acerca de la autenticidad de sus obras sobre alquímia", *Museo Balear*, 1875, 397-410.

¹⁶ M. PEREIRA: "Cap als orígens de l'alquímia medieval. Presència d'alquimistes i desenvolupament de les doctrines de l'alquímia a les Illes Balears (segles XIII-XV)", *Història de la Ciència a les Illes Balears*, Palma, 2006, I, 153-167.

Cal tenir en compte que si totes aquestes hipòtesis sobre l'origen de la primera obra d'alquímia pseudolul·liana es confirmessin, la regió que s'ha presentat com a punt de consolidació i d'irradiació de la Càbala medieval hauria estat també l'espai on l'alquímia medieval hauria assolit la forma i el nucli temàtic que desenvoluparia en el futur. Aquestes coordenades geogràfiques integren el sud de França, Aragó, Catalunya, i les Illes Balears.

Tornant a l'obra, analitzem una mica més el seu contingut. Una part del text (la *Practica*) es refereix a la producció de pedres precioses usant *aquae subtiles* i mercuri, amb influències celestials. La producció de pedres precioses és una línia important de l'alquímia pseudolul·liana, que es relaciona també amb una de les ocupacions tradicionals dels jueus mallorquins. **Guillem Sedacer**, probablement el primer alquimista que cita Llull explícitament com autoritat alquímica, dedicà un gran espai en la seva *Summa sedacina* a la fabricació de gemmes artificials. Aquestes tècniques no semblen haver-se destacat tant en altres tractats alquímics medievals com en els pseudolul·lians.

Guillem Sedacer (m.1382) Carmelità català. Documentat a Montpeller, a Perpinyà i a València, copista i compilador d'obres de cirurgia, lector d'obres d'astronomia (s'ha conservat un inventari de llibres) i protegit per l'infant Joan (després Joan I). No fou en alquímia ni un renovador ni un gran teòric, sinó un transmissor de les teories i les pràctiques alquímiques. Fou el primer autor d'alquímia que cità el corpus alquímic pseudolul·lià, que segurament conegué a Montpeller (Lluís Cifuentes)

Pereira, a més d'assenyalar l'origen mallorquí del pseudolulisme alquímic, també hi veu punts de contacte amb la Càbala. Sembla provat que l'alquímia es va difondre i fou practicada en nuclis jueus, tal i com ha demostrat Raphael Patai.¹⁷ Des dels orígens es detecta una relació alquímia-càbala, que s'anirà consolidant fins arribar al Renaixement. Aquesta connexió es basa principalment en la utilització d'un llenguatge simbòlic tant per descriure experiències místiques, en el cas de la Càbala, com per especular sobre la naturalesa dels fenòmens naturals, en el cas de l'Alquímia.

Tenim exemples de jueus alquimistes actius a Mallorca en l'època de formació del corpus pseudolul·lià: **Menahem**, resident a Mallorca i després a Barcelona, havia treballat l'any 1344 al servei de Jaume III de Mallorca i, més endavant, a casa de Jaume Roig en col·laboració amb l'orfebre Senata. Després passà al servei de Pere IV, com a metge, i morí l'any 1348. Aquest **mestre Menahem** del qual parlà J.M. Quadrado va ser acusat per falsificació d'or i plata, en un interessant procés que cita Patai¹⁸ on es diu que, juntament amb Jacobus Rubeus, havien comès el crim de falsificar metalls i de fer-los passar com a bons, defraudant d'aquesta manera algunes persones. S'especifica que mestre Menahem treballava a la casa d'en Rubeus (Roig) dia i nit durant mesos, menjant-hi, dormint-hi, i sense sortir ni tan sols per assistir al sàbat. Jacobus li havia lliurat vestits i una gran quantitat de florins com a salari per la seva feina. Però el que més cal destacar és que totes aquestes circumstàncies eren del domini públic, tothom, tant jueus com cristians, coneixien Menahem com a alquimista i nigromàntic. Sembla que, tot i així, ni el poder civil ni l'eclesiàstic, li prestaren especial atenció.

¹⁷ R. PATAI: *The jewish alchemists: a History and source book*, Princeton, 1994.

¹⁸ R. PATAI: *The jewish alchemists*, cap. 16.

La història de mestre Menahem va fer un gir sorprenent. En un moment del procés l'acusació al·lega que tant ell com Senata l'argenter, que eren còmplices en la falsificació d'or i plata, són persones sospitoses de voler fugir, i que tenen l'habilitat d'emocionar el poble amb paraules. Ateses aquestes circumstàncies, se sol·licita que siguin empresonats sense dilació i tancats en una de les fortaleses reials, perquè no poden estar tancats en una presó comuna per les raons expressades.

Mestre Menahem va ser reclòs en una de les fortaleses reials, però això va ser la porta d'una fabulosa carrera, que, com diu Patai, no té paral·lel des de la del bíblic Josep. Després d'un any d'empresonament, el rei Pere IV (r. 1336-1387), que feia poc temps s'havia fet amb el control de Mallorca, el va nomenar metge personal, i un mes més tard, el juliol de 1346, va signar-hi un acord en relació a certs experiments i *opera*, la naturalesa dels quals no ens han arribat. L'home que l'estiu de 1345 va estar davant la cort de Palma acusat de fabricar or i argent falsos, i de defraudar amb ells els ingenus ciutadans, un any més tard es convertí en un alt i influent oficial de la cort reial a qui es confià precisament el tipus de feina pel qual havia estat condemnat.

Mestre Menahem mantingué la seva posició durant anys, i es va fer confident del rei, el qual el considerava el seu mestre i el seu alquimista i astrònom. És recordat per Jeroni Zurita, cronista de la Casa d'Aragó del segle XVI, el qual descriu en poques línies l'afer de l'alquimista: "el rei Pere va ser molt devot de tota casta de cartes, especialment l'astrologia i l'alquímia, en la qual tingué ocupat un mestre jueu, el seu metge, que s'anomenava Menahem".

L'any 1389, un altre jueu, **Samuel Caracosa**, obté permís reial per a dedicar-se a l'experimentació alquímica, amb dret a adquirir d'aquelles substàncies o objectes que la seva art requereixi.¹⁹

Ja en temps del rei Martí, successor de Joan I, tenim la peripècia a Mallorca d'un altre alquimista d'origen incert, que treballà a la Torre de l'Àngel de l'Almudaina de Palma, de nom **Jaume Lustrach**. De fet, ja havia treballat pel rei Joan i se li proporcionaven recursos econòmics per tal que obtingués la pedra filosofal. La història acaba amb l'empresonament i posterior llibertat de Lustrach, després d'haver estat enviat a Barcelona. Sembla que aquest alquimista escriví *Obra de la pera filosofical*, per encàrrec del rei Joan, que després fou enviada al rei Martí.²⁰

Una altra obra d'importància en el corpus pseudolul·lià que també es relaciona amb l'ambient cultural jueu és el *Liber de secretis naturae* escrit abans del començament del s. XV. L'obra consisteix en una sèrie de textos de caràcter mèdic, molts dels quals foren

¹⁹ A. RUBIÓ I LLUCH: *Documents per l'història de la cultura catalana migeval*, Barcelona 1908, II, 347.

²⁰ G. LLABRÉS: "Un discurso del Sr. Luanco", *BSAL*, 10 abril 1885, núm.7, 2:

El rey D. Juan I, encargó, cuando estuvo en nuestra isla (1395), a Jaime Lastruch alquimiyre que continuase la obra mayor de la alquímia, a cuyo fin apreçe que lo recomendó a su hermano D. Martín ... éste parece que mandó a su procurador real, Mateo de Loscos ... y al lugarteniente del reino que le envíen preso bien guardado y sin dilación alguna al infeliz Jaime Lustrach, de quien no se vuelven a tener noticias, desde que queda en poder del veguer de Barcelona.

Lo único que quedó de los experimentos del alquimiyre fue un libro sobre alquímia que se remitió a D. Martín intitulado *Obra de la pera* (piedra) *filosofical*, compuesta por encargo del monarca de Gaya sciencia.

extrets del *Liber de consideratione quintae essentiae* de Joan de Rocatallada (o Rupescissa), escrit entre el 1351 i el 1352. Aquest autor pertanyia a l'entorn dels franciscans místics i fou processat per heretge:

Joan de Rocatallada, o Rupescissa 1310 ? - 1366 ? (natural de Peratallada al Baix Empordà), va ser un franciscà gairebé contemporani de Llull, el qual a més de ser-li atribuïdes obres alquímiques, algunes de les quals passaren a formar part del còdex alquímic pseudolul·lià, escriví obres de caràcter profètic, influït per les idees mil·lenaristes de l'abat Joaquim de Fiore. En aquestes obres, conservades en còdexs manuscrits a la Biblioteca Nacional de París, exposa les seves idees apocalíptiques, que preveuen un període de temps en què **els jueus** es podran expressar lliurement, és a dir, predicar la seva religió. Després de la mort de l'Anticrist, **els jueus** seran convertits i es destruirà la monarquia de l'Anticrist. Seguiran mil anys de pau, però després **els jueus conversos** posseiran el món i Roma quedarà desolada. Jerusalem es convertirà en seu del Papa. La tercera regla de sant Francesc es convertirà en la via de perfecció de tots els cristians... Finalment hi tornarà haver una altra època de guerres i afliccions abans no aparegui el darrer Anticrist, rere del qual vindrà la fi del món i el judici final.²¹

Rocatallada, influït per les idees apocalíptiques de l'abat calabrès Joaquim de Fiore, preveu un pla de salvació per als jueus allunyat dels patrons de la seva època: un temps de llibertat i després una conversió (no sabem si voluntària) que destruirà la monarquia de l'Anticrist (Roma?). Finalment els jueus conversos posseiran el món i Roma quedarà destruïda, la capital del nou centre espiritual serà Jerusalem on residirà el Papa.

En alguns ambients, Roma era considerada com a símbol de la perversió del missatge evangèlic; per a aquestes mentalitats, els jueus constituïen la prova vivent que encara no havia arribat el temps de la redempció total i que la seva conversió era necessària per accelerar l'arribada del regne de Déu, que tindria com a colofó la darrera vinguda de Jesús, prevista en els evangelis. En definitiva, uns temps messiànics que necessitaven que es complissin certes condicions (la conversió dels infidels) per facilitar el retorn del Messies.

Mentrestant, en l'escala humana, ens trobam davant d'una doble paradoxa: d'una banda, la condemna de l'avarícia (el pecat dels clergues, segons els beguins i els franciscans espirituals com Rocatallada); de l'altra, la consolidació de l'ús de la moneda (la necessitat dels reis, i també dels prínceps de l'Església). Entremig, els jueus que representen simbòlicament en l'imaginari cristià ambdues coses: l'avarícia (que és considerat el seu "pecat" original) i la moneda (ja que tenen la capacitat tècnica de fer-la possible i també de moure-la). L'escassetat de diners va ser una constant durant el segle XIII, el rei Eduard I d'Anglaterra (1272-1307) va ordenar fer moneda en cuir amb el seu nom, segell i efigie, perquè no tenia prou metall per fer-ne encunyar.²² L'alquímia, proveïdora teòrica de metalls nobles, podia consolidar reis i regnes, ajudant a sufragar les lluites internes contra els poders locals o els enemics de frontera, i també podia facilitar la croada contra l'infidel. Aquestes possibilitats tan prometedores havien de promoure necessàriament les activitats alquímiques i la producció de manuscrits on es referia l'èxit

²¹ M. MENÉNDEZ Y PELAYO: *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid, 1965, I, 523.

²² J. GARCÍA FONT: *Historia de la Alquimia en España*, Barcelona, 1995, 39.

d'aquestes experiències. La relació perillosa entre moneda, alquímia i religió, per força havia de provocar la intervenció de l'Església que, curiosament, es mostrà més prudent a l'hora de condemnar els alquimistes que a l'hora de condemnar els heretges cristians que defensaven amb massa vehemència l'exaltació de la pobresa com ideal evangèlic, idea que d'altra banda, havia sorgit precisament dels sectors més crítics de la mateixa Església.

La recerca de l'elixir es concentrà en dos objectius principals: la manipulació dels metalls en vista a la producció d'or i d'argent, ingredients indispensables en les monedes de curs legal; i la font de la salut i de la joventut, on els metges havien d'incorporar segles de tradició en la recerca de medicaments i mètodes curatius. Els jueus intervingueren en una i altra línia afegint la seva pròpia experiència i també el geni creador que els caracteritzava com a orfegres i com a metges.

Els jueus i la medicina pseudolul·liana

L'autor del *Liber de secretis naturae* posseïa una educació mèdica institucional, fet que torna relacionar l'entorn de l'obra apòcrifa lul·liana amb el món jueu de Mallorca. L'ordenament del material, les explicacions teòriques presentades com preliminars necessaris per a l'exposició de les troballes de Rupescissa entorn de la quinta essència, l'ús ocasional de la pregunta-resposta entre l'autor i el seu deixeble, el qual és anomenat *filius* (el terme *filius* és utilitzat en els textos alquímics llatins); les cites (tot i que infreqüents) de les *auctoritates* mèdiques; el refús de l'autor a adoptar el to místic característic de Rupescissa; i, el més important, el llarg passatge sobre la gradació i composició de les medecines, fan que sigui l'obra d'un metge. Se sap que les obres autèntiques de Llull sobre medicina: *Liber principiorum medicinae*. Mallorca, 1274?; *Ars compendiosa medicinae*. Montpeller, 1284?; *Liber de regionibus sanitatis et infirmitatis*. Montpeller, 1303, eren llegides i discutides en els cercles mèdics de Catalunya i del Sud de França durant els segles XIV i XV. No resulta sorprenent que un metge hagi estat familiaritzat amb aquestes obres, i que l'hagin dut a interessar-se en l'Art lul·liana. Encara més, s'ha de destacar que els fragments estrictament mèdics del *Liber de secretis naturae* varen ser els primers a ser publicats com a part d'una col·lecció mèdica.

Hem esmentat abans la connexió anglesa amb el naixement del pseudolul·lisme alquímic. D'una part de l'obra *Liber de secretis naturae*, anomenada *Tertia distinctio* se'n feren dues versions, ambdues copiades a començament del segle XV per l'escrivà anglès John Kirkeby. Aquest fet duu a afirmar a Pereira que, a la primera meitat del segle XV existia una fluïda connexió entre els grups alquimistes ibèrics (també els illencs) i els anglesos.

El *Liber de secretis naturae* és explícitament atribuït a Llull en el cos del text, i també en la introducció i a les conclusions. La confusió que existí entre aquesta obra i la de Rupescissa, de títol molt semblant, es va fer palesa a través del temps, arribant-se a confondre l'una amb l'altra. Fins i tot, en un manuscrit venecià, Rupescissa és descrit com a nebot de Llull.

Pel que fa a l'autor d'aquesta i d'altres obres alquímiques atribuïdes a Llull, s'han discutit diverses hipòtesis. La que tingué un seguiment més llarg i que, encara avui, compta en partidaris de pes, fou la que les atribuïa a un Pseudo Ramon, d'origen català, identificat

com a Ramon (Llull) de Tàrraga. Menéndez Pelayo, seguint Luanco, va identificar Ramon de Tàrraga amb el Pseudo-Llull. I així ho mantén actualment Raphael Patai.

Però qui fou **Ramon de Tàrraga**?

Un **jueu** nascut a la ciutat de Tàrraga, prop de Lleida, devers 1335. A l'edat d'onze anys es convertí al cristianisme i després entrà a l'orde dominic. El 1351 es trobava al **convent de Santa Caterina de Barcelona** (on ensenyaren Ramon de Penyaforç, i Ramon Martí). Escriví obres de contingut subversiu, que el dugueren a ser examinades per l'inquisidor Eimeric. Fou empresonat a Santa Caterina l'any 1368, on morí el 1371 abans que acabés el procediment inquisitorial en contra seu. Sabem per referències, que escriví un tractat *De invocatione daemonum*, també descrites com *Conclusiones variae ab eo propugnatae*. I sabem per Theodor Rupprecht que escriví dues obres titulades *De secretis naturae* i *De alkymia*. En un article, Patai li atribuï el *Liber de secretis naturae*. Sense emfasitzar la semblança entre els títols de les obres citades per Rupprecht i el pseudolul·lià *Liber de secretis naturae* cal admetre que la vida de Ramon de Tàrraga coincideix cronològicament amb el període en el qual els escrits alquímics explícitament pseudolul·lians comencen a aparèixer. Aquesta coincidència no és base suficient per adjudicar-li les obres, tampoc ho és el silenci d'Eimeric sobre les seves darreres activitats com alquimista. La qüestió roman oberta. Platzech el considerà l'autor de l'*Ars operativa medica*.

Durant els segles XVII i XVIII fou conegut com 'Raymundi Lulli nepos' i 'Raymundus Lullus neophytus'. Alguns, com García Font, el presenten com l'usurpador voluntari de la personalitat de Llull.

Encara que no se sàpiga res amb certesa, ni s'hagi conservat cap obra del de Tàrraga, els indicis de connexió entre ell i l'obra alquímica del pseudo Llull són prou indicatius per no restar indiferents. En la seva personalitat, tornen a coincidir l'origen jueu i les preocupacions pels aspectes mèdics, a més de les implicacions teològiques que el converteixen en un esperit inquiet propi de l'època en què es formà un corrent subversiu paral·lel a l'ensenyament oficial, tant de l'Església com de l'ortodòxia rabínica. Cap de les dues institucions havia de donar cabuda a aquestes mentalitats trencadores que evolucionaven pel seu compte.

Durant el segle XVIII, en un dels bans mallorquins publicats en defensa de la santedat i ortodòxia de Ramon Llull, el bisbe Llorenç Despuig²³ encara al·ludia directament a la interferència entre l'obra de Ramon de Tàrraga i la de Ramon Llull, considerant-la font de confusions que afectaren directament el procés de canonització del beat mallorquí. Diu el ban: "[...] Después de lo qual el Summo Pontifice Benedicto XIV, en una Carta del 28 setembre 1753 fa la direrència de los dos Ramons Llulls, un de los quals (qui és el de que se trata) referex ser alabat ab la fama de Màrtyr: Y lo altre (qui és el de Tàrraga) haver tingut una mort infelic."

Un altre personatge que es pot subscriure en aquest corrent heterodox, amb interès mèdic per l'experimentació, és **Bernat Deliciós** (m. 1320) processat per heretge l'any 1319.

²³ Ban: Llorenç Despuig, Mallorca, 19 setembre 1761. Biblioteca Balear (monestir de la Real).

Fou acusat d'enverinar el papa Benet XI (amb procediments alquímics?) i se li trobaren llibres de Ramon Llull.²⁴ A les actes del procés consta que el mateix Llull li hauria lliurat les obres a Roma estant. Una d'aquestes, esmentada en el procés, duu per títol: *Vade mecum*, i portava la *tabula generalis* i principis de les ciències, i la demostració dels articles de la fe catòlica per les "necessarias rationes". El títol de *Vade mecum* no s'ha de confondre amb els llibres d'alquímia que, amb posterioritat, portaren aquest mateix títol, ja que les obres esmentades en el procés de Delicieux són totes autèntiques.

L'alquímia com a pràctica havia estat prohibida pel decret de Joan XXII, de l'any 1317, contra la pràctica amb metalls. Nicolau Eimeric, el mateix inquisidor que s'encarregà de perseguir Llull, també escriví contra la pràctica alquímica: *Tractatus contra alchimistas* (1396). La posició de determinats estaments religiosos en contra de l'experimentació alquímica es detecta en la següent cronologia: els franciscans (des de 1272 fins a 1323), els dominics (de 1273 a 1326), i en el Císter, l'any 1317. És a dir, els moments de prohibició coincideixen amb el temps de màxima activitat de Ramon Llull, que no devia ser sord a aquestes condemnes. Les prevencions s'estenen fins a la pràctica de la medicina, considerada en part pecaminosa perquè implica l'estudi del cos humà.

El corpus pseudoarnaldià (l'atribuït al metge **Arnau de Vilanova**) té uns orígens semblants al del pseudolul·lià. Recordem que en alguns manuscrits, Llull és presentat com a deixeble d'Arnau de Vilanova. Les obres del pseudo-Arnau sorgeixen en un ambient semblant al corpus pseudolul·lià: metges, jueus, i espirituals franciscans a la recerca d'un elixir entès com a panacea universal.

Arnau de Vilanova, que havia estudiat amb **Ramon Martí**, cursà medicina a Montpeller. Va ser contemporani de Llull, encara que no compartí les mateixes posicions ideològiques. De fet, es mostrà contrari a la idea de croada, i es decantà per una teologia profètica mil·lenarista. Predicà la reforma entre els laics, i l'ideal de pobresa franciscà, fet que el situà al costat dels beguins. L'any 1316 foren condemnats els seus escrits per qüestions d'heretgia.

Lluís Cifuentes, que ha estudiat la producció alquímica pseudoarnaldiana,²⁵ afirma: "Tant en el cas d'Arnau com en el de Llull sembla que som davant d'un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica (alquímia de l'elixir) en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el cas del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval."

Tant per a Arnau de Vilanova com per a Llull, funciona la connexió anglesa. Cifuentes s'ha encarregat de mostrar que John Dastin, alquimista anglès de la primera meitat del XIV, es relacionà intel·lectualment amb Arnau de Vilanova, ambdós coincidiren a Montpeller (universitat de Medicina) i haurien defensat teories alquímiques semblants. Algunes obres els foren adscrites indistintament com el *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*.

²⁴ A. BONNER: "El lul·lisme alquímico i cabalístico i les edicions de Llàtzer Zetzner", *Randa*, 27, 1990, 99-117.

²⁵ LL. CIFUENTES: "Les Obres Alquímiques 'Arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana", *ATCA*, 23/24, Barcelona, 2004-2005, 129-150.

El tema mèdic, tant important en el corpus pseudolul·lià, és present a través de títols com l'*Ars operativa medica*, on es parla de les virtuts mèdiques de la quinta essència. L'autor es presenta com a deixeble d'Arnau de Vilanova, i comenta una visió de Sant Gil, considerat un dels quatre patrons del camí de Compostel·la, on hi ha revelats els secrets de la medicina. En el *Compendium de secretis medicinis*, es tracta de secrets mèdico-alquímics basats en la quinta essència, en la recerca del mètode curatiu a través de l'obtenció d'una substància de naturalesa alquímica. A la *Practica de calcinatione solis* és novament citat Arnau de Vilanova, a qui es considera dintre de la tradició com a possible mestre de Ramon. El *De Medicinis secretissimis (Medicina magna)* conté una panacea amb una gran quantitat d'ingredients. En aquests escrits, la salut és considerada com una condició màgica, com també la malaltia. Manipulant els elements naturals hom pot intervenir en els processos que actuen sobre l'estat físic i psíquic de l'home.

El tema de la sang com a element alquímic és present a *Thesaurus Sanitatis*, on la quinta essència extreta de la sang és usada en medicina. El valor de la sang com a receptacle de la vida (i de l'ànima) és un tret característic de la religió jueva, que li atorga un valor excepcional, motiu que fa que estigui subjecta a moltes restriccions.

Els metges mallorquins varen conviure amb les preocupacions que plantejaven aquestes obres, i conegueren de primera mà les actituds conservadores o innovadores dels qui les defensaven. Una de les obres que més influí i que conegué més difusió va ser la de **Judà Halevi** (Tudela c.1070 – Jerusalem c.1141), *Kitab alhuyya wa-ldalil fi nusr al-din al-dalil* (= Llibre de la prova i del fonament sobre la defensa de la religió menyspreada) escrit en àrab entre 1130-1140, format per 5 discursos, i conegut amb el nom de **Kuzari**. N'existia una traducció al català ja en temps del rei Jaume II, nét del Conqueridor²⁶ i es troba a l'inventari del metge grec Lleó Mosconi, resident a Mallorca durant la segona meitat del segle XIV. Un dels qui comprà una part important d'aquesta biblioteca fou Tsémakh Duran, pare del gran rabí Simó ben Tsémakh Duran. La personalitat de Halevi és de gran interès: metge, poeta i filòsof, va ser un dels primers nacionalistes jueus, que es lamentà i obsessió per la recuperació de Terra Santa. Li tocà viure l'ambient de la primera croada, quan les comunitats jueves eren destruïdes al pas dels croats. El seu poema més famós, conegut com *Les Sionides*, parla de Jerusalem. Halevi va desaparèixer devers 1141, quan havia aconseguit iniciar un viatge de peregrinació a la Ciutat Santa.

Del Kuzari, la seva obra més coneguda, s'ha dit que influí en la concepció del *Llibre del Gentil i els tres savis*, però l'única coincidència formal és el diàleg entre els protagonistes. El Kuzari presenta una conversa entre un rabí (el propi Halevi) i el rei dels Khàzars, poble caucàsic convertit al judaisme. A l'obra, Israel es manifesta com el cor de les nacions i única font de la profecia a través de la qual Déu es fa present en la història. No obstant això, els punts de vista que defensa el rabí difereixen molt del model de judaisme que presenta Llull en el *Gentil*. Halevi està imbuït d'una passió per Israel que fa que tot (tant la naturalesa com la pròpia història humana) se supeditin al poble escollit i a la relació que aquest manté amb Déu. Si més no, mostra una panoràmica bastant completa sobre les creences i coneixements de l'època, on no hi manquen unes interessants reflexions sobre l'alquímia:

²⁶ CARRERAS ARTAU: *Historia de la Filosofía Espanyola*, Barcelona, 2001,I, 41 (Edició facsimil).

Sobre Alquímia

El Cuzari, Judà Ha-Levi. Discursu Terceru, p.20. Traducció de Jacob Abendana (1630-1695), Biblioteca virtual M. de Cervantes:

“... y en esto yerran **los Alchymistas** y los que tratan en hazer baxar la espiritualidad; los Alchymistas imaginan que podran determinar con su consideración el temperamento y proporción del fuego natural, para por medio del producir lo que quisieren, y convertir las substancias de unas cosas en otras, como haze el fuego del calor natural, que convierte el alimento en sangre, carne, hueso y los demás miembros; y trabajan por alcançar semejante fuego, abusados de algunas experiencias que alcançaron por accidente, no por su consideración y determinacion; ansi como se alcançó por experiencia, que el hombre se engendra de la semiente puesta en el vientre de la muger; y los que tratan de hazer baxar la espiritualidad, como oyeron desde Adam hasta los hijos de Ysrael, que por medio de los sacrificios alcançaron patentes señales Divinos, imaginaron que el principio desta cosa era natural, alcançando por consideración y especulación humana [...]

El text continua amb un paràgraf sobre la pressumpció d'aquells que es pensen manejar la naturalesa al seu caprici i que usen de la màgia dels noms per a obtenir determinats avantatges. Es tracta probablement d'una al·lusió als cabalistes i als seus mètodes:

p.21 [...] y les pareció que también ellos sabrían determinar sacrificios, hechos en ciertos tiempos y aspectos de Planetas, segun les dictó su entendimiento, con acciones y perfumes; hasta que hizieron libros sobre los servicios de las estrellas, y otras cosas que el referirlo es prohibido. Ansi mismo **los que usan de los nombres y las palabras**, es porque oyeron dezir de algun Propheta, que habló ciertas palabras, y se le hizo tal milagro, les pareció que aquellas palabras fueron la causa del milagro; pero a la verdad, lo que se haze por arte, no es semejante a lo que haze la naturaleza...

En aquests fragments, Haleví no parla directament de la transmutació dels metalls, sinó més aviat de l'alquímia en la pràctica mèdica, tot comparant els efectes del calor natural en el cos humà. Tots els exemples es basen en el cos i no en els processos naturals que transformen els metalls. La intervenció sobre la natura (sigui el cos humà o la matèria) és descrita com “fer baixar l'espiritualitat” que en aquest cas hauríem d'entendre com “la intencionalitat”, el desig d'actuar de manera semblant a Déu, cosa que no pot ser defensada segons Haleví des del punt de vista religiós. En el segon paràgraf, aquesta intencionalitat assoleix característiques màgiques (ús de les estrelles, dels amulets, etc.), i Haleví denuncia l'ús de les paraules i dels noms amb finalitats màgiques, en una clara al·lusió a un tipus de Càbala que assoliria el seu màxim exponent amb Abraham Abulafia (1240-1291). Haleví relaciona en base a la utilització d'uns mateixos procediments i d'unes mateixes aspiracions l'alquímia i la Càbala, connexió que es concretà de manera més explícita durant el Renaixement.

Per acabar, no podem deixar de fer esment a la gran figura rabínica del segle XIV, **Simó ben Tsémakh Duran** (1361-1444) nascut a Mallorca, d'on va haver d'emigrar a causa de la destrucció del call, l'any 1391. Estudià a Palma a la *iexivà* d'Efraïm Vidal quan l'illa era un centre d'activitat alquímica jueva. Va ser metge, matemàtic, astrònom i científic. L'any 1408 es convertí en gran rabí d'Argèlia, succeint a Itskak bar Xéixet (Barfat).

Sentia gran admiració per Maimònides, però hi anà en contra, i es considerà principalment com a deixeble dels cabalistes, als qui definí en termes de "mestres de la veritat".

Fou polemista, atacant les doctrines dels caraïtes.

La seva obra filosòfica més important: *Maguén Avot* (l'escut dels pares), enciclopèdic treball d'astronomia, ciències naturals, fisiologia i patologia humana i animal, i psicologia manifesta un profund coneixement de la teoria alquímica i de la seva inqüestionable acceptació. Sens dubte conegué l'obra de Haleví i també tots els moviments científic-místics que es produïren en el seu temps. Així ho demostra al llarg de la seva prolífica correspondència que, en forma de *Responso* (més de 3000), s'ha conservat. Duran exercí la medicina a Mallorca i visqué proves difícils on hagué de decidir quin era el camí més adequat, encara que aquest camí impliqués la negació temporal de la fe dels seus pares.

En el *Maguén Avot* comenta amb referència a l'alquímia:

"En un llibre d'Aristòtil s'han trobat les característiques de més de 400 pedres, algunes de les quals serveixen de sosteniment per als homes, com la plata i l'or. Algunes per a la producció del seu aliment, com és la sal; en algunes, s'hi amaga el foc, i són de diverses classes; algunes, si es mesclen amb altres minerals, s'enforteixen, i són mercuri (?); algunes, si s'hi mesclen les aigües, s'enforteixen, com el plom; i d'aquí l'error de la gent en l'**obra d'alquímia** [els quals pensen que poden] millorar el plom i el mercuri amb altres mixtures, i pensen que poden usar d'altres remeis per convertir metalls en plata i or. I molts s'han arruïnat per això, i els seus dies han estat curts, per la natura del desig... i no hi ha hagut mai ningú que hi hagi tingut èxit.

Existeixen metalls els quals, si els poses al foc, s'arruïnen i es mesclen, com el mercuri; i d'altres que, si es posen al foc, s'enforteixen i adquireixen lluentor, llússor i bon aroma, com les pedres precioses anomenades yaqut [en ar. zàfirs]. N'hi ha que són aigua a les entranyes de la terra i, quan surten, l'aire els converteix en pedres. N'hi ha que a través del foc canvien d'una forma a una altra, com el plom, que es converteix en zarqon [àr. cinnabar], i també en ferro, pel ferro s'agafa de la pols, i és zanzar [àr. zinjar, verdigris]".

Continua amb una llarga dissertació sobre la manipulació dels metalls i els minerals, i d'alguns verins com l'arsènic.

Conclusions

Es determina la coincidència espacial i temporal de diversos fenòmens especulatiu i místics com l'alquímia, la càbala, i les doctrines espirituals dels franciscans radicals, amb

implicacions mil·lenaristes. Els llocs on conflueixen moviments són el sud de França, Catalunya, Aragó, i el regne de Mallorca.

El naixement del pseudolul·lisme de caràcter alquímic no es pot d'entendre sense el context de la cultura mèdica i astronòmica dels jueus de Mallorca.

L'alquímia com a ciència especulativa que combina el caràcter experimental amb la teologia mística, ens remet a la mateixa constel·lació ideològica que fa servir la Càbala com a sistema per a enfrontar-se amb l'apologètica combativa cristiana, que tingué en Ramon Llull un dels seus representants més destacats.

El nom de Llull s'inserí en la llarga tradició alquímica més que cap altre pensador cristià perquè la seva obra, original i heterodoxa, se situà en l'estat fronterer d'una cultura cristiana que lluitava per tancar files entorn d'una dogmàtica no suficientment explicada ni explicable amb paràmetres racionals, sense menysprear la validesa dels mètodes especulatiu jueus i àrabs.

RESUM

El contenido de este trabajo intenta establecer los parámetros de una relación, insuficientemente explicada, entre la obra de Ramon Llull y sus contemporáneos judíos. Partiendo de las bases ideológicas y especulativas que motivaron la expansión de la Cábala y el desarrollo de una ciencia alternativa conocida como Alquimia, donde proliferaron de manera excepcional los escritos pseudolullianos de carácter alquímico.

ABSTRACT

This work tries to establish the parameters of an insufficiently explained relationship between Llull and his contemporary Jews. Starting from the ideological and speculative bases that show the development of the Cabala, and an alternative science known as Alchemy. Pseudolullian works focused on Alchemy spreaded around exceptionally.

Endeutament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle XV. L'exemple del terme de Maria de la Salut*

ANTONI MAS I FORNERS

Quan, en el primer terç del segle XIX, el poble de Maria intentava separar-se del municipi de Santa Margalida, el procurador del comte de Santa Maria de Formiguera s'hi oposava afirmant que

dicho lugar se compone quasi todo de personas miserables, creiendo que no llegan a quinze las familias que puedan vivir trabajando dentro lo suyo,¹ teniendo las otras que alquilarse o que ir los más días a jornal, para poder subsistir: y un pueblo de esta naturaleza no se halla en estado de ser creado villa, ya por no haver personas inteligentes para obtener los empleos de república, ya por no haver familias opulentas, que lleven el gasto que de ello se origina, ya en fin porque dicha población está quasi aislada de predios, cuyos dueños viven en la capital.

Aqueixa distribució social de la terra, caracteritzada per la concentració de la gran majoria de l'extensió del municipi en mans de l'aristocràcia ciutadana, tenia les seves arrels en les vendes que efectuaren, bàsicament en la segona meitat del segle XV, els terratinents pagesos – la majoria residents en el terme – a membres de l'aristocràcia ciutadana. Fins aleshores, els pagesos residents a l'actual terme – i en el de Santa

* Aquest treball fou presentat a les *IV Jornades d'Estudis Locals de la Mancomunitat del Pla de Mallorca*, Mallorca, 1999, que no arribaren a publicar-se. Es presenta ara la darrera versió elaborada per a la publicació (2001) i atès que ja ha estat consultat per diversos autors i citat en diverses obres m'he estimat més mantenir-lo, sense afegitons bibliogràfics o documentals que, sens dubte, l'haguessen pogut enriquir passats vuit anys.

¹ Resulta evident que “vivir trabajando dentro lo suyo” és la traducció directa al castellà de la locució, habitual encara entre els pagesos de Mallorca, “viure fent feina dins lo seu” o “viure dins lo seu”, amb la qual es fa referència als pagesos que poden assolir la subsistència conreant les seves terres. Aqueix significat es fa evident en el mateix document, quan s'afirma que “Ya se ha dicho que los vecinos que viven en lugar de Maria, y que se mantienen del producto de su hacienda sin tener que salir al jornal, no llegan a quinze, y aún estos, la mayor parte o quasi todos tienen su herencia muy reducida en términos, que tienen que trabajar en ella y manejar el arado para poder subsistir”. *AMSM*, , 541/2.

Margalida, del qual formava part Maria fins al segle XIX – posseïen la gran majoria de l'extensió del terme. No pot estranyar, idò, que els temps que precediren la segona meitat del segle XV fossin considerats per un historiador local, al segle XVIII, com el temps de l'antiga prosperitat (*Antiqua prosperitas*).²

Tanmateix, la situació experimentada en l'actual municipi de Maria (i en tot l'antic terme de Santa Margalida) no va ser precisament una excepció. A parer d'en Josep Maria Quadrado, el procés d'alienació de terres de pagesos (forans) a l'aristocràcia ciutadana esdevingut durant la segona meitat del segle XV marcà el principi d'una nova era en la història de Mallorca.³ Segons en Quadrado, aqueixes transferències –que ell atribuïa a l'endeutament pagès i a les conseqüències de la revolta forana– forniren la base patrimonial sobre la qual se sustentà el predomini socioeconòmic de la noblesa fins a mitjan segle XIX, quan es publicà la primera versió (1847) de *Forenses y ciudadanos*. En paraules seves,

*si antes dejaba ya sentirse tanto el predominio de la capital sobre el resto de la isla, púsole el sello el título de señores añadido al de ricos, y la posesión física sancionando y perpetuando la influencia moral. Cualidad es de la riqueza territorial el hacerse inamovible, aun prescindiendo de las vinculaciones identificadas con el espíritu de aquella época; y formando la inamovilidad de bienes la primera condición de la nobleza hereditaria, vemos coincidir, sino el origen, la organización y dilatación de la nuestra, al abrirse el siglo XVI, con la revolución económica que hemos descrito.*⁴

Així i tot, l'abast i significació d'aqueix procés, considerat a la pràctica com l'origen de la gran propietat a Mallorca,⁵ ha estat qüestionat per part dels autors que han tractat el tema. Segons en Vicenç Maria Rosselló l'existència d'"*un trasbals és*

2 *Antiqua prosperitas* és el títol de l'apartat de la *Història del poble de Santa Margalida* (segona meitat del segle XVIII) en el qual el seu autor, en Joan Verger, es refereix a l'alienació de terres del segle XV. Aqueixa *Història*, escrita en llatí i en català i conservada en l'Arxiu Parroquial de Santa Margalida, no coincideix totalment amb la història de Santa Margalida del mateix autor traduïda al castellà el 1830, en la qual aquest capítol no existeix.

3 *Este gran movimiento más social que económico todavía, origen en parte y en parte resultado de las comociones que referimos, ignorado principio de una nueva era en la historia de Mallorca.* José María QUADRADO: *Forenses*, 43.

4 José María QUADRADO: *Forenses...*, 49-50.

5 Tanmateix, l'existència de grans tinences – la majoria posseïdes per terratinents residents a la Part Forana –, i la concentració de la distribució social de la terra a la ruralia – aleshores en mans, sobretot, dels grans terratinents pagesos – és anterior a la segona meitat del segle XV, com es pot apreciar en aquest treball i en altres treballs meus que apareixen citats a la bibliografia *Santa Margalida, un districte senyorial a la Mallorca del segle XVI, treball inèdit, Universitat de les Illes Balears*, 1991, inèdit; *Desposseïció pagesa, creixement i concentració de la població: Santa Margalida, 1459-1595*, 1997, inèdit; *Alienant les hisendes o mudant de domicili. El procés d'alienació de terres de forans a ciutadans en el terme de Santa Margalida*, 1998, inèdit; "De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà (segles XV i XVI)", *XVIII Jornades d'estudis històrics locals. Al Tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*, Palma, 2000, 437-450.

indiscutable, però la situació potser ha estat inconscientment magnificada per l'historiador Quadrado en deixar-se dur per l'al·legat pamfletari titulat Capítols presentats pels forans en 1511 en procés sobre contribuir amb la Ciutat a les càrregues universals a on la clàssica dicotomia Ciutat-camp és sens dubte expressada des de l'òptica del segon"⁶. D'un parer consemblant és n'Onofre Vaquer, qui afirma que "se ha exagerado la importancia de estos trasposos, afirmándose que en el siglo XVI hubo una concentración de tierras en manos de ciudadanos"⁷.

Malgrat l'anterior, tal com permeten constatar recerques recents⁸, no es tracta - en general- de cap magnificació o exageració, sinó d'un procés que presenta profundes diferències locals, atribuïbles alhora a diversos factors, que mudaven d'una parròquia a l'altra, com el pes desigual del règim feudal, la capacitat de resistència de la comunitat pagesa o la parcel·lació i tipus del terreny, però també a les preferències i estratègies d'adquisició de l'aristocràcia ciutadana, sintetitzades així per en Gabriel Jover:

*la formación de los grandes latifundios, en los numerosos ejemplos estudiados, respondía a unas pautas semejantes. En primer lugar las tenencias adquiridas por la nueva aristocracia terrateniente eran alquerías, rafaes o possessions, nombres que se daba a las grandes explotaciones. Estos latifundios se habían formado fundamentalmente en las zonas donde las densidades demográficas eran bajas, y particularmente en los cinturones agrícolas más alejados de los núcleos aldeanos. Estas adquisiciones de tierras tendían a configurar un continuo territorial, donde el derecho decisivo para el terrateniente era el dominio útil del suelo (...) esta distribución de tierras y otras evidencias de carácter etnológico y documental sugieren que la formación de los latifundios, en su etapa inicial, fue alentada por las posibilidades que ofrecía en la época la explotación de la ganadería ovina semitrashumante.*⁹

Tal com afirma el mateix autor, en general "l'apropiació del domini útil fou major en les viles sotmeses a una forta pressió feudal, amb una baixa densitat demogràfica i on la presència d'activitats no agràries era menor".¹⁰ De fet, el pes de les adquisicions ciutadanes fou molt poc important a termes on el rei retenia el gruix

⁶ Vicenç Maria ROSSELLÓ: "Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX", *Randa*, 12, Barcelona, 1982, 21.

⁷ Onofre VAQUER: *Una sociedad del antiguo régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI*, Palma, 1987, 206.

⁸ En aquest sentit són fonamentals els treballs d'en Gabriel Jover que apareixen a la bibliografia. Un hom pot veure també els meus treballs que hi són citats; de fet, aquest paper correspon bàsicament a una part del meu treball *Alienant les hisendes o mudant de domicili. El procés d'alienació de terres de forans a ciutadans en el terme de Santa Margalida* (inèdit).

⁹ Gabriel JOVER: "Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI", *Felipe II y el Mediterráneo*, Barcelona, 1998, 4.

¹⁰ Gabriel JOVER: "La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis històrics*, Vol V, Barcelona, 1994, 83-84.

del domini directe —és el cas, per exemple, de Campanet i Porreres—. Tanmateix caldria explicar —només per posar un cas— per quina causa la parròquia d'Andratx, que formava part de la Baronia del Bisbe de Barcelona, o els termes de Pollença i Felanitx, on es localitzaven importants dominis feudals, no es veren afectades pel fenomen, o almanco no ho foren en la mateixa proporció. Era, en el cas d'Andratx, per mor de la "llunyania" d'uns senyors que administraven els seus territoris per delegació, o també hi incidiren altres factors, que ara com ara se'ns escapen? Vist això, sembla clara la necessitat de recerques que estudiïn les característiques del fenomen i que se centrin en casos i territoris concrets i, d'aquesta manera, explicar aqueixa aparent desaparitat.¹¹

Per tant, el resultat de la recerca dependrà en bona part del territori i dels agents escollits com a mostra. Ací, el nostre objectiu és circumscriure l'estudi d'aquest procés a una àrea concreta, l'actual terme de Maria de la Salut, un dels municipis on el pes de la gran propietat en mans de l'aristocràcia ciutadana assolía majors magnituds en els inicis del segle XIX¹² (aproximadament el 80% de la superfície). Amb aquesta finalitat es detallaran les causes que permeteren l'existència del fenomen (bàsicament, la puja de la fiscalitat i la multiplicació del deute pagès) per a llavors descriure la seva materialització, parant especial esment en les estratègies desplegades per l'aristocràcia per tal d'apropiar-se del domini útil de les terres de la pagesia.¹³

El terme de Maria

En el terme de Maria, d'una extensió de 3.030 hectàrees, es poden destriar dues zones prou diferenciades, que determinaren la seva ocupació i ús; d'una banda, les terres de l'oest del terme, molt grasses i argiloses, per les quals corre el curs del torrent conegut com la sèquia Reial, especialment aptes per als conreus cerealístics. De l'altra banda, la resta del terme, aproximadament les 2/3 parts de la seva superfície, especialment les contrades més properes al litoral, són terres de sòls prims, que durant l'edat mitjana en la seva gran majoria devien estar cobertes pel pinar i la garriga. Fins al 1836 formà part del municipi de Santa Margalida, amb una distribució de terres molt

¹¹ Estudis com el de Gabriel Jover per a la vila de Petra són una bona mostra de les possibilitats que ofereix aquest tipus de recerca. Gabriel JOVER: "Endutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524", *Recerques*, 33, Catarroja, 1996, 9-32.

¹² És a dir, abans que començassin a generalitzar-se la parcel·lació o establir d'aqueixes grans propietats.

¹³ Hem calculat l'extensió de les tinences mitjançant l'Apeo del 1818. AMSM, 1807 i posteriorment l'hem corregida a partir de les dades d'en Bartomeu PASTOR. "Maria....Pel que fa referència la reconstrucció cartogràfica que s'acompanya, hem fet servir bàsicament documentació notarial i capbreus en què apareixen els confrontes dels immobles, que hem comparat amb el plànol de l'amirallament de Maria del 1863, publicat per en Bartomeu PASTOR: "Maria de la Salut: un exemple de canvi de paisatge dins el pla de Mallorca", *Mayurqa*, 16, Palma, 1976, 181-184. L'estabilitat dels patrimonis dels aristòcrates (des del segle XVI fins al segle XIX) ha facilitat aquesta tasca i ha permès reconstruir amb una certa fiabilitat la superfície i els confrontants d'aquests patrimonis, però no els límits de les diferents explotacions que els integraven, atès que foren reorganitzats territorialment en diverses ocasions entre el segle XVI i el segle XIX.

consemblant,¹⁴ i caracteritzat, fins a mitjan segle XVI, per la baixa densitat de poblament, igual o inferior a un foc per quilòmetre quadrat.

La totalitat del domini directe de la parròquia¹⁵ de Santa Margalida estava abastat per la Baronia del Comte d'Empúries i de senyorius feudals (cavalleries) i alodials tinguts en feu de l'esmentada Baronia. L'actual terme de Maria es dividia entre la Baronia del Comte d'Empúries, les cavalleries d'Hero, Maria, Roqueta, la Bisbal i el senyoriu alodial d'en Figuera. Els propietaris d'aquests senyorius hi tenien dret a la percepció de diferents rendes, que podien variar d'una tinença a l'altra i, en el cas de la Baronia i de les cavalleries, també gaudien de jurisdicció civil i criminal baixa.¹⁶

La distribució social de la terra a mitjan segle XV

En el terme de Santa Margalida es destriaven amb claredat dos tipus d'explotacions pageses. En primer lloc, les explotacions constituïdes per una o més parcel·les destinades fonamentalment als conreus cerealístics. Aqueixes parcel·les estaven situades sobretot als voltants de la vila de Santa Margalida, però també se'n documenten a altres indrets del terme. El fràgil equilibri d'aqueixes explotacions i la necessitat d'aconseguir moneda per dur a terme la satisfacció de diferents càrregues (sobretot les de naturalesa fiscal) obligava els seus membres a recórrer a altres formes d'ingrés. A més, era habitual que l'excedent que retenien les explotacions més modestes, una vegada duit a terme aquests pagaments, els resultàs insuficient per assolir la subsistència. En aqueixes circumstàncies, almanco una part dels integrants d'aquestes famílies s'havien de llogar a les alqueries i rafals, havien d'arrendar terres o gestionar bestiar en societat o comanda.

En segon lloc, les grans explotacions constituïdes per una o més tinences de grans dimensions -alqueries o rafals-, que fins a la segona meitat del segle XV eren posseïdes en la seva gran majoria per veïns de la parròquia de Santa Margalida. Aquestes explotacions, d'una àrea de conreu reduïda, ocupaven més del noranta per cent de l'extensió del terme¹⁷ i, com arreu de Mallorca, la seva dedicació solia ser

¹⁴ Conjuntament, els termes de Maria i Santa Margalida tenien una extensió aproximada d'11.500 ha.

¹⁵ Tal com ho fan les fonts de l'època, faig sinònims de terme i parròquia. De la mateixa manera, cal recordar que l'administració municipal podia ésser designada tant amb el terme de parròquia com amb el d'universitat.

¹⁶ Aquestes rendes solien consistir en parts de la collita -normalment una part del delme i la tasca-, pagaments fixos -censos- i el lluïsmo (un percentatge del preu del bé quan era venut). Sobre les cavalleries i la jurisdicció que comportaven, vegeu Pere de MONTANER: "Les cavalleries mallorquines (segles XII-XVIII)", *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països catalans*, Barcelona, 1986, 42-65.

¹⁷ El 1578 la seva superfície suposava més del 95% del total del terme. Aquesta relació s'ha obtingut restant l'extensió de les parcel·les i de la grandària aproximada de les cases i trasts dels nuclis de població a la del conjunt de l'antic municipi. Antoni MAS: *Santa Margalida...*

predominantment ramadera.¹⁸ Aquest sector de la pagesia, propietari de guardes importants d'ovelles, sembla que obtenia el gruix dels seus ingressos de la venda de la llana de les seves guardes.¹⁹ La demanda de llana, fruit del desenvolupament de la manufactura tèxtil mallorquina i de l'existència d'una important demanda exterior, va permetre que aqueixa veritable elit pagesa pogués consolidar la seva supremacia econòmica.²⁰

L'inventari dels béns d'en Bernat Albertí de Montblanc (1416), possiblement el major terratinent de l'actual terme de Maria, ens permetrà il·lustrar les anteriors afirmacions.²¹ Els immobles registrats en l'inventari consistien en una casa i una peça de terra a la vila de Santa Margalida, en una altra peça de terra a Muro i en la gran alqueria de Montblanc,²² on havia unes cases on residien habitualment el difunt i la seva família. Segons es desprèn del document, aquests devien dirigir el procés productiu, però el gruix de la força de treball el constituïen els 10 esclaus de l'alqueria – 5 d'ells *setmanersv* –.²³ La dedicació productiva de l'alqueria consistia en la combinació dels cultius cerealístics – blat i ordi –²⁴ amb la ramaderia extensiva: en l'inventari – que no sabem si va estar precedit d'una donació *inter vivos* de part dels béns – es consigna una guarda de 200 ovelles i 80 mens, una altra de bestiar boví de 50 caps i un total de 37 truges i porcells. Però aquest no era l'únic bestiar de què disposava

18 La direcció del procés productiu a les alqueries i rafals normalment corria a compte del mateix pagès i la seva família, però també podia ésser encarregat a un majoral. Bona part dels posseïdors d'aquestes tinences eren propietaris d'esclaus, dedicats a les feines de l'explotació, que, en alguns casos, constituïen el gruix de la força de treball. La mà d'obra assalariada fixa, si existia, solia consistir en un o més missatges i un pastor encarregat del bestiar. Només es recorria a mà d'obra jornalera en certes èpoques de l'any, com la sembra, la segada o la batuda. Antoni MAS: *Alienant...*

19 Aquesta llana solia ésser adquirida per mercaders de la Ciutat. Poden servir d'exemple aquestes vendes, duites a terme per emfiteutes residents en l'actual terme de Maria: el 1436 n'Antoni Vell – de Deulosal – va vendre 3 quintars de llana al mercader Tomàs Gual per 13,5 lliures; en Pere Camps, en Gabriel Carrió i en Joan Pastor, altres 6 per 30 lliures; en Francesc Garriga i n'Arnau Albertí de Montblanc altres 4 al mercader Mateu Vaquer per 20 lliures. Antoni MAS: *Alienant...*

20 Miquel J. DEYÀ: *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, 1997; Gabriel JOVER: "La crisi..."

21 Estès a instàncies del seu fill i hereu Bernat Albertí. ARM, Prot. T-650, 1-4.

22 És impossible conèixer quina era la seva extensió a la primera meitat del segle XV, atès que en la segona meitat del segle XV li foren agregades la meitat del rafal de les Coves dels Pilars i una part de l'alqueria de Deulosal. Conjuntament les tres tinences tenien una extensió de 1.378 quarterades (979 ha.). Atès l'anterior no sembla descabellat suposar que la seva superfície en la primera meitat del segle XV se situàs entre 700 i 800 hectàrees.

23 Segons n'Onofre Vaquer els setmaners eren esclaus en procés d'alliberament, "els quals vivien amb independència dels seus amos treballant com a assalariats i pagaven una quantitat estipulada per dia laborable (per dia que els fons coïen pa) al seu propietari i quan havien estalviat el suficient compraven la seva llibertat". Onofre VAQUER: *L'esclavitud a Mallorca. 1448-1500*, Palma, 1997, 79.

24 *Item inveni in dicta alqueria seu in certa parte eiusdem (...) frumenti et ordey in ea seminatam*. El bestiar de feina de l'alqueria consistia en 2 rocins, 3 egües, 2 mules, 1 ruc i 5 someres i 7 parells de bous aregs.

en Bernat Albertí, ja que havia cedit en comanda un nombre indeterminat d'ovelles i 20 toïssos. Per tant, com era habitual en aqueix tipus d'explotacions, n'Albertí combinava la gestió directa d'una part del seu bestiar amb la cessió d'una altra en comanda, cosa que, almenys, li'n permetia externalitzar els costos de gestió.²⁵ En Bernat Albertí completava els seus ingressos amb la percepció de tres censos, només dos dels quals estaven valorats en 137 lliures, i de les quantitats diàries que li pagaven els seus 5 esclaus *setmaners* fins que assolissin el preu fixat per a la seva emancipació. Per tant, el saldo de n'Albertí era positiu ferm, cosa que també s'evidencia en el fet que en l'inventari també es consignin 52 lliures en metàl·lic.

L'estratificació abans descrita s'aprecia clarament en la contribució que fou assignada el 1459 als diferents veïnats del terme en una talla. Només 6 dels 93 contribuents (el 6,5 % del total), tots ells grans terratinents, tributaven el 48% de la quantitat que es pretenia recaptar. De la mateixa manera, també es constata l'existència d'una fracció important de mitjans contribuents - el 32 % - al qual li havia estat assignat el 30% de la quota, constituït en la seva majoria per posseïdors d'alqueries i rafals. Al cap d'avall se situaven els restants 57 veïnats (el 61,3%) que únicament contribuïen pel 18% del valor de la talla. Tanmateix, l'anterior no equivalia necessàriament a la possessió de patrimonis insuficients per a l'autosubsistència: part d'aquests veïnats posseïen alqueries i rafals o tinences d'una extensió considerable.

Terme de Santa Margalida (1459)

Distribució per intervals de les quantitats assignades als contribuents²⁶

Interval (sous)	C. Vila	% C	TP	%V	C. Fora	% C	TP	%V	Total C.	%C	TP	%V
[50, 550)	2	2,2	202,5	8,6	4	4,3	949,0	40,2	6	6,5	1.151,5	48,8
[15,50)	18	19,4	445,3	18,9	12	12,9	324,5	13,8	30	32,3	769,8	32,6
[0,15)	33	35,5	244,5	10,4	24	25,8	172,9	7,3	57	61,3	417,4	17,7
Total	53	57,0	892,3	37,8	40	43,0	1.446,4	61,3	93	100,0	2.338,7	100,0

²⁵ Respecte d'això vegeu Miquel J. DEYÀ: *La manufactura...* 74-84.

²⁶ Font: AMSM, 6/6.

Distribució per intervals de les quantitats assignades als contribuents

Interval(sous)	Contribuents Maria	% C Maria	TP	% V
[50, 550)	2	12,5	150,0	43, 5
[15,50)	5	31,3	132,5	38, 4
[0,15)	9	56,3	62,5	18, 1
Total	16	100,0	345,0	10 0,0

C. Vila, contribuents residents a la vila; C fora contribuents a la resta del terme; %C, % sobre el total de contribuents; %, TP, total pagat; %V, % sobre el valor de la talla; TP, total posseïdors.

Endeutament i desposseïció pagesa

Els efectes de la revolta forana impactaren durament sobre les economies pageses.²⁷ A la minva de la població motivada per les conseqüències, directes i indirectes, dels diferents episodis bèl·lics i de la repressió que seguí la revolta, s'hi sumaren les indemnitzacions i les multes a què foren condemnats els municipis forans. Això no féu altra cosa que intensificar la crisi que estrenyia la Part Forana, deguda sobretot a la puja de la fiscalitat del Regne des de la primera meitat del segle XIV. Les possibilitats de creixement feia estona ferm que s'havien estroncat per a amplis sectors de la pagesia: des del darrer quart del segle XIV començaren a manifestar-se amb prou claredat els efectes de la puja sostinguda de la fiscalitat.²⁸ Les major exigències contributives causaren la minva progressiva de l'excedent retingut i, conseqüentment, de la capacitat de reinversió de la gran majoria de la pagesia, bona part de la qual es veié obligada a hipotecar les seves terres, carregant-les amb censals. La situació s'agreuà quan alguns dels principals terratinents del terme (i, per tant, dels principals contribuents) mudaren el seu domicili fiscal -no la seva residència efectiva- a la Ciutat per tal de minorar el efectes de la pressió impositiva. Aquesta pràctica incidia directament sobre els cabals de la hisenda municipal: aquests nous

²⁷ Sobre la revolta forana i les seves conseqüències, a més de l'obra clàssica d'en José María Quadrado: *Forenses...*, és de consulta obligada l'excel·lent treball d'en Guillem MORRO *Mallorca a Mitjan segle XV. El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997.

²⁸ Sobre les modalitats fiscals existents a Mallorca durant l'edat mitjana, vegeu Josep Francesc LÓPEZ, "La pràctica fiscal a la Mallorca de la baixa edat mitjana", *Randa*, 29, Barcelona, 1991, 14-36. Sobre l'increment de la fiscalitat de la segona meitat del segle XIV vegeu Pau CATEURA: *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, 1982.

ciutadans passaren a contribuir a Ciutat pels seus béns a Santa Margalida,²⁹ per la qual cosa la pressió fiscal per càpita s'incrementà significativament. En aqueix estat de coses, n'hi havia prou amb una mala collita o amb l'exacció d'imposicions extraordinàries, perquè l'excedent retingut pel gruix de la pagesia margalidana fos insuficient per al seu consum o per al pagament de les càrregues.

D'altra banda, la freqüència de les collites deficitàries obligava a la municipalitat a la compra de cereals per al consum dels veïnats necessitats o, fins i tot, per a la sembra.³⁰ Tot plegat – les compres de blat, el creixement de la fiscalitat – impossibilitava que la Universitat de Santa Margalida pogués fer front regularment a tot aquest conjunt d'imposicions i despeses només amb els seus ingressos ordinaris, de cada vegada més mancabats per l'empobriment dels veïnats i per la fuga fiscal dels grans terratinents. En aqueixes circumstàncies no hi havia altre recurs que la creació de censals sobre les arques municipals, percebuts en la seva gran majoria per ciutadans i membres de l'aristocràcia feudal del terme.³¹

L'endeutament per aquesta via – ja documentat a les darreries del segle XIV –³² augmentà extraordinàriament les seves proporcions durant la segona meitat de la centúria següent,³³ fins al punt de situar el municipi en un estat d'autèntica bancarrota. L'administració municipal tractà de contrarestar aqueixa situació creant diferents plans per a la redempció del deute (n'hem documentat el 1463, el 1483 i el

²⁹ Aquesta pràctica ja és constata a la segona meitat del segle XIV. Així, el 1360 en Pere Alberti – un dels emfiteutes més acabats del terme – es negava a contribuir a les talles de Santa Margalida al·legant que *era ciutadà e que no devia contribuir en les messions e despeses de la dita parròquia*. Tanmateix, una vegada constatat que *lo dit Pere Alberti no és ciutadà ans que és de vostra parròquia* el governador manà al batle reial de Santa Margalida que *constregats lo dit Pere Alberti de pagar e contribuir en to sò e quant los habitants de la dita parròquia paguen e són tinguts de contribuir*. ARM, LC 23, 127. Tanmateix, sembla que les intencions dels nous ciutadans eren escapolar-se tant de la fiscalitat de les viles com de la de Ciutat: el 1361 s'exposava que *en Bernat Cerdà de Benicalveyl, Pere Alberti de Santa Margarida de Muro e en Guillem Guitart de Sineu sien tenguts e obligats a la casa de la Juraria de Mallorca en certes quantitats de moneda*. ARM, LC 25, 60v. Per al segle XV, vegeu Antoni MAS: *Alienant...*

³⁰ Per exemple, el novembre de 1503 el Consell de Santa Margalida decidí *comprar del magnífich mossèn Pere Remon de Sencit Merti cent quarteres de forment per obs de sembrar per lo poble de dita parròquia* per tal com *los habitants en la dita parròquia stan en gran nesesitat de forment per sembrar e per no tenir possibilitat de diners per comprar forment ne axí poch troben qui-ls ne fitya e molts agueren acabat de sembrar e per no tenir forment no poden sembrar*. AMSM, 6/8.

³¹ El 1483, s'exposava que els deutes del municipi consistien així *bé de pensions en los quals la dita parròquia és tenguda fer a diverses perticulars de la Ciutat e rossechs axí bé de alguns contractes en dies passats causats per la dita parròquia*. ARM, S-38, 119.

³² Vegeu a tall d'exemple les redempcions de censals que dugué a terme la Universitat de Santa Margalida el 1383, el 1384 i el 1385. AMSM, Perg. 8, 9 i 10.

³³ Només entre el 1455 i el 1458 es documenten 3 encarregaments que sumaven 91 lliures censals, valorades en 1.250 lliures. AMSM, Perg. 24, 25 i 26.

1502).³⁴ Bàsicament, aquests plans consistien en la derrama de talles entre els contribuents i veïnats fins que s'aconseguís pagar el valor total dels censals. Per tant, a la pràctica suposaven l'acreciment de la pressió fiscal sobre els veïns del terme i l'empitjorament de la seva situació. Els redactors dels plans eren ben conscients de quines podien ser les conseqüències de la seva aplicació sobre una població empobrida i endeutada: ja el 1463 es preveia la possibilitat que *se atrobaran o atrobaran algunes persones qui promptament no haian forma e manera de pagar aquell [tall] per quant no hauran béns o haurian menyscabat*, com també s'hi contemplava l'empenyorament dels béns dels creditors (*lo llevador qual que sia serà tingut en donar plaza e mercat an-el deutor*). L'increment de la contribució per càpita que implicaven devia ofegar el gruix de les famílies del terme. En el pla del 1483, per a una població d'uns 122 focs es pretenia recaptar una talla anual de 400 lliures. El pes contributiu, lluny de minvar, augmentà encara més amb l'aplicació del pla del 1502, atès que el seu bessó consistia en l'increment d'un terç de la contribució assignada fins aleshores: *que les setmanes sien crescudes un terchs; ço és que qui paga dos pagarà tres e axí muntiplicat segons la suma dels béns que tindrà o serà stimat*.³⁵ No és estrany, doncs, que els plans no aconseguissin els objectius prevists; la redempció de censals, quan es produïa, solia ésser contemporània o ésser seguida per la creació de noves càrregues.³⁶ En aqueixes circumstàncies, poca cosa podia fer la Universitat de Santa Margalida; per exemple, intentar racionalitzar-ne la forma de pagament transferint part dels censals a un únic censalista i, així, evitar la multiplicació de les dietes i costos de desplaçament.³⁷ Tanmateix, el deute no es reproduïa únicament per mor que les circumstàncies que l'havien provocat continuassen existint, sinó també perquè les possibilitats de recaptació de la Universitat no s'havien aturat de minvar per mor de la descapitalització de les explotacions pageses i, sobretot, de l'alienació de gran part de les alqueries i rafals a l'aristocràcia ciutadana.³⁸

³⁴ En la majoria de viles mallorquines s'aplicaren plans semblants. Respecte d'això vegeu Álvaro SANTAMARÍA: "La deuda pública en la parte foránea de Mallorca, al finalizar el siglo XV", *Anuario de Estudios Medievales*, 8, Barcelona, 1972-1973, 257-304.

³⁵ Antoni MAS: *Alienant...*

³⁶ Per exemple, el 1480 la Universitat de Santa Margalida s'encarregà en un censal valorat en 100 lliures per a la compra de blat, i el 1503 en un altre a fi d'adquirir 400 quarteres de blat per a la botiga. Álvaro SANTAMARÍA: "La deuda...", 293. El gruix de les actes del Consell de Santa Margalida entre el 1496 i el 1506 mostren de manera clara i llampant les dificultats de la Universitat per al pagament dels censals, com també les circumstàncies que determinaven la reproducció de l'endeutament municipal. AMSM, 6/8.

³⁷ El 1491, la Universitat de Santa Margalida transferí 200 lliures censals que prestava a diversos censualistes a un sol censalista, Pere Ramon de Sant Martí. Álvaro SANTAMARÍA: "La deuda..." 273. Aqueixa transferència explica que entre el 1491 i el 1492 la municipalitat pogués redimir 6 censals, amb pensions que sumaven 164 lliures, pagant un total 2.314 lliures. Font: elaboració personal a partir dels pergamins de l'Arxiu Municipal de Santa Margalida. AMSM, Perg.

³⁸ El 1489, quan encara no s'havia completat el procés de transferència de terres de veïnats del terme a l'aristocràcia ciutadana, els deutors a una talla de prop de 200 lliures totalitzaven el 32% del valor de la derrama. Aquests, en la seva gran majoria, eren els aristòcrates ciutadans que havien adquirit terres en el terme, que cessaren de contribuir a les arques municipals. Si es

La desfeta de la segona meitat del segle XV

Durant la segona meitat del segle XV la pressió esdevingué insuportable per a bona part de la pagesia, bona part de la qual es veié incapacitada per satisfer alhora la renda senyorial, la fiscalitat, els censals i els deutes que gravaven el seus béns. Aquesta situació fou aprofitada per l'aristocràcia ciutadana, fos quin fos l'origen de la seva condició estamental -senyors feudals, mercaders o ciutadans de nissaga pagesa- per adquirir tinences dels pagesos endeutats. Aquest fenomen, d'una incidència desigual, arribà al seu capcurucull en els inicis del segle XVI.³⁹ La relació existent entre l'endeutament pagès i la transferència de terres a l'aristocràcia era advertida clarament pels contemporanis. En paraules d'un testimoni ciutadà del procés entre la ciutat i la Part Forana [1509], *moltes possessions són stades pervingudes en mà e poder de ciutadans, los quals abans eren de pagesos e hòmens de la part Forana, los quals no podent pagar los censals e censos deguts dels quals estaven carregades que ha convengut vendra e subastar aquelle.s*⁴⁰ En el cas de Santa Margalida, el fenomen adquirí proporcions considerables. Els béns que el 1511 havien passat a ser posseïts per ciutadans i externs suposaven el 1578 aproximadament el 45% del valor de tota la parròquia. En l'actual terme de Maria de la Salut, aqueixes transaccions, que tot seguint es descriuran, assoliren magnituds molt majors, el 81% del seu valor.⁴¹

dedueix del total de la talla el 13% no ingressat i no comptabilitzat dins cap epígraf -pot ser el cost de la seva recaptació- els béns dels *no pagadors* pujarien al 38%. Font: recompte i elaboració personal sobre les dades contingudes a AMSM, 1068/1. Una proporció molt semblant era la que calculava el 1511 en Jaume Roig, emfiteuta de la cavalleria de Maria, en la seva declaració en el procés entre la Ciutat i la Part Forana. Concretament, en Roig afirmava que *lo manifest dels béns dels pagesos de dita parròquia [Santa Margalida] ha disminuït de les quatre parts una*. ARM, AH 4121, 474v.

³⁹ Sobre els motius i característiques d'aqueixes transmissions, vegeu Gabriel JOVER: "Endeutament,..."; "La crisi..."; "Nobleza..."; Antoni MAS: *Alienant...; Desposseïció pagesa...*; Guillem MORRO: *Mallorca...*, especialment 497-505.

⁴⁰ Guillem MORRO: *Mallorca...* Pàg. 503.

⁴¹ Font: per a les dades del 1578 de la totalitat del terme de Santa Margalida, Antoni MAS: *Santa Margalida...*; per a les referides a l'actual terme Maria vegeu els quadres continguts en aquest mateix article.

1. Les adquisicions dels senyors feudals

La família Font de la serra de Muro

Possiblement, el cas més espectacular de les adquisicions protagonitzades pels senyors feudals el protagonitzà en Pere Font, un emfiteuta acabat de Muro,⁴² que assolí la condició de ciutadà abans del 1460.⁴³ En Font posseïa diferents possessions en aqueixa vila,⁴⁴ la més important de les quals se situava a la serra de Muro, confrontant amb el terme de Santa Margalida. En Pere Font dugué a terme un conjunt d'adquisicions que s'encaminaren a la formació de dos blocs territorials ben definits; l'un, conformat pel rafal Blanc, Son Toell, la cavalleria de Roqueta i les terres sota el seu alou, que confinaven amb les seves possessions de la Serra de Muro; l'altre, constituït per l'alqueria de Montblanc, la meitat del rafal de les Coves dels Pilars i el camp d'en Fiol.

a) la cavalleria de Roqueta, el rafal Blanc i Son Toell

La concentració patrimonial en aquesta contrada del terme de Santa Margalida, s'inicià, segons sembla, el 1445, quan el batle de la cavalleria de Roqueta féu subhastar el rafal d'en Jaume Pastor, tingut sota alou d'aqueixa cavalleria. Dos anys abans, el 1443, en Jaume Pastor, declarava que no podia pagar els deutes que gravaven la seva heretat i, alhora, mantenir la seva família, integrada almanco per 7 fills menors d'edat.⁴⁵ El 1448 aquest rafal ja era d'en Pere Font de Muro – segurament el pare del ciutadà Pere Font –, cal pensar com a conseqüència d'aqueixa subhasta.⁴⁶ Ja hauria estat aquest darrer qui, el 1454, hauria comprat *l'alqueria i els seus rafals* (part de

42 La família Font era una de les famílies més acabalades de Muro. Segons en Gabriel Alomar, a més de gestionar el seu patrimoni, també es dedicaven a la mercaderia: *que [la família Font] són persones de relleu social ve demostrat pel fet que en la llista de gentils homes de Muro de l'any 1483 hi figuren Pere Font el major, Pere Font son fill i Francesc Font, i que eren gent rica decidada a la mercaderia el que ja abans, en el 1482, Pere Font de Muro havia comprat una galiota*. Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història de Muro. 1350-1516*. Vol III, Mallorca, 1990, 69. Així mateix, l'existència de diferents branques de la família i el predomini dels prenomes Francesc i Pere a cada una d'elles, dificulta enormement la seva correcta identificació. De fet, en Pere Font -fill d'en Francesc- fou un dels principals partidaris de la revolta forana de Muro. El 1453 havia estat condemnat a mort i els seus béns confiscats i posteriorment venuts. La seva alqueria fou subhastada i adjudicada en encant públic a en Pere Font -fill d'en Pere- per 500 lliures. Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història...* 326-327.

43 Aqueix mateix any, argüint aqueixa condició, es negava a contribuir a la Universitat de Muro pels seus béns situats en aquella població. També pretenia ésser inclòs dins la nòmina dels *recatxats* de Muro -pagesos contraris a l'alçament forà i alliberats de contribuir a les multes imposades a les viles-. Per tot l'anterior fou demandat per la Universitat murera, en un plet que es perllongà des del 1460 fins, almanco, el 1486. Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història...* 311).

44 ARM, PROT. M-538 f.59v-60.

45 ARM, LC 137, 272v.

46 El 1448 en Pere Font posseïa el rafal que havia estat d'en Jaume Pastor, sota alou de la cavalleria de Roqueta, aleshores de na Praxedis, vídua d'en Simó de Sant Joan. Biblioteca de la Reial, BB-1-141-26.

l'actual alqueria Blanca) d'un altre Pere Font, segurament com com a resultat de la confiscació dels béns d'aquest darrer després de la revolta Forana.⁴⁷ El 1456, en Joan Lluc-roig i la seva muller Salvadora -incapaços, pel que sembla, de fer front als seus deutes- li establiren el rafal Blanc (una altra part de l'alqueria Blanca),⁴⁸ amb la qual cosa hauria reunit un important bloc territorial als voltants de la Serra de Muro, situat part dins aqueix terme i part dins el de Santa Margalida.⁴⁹

Les adquisicions d'en Pere Font varen fer un tomb important quan, el 1464, comprà l'alqueria i la cavalleria de Roqueta a na Praxedis de Sant Joan per 1.690 lliures,⁵⁰ operació que li hauria permès assolir la condició de cavaller.⁵¹ Des d'aleshores, sembla que els seus interessos se centraren primordialment a fincar les terres tingudes sota el domini directe de la seva cavalleria. Només un any després de la seva compra, en Martí Gil li establí l'alqueria de la Torre de na Gil i la meitat del Rafalet, tinguts sota alou de la seva cavalleria, a cens de 15 quarteres de forment -un cens molt baix per l'entitat d'aquests béns-⁵² i l'any següent, el 1466, en Francesc Gil, li vengué l'altra meitat del Rafalet, per 45 lliures.⁵³ Aquestes dues adquisicions, tot i que no s'explicita en la documentació, semblen conseqüència de l'endeutament que arrossegaven els seus posseïdors. Del cens de 15 quarteres que havia de prestar a en

⁴⁷ Segurament es tractaria del mateix Pere Font que fou condemnat a mort el 1453. Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història...* 326-327. Això, almanco, és el que es sembla desprendre's de la redacció -un tant confusa- de la traducció de l'original llatí de la història de Santa Margalida d'en Joan Verger († 1778) duita a terme el 1830: *Es cierto pues que quarenta de aquellos que [durant la revolta forana] mataron en Pollesa en la casa de la señora Aulet al sindaco ejetuor de Palma y a sus ministros y enarbolaron el estandarte de la rebelión fueron Pedro Serra, solamente de este pueblo con Bartolomé Serra y Guillermo Llufrü y otros dos más; todos los que por esta causa, haviéndoles confiscado los bienes fueron justament ahorcados: como es de ver en el instrumento de venta de la alcaria con sus rafals [subretxat en l'original] (llamada ahora la Alcaria Blanca) hecha a Pedro Font. Y aunque esta alcaria con los rafals estuviere situada en la villa de Santa Margarita, dicho Pedro Font no obstante era vecino de la villa de Muro. Todo esto refiere el citado instrumento recibido en poder de Juan Remino notario a los 16 de abril de 1454.* Joan VERGER: *Breve historia de la villa de Santa Margarita, Santa Margalida, segona meitat del segle XVIII (abans del 1830).* Traducció de l'original llatí del 1830, Arxiu Parroquial de Santa Margalida, 38.

⁴⁸ El 1477 en Pere Font, ciutadà de Mallorca pagà 92 lliures a en Joan Font, batle de les cavalleries del magnífic Pere Ramon Safortesa, que les rebia en nom d'aqueix senyor, per a la quitació de 10 quarteres de forment censals a les quals estava obligat el Rafal Blanc, posseït per en Pere Font sota alou de la dita jurisdicció. El rafal abans era d'en Joan Lluc-roig i de na Salvadora, sa muller, habitants de la parròquia de Santa Margalida, que l'havien establert al dit Pere Font el 8 de novembre de 1456 a cens de les esmentades 10 quarteres, *les quals quantitats per vós són stades adjudicades entre los crehedors dels dits marits i muller e de fet pagades.* ARM, Prot. M-507, 81 v- 83.

⁴⁹ Vegeu el mapa.

⁵⁰ Biblioteca de la Reial, BB-1-141-26.

⁵¹ Així ho afirma en Gabriel Alomar, tot basant-se en un treball - que no cita - d'en Pere de Montaner Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història...* 69.

⁵² ARM, Prot. M-538 f.59v-60.

⁵³ ARM, Prot. M 538, 132v-133v.

Martí Gil, el primer any en Pere Font només n'havia de pagar 3 – quan en Martí Gil posseïa la Torre de na Gil estava obligada al pagament d'un cens de 17 quarteres a en Pere Font–.

De la mateixa manera, en Francesc Gil només va rebre 4 de les 45 lliures que eren el preu de la meitat del Rafalet: la resta les ingressà el mateix Pere Font com a senyor de la cavalleria, en concepte de censos impagats.⁵⁴ En Pere Font continuà les seves adquisicions el 1470 amb la compra a n'Antoni Dolç d'un rafal tingut sota alou de la Baronia del Comte d'Empúries -que confrontava amb el rafal Blanc⁵⁵ - i el 1488, amb una nova compra, la del rafal anomenat de mossèn Vidal, sota alou de la seva cavalleria, a en Pere Fiol.⁵⁶ Amb anterioritat a aqueixa data en Pere Font havia duit a terme altres adquisicions: una part de l'alqueria d'en Calvó, tinguda sota alou de la Baronia del Comte d'Empúries, però que limitava amb la cavalleria de Roqueta, i una alqueria d'en Jaume Pastor de Roqueta, tinguda sota alou d'aqueix senyoriu.⁵⁷

Les adquisicions d'en Pere Font en aquesta contrada – que cal recordar que confrontaven amb les seves terres situades a la Serra, dins el terme de Muro – li permeteren proporcionar un gran continu territorial, d'una extensió de més de 800 quarterades (prop de 590 hectàrees), de les quals unes 550 (400 hectàrees) se situaven en alou de la seva cavalleria.

Quadráginta lbs. monete predictae Maioricarum vestro patri debitas ratione et occasione temporis preteriti census debiti pro dictis quinquaginta duos solidos censualibus quos pro dicta medietate dicto domino patri vestro faciebamus annuatim in festo Omnium Sanctorum. ARM, Prot. M 538, 132v-133v.

⁵⁵ ARM, Prot. M-538-

⁵⁶ Biblioteca de la Reial, BB-1-141-26.

⁵⁷ En Guillem Fluixà de Santa Margalida, testimoni del plet entre Ciutat i la Part Forana iniciat el 1477 declarava *que les millors possessions e les majors de la Part Forana són en mà de ciutadans e eren de pagessos ço és a la dita parròquia de Santa Margarita la possessió que vuy possehex en Pere Font ciutadà la qual ell testimoni ha vist que era d'en Bernat Albertí appel·lada Monblanch. Ítem més possehex lo dit Pere Font una marina appel·lada la cova dels Pilars la qual ell testimoni ha vist que era d'en Camps pagès. Ítem la alqueria la qual ell ha vist possehir an-en Pastor de Roqueta la qual és ara del dit Pere Font. Ítem dos rafals los quals ell testimoni ha vist possehir lo hun an Anthoni Vidal e l'altre e mossèn Simó Vidal lo qual ara és del dit Pere Font. Ítem altre rafal qui era d'en Jaume Gil pagès lo qual és ara del dit Pere Font. Ítem la torra d'en Pere Gil la qual és ara del dit Pere Font. Ítem hun rafal qui era d'en Ponsoy Gil pagès lo qual és ara del dit Pere Font. Ítem part de una alqueria d'en Calvó la qual ha comprada lo dit Pere Font. Ítem hun tros de alqueria que [ha] comprada lo dit Pere Font d'en Anthoni Vey de Deulosal.* ARM, AH 4120, 138v-139v. (Els subretxats són meus). No cal confondre l'alqueria de Roqueta d'en Pastor amb el rafal d'en Pastor subastat el 1445. El 1459 Jaume Pastor de Roqueta encara era un terratinents importants. AMSM, 6/6) i el 1495 en Joan Pastor féu donació de tots els drets que li poguessin pertocar sobre l'alqueria de Roqueta com a hereu de son pare, en Jaume Pastor. Biblioteca de la Reial, BB-1-141-26.

B. Montblanc, la meitat del rafal de les Coves dels Pilars i el camp d'en Fiol

En Pere Font adquirí a una data indeterminada, però en tot cas anterior al 1472, la gran alqueria de Montblanc a n'Arnau o a en Bernat Albertí⁵⁸ i dues possessions que confrontaven amb aqueixa alqueria: una tinença anomenada el camp d'en Fiol, de n'Antoni Vell,⁵⁹ i la meitat del rafal de les Coves dels Pilars.⁶⁰ Aquest gran bloc territorial tenia una extensió aproximada de 1.378 quarterades (979 hectàrees).

La divisió de la hisenda d'en Pere Font

En Pere Font dividí la seva hisenda entre el seus fills Francesc Miquel i Pere Mateu Font.⁶¹ El 1472 en Pere Font, intítulat *civis Maioricarum habentes possessiones in parrochia Sancte Margarite* féu donació al seu fill Pere dels béns que li pertocaven com a legítima, que consistien en l'alqueria de Montblanc, l'alqueria de la cova dels Pilars, i el camp d'en Fiol.⁶²

En Pere Font, en Pere Mateu Font, heretà o rebé com a donació de son pare, la resta de la hisenda, la qual, d'aquesta manera, restà dividida en dos blocs territorials: el conformat per les possessions de Son Tovell i part de l'alqueria Blanca (amb una superfície conjunta aproximada de 196 quarterades (139 hectàrees)⁶³ i el conformat per la possessió de Montblanc, per la meitat del rafal de les Coves dels Pilars i pel camp d'en Fiol, d'una extensió aproximada de 1.378 quarterades (979 hectàrees).

El 1488, en contemplació del matrimoni del seu fill Francesc Miquel, en Pere Font li féu donació de la cavalleria de la Roqueta, de les possessions de la Torre i del Rafalet, d'una sort de terra anomenada d'en Bertran, del rafal anomenat de mossèn

⁵⁸ ARM, AH 4120., 137-141.

⁵⁹ Segurament havia format part de l'alqueria de Deulosal, posseïda per la família Vell de Santa Margalida, atès que, aproximadament el 1477, entre els béns adquirits per en Pere Font es comptava *hun tros de alquaria que [ha] comprada lo dit Pere Font d'en Anthoni Vey de Deulosal*. ARM, AH 4120, 138v-139v.

⁶⁰ Tan en Guillem Fluixà (aproximadament el 1477) com la majoria de testimonis del procés del 1509/1511 coincideixen a afirmar que fou adquirida a *en Camps*. ARM, AH 4120, 137-141; ARM, AH 4121, 469-478v.

⁶¹ En Pere Font tenia, almanco, tres fills: En Francesc Miquel, en Pere Mateu i na Caterina, casada amb n'Antoni Cerdà, ciutadà originari de Santa Margalida i el major terratinent del terme. ARM, Plets I-C-1, 83-85. Na Caterina, en el seu testament, dictat el 1506, nomenà marmessors els seus germans Pere Mateu i Francesc Font. *idem*, 87v-90.

⁶² La donació comprenia 400 ovelles, la meitat de les cabres, 20 vaques, 10 bous aregs, 2 someres, 2 mules, un rossí, la meitat dels porcs i les gallines. ARM, Prot. F-112, 185v-186v.

⁶³ Desconeixem la data exacta d'adquisició d'aquests béns; únicament sabem que tocaren a en Pere Mateu Font atès que el 1515 na Caterina, vídua d'en Pere Mateu Font, arrendà Son Tovell a en Pere Cruquell. Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història...*, 483.

Vidal i d'una alqueria anomenada la Roqueta.⁶⁴ A més, en Francesc Font també heretà les possessions de son pare a la serra de Muro.⁶⁵

En Francesc Miquel Font continuà fincant les terres sota alou de la seva cavalleria: el 1490, la vídua i els fills de n'Antoni Barceló, incapaços de fer front al pagament dels censos endarrits, li cediren la seva alqueria de Roqueta. Dos anys més tard, el 1492, adquirí part d'una alqueria de n'Antoni Barceló, subhastada feia poc temps; entre els seus confrontants, s'esmenta una altra part de l'alqueria, de la qual es diu que havia estat d'en Joan Barceló però que aleshores era d'en Francesc Miquel Font.⁶⁶

Amb aqueixes compres, que arrodoniren l'acumulació patrimonial que havia duit a terme son pare, en Francesc Miquel Font passà a posseir la pràctica totalitat de terres sota alou de la seva cavalleria. El seu patrimoni tenia una extensió aproximada de 722 quarterades (513 hectàrees), de les quals aproximadament el 89% se situaven sota alou de la seva cavalleria. El patrimoni assolit a Santa Margalida per en Francesc Miquel Font -que passà a intitular-se *de Roqueta*,⁶⁷ apel·latiu que mantendran el seus descendents- constitueix un dels exemples més clars -i amb més èxit- de l'estratègia dels senyors feudals mallorquins de l'època d'apropiar-se de la terres tingudes sota el seu alou.

La família Safortesa

La família Safortesa, senyors de les cavalleries de Santa Margalida, Hero, Castellet i Alcudiola i Maria,⁶⁸ seguí una estratègia semblant a la d'en Pere Font, centrada en l'adquisició de alqueries i rafals situades dins el terme de les seves cavalleries i en fincar el domini útil de diferents possessions, tingudes sota alou de la Baronia del Comte d'Empúries, que separaven les seves cavalleries d'Hero i Maria. Abans de la revolta forana en Pere Ramon Safortesa ja posseïa el rafal de Reboster -anteriorment d'un emfiteuta de Santa Margalida anomenat en Calafat-, tingut sota alou de la cavalleria d'Hero. No es documenten més adquisicions fins al darrer quart del

⁶⁴ Tinguda en part sota alou d'en Portell i en part sota alou de la cavalleria de Roqueta. La donació també comprenia el següent bestiar: 300 ovelles, 10 vaques, 4 egues, 8 bous, un parell de bísties, dos ases i totes les cabres que hi havia a les possessions. ARM, Prot. M-433, 54-55.

⁶⁵ El 1578, el senyor Francesc Font de Roqueta posseïa en el terme de Muro, a l'indret de la Serra, la possessió anomenada lo Rafal, valorada en 6.000 lliures i el rafal dit Son Vidal, valorat en 2.700. Antoni Mas: *Santa Margalida...*

⁶⁶ Biblioteca de la Reial, BB-1-141-26.

⁶⁷ Ja era anomenat així el 1501. Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història...* 420. Pel que sembla, en Francesc Miquel Font residia habitualment a les cases de Roqueta, atès que el 1515 és esmentat com a *Franciscus Michaele Font civis Maioricarum residens in cavallaria de Roqueta*. ARM, Prot. M-515, 53.

⁶⁸ Sobre l'adquisició d'aqueixes cavalleries, vegeu: Pere DE MONTANER-Aina LE-SENNE: "Aproximación al estudio de la formación de la clase noble en Mallorca: El patrimonio de los Formiguera en el siglo XVII", *Trabajos de Geografía*, 34, Palma, 1977-1978, 55-85.

segle XV, el 1479, quan n'Elionor, vídua d'en Pere Ramon Safortesa, aconseguí, després d'un llarg plet per impagament de deutes, que li fos lliurada l'alqueria dels Serres, situada a la cavalleria de Maria,⁶⁹ gràcies a una sentència dictada per la mateixa Cort de les seves cavalleries.⁷⁰ El seu fill Ramon Safortesa continuà aquestes operacions, tot aprofitant les dificultats dels posseïdors de les terres que fincà per a satisfer els censals que gravaven les seves heretats i, alhora, fer front a la fiscalitat.⁷¹ Així, el 1488 els germans Bartomeu, Jaume i Joan Fluixà⁷² li varen establir la possessió anomenada *los Colombassos* a cens de 7 quarteres de forment i dos anys més tard, el 1490, li concaviaren la possessió del rafal Roig, confrontant amb l'anterior, amb una sort de terra vora la vila de Santa Margalida.⁷³ A més, en una data indeterminada també varen alienar a Ramon Safortesa la possessió del Pujol, contígua a les anteriors.⁷⁴ El 1489 en Jaume Vell establí la seva possessió de Deulosal, que confinava amb el rafal Roig i amb la cavalleria de Maria, als donzells Carles Desbac i Ramon Safortesa.⁷⁵ El primer es reservà la part que confrontava amb les seves possessions de Petra; el segon, aquella que limitava amb les seves terres a Santa Margalida. El motiu de la transferència no sembla cap altre que l'endeutament que arrossegava en Jaume Vell: la part de Deulosal que retingué en Ramon Safortesa, a més de la satisfacció d'un cens de 2 quarteres a l'establidor, estava obligada al pagament de tot un seguit de censals que sumaven un total de 44 quarteres de forment, 4 lliures i 16 sous.⁷⁶ Per tant, independentment de la modalitat adoptada per a dur-les a terme, totes les adquisicions

69 Sembla que cal identificar-la amb la que posteriorment fou anomenada el Pujolet, atès que confrontava amb Deulosal, els Gassons, amb la possessió de n'Andreu Calvó (posteriorment dita Son Perot), Roqueta i amb la comuna de Maria. ARM, M-507, 56-56v.

70 Segons la sentència, dictada pel jutge de les cavalleries, els posseïdors de l'alqueria, en Joan Albertí i sa mare -na Isabel-, no havien apel·lat a temps: *atès que le dita dona Ysabell e lo dit Johan Albertí no s són curats dins los fatalls en dret instituhits prosaguir le dita causa d'apel·lació aquella ésser deserta (...) per ço dehim e manam en pena de CC Lliures que de en continent vistes la present exhiguit e axequit vostre sentència matats en reyal e corporall possessió de la dita alcharia de les Seras le dita honorable dona Çafortesa en lo dit nom a a son procurador com la dita apel·lació sia deserta.* ARM, AH 196, 46 v-47.

71 El 1552 els jurats de Santa Margalida afirmaven que les possessions adquirides per en Ramon Safortesa eren *tingudes ab moltes quantitats y asò per causa de càrechs stats ab la dita parrochia en temps que dites possessions y terres heren en mà de pagesos.* AMSM, Perg. 65.

72 Sembla que eren fills del ric terratinent en Guillem Fluixà, un dels majors contribuents del terme el 1459. AMSM, 6/6.

73 La possessió dels Colombars estava obligada al pagament d'un cens de 18 quarteres de forment; el rafal Roig, al 30è de tots els fruits, 2 lliures i 10 sous a la Baronia i també a la prestació de diversos censals que importaven conjuntament 16 lliures, 2 quarteres de forment i 2 d'ordi. ARM, Prot. A-61, 111v-113.

74 *Vist que vós [el 1552] Magnifich Senyor mossèn Anthoni Forteza donzell de Mallorca tanir y posseir en dita parrochia de Santa Margarita diversas terras y possessions scituades en dit nostro terma y parrochia de Santa Margarita; so és la possessió anomenada lo Puyoll de la haretat de Guilem Fuxà quondam. E axí mateix la possessió dita lo rafal Roig de la dita haretat del dit Fuxà quondam.* AMSM, Perg. 65.

75 Aquests se la varen dividir el 1491. ARM, Prot. A-61, 99.

76 ARM, Prot. A-61, 111-111v.

de la família Safortesa responien a la mateixa estratègia i totes elles s'aprofitaren de les dificultats de la pagesia terratinent, molts majors a les darreries del segle XV, quan el pes de la fiscalitat es deixava sentir amb més força.⁷⁷ En Ramon Safortesa aconseguí reunir, mitjançant aquests procediments, un continu territorial d'unes 628 quarterades. Els censals que gravaven aqueixes terres no sembla que li suposassin gaires dificultats; prop de cent anys més tard els descendents d'en Ramon Safortesa afirmaven que *los quals censals vuy en dia no's fan ni s'acustumen pagar per ésser estats quitats*.⁷⁸

2. Altres adquisicions de l'aristocràcia

Les adquisicions dels donzells Carles Desbac i Arnau de Puigdorfila, tot i que de menor entitat, seguiren pautes similars a les anteriorment descrites. En ambdós casos es tracta d'aristòcrates que no posseïen feus a la parròquia i, pel que sembla, que únicament duïen endarrer la consecució del domini útil de possessions. En Carles Desbac, posseïdor d'una alqueria al terme de Petra, confrontant amb el terme de Santa Margalida, augmentà el seu patrimoni fificant dues tinences que confrontaven amb les seves terres de Petra; la meitat de la possessió de Deulosal, que li establí en Jaume Vell,⁷⁹ i una altra alqueria amb el mateix nom, que comprà, aproximadament el 1496, a en Martí Dalmau, emfiteuta endeutat amb la Universitat de Santa Margalida.⁸⁰ Aquestes dues tinences -que confrontaven elles amb elles- tenien una extensió conjunta de 146 quarterades. Pel que respecta a les adquisicions de n'Arnau de Puigdorfila, només les hem pogudes documentar indirectament. Tanmateix tant la seva cronologia -el darrer quart del segle XV- com l'estratègia adoptada -la formació d'un conjunt territorial- permeten enquadrar-les perfectament dins el procés objecte d'estudi. N'Arnau Puigdorfila fincà una possessió i dos rafals, que sumaven una extensió aproximada de 391 quarterades: la possessió de n'Andreu Calvó, entre el

77 En Ramon Safortesa declarava el 1509 que *li és stada retuda una possessió o terres* -segurament dins l'actual terme de Santa Margalida- *les quals per sos predecessors foren stablertes a pagesos a cert censal les pensions del qual no podent aquells pagar li reteren aquelles*. ARM, AH 4121, 247.

78 ARM, Prot. A-61,111v-113.

79 Vegeu més detalls en l'apartat dedicat a les adquisicions de la família Safortesa.

80 Almanco una part del preu de la venda de la possessió es dedicà al pagament dels deutes amb la hisenda municipal. L'agost de 1496 el Consell de Santa Margalida determinà *que's agen los dinès qui resten an-en Martí Delmau de la venda que ha ffeta de la possessió de Deulosal e que servescha a pagar mossèn Cànoves*. AMSM, 6/8.

1477⁸¹ i el 1511; el rafal d'en Gil, abans del 1492;⁸² i el dels Gassons, entre el 1491 i el 1511.⁸³

Només en un únic cas una possessió retornà dels ciutadans a un pagès. Es tracta de l'alqueria de la Bisbal, retuda pel seu posseïdor, en Jaume Server de Santa Margalida, al senyor directe -el Bisbe i el Capítol de la Seu-, qui la va establir, el 1490, al ciutadà Joan Lluís Berard.⁸⁴ Aquest, el 1492, l'establí al margalidà Joan Fluixà,⁸⁵ però, com a conseqüència d'un plet, l'establiment fou anul·lat i la possessió adjudicada a l'heretat del ciutadà Miquel Moix. El 1498 la seva vídua l'establí a n'Antoni Serra de la Muro,⁸⁶ que passà a residir a la possessió i que donà origen a la família Serra de la Bisbal que, a finals del segle XVI, s'havia convertit en la família més benestant del terme.

* *

Als inicis del segle XVI cessaren les adquisicions dels ciutadans. Tal com es desprèn de les declaracions dels testimonis de Santa Margalida en el procés entre Ciutat i la Part Forana del 1509/1511, en aquestes dates l'aristocràcia ciutadana ja havia aconseguit el domini útil de les mateixes possessions que retenia el 1578. En el cas que ens ocupa, no hi ha dubtes sobre la naturalesa del procés: tot i que algunes d'aquestes adquisicions es presentin sota l'aparença de concanvis o d'establiments -el que convertia, tot i que transitòriament, al senyor en subemfiteuta del pagès-, cal concloure que aqueixes transferències es produïren com a conseqüència d'una estratègia d'adquisició prou clara i per a la qual els senyors desplegaron tots els mitjans al seu abast per desposseir dels seus béns als emfiteutes endeutats. Es tracta, d'altra banda, d'una adquisició selectiva: la pràctica totalitat dels bens fincats per l'aristocràcia ciutadana consisteixen en alqueries i rafals, o en parts d'alqueries i rafals que els nous posseïdors afegiren a explotacions de majors dimensions. D'altra banda, un hom pot identificar estratègies d'adquisició prou clares. En el cas de l'aristocràcia feudal, aquesta solia consistir -però no sempre- en l'adquisició de possessions sota alou de les seves cavalleries o a senyorijs de les seves proximitats,

81 Aquesta és la darrera ocasió en què hem pogut documentar n'Andreu Calvó com a posseïdor de la tinença. ARM, Prot. M-507, 56. El 1511 aquesta possessió ja figura entre les adquisicions de n'Arnau de Puigdorfila. ARM, AH 4121.

82 El 1492, entre els confrontants de l'alqueria de la Bisbal, és esmentat *lo rafal d'en Gil* del magnífic Arnau de Puigdorfila. ARM, Prot. P-163, 307-308.

83 El 1491 encara era del margalidà en Macià Celleres. ARM, Prot. M-511, 83-83v. Deu anys més tard, el 1511, aquest rafal ja es comptava entre el seu patrimoni.

84 A cens de 25 quarteres de forment portades al procurador del Bisbe per la festa de Sant Pere i Sant Feliu. A més, l'alqueria estava obligada al pagament de 6 quarteres de forment censals i de 8 sous a la parròquia de Santa Margalida. ARM, Prot. P-163, 307-308.

85 A cens de 22 lliures -un cens molt elevat- i amb l'obligació de la prestació dels censals detallats en la nota anterior. ARM, Prot. P-163, 307-308.

86 A cens de 8 lliures portades a la Ciutat de Mallorca i amb entrada de 175 lliures. AMSM, Perg. 38.

però que confrontaven o se situaven prop del territori sobre el qual tenien el domini directe. Mentre, l'estratègia adoptada per la resta de l'aristocràcia ciutadana consistia en la compra de possessions confrontants o properes entre elles. Tant en un cas com el l'altre, els ciutadans malavejaven -i aconseguiren- la formació de continus o blocs territorials, que abraçaven prop del 80% de l'extensió del terme de Maria de la Salut.

EXTENSIO ADQUIRIDA PER L'ARISTOCRÀCIA CIUTADANA EN EL TERME DE MARIA

ABANS DEL 1511

Terratinent	Quarterades	Hectàrees	% Extensió del terme de Maria
Carles Desbac	14 6	104	3,4
Arnau Puigdorfila	39 1	278	9,2
Ramon Safortesa	62 8	446	14,7
Pere Font	2. 216	1.574	51,9
1) Al seu fill Pere Mateu Font	1. 574	1.118	36,9
2) Al seu fill Francesc Font	64 2	456	15,0
EXTENSIO TOTAL ADQUIRIDA	3. 382	2.402	79,3

L'altra cara de la moneda, a banda de la pauperització de la hisenda municipal, la constituïen els pagesos desposseïts. La comparació entre l'onomàstica que apareix en documentació de la segona meitat del segle XV amb la de les talles i cadastres del segle XVI permet copsar altres efectes de la desposseïció pagesa;⁸⁷ fins ara poc estudiats: el canvi radical en la nòmina, la freqüència numèrica i la riquesa que concentraven els diferents cognoms. En primer lloc, es constata la desaparició d'un bon nombre de llinatges; és el cas de Barceló, Calvó, Cellera, Llorenç, Lluc-roig i Gil -el més nombrós de Maria i el segon en ordre de freqüència de tota la parròquia-. En la pràctica totalitat dels casos, es tracta de llinatges de terratinents afectats per les vendes de la segona meitat del segle XV. Pel que sembla, aqueixa gent, una volta privada dels seus béns, es decidí a emigrar, molts d'ells a pobles propers, on la concentració de la terra era menor, i a on, amb els doblers que haguessen obtingut després de pagar els deutes -si en conservaven- potser podrien adquirir sorts de terra. Segons un estudi d'en Guillem Barceló, en la talla de Muro del 1479 i en la llista d'homes d'armes del 1515 d'aqueixa

⁸⁷ Antoni MAS: *Desposseïció...*

mateixa vila s'hi documenta l'aparició de nous llinatges – alguns ja com a residents, altres encara com a *barranis* –⁸⁸ entre els quals hi sovintegen els que abans havien estat comuns de Santa Margalida i Maria.⁸⁹ Altres llinatges d'antics terratinents com Dalmau i Vell -posseïdors de Deulosal- havien passat a residir a la vila de Santa Margalida, tots ells amb patrimonis que els situaven en els estrats més baixos de la població. Dels terratinents afectats per les adquisicions dels ciutadans, només en Mateu Fluixà conservava, l'any 1578,⁹⁰ part de l'antic patrimoni familiar (només l'alqueria d'Hero), però la resta de veïnats amb el mateix llinatge – tots ells descendents d'en Guillem Fluixà, un dels emfiteutes més acabats de la parròquia –⁹¹ no tingueren tanta de sort. Tal com ho deia en Joan Verger a darreries del segle XVIII, l'antiga prosperitat havia deixat pas a una trista metamorfosi.⁹²

88 Persones que no feia 10 anys que vivien en el terme.

89 Guillem BARCELÓ: *Les talles, una font per a l'aproximació a l'estudi socioeconòmic de la vila de Muro (1430-1479)*, treball inèdit, 1997.

90 AMSM, 1811.

91 És segurament el mateix Fluixà de Santa Margalida que en José María Quadrado cita com un dels escassos forans que s'enriquiren durant el segle XV, segons en Quadrado va assolir en poc temps un patrimoni valorat en 1.000 florins. José Maria QUADRADO. *Forenses...* 41-42.

92 L'apartat *Antiqua prosperitas* de la *Història del poble de Santa Margalida* (segona meitat del segle XVIII) de Joan Verger, i referit, com s'ha explicat abans, a l'alienació de terres del segle XV conclou afirmant *tristi methamorfosi transierunt*.

BIBLIOGRAFIA

Gabriel ALOMAR; Ramon ROSSELLÓ: *Història de Muro. 1350-1516*, Vol III, Mallorca, 1990.

Guillem BARCELÓ: *Les talles, una font per a l'aproximació a l'estudi socioeconòmic de la vila de Muro (1430-1479)*, treball inèdit, 1997.

Pau CATEURA: *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, 1982.

Miguel José DEYÁ: *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, 1997.

Eulàlia DURAN: "La crisi rural mallorquina dels segles XV i XVI", *Estudis d'història agrària*, 3, Barcelona, 53-77.

Miguel FERRER: *Población y propiedad en la cordillera septentrional de Mallorca (Evolución històrica)*, Palma, 1974., 2 vols.

Gabriel JOVER: "La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis històrics*, V, Barcelona, 1994, 81-100.

- "Endeutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524", *Recerques*, 33, Catarroja, 1996, 9-32.

- "Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI". *Felipe II y el Mediterráneo*, Barcelona, 1998, 4.

Gabriel JOVER-Ricard SOTO: "Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)", *Revista d'història medieval*, València, 1997, 217-274.

Josep Francesc LÓPEZ, "La pràctica fiscal a la Mallorca de la baixa edat Mitjana", *Randa*, 29, Barcelona, 1991, 14-36.

Joan Francesc MARCH; Ramon ROSSELLÓ: *Història de Santa Margalida. De la prehistòria al segle XVI*, Mallorca, 1981.

Antoni MAS: *Santa Margalida, un districte senyorial a la Mallorca del segle XVI*, Universitat de les Illes Balears, 1991 (treball inèdit).

- "Especialització productiva dins una economia pagesa a darreries del segle XVIII i a començaments del segle XIX: el cas de Santa Margalida", *VII seminari d'història econòmica. L'economia mallorquina al segle XIX. Recerques recents*, Palma, 1995.

- *Desposseïció pagesa, creixement i concentració de la població: Santa Margalida, 1459-1595*, treball de tercer cicle, Universitat de les Illes Balears, 1997.

- *Alienant les hisendes o mudant de domicili. El procés d'alienació de terres de forans a ciutadans en el terme de Santa Margalida*, treball inèdit, 1998.

- "De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà (segles XV i XVI). *XVIII Jornades d'estudis històrics locals. Al Tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*, Palma, 2000, 437-450.

Antoni MAS; Guillem ROSSELLÓ; Ramon ROSSELLÓ: *Història d'Alcúdia. De l'època islàmica a la Germania*, Alcúdia, 1999.

Pere DE MONTANER: "Les cavalleries mallorquines (segles XII-XVIII)", *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països catalans*, Barcelona, 1986, Pàg. 42-65.

Pere DE MONTANER; Aina LE-SENNE: "Aproximación al estudio de la formación de la clase noble en Mallorca: El patrimonio de los Formiguera en el siglo XVII", *Trabajos de Geografía* 34, Palma, 1977-1978, 55-85.

Guillem MORRO: *Mallorca a Mitjan segle XV. El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997.

Bartomeu PASTOR: "Maria de la Salut: un exemple de canvi de paisatge dins el pla de Mallorca", *Mayurqa*, 16, Palma, 1976, 181-184.

Vicenç Maria ROSSELLÓ: "Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX", *Randa*, 12, *Economia, cultura i societat a Mallorca i a Eivissa*, Barcelona, 1982, 19-60.

José María QUADRADO: *Forenses y ciudadanos. Historia de las disensiones civiles en Mallorca en el siglo XV*, Palma, 1897 [1986].

Álvaro SANTAMARÍA: "La deuda pública en la parte foránea de Mallorca, al finalizar el siglo XV", *Anuario de Estudios Medievales*, 8, Barcelona, 1972-1973, 257-304.

Onofre VAQUER: *Una sociedad del antiguo régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI*, Palma, 1987.

Onofre VAQUER: *L'esclavitud a Mallorca. 1448-1500*, Palma, 1997.

Joan VERGER: *Breve historia de la villa de Santa Margarita*, Santa Margalida, segona meitat del segle XVIII (abans del 1830). Traducció de l'original llatí del 1830 (Arxiu Parroquial de Santa Margalida).

ABREVIATURES:

AMSM: Arxiu Municipal de Santa Margalida

ARM: Arxiu del Regne de Mallorca

AH: Arxiu Històric (ARM)

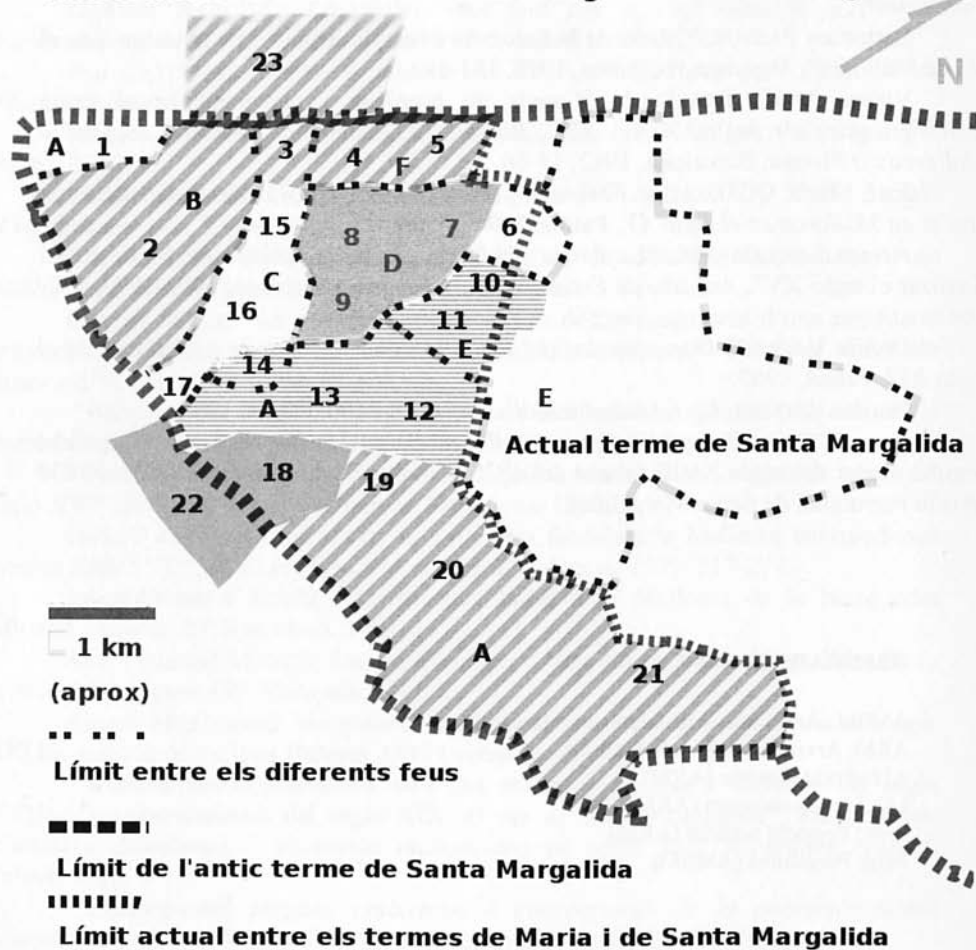
LC: Lletres comunes (ARM)

Prot.: Protocol notarial (ARM)

Perg: Pergamins (AMSM)

MAPA DEL TERME

Reconstrucció cartogràfica aproximada de les adquisicions de l'aristocràcia ciutadana a Maria a la segona meitat del segle XV

**DISTRIBUCIÓ DEL DOMINI ÚTIL I DEL DOMINI DIRECTE EN EL TERME DE MARIA
(DARRERIES SEGLE XV- INICIS DEL SEGLE XVI)**

DOMINI ÚTIL

1. Alqueria de Llampí (dela família Vanrell, pagesos residents al terme)
PERE FONT (DESPRÉS AL SEU FILL FRANCESC MIQUEL FONT)
2. Alqueries, possessions i refals de Roqueta
3. La Torre de Na Gil
PERE FONT (DESPRÉS AL SEU FILL PERE MATEU FONT)
4. El rafal Blanc d'en Pere font (posteriorment al seu fill Pere Mateu Font)
- 5- Son Toell d'en Pere fonty (posteriorment al seu fill Pere Mateu Font)
6. La Bisbal d'Antoni Serra
ARNAU PUIGDORFILA
7. Lo rafal d'en Gil
8. Alqueria d'en Calvó
9. Rafal dels Gassons
RAMON SAFORTESA
10. Reboster
11. El Pujol
12. El rafal Roig
13. Deulosal
14. El Pujolàs
CAVALLERIA DE MARIA
15. Son Roig (de la família Roig de Maria)
16. Terres i cases de Maria
17. Comunes de Maria
CARLES DESBAC
18. Deulosal
PERE FONT (DESPRÉS AL SEU FILL PERE MATEU FONT)
19. Camp d'en Fiol
20. Monblanc
21. La meitat del rafal de la Cova dels Pilars

-
22. Terres d'en Carles Desbac en el terme de Petra
 23. Terres d'en Pere Font en el terme de Muro

DOMINI DIRECTE

- A. Baronia del Comte d'Empúries
- B. Cavalleria de Roqueta (d'en Pere Font i llavors del seu fill Francesc Miquel Font)
- C. Cavalleria de Maria (d'en Ramon Safortesa)
- D. Senyoriu alodial del bisbe i Capítol de la Seu
- E. Cavalleria d'Hero (d'en Ramon Safortesa)
- F. Cavalleria de Castellet i del rafal Blanc (d'en Ramon Safortesa)

RESUM

En la segunda mitad del siglo XV, buena parte del campesinado acaudalado, poseedor de tenencias de considerables dimensiones, se vio obligado a alienarlas a miembros de la aristocracia ciudadana. En este trabajo se detallan, a partir del estudio del fenómeno en una pequeña comunidad, tanto las causas que lo propiciaron (la represión que siguió a los levantamientos campesinos, el incremento de la fiscalidad y del endeudamiento) como las estrategias que perseguía la aristocracia ciudadana con estas adquisiciones y los medios de qué se sirvió para materializarlas

ABSTRACT

During the second half of the XV century, most high-class peasants, owners of sizeable farmlands, were forced to alienate these lands to members of urban aristocracy. Basing our study in a small community (Maria de la Salut), we have carried out a research on the causes and consequences of land alienation: repression that followed riots in rural areas, tax increasing, indebtedness of peasantry and goals pursued by urban oligarchy throughout this historical process.

El gravat en els llibres mallorquins del segle XVI. La impremta Cansoles (1540 – c. 1601)

MIQUELA FORTEZA OLIVER

La impremta, als orígens, va continuar amb l'antic costum d'il·luminar les edicions de luxe utilitzant els mateixos pintors que miniaven i il·lustraven els còdexs. Amb el temps, quan el llibre es va democratitzar, es va imposar la necessitat de recórrer a un altre procediment. El gravat en fusta es va convertir en el sistema més adequat per a la multiplicació d'imatges, ja que permetia imprimir simultàniament text i estampa sense cap tipus de dificultat tècnica.

Entre 1475 i 1480 va aparèixer la portada a Europa. Com que la primera pàgina estava més exposada a tacar-se o a espatllar-se, alguns impressors varen considerar la idea de començar la impressió al revers del primer full, de manera que l'anvers quedava en blanc. D'aquesta forma, es va passar a imprimir en aquesta pàgina un títol reduït de l'obra. A la fi del segle XV pràcticament tots els llibres posseïen portada, i amb el temps es va posar de moda il·lustrar-les i decorar-les.

A Espanya, els primers incunables daten de 1472, no obstant això, el primer llibre il·lustrat no apareix fins al 1480. Es tracta del *Fasciculus temporum* de Werner Rodewinch, imprès i estampat a Sevilla als tallers d'Alfonso del Puerto i Bartolomé Segura. Per tant, en la dècada que va de 1480 a 1490 podem dir que comença la història del gravat en el llibre espanyol, encara que, com bé indica Antonio Gallego, s'inicia amb certa lentitud a causa de la situació política i econòmica que vivia Espanya en aquells moments.¹ Això provoca que, dels nou centenars d'incunables espanyols coneguts, tan sols un terç aproximadament foren impressos abans de 1490, i que molt pocs estiguin il·lustrats amb gravats.

Les edicions de Nicolau Calafat i Bartomeu Caldentey, fundadors de la primera impremta mallorquina, la qual va estar en funcionament entre 1485 i 1490, se'ns mostren encara sense portada i sense cap il·lustració ni motiu ornamental addicional. A Mallorca hem d'esperar l'impressor Hernando Cansoles i Villarroel, qui va instal·lar la segona

¹ A. GALLEGO: *Historia del grabado en España*, Madrid, 1979, 25.

impremta de l'illa,² per trobar edicions ricament ornamentades amb gravats.

Pràcticament tots els impressos editats per Cansoles estan il·lustrats. Els motius ornamentals, especialment les orles, que solen estar configurades per diferents matrius encaixades, són essencials en les seves edicions, característica que comparteix amb els altres impressors del moment.

Cansoles era natural de la vila d'Amusco, diòcesi de Palència.³ Malgrat això, l'any 1540 es troba ja a Palma,⁴ procedent de València,⁵ on, pel que sembla, va aprendre l'art d'imprimir i on segurament va adquirir els tipus de lletra gòtica que apareixen en la majoria de les seves impressions i part de l'utilatge d'impremta, inclosos els gravats.

Es va instal·lar inicialment prop del carrer de l'Estudi General,⁶ lloc adequat per proveir els estudiants d'aquest centre,⁷ malgrat tot, l'any 1579 va comprar unes cases a la parròquia de Santa Eulàlia que feien cantonada amb els carrers de Troncoso i Zavellà,⁸ lloc on la seva vídua, Anna Bartomeu, que va morir el 7 de maig de 1594, vivia i tenia la seva impremta fins al moment de la defunció. El 4 de juny d'aquest mateix any el notari Melcior Sans va elaborar l'inventari del mobiliari de ca seva, en el qual queda constància que la impremta de les hereves de Cansoles era bastant pobra i extralimitada, si es compara amb la de Gabriel Guasp.⁹ A l'estança de l'estampa hi trobam quatre caixes de lletra gòtica de metall, una premsa amb molts motlles i poca cosa més.¹⁰

² En dos documents relatius al dit impressor, un de l'any 1585 i l'altre de 1595, és considerat com l'introduïdor de la impremta a Mallorca:

"Ferrando Villarroyel y de Cançoles a tot lo present regne dexant ell terra ferme y venintse a residir en la present ciutat, y a moltes pregaries dels magnífichs jurats hia introduïda la estampa de la qual se tenia molta necessitat en dit regne". J. MUNTANER BUJOSA: "Los hijos y herederos del impresor Ferrando de Villarroyel y de Cansoles solicitan la gracia de poder imprimir grabados y estampas", *BSAL*, XXX, Palma, 1953, 82.

"Nos Don Philippe por la gratia de Dios Rey de Castilla, de Aragon, [...] Haviendonos sido hecha relación por parte de vosotras Violante, Catherina, y Madalena Villarroyel y de Cansoles hermanas, que ferrando de villarroyel y de cansoles, vuestro Padre fue el primero que levo (leuo) la Impresion al nuestro (nro.) Reyno de Mallorca y que gasto en ello muchos ducados". F. GUASP VICENS: "La impremta de Cansoles", *Almanaque de las Islas Baleares y anuario de El Diario de Palma*, 1886, 35-37.

³ Així consta en el colofó o en la portada d'alguns llibres que va imprimir i també en un document del 12 de juliol de 1541 dirigit als Jurats de Mallorca (vegeu la nota 11).

⁴ Es fixa aquesta data perquè varen sortir a la llum les seves primeres impressions mallorquines conegudes (*Desconsuelo* de Ramon Llull, *Obra del menyspreu del món en cobles* de Francesc d'Olesa i *Introducciones in Aristoteles* de Iodocus Clichtoveus), encara que molt bé podria ser anterior, com es pot entreveure de la petició dirigida als jurats de Mallorca, citada anteriorment, quan indica que ja ha estampat molts llibres útils i profitosos per als estudiants de Mallorca.

⁵ De la marca del paper del *Libro de las Comadres* es dedueix que va conèixer l'impressor valencià Joan de Mey. AA. VV.: *V Centenari de la Imprenta en el Regne de Mallorca 1485-1985*, Palma, 1986, 7.

⁶ J. M. BOVER: *Imprentas de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1862, 7.

⁷ Segons Gabriel Llabrés, la venda de llibres tenia lloc des de molt antigament a la plaça de Cort. G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles (1540-1600)", *BSAL*, Palma, XX, 1924, 18.

⁸ ARM S-119 (Melcior Sans), f. 23-24 v.

⁹ Document transcrit parcialment per Gabriel Llabrés, encara que no especifica la signatura. Personalment no he trobat el dit inventari ni al llibre corresponent als anys 1587-1594 (ARM, S-113), ni al següent, corresponent als anys 1594-1612, ja que es conserva en molt mal estat (ARM, S-114). G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 18-19.

¹⁰ G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 19.

El 12 de juliol de 1541 Cansoles va demanar protecció i va sol·licitar a les autoritats competents que, durant el temps que estimessin oportú, prohibissin la importació dels llibres que ell tenia intenció d'imprimir, incidint en el fet que havia arribat a Mallorca amb la seva dona i les seves coses portant amb si premses i altres eines d'impremta per un valor de cent ducats.¹¹ La resolució dels jurats a aquesta petició es va concretar en la prohibició per espai de deu anys d'importar aquelles obres que l'impressor es comprometia a editar,¹² això és: «Donats, Pastranas, Verinos, Florets i Catons» i altres llibres per a principiants, així com l'estampació de «cartes, salmos, vesprales» i altres llibres semblants.¹³

La impremta fundada per Cansoles va estar en funcionament fins a finals del segle XVI, encara que, després de la seva mort, que va tenir lloc l'any 1585, va ser governada per les seves filles i hereves. Aquestes varen demanar al Gran i General Consell de Mallorca, tenint en consideració els bons serveis de l'impressor, la gràcia de poder imprimir gravats i estampes per espai de deu anys. Aquest mateix document demostra la precarietat en què es trobava la impremta en aquesta època, deixada en herència per l'impressor a les seves cinc filles.¹⁴

Felip II va concedir el 14 de febrer de 1595 un privilegi a les filles de Cansoles que les autoritzava a poder imprimir en exclusiva durant sis anys imatges de confraries, cartells i oracions.¹⁵ L'establiment, regentat per les seves hereves, va decaure ràpidament a falta

¹¹ "Mestre Ferrando de Cansoles natural del regne de Castella, de la vila de Amusco de la diòcesis de Palencia, impressor, recorda á vostres magnificencias com ell es vingut en esta ciutat ab sa muller y casa, y ha aportat prenses y totes les altres eynes necessaries, que al manco valen sobre de cent ducats, y ha introduhit en lo present regne lart y exercici de stampar y imprimir, qui es tan util y necessari vuy en dia pera la cosa pública, como vostres magnificencias saben, y ha ja stampats molts llibres qui son stats molt utils y profitosos als estudiants de la present ciutat, y quiscun dia stampa, essent requerit y tenint manera;». P. A. SANCHO: "Imprentas de Mallorca. La de Cansoles (siglo XVI)", *BSAL*, VI, Palma, 1896, 141.

¹² "per ço los magnífichs jurats, repetint aquella, supliquen a vostra senyoria li placia provehir justa lo contengut en aquella, ço es, de fer la prohibició que no pusquen aportar dits llibres en lo present regne per spay de deu anys, sots les penes que á vostra senyoria será ben vist». P. A. SANCHO: "Imprentas de Mallorca ...". 142.

¹³ P. A. SANCHO: "Imprentas de Mallorca ...", 141.

¹⁴ "Cançoles sia mort, dexant a ell sobrevivents dos fills y sinch filles donzelles grans y casadores, sens dexarles hazienda alguna de que poderlos sustentar sino sols dita estampa, y com haje dexat a ells hereus universals a Anna sa muller y a Jordi Villaruel y de Cançoles son fill, los quals ad tans carrechs com si troban no tenen possibilitat de poderse emparar de dita heretat y axi patexen tots grandisima necessitat. Per tant y altrement dita Anna y Jordi Cançoles representant a V.S.^a Illma. y Real Consell les coses predites, suplican humilment sian de llur servey concedirlos que ninguna altre persona, sino dits hereus, per spay de deu anys, puguen sots graves penes, imprimir imatges de confraries o imprimides fore del regne aportarles en lo present regne, que ultre lo que deu la present universitat a dit Cançoles ho rebran dits hereus a molta caritat, gran gracia y merce». J. MUNTANER BUJOSA: "Los hijos y herederos del impresor Fernando de Villarroel y de Cansoles solicitan la gracia de poder imprimir grabados y estampas", *BSAL*, XXX, Palma, 1953, 82-83.

¹⁵ "Nos Don Philipe por la gratia de Dios Rey de Castilla, de Aragon, [...] Haviendonos sido hecha relación por parte de vosotras Violante, Catherina, y Madalena Villaruel y de cansoles hermanas, que fernando de villarroel y de cansoles, vuestro Padre fue el primero que levo (leuo) la Impresion al nuestro (nro.) Reyno de Mallorca y que gasto en ello muchos ducados y que con su muerte quedastes muy pobres por casar y sin fortuna de poderos sustentar suplicando nos en consideracion dello fueemos servido mandaros dar licencia de poder Imprimir Imagenes de cofradias, cartelles y orationes por tiempo de dies años con prohibicion que durante el dicho tiempo, ninguna otra persona las pueda Imprimir ni llevarlas impresas de

d'una bona direcció. La seva incapacitat i inexperiència per administrar el negoci familiar varen motivar les freqüents protestes dels estudiants i del vicari general. De fet, en data 5 de juny de 1595, en carta escrita pels jurats de Mallorca a Ferran Moix, el seu representant davant el rei, comuniquen un requeriment de Gabriel Guasp¹⁶ que reflecteix les queixes del vicari i dels estudiants, els quals, en considerar deficient el treball de les germanes Cansoles, requerien que fos la Impremta Guasp l'encarregada d'estampar les imatges de les confraries, els cartells, oracions, conclusions i tesis doctorals.¹⁷ Tot això va provocar un litigi entre ambdues impremtes que degué ser favorable a Guasp, ja que poc després va ser nomenat impressor de la Universitat.¹⁸

A principi del segle XVII ja no hi ha notícies de la Impremta Cansoles. Malgrat el llarg període de temps en què va estar en funcionament, són poques les obres impreses que es conserven, tan sols catorze han arribat fins a nosaltres, encara que tenim notícia d'altres tres.¹⁹ Això significa que la seva principal producció no varen ser els llibres, sinó l'edició de plec solts com cartells, goigs, imatges, etc.²⁰ L'última obra impresa que es conserva de Cansoles, *Real Crida y Edicte, sobre los grans abusos ques feyan en lo present Regne de Mallorca*, data de 1580.

En aquesta remota època l'art del gravat estava supeditat a les necessitats de la impremta i normalment formava part de l'utilatge del taller. D'aquesta manera, els gravats, com la resta del material d'impremta (caixes, tipus, premses...), amb molta freqüència s'intercanviaven, copiaven o venien entre els diferents establiments d'impressió. Així mateix era molt habitual la mobilitat dels impressors mateixos. És per això que trobam els mateixos gravats o molt similars en edicions de llocs molt distants, fins i tot utilitzats per impressors diferents. Cansoles mateix, per il·lustrar la majoria de les seves publicacions, va reutilitzar o copiar matrius xilogràfiques procedents de la Península, especialment de València.²¹

otras partes al dicho Reyno: e, nos teniendo consideration alo suso dicho lo havemos tenido por bien por tiempo de seys años". F. GUASP VICENS: "La impremta de Cansoles", 35-37.

¹⁶ Segon impressor de la prolífica nissaga d'impressors mallorquins.

¹⁷ "A Gabriel Guasp, librater stampador, está fet mandato per lo Virrey, en virtud de cartilla de sa Magestad, obtesa per Cansoles, que ningu pugue stampar sino ses germanes, lo qual Guasp nos ha suplicat (que) consultassem ab sa Magestad, y (lifessam) instancia dels studians que volen stampar conclusions que les germanes (Cansoles) escusan que elles no saben stampar, y axi be los studians diuen, que aquella stampa no val res. Y axi (tam)be lo Vicari General nos ha embiat un recaudo que fassen estampar lo Guasp (posat) que stampe los ymatges de confraries molt be; y la de Cansoles no comportar (que) se donen tals ymatges. Per ço al rebre d'esta li fara part, que no convé (que) la stampa de Guasp sia treta, y dits(li) que si no'l dexen stampar que la treura de açi per cobrar (los) 600 ducats (que) diu li costa. Y com cosa tan bona es policia del Regne, per ço (fassa que) sia revocat tal mandato, y que dit Guasp pugue estampar puy la stampa te gran ventatge a la de Cansoles. Nosaltres ja hu haviem suplicat al Virrey, a qui ho repetesca a sa Magestad". ARM. Llibre de Cartes dels Jurats de Mallorca (1595). G. LLABRÉS: "El pié de impremta Guasp", *Calendario para las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1895, 42-43.

¹⁸ G. LLABRÉS: "El pié de impremta Guasp", 43.

¹⁹ Vegeu el catàleg elaborat per LLUÍS ALEMANY VICH: *La Impremta Cansoles (Mallorca 1540-1600)*. Palma de Mallorca, 1952.

²⁰ G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 20.

²¹ Com bé assenyalà Isabel Oliver, la gran versatilitat que el sistema de reutilització de les imatges va proporcionar a la impremta ha creat dificultats als investigadors en els seus esforços per atribuir l'autoria de determinades obres que manquen en si mateixes de dades precises per a la seva classificació. I.

Això és el que ocorre amb el fragment d'orla, configurat mitjançant un frontó circular rebaixat amb àguila imperial sobre garlanda, que apareix a la part superior de la portada dels tres reials edictes que va editar (Est. 1),²² el qual és el mateix que el que apareix al verso de la portada del *Fori Regni Valentiae*, imprès per Joan de Mey l'any 1548, per acollir un escut de la Corona d'Aragó (Est. 2). Aquest ornament és molt similar a l'utilitzat per Jacob Cromberger des dels anys trenta.

El basament decorat amb busts inserits en rodelles als angles i al centre un monograma entre volutes vegetals, que també apareix a la portada dels tres reials edictes mallorquins (Est. 1), és idèntic a l'utilitzat el 1526 per allotjar el monograma de l'impressor toledà Ramón de Petras,²³ i el 1547-1548 per incloure l'escut de València en la portada de la ja esmentada obra *Fori Regni Valentiae* (Est. 3). Segons Vindel, l'orla completa dels tres edictes mallorquins va pertànyer a la Diputació de València.²⁴

Igualment, una de les lletres capitals del *Libro del arte de las Comadres*, publicat l'any 1541, si bé no és la mateixa, forma part de la mateixa sèrie que la que decora el *Blanquerna* de Ramon Llull imprès per Joan Jofre el 1521 a València (Est. 4). Encara que la capital mallorquina és una D i la valenciana una T, ambdues mostren a l'interior una imatge de Déu Pare beneït des del cel el Nen Jesús. D'aquesta forma, la lletra es converteix en orla respecte a la imatge, que passa a ser el motiu principal de la composició.

Finalment, em referiré al basament conformat per un escut coronat amb el monograma 'AG', flanquejat per roleus vegetals.²⁵ Aquest motiu ornamental forma part de l'orla de les portades de l'*Obra del menyspreu del món* (Est. 5), de les *Introducciones in Aristoteles* i del *Libro del arte de las comadres* (Est. 6), totes impreses per Cansoles, les dues primeres l'any 1540 i l'última el 1541, i de la postportada del *Llibre de la benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorca*, publicat el 1542. El trobam també col·locat a manera de fris superior, formant part de l'orla que emmarca l'estampa de la Mare de Déu de Montserrat reproduïda en el *Lectionarium Sanctorale*, publicat l'any 1524 a la impremta de l'alemany Joan Rosembach (Est. 7), el qual havia muntat el 1518 un taller al monestir de Montserrat.²⁶ Així mateix, els dos fragments o columnes decoratives laterals de l'orla montserratina, composta per pilastres abalustrades i quatre sants sota arc gòtic als cantons, apareixen a la portada del *Libell pera les laors del glorios sant Joseph dela Mare de Deu*, full solt que va trobar Estanislau Aguiló en un procés antic, sense any ni peu d'impremta, i que hom atribueix a Cansoles

OLIVER: *Grabado en los libros valencianos del siglo XVI*, Valencia, 1992, 21.

²² *Real Crida y Edicte, sobre cosas concernent al be comu dela present Ciutat y Regne de Mallorca* (1579); *Real Crida y Edicte, sobre dels ancarregaments de Censals de diners...* (1579); *Real Crida y Edicte, sobre los grans abusos que feyan en lo present Regne de Mallorca* (1580).

²³ F. VINDEL: *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, 1942, 89.

²⁴ F. VINDEL: *Escudos y marcas de impresores...*, 122.

²⁵ Aquest monograma, segons Pérez Pastor, va poder pertànyer a l'impressor toledà Gaspar d'Àvila, no obstant això, Vindel opina que no és possible perquè les lletres del monograma no es corresponen amb les d'aquell. Nosaltres, igual que el primer, sí que ho creiem, ja que la 'A' es percep clarament, mentre que la 'G' podria entreveure's darrere la 'A' amb la cara mirant cap avall. F. VINDEL: *Escudos y marcas de impresores...*, 88.

²⁶ J. AINAUD DE LASARTE: "Grabado", *Ars Hispaniae*, 18, Madrid, 1958, 267.

(Est. 8).²⁷

Al marge dels motius decoratius, per il·lustrar la majoria de les seves obres Cansoles també va reutilitzar matrius xilogràfiques peninsulars o va copiar models precedents. Això és el que ocorre amb la imatge de la mort que il·lustra la portada de l'*Obra del menyspreu del món* (Est. 5). La mort se'ns mostra dreta amb una serp enroscada a la cama dreta i un arc i una fletxa; als peus, unes calaveres, a manera de *vanitas*, i a la part superior, el lema escrit en lletra gòtica: «Nemini parco qui vivit in orbe».²⁸ Aquesta representació de la mort és estilísticament molt similar a una altra que apareix en el colofó de l'*Arte de confesar* d'Andrés de Escobar publicada per Estanislao Polono l'any 1500, suposadament a Sevilla (Est. 9).²⁹ En ambdues imatges la mort té el mateix aspecte, únicament canvia la posició i que en aquesta última l'esquelet, en comptes d'un arc i una fletxa, porta un taüt i una pala; es mantenen les calaveres i la llegenda, la qual, en aquest cas, es troba tancada en un filacteri. Tant la il·lustració mallorquina com la valenciana s'inspiren en la imatge que apareix a *Cuatro cosas postrimeras*, obra publicada per Pablo Hurus a Saragossa el 1491.

Igualment, el doctor en teologia que apareix assegut escrivint a l'*Obra del menyspreu del món* al revers del primer full (Est. 10), és molt semblant a un dels gravats que il·lustra la *Càrcel de Amor* de Diego de San Pedro, publicada l'any 1493 a Barcelona a la impremta de l'alemany Joan Rosebach (Est. 11). Segons Jesusa Vega, la imatge de l'autor escrivint va ser molt utilitzada a les obres impreses abans de 1525.³⁰

Així mateix el gravat que apareix al colofó d'aquest mateix llibre, l'*Obra del menyspreu del món* (Est. 12), que representa Crist en majestat flanquejat a la part superior pels objectes al·lusius al càstig (l'espasa) i al premi (el lliri), i a la inferior per tot un seguit de morts que surten de les tombes, és una còpia simplificada d'un gravat signat amb les inicials I. D.³¹ del judici final que apareix al *Missale Mixtum* editat per Arnao Guillén de Brocar a Navarra entre 1498 i 1500 (Est. 13), que a la vegada es referencia al *Flos Sanctorum romançat* editat per Joan Rosebach a Barcelona l'any 1494.

Per altra banda, entre les pàgines d'un llibre de la Societat Arqueològica Lul·liana s'ha trobat l'últim full, molt deteriorat, d'una publicació de Gabriel Guasp de l'any 1621, segons consta al revers (Est. 14).³² No s'ha localitzat cap exemplar complet que permeti saber el títol de l'obra, ni apareix al llistat de Gaspar Sabater,³³ malgrat tot, és interessant

²⁷ G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 22.

²⁸ Aquesta mateixa imatge apareix molt després a *Desenganys del Apocalipsis, disposats, y declarats ab sos Signes, o Imatges en celestial sustento per los Majors en edat, y en llet Espiritual per los Pàrvulos, y Menors: sapian, y no sapian de llegir. Per Mafi Cases Prevere, Dr. En Santa Teologia, Cathedralich lubilât de Rethorica en la Universitat de Barcelona, Examinador Sinodal de son Bisbat*. Traducido en la Estampa de Rey al Coto. de Sto. Domingo. Mallorca. Segunda Impresión. Any 1703. BLA E2-58.

²⁹ BN I/1416. Edició facsímil de part de l'obra a: F. VINDEL: *El Arte Tipográfico en España durante el siglo XV. Sevilla y Granada*, Madrid, 1949, 408-412.

³⁰ J. VEGA: "Estampas de la imprenta de Toledo. Portadas e iniciales del Renacimiento", *Goya*, 174, mayo-junio 1983, 350.

³¹ Segons Celia Rodríguez l'anagrama I. D. correspon a un mestre d'origen flamenc que va realitzar nombrosos gravats en les últimes dècades del segle XV i principi del XVI. C. RODRÍGUEZ PELAZ: "La ilustración en los impresos de Guillén Brocar", *Ondare*, 17, 1998, 443.

³² Document cedit per la doctora Magdalena Riera, conservadora de la Societat Arqueològica Lul·liana.

³³ G. SABATER: *La Imprenta y las xilografías de los Guasp*, Palma de Mallorca, 1985, 59-193

per la il·lustració de l'anvers, segurament bastant més antiga que la data de l'edició, la qual recorda moltíssim la portada de la citada *Cárcel de Amor* (Est. 15). És per això que crec que segurament la matriu en qüestió va arribar a Mallorca a través de Cansoles. Això no resta la possibilitat que fos Gabriel Guasp, fundador de la Impremta Guasp (c. 1576-1658), qui la portàs a l'illa, ja que és possible que sortís de Mallorca per adquirir els instruments i les màquines d'estampar.³⁴

Un fet excepcional en la producció de Cansoles és il·lustrar les seves obres mitjançant imatges creades específicament per a l'ocasió. Malgrat tot, això és el que ocorre amb les imatges que il·lustren el *Llibre de la Benaumenturada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques*, escrita pel notari Joanot o Joan Ot Gomis i publicada per Cansoles el 30 de gener de 1542.

En aquesta obra es reflecteix la pompa i l'ostentació amb què els mallorquins varen rebre el sobirà, i es reproduïen mitjançant la tècnica xilogràfica les arquitectures efímeres d'estil clàssic que varen ser erigides amb motiu de la seva arribada. Si bé les xilografies il·lustratives són una mica elementals i primitives,³⁵ tant les imatges com el text evidencien l'influx a la nostra illa del renaixement italià (Est. 16),³⁶ el qual va ser adoptat de forma lenta i puntual, segurament a causa del fort arrelament del gòtic.³⁷ Per a la confecció de totes aquestes arquitectures es varen inspirar segurament en el repertori d'elements arquitectònics que apareixen a les primeres edicions de les *Medidas del Romano* de Diego de Sagredo. Això confirma que Mallorca, tot i ser una illa, no estava en absolut al marge de les modes peninsulars.

De tota manera, en l'art del gravat l'estil renaixentista es va manifestar primer en els motius ornamentals (orles, inicials, vinyetes...), per després passar a envair progressivament les composicions figuratives. En efecte, a les obres de Cansoles els ornaments tipogràfics denoten normalment una tendència classicista, mentre que les imatges, especialment les religioses, són estilísticament medievals, tant pel que fa a les figures en si mateixes com per la falta de domini de l'espai i les proporcions.

³⁴ J. AMENGUAL I BATLE: "Els catecismes dels jesuïtes a Mallorca (Inicis de la Impremta Guasp, 5 març 1576)", *Estudis Baleàrics*, 29/30, 1988, 76.

³⁵ Imatges estilísticament molt similars il·lustren el llibre de Pere Antoni Beuter *Primera Parte Coronica General de España*, publicat a València a la impremta de Ioan Mey el 1546.

³⁶ Aquest fet ve remarcat a la descripció que es dona al text de l'arc de la Universitat: "Y mes auant passada la iglesia de sant Andreu molt prop de aquella enuers la plaça noua atroba que la Universitat li hauia fet un arch qui tenia tot lo dit carrer molt solemne, inuentat per lo mes legit home en Architectura que may sie estat en esta ciutat, fet a la Dorica ab tanta perfectio y artificio que nos pot suficientment lohar ni propiament descriure,»; o del del Capítol de la Seu: «Tenia mes auant, mes alt de ditas armas en cada part del dit pont vn corredor, o andador ab fos pilars fets de gentil manera; y en dits corredors hauia fet cadiras fetas al Romano molt galants de moltes colors [...] Per lo dit pont amunt pujauen vns pilars plans fets al Romano, y demunt ells hauia tambe vn front spich, en lo qual hauia vn titul larch molt bellissim de letras de or qui deya". J. O. GOMIS: "Llibre de la Benaumenturada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques", A. CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1881, 327.

³⁷ Com bé assenyala Blanca García Vega, el temperament anticlàssic espanyol no va entendre fàcilment el Renaixement, motiu pel qual va trobar resistències importants en la seva introducció. B. GARCÍA VEGA: *El grabado del libro español. Siglos XV Valladolid*, 11.

A partir de final del segle XVI per il·lustrar les portades de les edicions de luxe es va anar substituint gradualment el gravat en fusta per frontispicis calcogràfics amb un marcat caràcter arquitectònic, molt en la línia dels altars i retaules. A partir d'aquí, la presentació de la portada va quedar amb freqüència en mans d'artistes que varen optar per donar un major desenvolupament a la il·lustració, la qual a poc a poc va arribar a ocupar tota l'extensió de la pàgina. No obstant això, l'ornamentació del llibre es fa en general menys abundant, i desapareixen gairebé per complet les orles xilogràfiques. De fet, a Mallorca, les portades de les obres impreses pel primer Gabriel Guasp (h. 1576-1593)³⁸ no estan orlades, sinó que estan configurades per senzilles xilografies que acompanyen el títol de l'obra i el peu d'impremta, que en la majoria dels casos són simples escuts d'armes. Fins i tot les lletres inicials, que ja apareixien en les edicions de Cansoles, no tornen a aparèixer en les impressions mallorquines fins a principi del segle XVII, quan ja la impremta Guasp estava en mans del segon Gabriel Guasp (1593-1634).

BIBLIOGRAFIA

- AA. VV., *V Centenari de la Impremta en el Regne de Mallorca 1485-1985*, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, Sa Llonja, Palma, desembre de 1985 – gener de 1986.
- AINAUD DE LASARTE, J.: "Grabado", *Ars Hispaniae*, 18, Madrid, Plus Ultra, 1958.
- AMENGUAL BATLE, J.: "Els catecismes dels jesuïtes a Mallorca (Inicis de la Impremta Guasp, 5 març 1576)", *Estudis Baleàrics*, 29/30, 1988, 73-76.
- ALEMANY VICH, L.: *La Impremta Cansoles (Mallorca 1540-1600)*. Palma de Mallorca, Impremta Mn. Alcover, 1952.
- BOVER, J, M.: *Imprentas de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, Impremta de P. J. Gelabert, 1862. (Edició facsímil: Miquel Font Editor: 1984 i 1991.)
- COLL, B.: "Ferran de Cansoles, impressor, reb del Comendador del Monestir de la Mercè de la ciutat de Mallorca l'import de la impressió de butlles per a la redempció de captius cristians", *BSAL*, XXXIX, 1982, 116.
- FORTEZA OLIVER, M.: *La xilografia en Mallorca a través de sus colecciones. La Impremta Guasp (1576-1958)*. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 2007.
- GALLEGO, A.: *Historia del grabado en España*, Madrid, Cuadernos Arte Cátedra, 1979.
- GARCÍA VEGA, B.: *El grabado del libro español. Siglos XV -XVI-XVII. (Aportación a su estudio con los fondos de las bibliotecas de Valladolid)*, 2 toms, Valladolid, Institución Cultural Simancas, Diputación Provincial, 1984.
- GOMIS, J. O.: "Llibre de la Benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques", Á- CAMPANER Y FUERTES. *Cronicón Mayoricense*, Palma de Mallorca, Juan Colomar y Salas, 1881.

³⁸ Vegeu: F. RIERA VAYREDA: "Disposicions testamentàries de Gabriel Guasp i Joana Navarra, 1593", *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma, 2002, 788-789.

- GUASP POU, F.: *La antigüedad de la Imprenta de Guasp*, Palma de Mallorca, Imprenta Guasp, 1931.
- GUASP VICENS, F.: “La imprenta de Cansoles”, *Almanaque de las Islas Baleares y anuario de El Diario de Palma*, Palma, Imprenta de Felipe Guasp, 1886, 35-37.
- LLABRÉS QUINTANA, G.: “El pié de imprenta Guasp”, *Calendario para las Islas Baleares*. Palma, Imprenta Guasp, 1895, 42-44.
- LLABRÉS QUINTANA, G.: “El impresor Ferrando de Cansoles (1540-1600)”, *BSAL*, Palma, XX, 1924, 17-23.
- MUNTANER BUJOSA, J.: “Los hijos y herederos del impresor Fernando de Villarroel y de Cansoles solicitan la gracia de poder imprimir grabados y estampas”, *BSAL*, Palma, XXX, 1953, 82-83.
- OLIVER, I.: *Grabado en los libros valencianos del siglo XVI*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, 1992.
- RIERA VAYREDA, F.: «Disposicions testamentàries de Gabriel Guasp i Joana Navarra, 1593», *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*. Palma de Mallorca, Govern de les Illes Balears, 2002, 788-789.
- RODRÍGUEZ PELAZ, C.: “La ilustración en los impresos de Guillén Brocar”, *Ondare*, 17, 1998, 437-445.
- SABATER, G.: *La imprenta y las xilografías de los Guasp*, Palma de Mallorca, 1985.
- SANCHO, P. A.: “Imprentas de Mallorca. La de Cansoles (siglo XVI) 2”, *BSAL*, VI, Palma, 1896, 140-142.
- VEGA, J.: “Estampas de la imprenta de Toledo. Portadas e iniciales del Renacimiento”, *Goya*, 174, mayo-junio 1983.
- VINDEL, F.: *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, Orbis, 1942.
- VINDEL, F.: *El Arte Tipográfico en España durante el siglo XV. Sevilla y Granada*, Madrid, Dirección General de Relaciones Culturales, Madrid, 1949.

Il·lustracions

Est. 1 *Real Crida y Edicte, sobre / cosas concernent al be comu dela present Ciutat y / Regne de Mallorca y bona administració dela / justicia...* Cansoles. Mallorca. 1576. Portada

Est. 2. *Fori Regni Valentiae*, Juan de Mey. València. 1548. Portada volta

Est. 3. *Fori Regni Valentiae*, Juan de Mey. València. 1548. Portada

Est. 4. Lletres inicials del *Libro del Arte de las Comadres* (Cansoles. Mallorca. 1541) i de *Blanquerna* (Joan Joffre. València. 1521)

Est. 5. *Obra del menyspreu del mon en cobles*. Cansoles. Mallorca. 1540. Portada

Est. 6. *Libro del Arte de las Comadres*. Cansoles. Mallorca. 1541. Portada

Est. 7. *Lectionarium Sanctorale*. Joan Rosembach. Montserrat. 1524. Portada

Est. 8. *Libell pera les laors del glorios sant Joseph dela Mare de Deu* [Cansoles. Palma. 1561-1572]

Est. 9. ESCOBAR, Andrés. *Arte de Confesar*. Estanislao Polono. [Sevilla]. 1500. Colofó

Est. 10. *Obra del menyspreu del mon en cobles*. Cansoles. Mallorca. 1540. Il·lustració

Est. 11. SAN PEDRO (Diego de). *Càrcel de Amor*. Joan Rosembach. Barcelona. 1493. Il·lustració

Est. 12. *Obra del menyspreu del mon en cobles*. Cansoles. Mallorca. 1540. Colofó

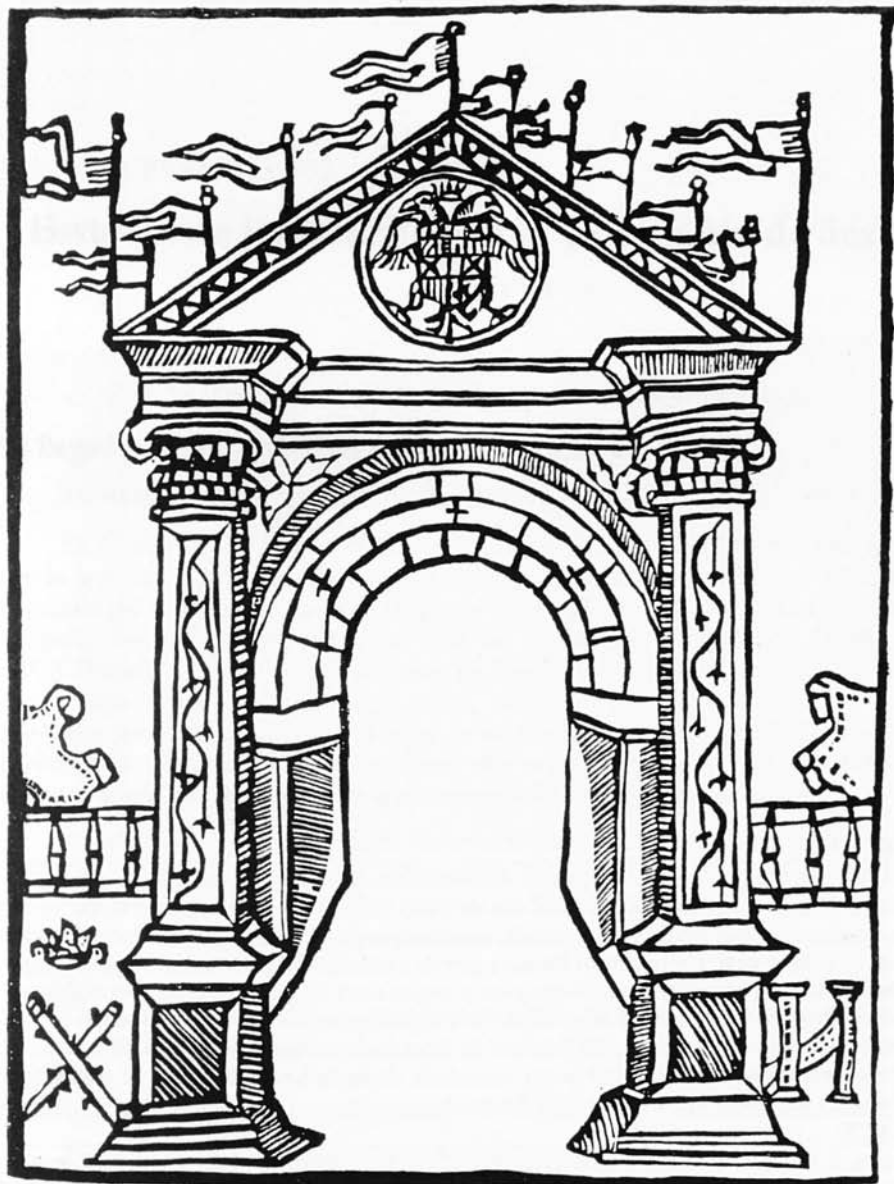
Est. 13. *Missale Mixtum*. Arnao Guillén de Brocar. Navarra. [1498-1500]. Il·lustració

Est. 14. Xilografia que il·lustra un imprès publicat per Gabriel Guasp. Palma. 1621.

Est. 15. SAN PEDRO (Diego de). *Càrcel de Amor*. Joan Rosembach. Barcelona. 1493. Il·lustració

Est. 16. ODÓN, Joan. *Llibre de la Benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques*. Cansoles. Mallorca. 1542. "Arco del cabildo catedralicio"

RESUM

A Mallorca hem d'esperar l'impressor Hernando Cansoles i Villarroel, qui va instal·lar la segona impremta de l'illa, en funcionament des de 1540 fins a 1601 aproximadament, per trobar edicions ricament ornamentades amb gravats. En aquesta època l'art del gravat estava supeditat a les necessitats de la impremta, i normalment formava part de l'utilatge del taller. D'aquesta manera, els gravats habitualment s'intercanviaven, es copiaven o venien entre els diferents establiments d'aquest tipus. Així mateix era molt habitual la mobilitat dels impressors mateixos. És per això que trobam els mateixos gravats o molt similars en edicions de llocs molt distants. De fet, Cansoles, i d'això tracta precisament aquest escrit, per il·lustrar la majoria de les seves publicacions va reutilitzar o copiar matrius xilogràfiques procedents de la Península.

ABSTRACT

In Mallorca, it was not until the printer Hernando Cansoles i Villarroel set up a second printing workshop on the island, which was operative from 1540 to about 1601, that editions richly decorated with engravings could be found. During this period, engraving, as an art, was conditional on the needs of the printing workshop, and engraving utensils normally formed part of the workshop's equipment. Thus engravings were often exchanged, copied or sold by one workshop to another. The printers themselves often moved around. For this reason, the same or very similar engravings can be found in editions printed in very distant places. Indeed, Cansoles, and this is the subject of this paper, re-used or copied woodblocks from the mainland to illustrate many of his editions.

BSAL, 64 (2008), 133-152.

Historia de los colegios de la Compañía de Jesús en Baleares*

MIGUEL FERRER FLÓREZ

La llegada de la Compañía de Jesús a Mallorca

1 – Antecedentes

La Compañía de Jesús fundada el 27 de noviembre de 1540 por San Ignacio de Loyola tuvo una rápida expansión mundial debido a su carácter moderno y adecuado a las exigencias del condicionamiento de la Iglesia en el siglo XVI. Esta difusión alcanzó pronto a España, llegando al este peninsular con las fundaciones de Valencia (1544), Gandía (1545), Barcelona (1546) y otras ciudades de España como Alcalá, Valladolid o Zaragoza. En el largo camino que ello significaba, surgieron casi de inmediato los primeros obstáculos que se cernían sobre el ideal de su fundador conforme afirmó el santo en su autobiografía: *Después de llegar a Roma dijo a los compañeros que veía las ventanas cerradas, queriendo decir que iban a encontrar allí muchas contradicciones*,¹

La afirmación ignaciana resultó cierta en el caso de Mallorca, pues si en un principio la cosa no fue así, como se dio en la fundación del Colegio de N^a S^a de Monte-Sión, no ocurrió igual en la instauración de los colegios de San Martín en Palma y el de San Ignacio en *Pollença*, donde sí tuvieron que vencerse numerosas dificultades en sus respectivas fundaciones.

La Compañía de Jesús se estableció también en Ibiza y Menorca de una forma desigual. En Ibiza la fundación se dio en el siglo XVII siendo casi coetánea con la del Colegio de San Ignacio de *Pollença*, mientras que en Menorca fue en el siglo XIX en ambiente y circunstancias muy diferentes.

2 – La fundación del Colegio de N^a S^a de Monte-Sión

La Compañía de Jesús no tardó en instalarse en Mallorca de la que ya antes habían salido algunos mallorquines para ingresar en la orden, destacando el P. Jerónimo Nadal, íntimo y primitivo colaborador de San Ignacio, entre otros. Este hecho y el entorno familiar del P. Nadal contribuyeron grandemente a la llegada e instalación de la Compañía en

* Texto de la conferencia pronunciada el 9-XI-2007 por el autor en la Sala Arrupe del Colegio de Monte-Sión con motivo del quinto centenario del nacimiento del P. Jerónimo Nadal S.I.

¹ *Autobiografía*, 97. *Ejercicios espirituales y Autobiografía*, Bilbao, s. a..

Mallorca, al igual que la influencia de otras personas como la del prelado de la diócesis D. Diego de Arnedo, varón celoso, que consideraba un gran bien espiritual para sus feligreses el celo apostólico de los llamados *iñiguistas*, el virrey de Mallorca D. Guillermo de Rocafull y el buen sacerdote D. Juan Salvador Abrines, que luego desempeñó el cargo de calificador del Santo Oficio y fue canónigo de la catedral de Mallorca. Además los jurados de la ciudad y Reino de Mallorca se dirigieron al representante encargado de la provincia de España, solicitando la instalación de la Compañía en Mallorca *molt desitjosos de plantar plantes de homens de sancta vida y vertuosa doctrina han procurat* (los jurados) *y dar principi que vingan en lo present regne alguns dels collegiats del sant collegi dit dels iñiguistes.*²

El Colegio de Monte-Sión fue el centro más importante de toda la actividad de la Compañía en Mallorca e Ibiza. En 1561 llegaron los primeros jesuitas fundadores del Colegio de N^a S^a de Monte-Sión. Provisionalmente fueron acogidos por D. Bartolomé Caldentey y su esposa que era hermana del P. Jerónimo Nadal S.I., el gran jesuita mallorquín colaborador de San Ignacio, instalándose después en unas casas que eran propiedad del sacerdote D. Juan Abrines, hasta asentarse luego en la capilla de N^a S^a de Monte-Sión, antigua sinagoga cedida por los Jurados de la ciudad con este fin. Mediante la ayuda generosa de amigos y bienhechores adquirieron algunas casas vecinas y los medios necesarios para su instalación definitiva. Entre los grandes protectores destacaron D. Nicolás de Muntanyans, canónigo e inquisidor, los doctores Juan Abrines y Antonio Serra junto con una serie de damas, sobre todo Dª Catalina de Pachs, Dª Eleonor Berard y Dª Juana Quint.

La necesidad del ejercicio de los diversos ministerios y el desarrollo de las escuelas que tenían abiertas determinaron la construcción de una nueva iglesia, pues la primitiva capilla de N^a S^a de Monte-Sión ubicada como sabemos en la antigua sinagoga resultaba notoriamente insuficiente. Las obras de la nueva fábrica se iniciaron en 1571 gracias al impulso del Director del Colegio el P. Bartolomé Coch que fue rector de 1568 a 1573. Las obras comenzaron en seguida y en 1576 ya se pudo usar una parte de la nueva iglesia, puesto que disponía de cuatro capillas a cada lado. Fue bendecida por el obispo de Mallorca D. Juan Vich y Manrique celebrando la primera misa el canónigo Malferit.

Las actividades apostólicas de la Compañía de Jesús en Mallorca se iniciaron inmediata y prontamente después de su llegada. En 1562 el P. Matías Borrassà se encargó de la organización de la catequesis que continuó con igual entusiasmo y empeño cuando fue rector del Colegio entre 1573 y 1576.

El ejercicio de los diversos ministerios tuvo lugar en un principio en iglesias cercanas como la catedral o Santa Eulalia debido a la reducida capacidad de la Capilla de N^a S^a de Monte-Sión de la que se disponía, pero el desarrollo de esta actividad y la organización de las escuelas motivaron no sólo la construcción de la nueva iglesia, según ya se ha dicho, sino también la adquisición de casas cercanas para disponer adecuadamente las clases y los alumnos que aumentaban continuamente. Como las casas situadas al E. de la

² Citado por PEDRO BLANCO TRIAS S.J.: *El Colegio de N^a S^a de Montesión en Palma de Mallorca. Apuntes históricos*, Palma de Mallorca, 1948, 17.

iglesia eran insuficientes se dispuso la adquisición de otras ubicadas en la misma dirección y que estaban separadas por la calle de la *pelleteria* actual que se prolongaban hasta la actual calle de *Sant Alonso* (antiguo *Born de Santa Clara*). Después de dificultades y oposiciones varias fueron adquiridas construyéndose un puente con el fin de unir las dos manzanas o *illetes*, hasta que se logró suprimir esta parte de la calle de la *pelleteria*, uniendo las dos *illetes* formando un solo conjunto de edificaciones que constituyen el actual Colegio de N^a S^a de Monte-Sión.

3 – La vida del Colegio

Fundado y consolidado físicamente el nuevo colegio, éste se convirtió en el centro de la vida de la Compañía en Mallorca destacando entre todas las siguientes: actividades docentes del colegio, actuaciones apostólicas y actos religiosos, fundación y actuación de asociaciones, organización de misiones populares, intervención y ayuda espiritual y material en las calamidades públicas.

La labor docente de Colegio fue destacada, puesto que en el siglo XVII contaba con tres clases de Gramática a más de otras dos en las que se impartía los cursos de Filosofía y Teología moral (o de casos de conciencia) que en un principio estuvieron a cargo de los padres Forteza y Marimón. En la vida escolar se organizaron funciones de reparto de premios al finalizar los cursos. Se verificaban disertaciones públicas en las que se ponía de manifiesto el conocimiento alcanzado por el alumnado y también representaciones teatrales de temática religiosa que en ocasiones más solemnes tuvieron lugar en la misma iglesia, a las que acudían el obispo, las autoridades y elementos destacados de la sociedad como la nobleza. También tenían lugar estas celebraciones en ocasiones solemnes como la llegada o visita al Colegio del Obispo, o la entrada de un nuevo virrey o de un inquisidor y en acontecimientos notables como podían ser beatificaciones o canonizaciones de santos. Mención especial merecen las celebradas por la llegada de los obispos D. Alonso Lasso Sedeño, D. Baltasar de Borja y D. Juan de Santander.

Las solemnidades religiosas alcanzaron un nivel muy alto siendo notables las realizadas con motivo de la Circuncisión del Señor (1 de enero), muy celebrada por la Compañía de Jesús, la Presentación de N^a S^a (21 de noviembre), titular del Colegio, acaso las principales, entre las que tenían un carácter ordinario. También se conmemoraban las fiestas de los santos de la Compañía como San Ignacio y San Francisco Javier y hay que mencionar de un modo especial las que tuvieron lugar con motivo de su canonización en 1622, en las que participó toda la diócesis de Mallorca junto con las órdenes religiosas en ella establecidas. Fue instituida la función de las Cuarenta Horas en los días de domingo, lunes y martes de carnestolendas (1604).

La actividad apostólica fue muy intensa y el medio utilizado fueron las congregaciones marianas. En 1578 se fundó la de jóvenes que tuvo su origen en los estudiantes del Colegio y de la que era director uno de los padres profesores y en 1586 fue agregada a la Prima Primaria de Roma.³ Sus actividades se centraban en la formación

³ La Congregación llamada Prima Primaria se hallaba establecida en Roma y las otras que se fueron creando se agregaban a ella para lucrar los beneficios espirituales a ella concedidos, creándose así un vínculo de unidad entre todas.

espiritual de sus miembros y en iniciarlos en la práctica del apostolado entre enfermos, presos y personas necesitadas. En 1596 se fundó la Congregación Mariana de Caballeros por disposición del P. Visitador Lorenzo de San Juan, siendo su primer director el P. Gabriel Bolitxer y su primer prefecto D. Ramón de Verí, baylío de Mallorca en cuyo cargo le sucedió el mismo Virrey de Mallorca D. Fernando Zanoguera. Su labor apostólica se centró en la formación de sus miembros que llegaron a ser tiempo adelante más de doscientos, y en las visitas a pobres, enfermos y presos. También se fundó la Congregación Mariana de clérigos por iniciativa del Rector del Colegio Pedro Gil S.I. que a partir de 1611 fue ya una realidad. Preceptivo en ellas era la celebración del acto de congregación en un día fijo de la semana o mes y en ellas acudían los congregantes con la asiduidad oportuna.

Otros actos dignos de ser recordados fueron la inauguración del monumento sepulcral de D. Raimundo de Verí, Baylío de Mallorca y fundador del Colegio, situado en el altar mayor de la iglesia, la bendición del retablo primitivo de San Ignacio, la inauguración del campanario (1609-1610) y el final de las obras de la fachada de la iglesia (construida entre 1614 y 1683).

La Compañía de Jesús extendió a otras localidades de Mallorca su celo apostólico, en forma de predicación de misiones populares (*Alcúdia, Inca, Manacor, Artà y Montuiri*) iniciadas en el siglo XVI y continuadas en los dos siglos siguientes. También se prestó atención religiosa a través de diversos ministerios entre el personal de las flotas o armadas que recalaban en Palma como la expedición a Argel de 1601, o actos de doctrina general como el celebrado en Santa Eulalia en 1645.

La Compañía de Jesús se involucró en los problemas que acuciaban a la sociedad bien fueran actos luctuosos o situaciones que afectaban a la población. Se pueden señalar entre los primeros la celebración de las exequias para los difuntos de la familia real y entre los segundos la intervención de celosos jesuitas para alcanzar la paz entre los bandos opuestos en las luchas internas de la ciudad entre los bandos de *Canamunt* y *Canavall*, la asistencia a los condenados a la última pena, especialmente los bandoleros como fue el caso de Antonio Gibert (a) *Treufoc* en Palma y también en otras ejecuciones de diferentes localidades; la contribución entre los los bandos que alteraban profundamente la seguridad ciudadana como sucedió en *Valldemossa*. También su ayuda fue notable y activa en la organización de rogativas en las épocas de grandes sequías como la de 1650, o su prestación de servicios desinteresada y ejemplar en la epidemia de la peste en 1652 que causó la muerte a unas 20.000 víctimas⁴ en la que murieron ejemplarmente varios jesuitas.⁵

⁴ La población de Mallorca en esta fecha es desconocida, pero afectó a muchos de sus habitantes al comprobar el escaso crecimiento que experimentó a lo largo de la centuria. Véanse los datos siguientes:

Población en 1591:	Mallorca:	73.653
	Palma:	23.161
Población en 1750:	Mallorca:	119.620
	Palma:	33.121

⁴ Los padres Antonio Vadell, Nicolás Berga, Juan Bta. Escardó, Francisco Bestard y el hermano escolar Vicente Miguel.

La extensión de la labor de la Compañía en Mallorca

La actividad apostólica de la Compañía de Jesús en nuestra isla fue tan eficaz en la siembra de la semilla evangelizadora que determinadas personas influyentes y de buena posición, decidieron impulsar y extender esta benéfica actuación promoviendo la creación de otros dos colegios: uno en Palma, el de San Martín, y otro en *Pollença* dedicado a San Ignacio. Ambas fundaciones tuvieron lugar después de vencer numerosas dificultades y prejuicios, que fueron vencidos tras actuaciones constantes de los hombres que tenían altos ideales de la expansión del ideal cristiano, pero costó mucho que determinados elementos, incluso eclesiásticos, comprendieran y a su vez fueran capaces de asumir las necesidades que crea la continua evangelización de la sociedad.

I – Mallorca

I.1 - El Colegio de San Martín en Palma

El inicio de la creación de este nuevo colegio debe situarse en 1627 cuando el noble caballero D. Miguel Simonet otorgó testamento a favor de su hermana Catalina Simonet casada con D. Pedro Antonio San Martín. En el mencionado testamento se establecieron varios legados entre ellos uno de 10.000 libras mallorquinas para fundar una segunda casa de la Compañía de Jesús en Palma. Después de varias gestiones, en 1630 se pudo empezar la fundación del nuevo colegio que obtuvo la licencia definitiva el 27-XII-1631, otorgada por el Dr. D. Juan Bautista Ça-forteza, canónigo y sacrista, Vicario General y Oficial sede Vacante. Su concesión provocó el recelo del resto de las órdenes religiosas, pues según la opinión de algunos, la autorización para el establecimiento de regulares exigía escuchar el parecer del resto de las órdenes religiosas de la localidad. El tal requisito, en realidad, no era necesario, puesto que la Compañía tenía el privilegio de la exención del mismo.

El emplazamiento del nuevo colegio fue escogido en un solar cercano al llamado *Hort d'en Moranta* que había pertenecido a la Compañía de Jesús entre las parroquias de Santa Cruz y San Jaime. La nueva comunidad la integraron cuatro religiosos, es a saber, el P. Onofre Ripoll, que actuó de superior, y el P. Gabriel Domínguez, junto con los hermanos coadjutores Miguel Serra y Miguel Ginart instalándose en unas casas que habían sido la antigua posada de los religiosos cartujos de Jesús Nazareno de *Valldemossa*, y que ahora pertenecían al ciudadano Juanot Mut. En la planta baja se dispuso una capilla donde celebró la primera misa el P. Onofre Serra, Rector del Colegio de N^a S^a de Monte-Sión.

En seguida surgió con gran pasión y vehemencia la oposición al establecimiento del nuevo colegio. Las primera protestas se iniciaron en la comunidad de Clérigos de la parroquia de Santa Cruz junto con los padres de Santo Domingo y al no lograr su primer objetivo, que era el cierre del nuevo colegio sacando previamente el Santísimo Sacramento y proceder a la profanación de la capilla,⁶ acudieron a los Jurados de Mallorca para que se unieran a la moción contra el nuevo colegio, como lo hicieron también las parroquias de Santa Eulalia, San Jaime y San Nicolás, absteniéndose la de San Miguel, así como se urgió a que el resto de las órdenes religiosas apoyara la moción como efectivamente hicieron.

⁶ Es decir, la destrucción de la capilla como tal.

Reunidos todos estos elementos en el Convento de Santo Domingo acordaron enviar dos representantes – Fr. Benito Ferrer O. P. y Fr. Ribot O. F. M. - para dar curso a la protesta. El P. Onofre Ripoll S.I. visitó a los Jurados con el fin de darles las oportunas explicaciones respecto a no haberles comunicado la nueva fundación,⁷ pero la influencia del procurador de Santa Cruz Miguel Juan Sales pudo más que los firmantes del manifiesto a favor de la Compañía realizado a instancias del mismo *Gran i General Consell* y de esta forma Miguel Juan Sales logró elaborar una proposición a la que se unieron los conventos de dominicos, carmelitas, agustinos, franciscanos, trinitarios, mercedarios y mínimos que inclinaron al *Gran i general Consell* a favor de la supresión del nuevo colegio. Únicamente faltaba presionar al Cabildo de la Catedral que estaba de su parte, para lograr que el Vicario General Sede Vacante revocara su primera decisión, convirtiéndose por esta circunstancias en el peor enemigo de la Compañía.

Las luchas y contrariedades se encresparon mucho más al designar al P. Onofre Ripoll Juez conservador al Dr. José Sánchez, canónigo de la Catedral, que aceptó el cargo, pues no se fiaba de la actitud del Vicario General el cual amenazó al juez conservador con la excomunión. Al no levantar este último las censuras verificadas al Vicario General, éste le excomulgó lo que motivó nuevas censuras que se repitieron por ambas partes. La luchas se extendieron al elemento seglar al producirse actos hostiles entre caballeros de los dos bandos que obligaron a la intervención del Virrey con el fin de sosegar los ánimos.

Mientras se daban estos acontecimientos y el Virrey intentaba la pacificación de ambas facciones, el Vicario General ordenó al Fiscal de la Curia Eclesiástica convocase a numerosos clérigos para que una vez armados, a manera de soldados al mando del Deán Nadal,⁸ se dirigieran a la casa de D. Pedro Antonio de San Martín con el encargo de hacerse con el P. Onofre Ripoll S. I. Rector del nuevo Colegio de San Martín. Al no encontrarle acudieron al Colegio de N^a S^a de Monte-Sión donde le apresaron en medio de múltiples vejaciones que también sufrió el hermano estudiante Ignacio Viu, aragonés, que quiso acompañarle. Al Juez Conservador se le dio por prisión un aposento en el Palacio Episcopal, mientras que el P. Onofre Ripoll era encerrado en la prisión o mazmorra de la Curia Eclesiástica. La intervención del Virrey obligó a la liberación del canónigo Sánchez y del P. Onofre Ripoll S.I. Por otra parte, el Rector de Monte-Sión intentó salir hacia Valencia en una flota inglesa que debía salir de *Alcúdia*, con el fin de acudir a la Congregación Provincial, pero el capitán que era protestante en manera alguna quiso admitir un jesuita en sus naves como pasajero. La barca que condujo al P. Sierra hasta la nave casi naufragó. Dice el cronista: *Es gran gloria de la Compañía que le aborrezcan tanto los que aborrecen al Vicario de Cristo y a la Iglesia, porque es señal que son sus hijos contrarios a su proceder.*⁹

El Vicario General continuó en su actitud y el 25 de febrero pronunció la sentencia anulando la licencia que había dado para la fundación y ordenó sacar el Santísimo

⁷ De hecho, un delegado suyo y el P. Antonio Custurer – hermano del lulista Jaime Custurer –lo habían puesto en conocimiento de algunos de los Jurados.

⁸ El Deán Nadal era sobrino del P. Jerónimo Nadal S. I., el gran colaborador de san Ignacio.

⁹ *Historia del Colegio de San Martín*. Libro 1º. Cap. VI. Fol. 29 a.

Sacramento de la iglesia procediéndose al cierre del colegio. Es muy curiosa la relación que hace el cronista de lo sucedido por lo que la transcribimos a continuación:¹⁰

*Nada de esto bastó para detener al Vicario General y así el día primero de marzo a las cuatro poco más o menos de la tarde, acompañado de cuatro canónigos y muchos clérigos de los valentones de la ciudad se fue al colegio de San Martín y tocando a la portería les abrió el hermano Miguel Sierra. Pidió el Vicario General por donde se entraba en la iglesia y el hermano le mostró la puerta por donde desde la casa se entraba; pidió que abriese la puerta y hizolo también el Hermano; pidió después la llave del sagrario y bajola el Padre Alzamora que entonces se hallaba allí. En esto comenzó a repicar como grande fiesta la Parroquia de Santa Cruz y toda la ciudad entendió luego que era para celebrar su victoria; al son de la campana salió una procesión de clérigos de dicha iglesia con su tálamo, o palio, y al pronto que el Vicario General tomó la llave, la procesión entró por la iglesia de San Martín; reconoció un sacerdote el sagrario para ver si estaba el Sacramento, y hallándolo volvió a cerrar. Dijo entonces el Vicario General al Padre Alzamora: **Padre aquí venimos para sacar el Santísimo por justas causas y razones.** Respondió el Padre Alzamora: **Ya sabe V. merced que este lugar es esento (sic) y tie[ne] su[s] privilegios pontificios; no sé como puede V. Merced hacer esto, y así yo protesto delante de todos estos señores.** Respondioles el Vicario General y el canónigo Llull, que muy enhorabuena y que ya lo sabían; tornaron al sagrario que era una caja de terciopelo, a modo de las que se ponen en los monumentos,¹¹ y era de un tamaño que un buen hombre con facilidad la podía llevar; dentro de ella había un cáliz ancho a lo antiguo para servir de globo para la reserva, cubierto con purificador, patena y sobre cáliz, y se lo llevaron en procesión diciendo el **Te Deum**. Llevaron las astas del palio D. Gerónimo Salas, un hijo suyo, y Juan Odón Fuster, del hábito de Calatrava. Quisieron hacer una larga procesión para una fiesta, pero no se dio lugar a ella, o bien por la autoridad del Vicario General o de alguna otra persona y así se fueron derecho a la Parroquia, que no volvió ninguna de las cosas que se llevó, sino unos candeleros. Con dos que quedaron en el altar salieron el Padre Alzamora y el Hermano Sierra acompañando al Santísimo Sacramento hasta la puerta. Bien se temió el Vicario General no hacer esto tan a su salvo como lo hizo, y así trajo gran familia de clérigos con pistolas, puñales*

¹⁰ Para comprender los desafueros que se cometieron y que aquí se narran, hay que situarse en el ambiente del siglo XVII, teniendo en cuenta la orientación cerrada que se tenía de la organización de la Iglesia y de un conflicto de jurisdicciones que atendían más a cuestiones jurídicas en un ambiente autoritario, y ajeno a la verdadera libertad y misión apostólica de la Iglesia. Tampoco se ha de olvidar la deficiente formación del clero y el grado muy bajo de promoción del pueblo.

¹¹ Se refiere a la capilla especial que se preparaba el Jueves Santo con un sagrario para depositar en él las sagradas formas que era consumidas en la celebración litúrgica del Viernes Santo.

y terciados,¹² pero no debía el Vicario General temerse de la Compañía, pues jamás le hizo armas. Ni aún un Alguacil Real, que estaba en San Martín, presente a todas estas acciones, hizo más que protestar al Vicario General y a todos los demás que aquella casa e iglesia tenía seguro y salvaguardia Real y de las penas que había para quien las quebrantaba. A lo que respondió el Vicario General, que tenía las Armas Reales sobre su cabeza y que ni pensaba agraviarlas en lo que hacía. En todo este tiempo y por largo rato no cesaron de repicar las campanas de Santa Cruz como en las mayores fiestas.

Apenas habían sacado el Santísimo Sacramento cuando el Vicario General, que con los canónigos se quedó allí, preguntó al Padre Alzamora si había en casa *ateresos o mitjans* para tapiar,¹³ respondió el Padre que no los había y era así. **Bien está**, dijo, y añadió: **Pues, Padre todo esto se ha de deshacer, señalando el altar**. Comenzaron, luego el Padre Alzamora y el Hermano Sierra a quitar los manteles y a entrarlos en casa; como habían acudido muchos clérigos y frailes a ver este suceso, les pidió el Vicario General que ayudasen. Fue cosa espantosa ver este espectáculo, pues todos con grande furia y como abejas irritadas embistieron como si fuera mezquita de moros, quitando cuadros, el retablo de San Martín, cortinas y dosel y entre ellos un clérigo llamado Mossén Grau, que en otro tiempo se mostró muy a favor de esta obra, ya mudado de parecer, iba muy listo deshaciéndola, y aun preguntaba si habían de llevarse las cosas de aquella iglesia por despojos como si fuera saco de enemigos. Entre muchísimos frailes de todas las órdenes que acudieron a la obra, salieron hasta seis legos de San Francisco y de Santo Domingo y sacaron de debajo de los hábitos unos picos que acá llaman *tallants*¹⁴ porque con ellos cortan las piedras de los edificios; comenzaron a hacer increíble estrago en aquella iglesia. Subiose un fraile lego francisco, llamado Fray Diego, al púlpito, que era de tabique y le dio dos golpes con tal aire que lo echó a tierra; después armetiendo la pila de agua bendita la hizo pedazos. Los dominicos embistieron a los confesionarios, y hicieron pedazos sus puertas, que eran nuevas, y los rayos de dentro y sus ventanicas, arrancando los hierros y cerrojos que podían y llevándose los. Era de admirar como los franciscos, atándose al cuello unos orillos¹⁵ se alzaban las mangas y con los cordones se levantaban las capas para que no les embarazasen al profanar la iglesia; buen imitación de su Seráfico Padre, a quien

¹² El terciado era una espada corta de hoja ancha.

¹³ La primera palabra en cursiva es de grafía difícil de interpretar y no se ve claro a qué se refiere. La segunda es el término catalán equivalente a sillar.

¹⁴ El *tallant* era una clase de pica para machacar la piedra y consistía en dos cortes que formaban una sola pieza y estaba unida por un tubo de hierro donde se colocaba el mango.

¹⁵ El orillo según el DRAE (artº orillo. T. II. P. 1487. Ed. 21ª. 1992), es la orilla del paño o tejido, en un hilo muy basto y de uno o más colores.

pintan comunmente reedificándola y reparándola. Estando en esta tenía ya apcebido Mossén Miguel Juan Sala todo lo necesario para tapiar las puertas, lo cual hicieron dichos frailes franciscos que sabían bien el oficio de albañiles, sirviendo de peones que traían el pertrecho de yeso y piedras de otros tantos dominicos y entre ellos algunas mugeravillas (sic) ruines y de mala fama, de que no hay pequeña cojida (sic) por estos barrios. Finalmente, tapiaron las puertas, picaron y descortezaron las paredes, quitaron la lámpara y se llevaron su cuerdas y las de las ventanas, derribaron unas celosías que había en una tribuna, obrando todo esto con tal furia y saña, que el Vicario General por no poderles ir a la mano, se salía a veces a un corral que había al lado de la Iglesia, apesarado quizás de tanto exceso. Entre éstas llegó el Padre Ripoll, que había salido de casa para un negocio, hizo protesto y dio copia de él al Vicario General estando presente un notario. Subieron después a lo alto de la casa y quitaron de su puesto dos campanas, una grande y otra pequeña, con la que se tocaba a misa y también la de la portería. Cuando estuvo todo acabado dijo el Vicario General al Padre Ripoll, que pues sabía que los religiosos no pueden estar fuera de sus monasterios, y estando ya todo profanado, se salieron de aquella casa y se volvieron a Montesión. Con esto se fue el Vicario General dejando allí aun los frailes que iban acabando su jornal de valde. Hallose a esta función presente el Alguacil Real, a quien perdieron el respeto algunos clérigos por irles a la mano en el mal tratamiento de las alhajas.¹⁶

Demolido el colegio no cesaron las oposiciones y censuras entre el Virrey, que consideraba se habían hecho desacatos a la autoridad real protectora en cierta forma del colegio, y el Vicario General que continuó en su política de censuras, adquiriendo tal violencia que alcanzaron a la Audiencia hasta que se llegó a un acuerdo general en medio de fuertes censuras a la Compañía de Jesús de unas proporciones tales como muestra el siguiente testimonio:¹⁷

Pero no se puede aquí omitir lo que sufrió la Compañía en esta Ciudad de Mallorca, por ocasión de estos procedimientos. Atizaron el fuego los frailes, principalmente los franciscos, los cuales en cuantas casas entraban, y en cuantas conversaciones se hallaban decían mil males de la Compañía y entre ellos lo hizo con terrible pasión uno llamado Fray Cogullada. Ya no contentaban con habernos tratado del modo referido en San Martín, sino que blasonaban habían de hacer lo mismo del Colegio de Montesión, para sacarnos de una vez de Mallorca. Si íbamos por la calle nos graznaban como cuervos, si íbamos a la Curia Eclesiástica nos hacían mil befas, llamándonos a veces ladrones, capeadores y revolvedores del pueblo; y esto con tanta

¹⁶ *Historia del Colegio de San Martín.* Cap. 7. Fol. 30 – 35. Ms. Archivo del Colegio de N^o S^o de Montesión de la Compañía de Jesús. Palma de Mallorca.

¹⁷ Téngase en cuenta la advertencia que aparece en la nota 10 del presente estudio.

*pasión que hubo frailes que dijo que si nosotros salíamos con este pleito en Madrid, o en Roma, él se desesperaría y entraría a matar tres o cuatro jesuitas. Un clérigo dijo que si supiese había de ir al infierno si no se confesaba aunque no hubiese otros con quien confesarse, se iría de buena gana al Infierno, y no se le daría nada de perder el cielo por no ser absuelto de jesuita. Echaban fama que tenía ya presos la Inquisición, unas veces ocho, otras veces seis, y otras veces cuatro, y esto lo afirmaban con tanta certidumbre, que venían caballeros devotos de la Compañía muy a deshora alterados, a saber si era verdad. Levantábanse mil falsos testimonios tan claros, que a vista de ojo se descubría la mentira, y con todo eso lo afirmaban sin correrse. Yendo el Padre Onofre Serra, Rector de Montesión, a un luto para dar el pésame de un difunto, vinieron los frailes franciscos a cantar un responso, y viendo al Padre Rector, un fraile, que según las señas era Fray Cogullada, dijo: **No tiene vergüenza aún esta canalla de estar en Mallorca;** y dijolo tan alto que lo pudo oír muy bien el Padre y muchos otros que se hallaban en el luto (duelo). Predicando Fray Pedro Costa, portugués, de san Francisco, el día de la Navecilla de la Catedral, dijo: que no era mucho que la Iglesia hubiese sido perseguida de los quietiles, herejes, y otros infieles; pero que si lo era que ahora lo fuera de sus hijos propios, añadiendo otras palabras muy a propósito para encender el fuego contra la Compañía y Real Consejo. Publicaron del Regente que se había vuelto loco, siendo así que lo veían cada día dar audiencia, bueno y sano de juicio. Del Abogado Fiscal dijeron que se había dejado ahogar de equinencia (angina) y que había sido menester sangrarle muchas veces, por que (porque) no podía pasar bocado, afirmando todo esto como si fuera evangelio, siendo la verdad que estuvo siempre bonísimo y nunca le sangraron. En el Colegio de Montesión decían que estábamos partidos en dos bandos; y un día avisaron muy de mañana a un cirujano llamado Miralles, a quien llamaban de (desde) Montesión para curar un herido, y vino el buen hombre corriendo por que (porque) le habían dicho que había cuatro o seis jesuitas que se ahogaban, y así que fuese presto a sangrarles, siendo así que no había ningún sujeto indispuerto en casa. En fin fue esta persecución semejante a la que en Zaragoza sufrió la Compañía en la fundación de aquel Colegio, y casi por los mismos pasos de adversidad, pasó ésta de San Martín; pero serenose algún día el cielo, volvió Dios por su causa, y fundó segunda vez la Compañía¹⁸*

A pesar de todo ello se logró una segunda fundación en medio de grandes dificultades. Tuvo lugar el 29 de abril de 1647 mediante un breve pontificio del papa Inocencio X dirigido al obispo de Mallorca Fr. Tomás de Rocamora quien accedió a la fundación, aunque enemigos de este restablecimiento del Colegio intentaron anularlo acudiendo al Obispo y al Cabildo. Este último envió un dominico – el P. Seguí – al Nuncio

¹⁸ *Historia del Colegio San Martín*. Libro 1º. Cap. 10, ff. 47-49.

para que revocara la fundación. También resultaron ineficaces las gestiones efectuadas en este sentido por el Rector de Santa Cruz, la Cofradía de San Jorge y aún las del Consejo General del Reino.

El Colegio inició sus actividades apostólicas instalándose en una casa que se había adquirido junto al *Hort d'en Moranta* y en tiempo del segundo rector del Colegio – P. Pedro Antonio Cererols – se amplió la iglesia con parte del solar del colegio y fue bendecida después de nuevos arreglos en 1657, sin embargo sucesivas dificultades (construcción de un cuartel en un solar cercano, movimientos de tierra por el paso continuo de corrientes de aguas entre otras), determinaron la búsqueda de un lugar más cercano al centro de la ciudad. En efecto, en tiempos del P. Juan Bautista Pujals, vigésimo rector del Colegio se efectuó el traslado quedando instalada en lo que hoy es la iglesia de los Misioneros de los Sagrados Corazones en la actual calle de *Sant Gaietà*, no sin la oposición de los Padres Misioneros de San Francisco de Paula que al final cedieron dando su consentimiento.

Las actividades apostólicas del Colegio de San Martín fueron las propias de la Compañía, cultos religiosos, misiones populares, ejercicios espirituales, colaboración con las actividades generales de la vida religiosa de la diócesis, desinteresada ayuda en las calamidades públicas (contagios de la peste de 1652, por ejemplo), intervención mediadora en pleitos y conflictos entre familias además de otras varias.

Los padres del colegio intervinieron en misiones populares como la se dio en *Montuiri* donde se encontraban bienes rústicos que formaban parte del patrimonio del colegio. En la ciudad fueron constantes las ayudas en el ejercicio de los diversos ministerios en las parroquias de San Jaime y Santa Cruz. Se predicó y extendió la práctica de los ejercicios espirituales, especialmente en los conventos de monjas de clausura como en el de la Consolación donde se celebraron por primera vez y continuaron en años sucesivos, o en las monjas de la Piedad. En la misma iglesia de San Martín se inició la devoción del ejercicio de la Buena Muerte conocido también con el nombre de Corona de las Cinco Llagas que se practicaba en las tardes de los domingos y fiestas. Un ejercicio nuevo fue la introducción del sermón el viernes de pasión con la práctica de la devoción a la Virgen de los Dolores. También fue muy popular el novenario de San Francisco Javier que tanto cuidó la Compañía de extender a toda Mallorca. En el año 1741 se predicó en la iglesia de las Madres Capuchinas el novenario de la Expectación al que acudió un extraordinario concurso de gente.

La ayuda en las calamidades públicas fue notable. En 1652 asistieron los padres del colegio a los numerosos enfermos víctimas de una gran epidemia e igual hicieron en la de 1750 donde murieron víctimas del contagio tres jesuitas del colegio. La ayuda a la buena muerte de los condenados fue objeto de su atención en especial la de un soldado del Regimiento de León que se resistía a aceptar la muerte con la fe cristiana.

En otro orden de actividades en el año 1736 abrieron escuela para niños y enseñarles las primeras letras, con lo cual se facilitaba la entrada posterior en el aula de Gramática del Colegio de Monte-Sión

El Colegio recibió numerosas donaciones en alhajas, ornamentos y toda clase de objetos de culto sagrado. Albergó en su iglesia los restos mortales de sus fundadores y otros benefactores; por otra parte una cuidada administración de bienes y limosnas dio lugar a la formación de un patrimonio importante del que formaban parte los predios *Son Company* y *Son Boyvas*, ambos en *Montuiri*, *Son Perera* (Palma) y *Fangar* (*Campanet*) y *Vinromà*, cuyas rentas posibilitaron una extensa gama de actividades de orden apostólico y formativo.

Un hecho singular que trastornó temporalmente la vida del colegio fue la obligada salida el 7 de octubre de 1707 del P. Rector del colegio junto con otros jesuitas por ser fieles a Felipe V. Pasaron a Italia y a través de Francia llegaron a España instalándose en colegios y residencias existentes en los territorios fieles al rey Felipe V.

1.2 – El Colegio de San Ignacio de *Pollença*

Los vientos favorables que permitieron la pacífica fundación del Colegio de N^a S^a de Monte-Sión no fueron de esta misma naturaleza para la erección del Colegio de San Martín, como se ha visto, e igual o más encrespada oposición supuso la dotación y origen del Colegio de San Ignacio en la villa de *Pollença*.

El colegio en cuestión fue fundado el 19 de junio de 1686, gracias al rico legado de bienes que el P. Hugo Núñez de Berard cedió a la Compañía de Jesús con este fin. El P. Berard había nacido en Mallorca el 7 de julio de 1613 y era hijo de D. Pedro Núñez y Berard y de Dª Catalina Oms y San Juan. Perdió pronto a sus padres encargándose de su tutela el Dr. Juan Llorca, canónigo de la sede catedralicia de Mallorca. Hugo Núñez se educó en las aulas del Colegio de Monte-Sión, donde se distinguió por sus virtudes y su provechosa dedicación a las letras. Allí se le despertó su vocación para entrar en la Compañía de Jesús y así lo hizo empezando el noviciado en Tarragona el 22 de octubre de 1626. Estudió Filosofía en Gerona y Teología en Gandía. Concluyó sus estudios haciendo la tercera probación en Valencia y luego es destinado a Mallorca con el fin de poder emitir el cuarto voto (especial obediencia al Sumo Pontífice). Hace donación de sus bienes cuantiosos a la Compañía de Jesús, con la excepción de algunos legados que otorga a sus parientes.

Los superiores de la Compañía decidieron fundar el nuevo colegio en *Pollença* y para ello se contó con la venia del Virrey D. Manuel de Semanat y de Lanuza y del Arzobispo- Obispo de Mallorca D. Pedro de Alagón junto con D. Juan Cerdà Fanals, Jurado mayor y otros elementos representativos de la localidad. Pronto, sin embargo, se suscitaron los recelos y fue portador de ellos el P. Fr. Domingo Thomàs Riera, Superior del Colegio de N^a S^a del Rosario de la Orden de Predicadores sito en *Pollença*. Su pasión en contra de la nueva fundación le movió a buscar otros adictos a esta actitud y entre ellos sobresalió la figura de D. Gabriel Martorell, beneficiado de la Catedral de Mallorca, hábil predicador y hombre de gran influencia en *Pollença* por la importancia y poder de su casa. Moviéronse los amigos de la Compañía a su favor y así el Jurado Mayor Juan Cerdà Fanals insistió ante el Virrey y ante el Baylío de la Orden de San Juan de Jerusalén, a través de Fr. Bartolomé Coll y del propio obispo de la diócesis.

No obstante, los dominicos y a su frente el Fr. Tomás Riera ofrecieron al Consejo de *Pollença* el realizar las atenciones asistenciales y de otros órdenes que prometían los

jesuitas con su pretendida fundación. Ante esta nueva situación el P. Rector del Colegio de N^{ra} S^a de Monte-Sión acudió al Virrey buscando su protección. A su vez los opositores a la creación del nuevo Colegio se dirigieron al Tribunal Eclesiástico donde hicieron manifiesta su protesta, actuación que fue precedida de numerosas reuniones para estudiar la forma adecuada de encauzar su actuación. El P. Rector de Monte-Sión refutó toda la argumentación presentada, al tiempo que el Virrey intervino para apoyar la objetividad de la causa. Al final se dio la sentencia que fue favorable para la erección del nuevo colegio de la Compañía.

A pesar de todo ello y del resultado favorable a la fundación, Fr. Tomás Riera presentó una apelación lo que motivó que el Obispo no autorizara el seguir adelante en la creación del colegio. La Compañía de Jesús intentó poner en acción algunos medios para que los dominicos desistieran en su actitud y así se escribió por el P. Gabriel Ferragut S.I. al P. Fr. Antonio Pons, Prior del Convento de Palma, que era Calificador del Santo Oficio y Examinador Sinodal del obispado de Mallorca, quien contestó que intentaría disuadir a los dominicos que se oponían a la fundación y que él disentía de la oposición de los padres predicadores a la fundación del colegio ya que la consideraba beneficiosa para el pueblo de *Pollença*. También el P. José Escrig, Rector del Colegio de Monte-Sión, se dirigió al P. Provincial de la Orden de Predicadores que era amigo suyo, pero nada se logró, porque, al parecer, se falsearon las respuestas que se habían solicitado. La Compañía se valió también del Dr. Jaime Llorens, abogado de gran fama y valer y que luego fue canónigo de la catedral de Mallorca, para que Fr. Tomás Riera desistiera de la apelación. Pero éste se negó, alegando que el Capítulo Provincial de la Orden le había dado instrucciones en el sentido de impedir la fundación *y que no estaba en su mano el obrar en esta materia sin seguir el parecer de los mayores.*¹⁹

Llegada la cuestión a tales extremos se acudió a Roma por ambas partes, habiéndolo puesto en manos de la Curia Romana por parte de la Compañía, pero en un encuentro privado entre el P. General Tirso González S. I. y el General de la Orden de los Predicadores, solicitó el primero a este último que impusiese su autoridad cosa que hizo, desistiéndose así de la apelación. Así el P. General de los Dominicos envió una carta abierta al P. General de la Compañía para que la remitiese al P. Rector del Colegio de Monte-Sión y éste a su vez al P. Prior del Convento del Rosario de *Pollença*. La carta era del tenor siguiente:

Padre Prior de nuestro Convento del Rosario de Pollença. Reverendo Padre Prior. El Reverendísimo Padre General de la religión de la Compañía de Jesús me a significado, que abiendo obtenido licencia de su Majestad y aprobación del Ordinario para fundar un colegio en esta villa V^{ra} Paternidad y la Comunidad de este Convento an echo oposición a esta fundación, moviendo pleyto en los Tribunales con repetidas contradicciones, asta passar a interponer

¹⁹ *Historia del colegio de nuestro padre San Ignacio de Loyola de la Compañía de Jesús fundado en la villa de Pollença del Reyno de Mallorca a 19 de junio anno 1688.* Biblioteca del Estado. Mallorca. Ms. 23. Libro 1°. Cap. 10. Además hay una transcripción con introducción y notas por MIGUEL FERRER FLÓREZ: *BSAL*, 59-61, 2003, 2004 y 2005.

apelación de la sentencia favorable, que obtuvo la Compañía de Jesús. Passando esto assí, me es preciso significar a V. R y a toda esta santa comunidad, con quanto desagrado, dolor y sentimiento, e recibido de un echo bien extraño a la religión de los Predicadores, que por tantos títulos la tiene de amar, venerar y asistir a esta santísima religión de la Compañía de Jesús, en toda ocasión de mantener en la paz y concordia propia de nuestro estado y conforme a nuestras leyes, de no dar con semejante acción motivo de escándalo al pueblo, que sin menoscabo de nuestro crédito, notará la falta de caridad, y unión religiosa con tan venerable religión. En fuersa de tan graves motivos, ordeno a V^o Reverencia, que vista ésta, sin dilación alguna, se desista totalmente del pleyto y passe a todos los buenos oficios que conducir puedan, en orden a facilitar la fundación que pretenden; y juntamente vaya a visitar los padres de la Compañía de Jesús y aga las mismas expresiones de afecto, que a los religiosos de nuestra Orden. Y de haber executado assí, como lo fio de su selo y prudencia, me participará puntual noticia en la primera ocasión. Doyle mi bendición pidiéndole sus oraciones para mí y mis compañeros. Roma y marzo de 1688.

Omnium in Domino

*Frater Antonius Cloche Mag. Ordinis.*²⁰

1.2.1 – Instalación del nuevo colegio

Decidida la fundación y disipados los temores y obstáculos que se opusieron a ella, se procedió a su instalación. Para ello, el 14 de julio de 1688, se adquirió una casa que pertenecía a D. Cristóbal Bosch y en ella se instaló la nueva comunidad constituida por los padres Jorge Fortuny S.I., Antonio Mas S. I., Antonio Garriga S.I. y los hermanos Gregorio Andreu y Jaime Poquet. Se dispuso en una sala una capilla reducida y se iniciaron las actividades apostólicas. Pronto el concurso de la gente se hizo tan copioso que se hicieron gestiones con los Jurados de *Pollença* para usar la iglesia de San Jorge y los jurados decidieron cederla para el nuevo colegio y así vino a ser adscrita al mencionado Colegio de San Ignacio.

No obstante el incremento de los ministerios, el culto religioso y la ubicación de las aulas donde se verificaba la docencia, decidieron a los jesuitas a edificar unas nuevas instalaciones capaces de absorber las actividades religiosas y docentes y para ello se decidió adquirir un solar por 59 libras en la ladera del Monte Calvario.²¹ El desarrollo de las actividades, según se verá, fueron en aumento y en este proceso hubo que lamentar la muerte del P. Hugo Berard S.I. (1694) después de 81 años de religión y 43 de profesión de

²⁰ *Historia del colegio de nuestro padre San Ignacio de Loyola de la Compañía de Jesús fundado en la villa de Pollemça del Reyno de Mallorca a 19 de junio anno 1688* Libro 1° Cap. 10. Biblioteca del Estado. Ms. 23. Hay una transcripción moderna: *BSAL*, 59-61, 2003, 2004 y 2005.

²¹ El Monte Calvario, llamado así por la ermita que en su cima se encuentra, está en el mismo centro de la villa de *Pollença*.

cuatro votos. Fue hombre de gran virtud, vida marcada por la penitencia y el deseo de servicio al Señor que fue constante en toda su vida.

Las obras de construcción de la nueva iglesia y colegio continuaron a buen ritmo y culminaron con la bendición de la nueva iglesia el 1 de octubre de 1738. En años posteriores, sobre todo entre 1745 y 1764, se dotó a la nueva iglesia de los elementos necesarios para el culto, que no es posible enumerar aquí porque es muy larga su relación, y por otra parte se continuó con el cuidado necesario la explotación de la heredad de *Son Bruy* que culminó con la construcción de la nueva casa el 7 de enero de 1747 dedicada a los estudiantes. Además el colegio contó con un notable patrimonio de fincas rurales situado en *Manacor* (*La Torre* y otras fincas) y en *Campanet*, lo que permitió la disposición de unos efectivos reales para desarrollar la acción apostólica que en seguida relacionaremos.

1.2.2 – Ministerios

La acción apostólica de la Compañía de Jesús en *Pollença* fue muy intensa extendiéndose a los pueblos cercanos e incluso a otras localidades de la isla, a través principalmente de las misiones populares.

En lo que concierne a *Pollença* fueron notables las funciones de culto y la celebración de las beatificaciones y canonizaciones de santos de la Compañía. Una mención especial merece la propagación de la devoción a San Francisco Javier, particularmente en la celebración de la Novena de la Gracia. Esta devoción adquirió particular relieve, pues se hicieron muy famosos los favores o gracias que otorgó Dios a través de su intercesión y buen apueba de ella son algunos hechos milagrosos que se conocen y han merecido especial atención en la historia, como la salvación de un niño caído en la alberca de *s'Hort d'en Cladera*, la del niño Guillermo Colomar en circunstancias parecidas al primero, la curación extraordinaria de una pierna de Jaime Sardà de Mortitxet, la de un niño apresado en una noria en *Artà* cuya familia procedía de *Pollença* y especialmente la salvación de un hombre discapacitado caído en un pozo y que mereció una relación especial efectuada por la Comunidad de Presbíteros de *Pollença*.

La predicación y vivencia de la fe cristiana fue misión primordial de la Compañía. El fomento de la vida religiosa se puso de manifiesto en la práctica de la oración mental en reuniones los viernes que luego se extendieron a domingos y fiestas, las comuniones generales que tenían lugar en las grandes fiestas religiosas y las fiestas de la cuartas dominicas, que consistían en una función eucarística después de la misa mayor; se organizaba una pequeña procesión por el interior de la iglesia presidida por la persona que la encargaba y concluía con la bendición del Señor.

En las actividades apostólicas hay que mencionar la enseñanza de la doctrina cristiana al pueblo en general que tenía lugar los domingos y especialmente las misiones populares. Adquirieron especial relevancia las organizadas en toda Mallorca por indicación del Obispo, particularmente en *Sa Pobla* y *Campanet*. En otras ocasiones se dieron en *Muro*, en el *Pariatge*, en *Manacor*, en *Porreres* y primordialmente en *Pollença*, donde el P. Socas logró la reconciliación de los bandos rivales en medio de unos actos de penitencia pública en la que él actuó en forma destacada, ciertamente en un clima acaso de teatralidad

en la misma Iglesia, desde donde el P. Socias fue el primero en pedir perdón al pueblo por sus posibles ofensas en general y en particular a todos los habitantes de la villa.

Llama la atención el influjo que tuvo la labor de la Compañía en hechos concretos como fue la protección a un coronel refugiado por ser simplemente enemigo lo que le determinaba a esconderse de las autoridades y que la Compañía protegió de manera misericordiosa; o el ejemplo que dio a alguna personas como fue Ana Martorell de *l'Hort* que llevó una vida de gran santidad según la formación que recibió de los jesuitas y que no pudo entra en un convento de clausura como era su deseo por su enfermedad.

2 – Ibiza

En el año 1653 llegaron los primeros jesuitas a consecuencia de un protector suyo – D. Agapito Llobet - que legó todos sus bienes a la Compañía con la misión de fundar un colegio en la isla para la instrucción doctrinal y una docencia adecuada de sus habitantes.

El colegio se instaló en una casa cedida por el Ayuntamiento para hacerlo cuatro años después en una casa situada en la calle *d'en Julià*. En 1658 se construyó una iglesia y la comunidad compuesta de tres padres y tres hermanos se trasladó a un edificio de mayor capacidad situado frente al Seminario.

La Compañía se dedicó a los ministerios propios y extendió singularmente las fiestas de los santos a los que se daba un culto especial, singularmente San Javier. Contó con un patrimonio importante con dotaciones de las Universidades que ascendían a 2400 libras y en el que se contaban además fincas como *l'Heretat del Puig d'en Blanch* (1748), *Sa Barda* y *l'Heretat* de la isla de Formentera por donación de Mateo Violat. La influencia de la Compañía de Jesús fue notable como lo demuestra las alusiones existentes en la toponimia actual. Después de la expulsión sus bienes, entre los que figuraban 26 cuadros, fueron enajenados en 1794.²²

3 – Menorca²³

La entrada de la Compañía de Jesús en Menorca se hizo en una época posterior, es decir, en el siglo XIX. Duró tan sólo 6 años (1876-1882) y fue debida principalmente al celoso obispo de Ciudadela D. Manuel Mercader y Arroyo que preocupado seriamente por el abandono espiritual de su diócesis y sobre todo por el avance del protestantismo y la masonería que tenían gran predicamento entre los menorquines debido a la influencia del dominio británico durante muchos años. Ello explica que se instalaran en Mahón cuyo puerto era muy frecuentado por comerciantes extranjeros a menudo procedentes de América que habían tenido muchos contactos con el mundo protestante y con la masonería.

La insistencia del Obispo convenció al mallorquín P. Orlandis²⁴ quien recomendó al P. General la nueva fundación. En septiembre de 1876 llegaron los miembros que

²² Los cuadros representaban a santos de la Iglesia como San Javier, San Francisco de Borja, San Vicente Ferrer, el Niño Jesús, la Virgen del Rosario, Santa Magdalena, San Bruno. También apareció uno del protector de la Compañía, D. Agapito Llobet, según el inventario de los bienes efectuado en 1768.

²³ El contenido de este epigrafe no fue expuesto en la conferencia, pues es fruto de una investigación posterior al ser redactada la disertación. No obstante, la incluimos en el texto, pues completa el tema de la conferencia

integraban la nueva comunidad: los padres Juan Ricart y Pedro Alegret junto con el hermano Altés.

El ejercicio de la actividad apostólica dio pronto sus frutos en Mahón iniciando una transformación rápida en la vida espiritual de los isleños. Pronto se iniciaron en la práctica de los ejercicios espirituales que predicaron a clérigos, religiosas y fieles en general. Completó esta actuación la fundación de congregaciones para los fieles laicos y los frutos alcanzados fueron tan evidentes que el P. Ricart solicitó de sus superiores el envío de otro jesuita con el fin de abrir un colegio que atendiera a los niños, cuya petición no fue atendida. También fue muy intensa en estos años la labor efectuada por medio de misiones populares en *Ferrerries, Sant Climent*, Mahón y Ciudadela. La marcha del P. Ricart a otro destino que fue sustituido por el P. Juan Bta. de Juan no interrumpió la difusión y explicación de la doctrina cristiana.

Sin embargo, a pesar de esta fructífera labor, el P. Provincial determinó el cierre de la residencia de Mahón lo que resulta inexplicable, pues la presión del Obispo, de los menorquines y de personas influyentes, no lograron convencer al P. Provincial que alegó la falta de vocaciones y la pequeñez de la isla como causas determinantes del impopular cierre de la residencia.

La suspensión de la Compañía de Jesús en España

1 - Suspensión

El rey Carlos III decidió la suspensión de las actividades de la Compañía de Jesús en todos sus dominios el 27 de febrero de 1767. La causa que provocó tan infausta decisión fue el ambiente enciclopedista que existía en el mundo cultural de entonces y que había prendido intensamente en los ministros del Rey singularmente en el Conde de Aranda. Las dinastías borbónicas que gobernaban en Francia, España, Nápoles y Parma e incluso el ministro portugués Marqués de Pombal, habían iniciado una campaña de desprestigio de la Compañía por la defensa que ésta realizaba del cristianismo y de la Iglesia, cuyos principios querían socavar y destruir. Hasta tal grado de aversión llegó la cuestión que bajo amenazas cismáticas lograron que el papa Clemente XIV la suprimiera por el breve *Dominus ac Redemptor* (1773). Pasados los tiempos tempestuosos que provocaron tal medida y las profundas convulsiones ocasionadas por la Revolución Francesa iniciada en 1789, el papa Pío VIII la restableció a través del documento *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* (7-VIII-1814), pero el descalabro que sufrieron las instituciones de la Compañía fue tan grande que sólo a través del siglo XIX y en un largo proceso de restauración fue posible desarrollar sus actividades apostólicas, en un ambiente nuevo y diferente que sólo parcialmente recuperó la pastoral anterior a 1767.

2 – Ejecución de la medida

La implantación de la radical medida antes mencionada se hizo de una forma radical y con una presteza inusitada. Fue firmado por el Rey el 27 de febrero de 1767 y refrendado

²⁴ El celoso P. Mariano Orlandis era mallorquín y desempeñaba el cargo de Provincial de Aragón. Fue muy considerado por el P. Becks General de la orden.

por el Conde de Aranda el 1 de marzo. El 29 del mismo mes llegó a Mallorca un *bou* portando un correo que debía ser entregado en mano al Capitán General que era D. Antonio de Alós, Marqués de Alós, que se hallaba aquellos días en *Artà* inspeccionando las torres de defensa ante una posible guerra con la Gran Bretaña. El Capitán General regresó a Palma el 30 y al día siguiente reunió el Consejo del Reino para tratar de la posible guerra y el día 2 de abril se reunió toda la tropa en los cuarteles *repartiendo a cada soldado 10 cartuchos con bala y el fusil parado*²⁵ (preparado) rodeando sigilosamente la ciudad. Se formaron dos columnas: una integrada por el regimiento de Lombardía que se situó frente al Colegio de N^a S^a de Monte-Sión y otra formada por el Regimiento de Brabante que se dirigió al Colegio de San Martín. Acudieron también a Monte-Sión el doctor en ambos derechos D. Antonio Bisquerra junto con el notario Mateo Estada y a San Martín el doctor en derecho Matías Mir y el notario Mateo Ginart y Cirer. En *Pollença* se procedió de forma parecida presentándose en el colegio los jurisperitos Juan Bta. Roca y Pedro Fullana, éste en nombre del notario Nicolás Roca. Se procedió en los respectivos colegios al cierre de los mismos y al prendimiento de los religiosos que fueron conducidos al predio *La Torre* adonde llegaron también los de *Pollença* escoltados por una compañía de dragones y los procedentes de Ibiza. Todos ellos junto con los que llegaron de Cataluña Valencia y Aragón fueron embarcados hacia *Civitavechia*, en número total de unos 40.

Los edificios de los colegios junto con las iglesias tuvieron una suerte desigual. El Colegio de N^a S^a de Monte-Sión fue dedicado a diversos usos, pues se ubicó en él la Universidad Literaria, la Real Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País, pensó dedicarse a museo, sirvió de prisión para franceses destacados en la Guerra de la Independencia y en este tiempo también fue sede de un colegio para formación de mandos militares. Finalmente en él se instaló el Instituto de Segunda Enseñanza, hasta que en 1919 fue recuperado temporalmente hasta 1932. En el año 1938 lo ocuparon de hecho y en 1939 les fue devuelto.

El Colegio de San Martín fue cedido por la diócesis de Mallorca a los padres teatinos que lo ocuparon hasta 1835. Revertió a la diócesis hasta que el Obispo Pedro Campins (1898-1916) la cedió a los Padres Misioneros de los Sagrados Corazones.

El Colegio de San Ignacio de *Pollença* pasó al Ayuntamiento de la localidad y luego al estado y han sido varios los usos a los que se ha destinado: escuela, cuartel, sede del Ayuntamiento y durante una larga serie de años la iglesia fue cedida al colegio a cargo de los padres teatinos.

3 – Restablecimiento de la Compañía de Jesús

La vuelta de la Compañía de Jesús a España y su establecimiento hasta llegar a la situación actual constituye un proceso largo y complejo que intentaremos esquematizar para su comprensión adecuada.

Como ya se ha dicho la actuación de la Compañía en España fue suspendida el 28 de febrero de 1767 por el rey Carlos III permaneciendo expulsada durante el reinado de

²⁵ ÁLVARO CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*. Palma de Mallorca. 1881, 361.

Carlos IV y el período de la Guerra de la Independencia (1808-1814). Al recuperar el trono Fernando VII la restableció parcialmente el 29 de mayo de 1815.

En el año 1820 cuando el poder liberal se adueña del gobierno, iniciando el conocido Trienio Liberal, la Compañía es nuevamente expulsada para ser restaurado en 1823 cuando cae este régimen.

La ocupación del poder por los liberales en 1835 supone una nueva expulsión que tiene lugar en el mes de julio a la que siguió la Ley de Desamortización Eclesiástica del mismo año y su restauración se alargó y aún parcialmente hasta 1852 con motivo de la firma del Concordato de España con la Santa Sede en 1851.

El triunfo de la Revolución progresista de 1868 supuso una nueva disolución y expulsión consiguiente, hasta que fue en parte restaurada en 1876 cuando recupera el trono de España Alfonso XII.

En estos años la Compañía de Jesús en Palma de Mallorca ocupó diversas residencias temporalmente aun cuando regentaba la iglesia de Monte-Sión, hasta que en 1919 recuperó el colegio adjunto. Así permaneció hasta 1932, cuando la II República la expulsó de España dispersándose la comunidad que fue acogida por diversas familias amigas. En 1938, en plena guerra civil, volvió a Monte-Sión que les fue cedido oficialmente en el año siguiente, celebrándose una gran fiesta en la que se inauguró un monumento a San Alonso Rodríguez en el centro del claustro del Colegio.²⁶

Las instalaciones del resto de casas de la Compañía en Mallorca no han vuelto a sus fundadores y hoy están dedicadas a otros menesteres como se ha mencionado anteriormente.

Ante este trajín histórico de la Compañía de Jesús de entradas y salidas, surge en la mente del historiador un inquietante ¿hasta cuándo? No nos es posible, ni siquiera a nosotros incumbe, buscar y hallar una contestación satisfactoria. El *Mundus administratur providentia Dei* de san Agustín se hace una vez más patente en nuestra disertación, pero si acaso conviene tener presente como síntesis las palabras del filósofo Heráclito:

Los ojos son testigos más exactos que los oídos.

- Texto de la conferencia pronunciada en la Sala Arrupe del Colegio de Montesión el 9 de noviembre de 2007.

²⁶ Posteriormente el podio del monumento con la estatua del santo fue trasladado a un rincón del claustro, destruyéndose las lápidas que había con bellas inscripciones del Antiguo Testamento; hasta se compuso por D. Antonio Martínez, organista de la iglesia del Colegio, un himno especial para conmemorar el hecho.

RESUM

L'article resumeix les activitats de la Companya de Jesús a les Balears, especialment a Mallorca on va ésser més intensa i notable, fent especial menció de les circumstàncies que determinaren la fundació dels tres col·legis que s'establiren.

ABSTRACT

This paper concerns the activities of Jesus' Company in the Balearics Islands, particularly where it was more intense and perceptible. The author mentions primary the circumstances which determined the foundation of three colleges finally established.

La mà de l'artista modern segons l'ull dels segles XVI-XIX: fortuna crítica

GUILLEM FIOU PONS

Si l'obra d'art material podria ser considerada com el centre focal de la investigació historico-artística, no és menys cert que al llarg del temps les aproximacions a la peça o construcció han anat cercant diferents vies per aconseguir-ne un millor coneixement. En aquest entramat d'aproximacions necessàries per a teixir la xarxa de sabers entorn a una obra artística podríem citar la de la consideració de les obres i dels artistes, vinculada tant a la recepció de l'obra d'art com del rol ocupat dins l'àmbit social i professional dels seus artífexs, concretada en el nostre cas en les obres i els artistes de l'època moderna a Mallorca. Pretenem oferir aquí una síntesi de fonts bibliogràfiques, que van des del segle XVI al segle XIX, on autors de formació i tendència estètica diverses s'ocupen de la figura dels artistes o de la seva producció.

Degut a la diversitat cronològica, de procedència geogràfica i d'objectius dels textos que tractarem a les pàgines següents, no només intentarem referir-nos al paper jugat per cada un dels autors com a fonts d'informació directa sobre obres i artistes (datació, identificació i atribució d'obres, relacions contractuals, etc.), sinó que també volem fer notar de quina manera reflectien la posició que ocupaven determinats artistes dins la societat del seu moment, així com també la visió que tenien els seus contemporanis de les seves obres, i si aquesta canviava amb el pas del temps o es mantenia segons uns criteris lleugerament variables.

Amb tot plegat, intentarem exposar, de forma més significativa que no pas exhaustiva, el fins ara poc explorat territori de les fonts bibliogràfiques enteses com a fonts per a l'estudi de la recepció de l'obra artística produïda a Mallorca durant els segles XVI, XVII i XVIII, finant el nostre article amb la visió de Josep Maria Quadrado, a partir del qual s'obre un nou camí historiogràfic, amb fites com la fundació de la Societat Arqueològica Lul·liana i la progressiva incorporació de la disciplina a aproximacions científiques, el que ja defuig de l'abast d'aquest text.

L'artista de la Mallorca moderna a partir d'autors coetanis

El paper de l'art a les cròniques del Regne de Mallorca

La figura del cronista del Regne de Mallorca va ser creada al segle XVI per les institucions insulars intentant respondre a la necessitat de recollir per escrit i d'una manera més o menys sistematitzada la història local. Aquesta necessitat responia a un interès de caire intel·lectual, com és evident, però també a un interès polític per part de les institucions mallorquines vinculat a l'auto-reivindicació de la Història i tradicions dels territoris insulars.¹

¹ Josep JUAN VIDAL: "La Història de Mallorca de Joan Binimelis", VVAA: *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 2, 138. Per a una visió detallada del paper de l'arquitectura de Palma en l'obra dels cronistes,

El primer d'aquests cronistes fou Joan Baptista Binimelis (1539-1616), que redactà la seva crònica el 1595, en català, i la traduí al castellà el 1601. Binimelis era sacerdot, matemàtic, cartògraf, astrònom i metge i va escriure diverses obres relacionades amb aquestes branques del saber.²

A la crònica que ens ocupa, Binimelis efectua una extensa narració de la història de l'illa des de l'època referida al llibre bíblic del Gènesi, i per tant amb una forta càrrega mítica i llegendària, fins als anys del regnat de Felip II. Aquesta primera part del llibre no aporta res de significatiu per al que aquí ens interessa, però sí la part que dedica a la recopilació dels clergues que han ocupat el càrrec de bisbe a la diòcesi mallorquina. Com és sabut, la jerarquia eclesiàstica va ser un dels comitents més importants de les obres d'art, des d'època medieval i durant tota l'edat moderna.³ Binimelis parla en termes força elogiosos del bisbe Vich y Manrique, que va ocupar el càrrec des de 1573 a 1604 i, així, era bisbe de Mallorca en el moment de redacció de la crònica.⁴ Sabem que aquest bisbe va tenir molt a veure en el desenvolupament d'una obra significativa per a l'art modern insular, la portada major de la Seu que realitzà Antoni Verger, que és la que precisament cita Binimelis. Tot i atorgar paraules elogioses a aquesta portada principal de la Seu, Binimelis no s'atura a descriure-la, ni tampoc menciona en cap moment l'escultor Antoni Verger. Com veurem tot seguit, el fet de no descriure formalment l'obra en qüestió ni tampoc posar atenció en el seu artífex és una característica comú de les cròniques que tractem en aquest apartat.

Per culpa d'una complexa problemàtica que no tractarem aquí, la crònica de Binimelis no va ser publicada en el seu moment.⁵ Pot ser per això, el següent cronista del Regne de Mallorca, Joan Dameto (mort el 1640) va iniciar el seu text remetent-se als suposats primers pobladors de les Balears, aprofitant nombrosa informació aportada pel seu predecessor, i publicant-lo parcialment el 1633.⁶

Ofereix una descripció de la catedral de Mallorca, en la qual informa de la situació del cor en el cos de naus de l'edifici (on va romandre, amb opinions a favor i en contra, fins al segle XX) i del qual destaca la seva "singular arquitectura, con sus pùlpitos, puertas y sillars curiosamente labradas",⁷ però sense aturar-se a descriure amb més detall una obra amb parts tardo-gòtiques i parts renaixentistes de gran empremta en la posterior difusió de l'art modern; lògicament, tampoc esmenta el nom, per desconeixement, de cap dels artistes que hi treballaren.

Seguint amb la descripció de la catedral, tot seguit Dameto incorpora al seu text una afirmació atractiva des del punt de vista genèric de l'apreciació artística, i més concretament del fenomen, sempre polèmic, de la convivència d'un edifici catedralici gestat a principis del segle XIV amb els canvis de gust i les corresponents modificacions arquitectòniques o plàstiques a que es veu abocada. I per justificar la seva positiva consideració de les incorporacions modernes a la catedral, menciona l'obra que va centrar l'atenció plàstica del primer terç del segle XVII, el retaule del Corpus Christi: "Y en particular se está ahora acabando de fabricar un grandioso retablo para la capilla que llamamos

veure Alejandro SANZ DE LA TORRE: "Valoración de la arquitectura palmesana en los cronistas mallorquines: Binimelis, Dameto, Mut, Alemany": *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 81, 493-515.

² Josep JUAN VIDAL: "Binimelis Garcia, Joan Baptista", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 2, 138-139.

³ Mercè GAMBÚS: "El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII", *BSAL*, 43, Palma, 1987, 169-170.

⁴ És possible que aquesta circumstància condicionés, en grau desconegut, els referits elogis de Binimelis vers la seva tasca.

⁵ Sobre aquesta qüestió, veure Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Quina acceptació tengué la *Història del Regne de Mallorca* de Joan Binimelis?", *BSAL*, 49, Palma, 1899, 497-510.

⁶ Josep JUAN VIDAL: "Dameto, Joan", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 4, 237-238.

⁷ Joan DAMETO; Vicenç MUT; Geroni ALEMANY: *Historia general del Reino de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1840, 1, 26.

de *Corpus Christi*, que con lo demás tocante al ornato de la dicha capilla, costará mas de diez mil escudos”.⁸

El que volem remarcar aquí és la plasmació en un text de pretensions historicistes d'un element artístic, retaulístic en aquest cas, coetani a l'escriptor Dameto, pel seu paper destacat dins el marc catedralici. Això sí, Dameto tampoc esmenta aquí el seu artífex, Jaume Blanquer, optant senzillament per deixar constància dels treballs finals que s'estan fent al retaule.

De la mateixa catedral de Mallorca, i tal com ja havia fet el seu predecessor Binimelis, Dameto lloa la portalada major i el paper que hi jugà el bisbe Vich y Manrique, sense entrar tampoc en consideracions purament artístiques, però el que sí fa es relacionar una obra que ell creu de mèrit més que notable amb les motivacions marianes del seu principal impulsor. En certa manera, les paraules de Dameto condueixen la lectura de l'obra en estreta vinculació amb les intencions immaculistes de Vich y Manrique, aspecte que es repetirà en molts texts posteriors que s'ocuparan de l'obra en qüestió.

Vicenç Mut (1614-1687) va ser qui va seguir l'obra de Dameto cap a mitjan segle XVII, però la seva crònica no és gaire interessant pel que aquí ens ocupa, ja que Mut dedica unes pàgines a obres arquitectòniques en termes prou elogiosos, però sempre de manera molt genèrica.

Encara que no té una transcendència directa vers el tema que ens ocupa, la *Història General del Regne de Mallorca* iniciada i no conllosa pel cronista Jeroni Alemany (1693-1753), mereix ser citada per l'atenció que dedica a un conjunt artístic puntual. Alemany va començar el seu text l'any 1723 prenent com a punt de partida l'any 1650, en el qual havia deixat Mut la seva crònica, i concedeix diverses pàgines a relatar el saqueig que va patir el santuari de Nostra Senyora de la Victòria d'Alcúdia a mans d'assaltants musulmans. En la detallada descripció dels fets, Alemany demostra un sentiment d'indignació davant el sacrilegi, però també se'n desprèn un malestar respecte al robatori i mutilacions patides per les escultures tallades en “una hermosa piedra”.⁹

La consideració d'un picapedrer: Josep Gelabert

A l'apartat anterior ens hem ocupat de sintetitzar el paper de l'art modern en els importants texts redactats per cronistes des del segle XVI fins al segle XVIII, és a dir, per autors aliens a la pràctica artística, ben al contrari que l'autor del text que centrarà el present apartat, Josep Gelabert.

Són escasses les notícies biogràfiques i professionals que tenim d'aquest picapedrer del segle XVII. De la seva pròpia mà sabem que degué néixer cap a 1621 o 1622, fill d'un picapedrer homònim, i també s'ha pogut esbrinar que va morir el 1668.¹⁰ El 1653 va acabar de redactar el seu únic text conegut, amb el títol íntegre de *Vertaderas traças del Art de picapedrer de les quals sa poden aprofitar molt facilmente tots los qui desitjen asser mestras aprimorats de dit Art sols sapien llegir y conixer las cifras*.¹¹ És un títol prou explícit en relació a la voluntat didàctica del seu autor, que desenvoluparà al llarg de tota l'obra i que deixa també molt clara al pròleg. En tot cas, l'objectiu d'aquest apartat no és analitzar globalment el text de Gelabert, sinó subratllar les seves importants connexions amb artistes coetanis individualitzats.

⁸ Joan DAMETO: *Historia general...*, 1, 26.

⁹ Jeroni de ALEMANY: *Historia General del Reyno de Mallorca y de sus islas adyacentes, que sigue hasta el año de 1700*, còpia manuscrita d'Antoni Furió, 1825 (1723), 493-494.

¹⁰ Mercè GAMBÚS: “De l'art de picapedrer de Josep Gelabert: un testimonio literario de la arquitectura mallorquina del siglo XVII”: *Mayurqa*, 22, Palma, 1989, 777-785.

¹¹ El manuscrit es conserva actualment a l'Arxiu de la Misericòrdia de Palma de Mallorca, i va conèixer una edició bibliogràfica fa unes dècades, valuosa sens dubte, però sense la incorporació de cap estudi preliminar acurat ni anotacions al text: José GELABERT: *De l'art de picapedrer*, Palma de Mallorca, 1977 (1653).

El més interessant és la menció que fa d'un altre artista, Joan Antoni Oms: "és la mia opinió ajustada ab la de un picapedrer tengut per molt bon menestral y no tan solament axò mestra Joan Antoni Oms Scultor y Arquitecto qui es home tengut a reputatió del millor de aquest Regna de Mallorca",¹² afirmació que dóna una idea del lloc que ocupava aquest membre de la nissaga artística dels Oms en la consideració professional dels escultors mallorquins del moment. És obvi que hem de tenir present que l'afirmació de Gelabert té unes connotacions subjectives, de tal manera que no es pot generalitzar afirmant que tots els professionals de la construcció tenien en la mateixa consideració la tasca de Joan Antoni Oms, però tampoc podem oblidar que Gelabert el cita com a autoritat que consolida la seva argumentació sobre el concepte de volta vuitavada¹³ i, per tant, era necessari que efectivament Joan Antoni Oms fos tingut per un professional destacat, sòlid i fiable en la seva feina i els seus judicis, per part dels seus coetanis.

La mirada descriptiva

Sota aquest epígraf ens volem ocupar d'unes aproximacions a l'obra artística amb la voluntat de deixar constància dels trets més característics de tot allò que l'autor està observant, esperit proper als ideals recopil·ladors il·lustrats, i freqüent entre els texts dels segles XVIII i XIX.¹⁴

La visió d'un oficial de l'exèrcit de Carles III: José Vargas Ponce

José de Vargas y Ponce (1760-1821) és el primer dels autors seleccionats, gràcies a la seva obra *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, escrita el 1787. Com a mariner militar que era, va rebre la missió de realitzar cartes i mapes de les costes mediterrànies, el que el va portar òbviament al nostre arxipèlag, on es va posar en contacte amb la Reial Societat Econòmica d'Amics del País i on va fer amistat amb un dels seus principals benefactors, el cardenal Despuig, de qui va obtenir bona part de les dades que necessitava,¹⁵ així com també amb l'erudit Bonaventura Serra.¹⁶

Aquest mariner nascut a Cadis no demostra cap interès pels artífexs de les obres d'art, especialment edificis, de les que s'ha ocupat en la seva descripció de la part forana, però sí ho fa quan dedica uns paràgrafs a la catedral de Mallorca. D'ella diu que és una "obra bien acabada, que hace mucho honor a la valentia del Artífice, cuyo nombre se ignora".¹⁷ És prou significatiu que Vargas Ponce cregui veure's en la necessitat d'esmentar l'artífex precisament quan parla d'una obra com la Seu de Mallorca, o de justificar que no l'esmenta perquè no se'n coneix el nom.

L'esperit crític de Vargas Ponce el du a relativitzar la bona impressió que li produeix la catedral quan parla de dos elements concrets: la portalada principal i el retaule modern (substituit de l'antic i desmuntat retaule gòtic). És inevitable que facem notar com, respecte a la portada major, Vargas Ponce torna a vincular la seva realització amb la figura del seu impulsor, de qui no esmenta el nom, però que sabem (igual que ho sabia el propi Vargas Ponce) que es tractava del bisbe Vich y Manrique. El que volem subratllar de tot plegat és que l'artista és ningunejat totalment, tant

¹² Joseph GELABERT: *De l'art de picapedrer*, 262.

¹³ Joseph GELABERT: *De l'art de picapedrer*, 262.

¹⁴ Encara que sigui una aportació des del punt de vista de les il·lustracions, són interessants les síntesis sobre textos descriptius de l'època que apareixen a ALEJANDRO SANZ DE LA TORRE: "La arquitectura de Palma de Mallorca en el grabado ilustrado (siglos XVIII y XIX)": *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 73, 215-230.

¹⁵ Arnau COMPANYY; Bernat CAMPINS: "Vargas y Ponce, José de", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 18, 46.

¹⁶ José VARGAS PONCE: *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, Palma de Mallorca, 1983 (1787), XI.

¹⁷ José VARGAS PONCE: *Descripciones de las...*, 33.

positivament com negativa, com si tota la responsabilitat de l'obra recaigués sobre el promotor, mentre l'escultor és subconscientment considerat com un simple artesà que va posar en pràctica les indicacions del comitent.

Si per una altra cosa és interessant el text de Vargas Ponce és pel catàleg que fa d'algunes obres pictòriques custodiades als casals de la noblesa ciutadana, als que degué poder accedir gràcies a la intercessió del cardenal Despuig i de Bonaventura Serra, que com és sabut estaven ben relacionats amb aquest estament. Així, Vargas Ponce fa un llistat d'obres originals de Rafael, Van Dyck, Tiziano, Correggio, Giulio Romano, Il Veronese i Pietro da Cortona, entre d'altres, que es conserven a la ciutat mallorquina.¹⁸ No interessa aquí qüestionar la veracitat de les atribucions de Vargas Ponce, sinó que en aquest mateix llistat de pintures incorpora obres dels que ell anomena com "los siete Mallorquines célebres en este Arte: Conca, Bestard, Bauzá, el Mudo, Mesquida, Ferreira, Ferrer i Coto".¹⁹ D'aquests set noms de pintors, avui en dia només dos són considerats pels estudiosos com a rellevants, Bestard i Mesquida, i potser podríem afegir Bauzá i Coto, però la resta no són tinguts en tan elevada estima com els hi tenia Vargas Ponce.

Finalment, Vargas Ponce s'ocupa molt breument dels que considera com a principals artistes mallorquins en escultura i en arquitectura. Dins el primer llenguatge, cita Jaume Blanquer, a qui atribueix un crucifix d'ivori conservat al seu moment al convent de Sant Domingo de Palma.²⁰ No deixa de sorprendre que Vargas Ponce recorri a una obra sumptuària per a exemplificar l'habilitat de Blanquer, quan hauria pogut recórrer a la seva obra més coneguda, el retaule del Corpus Christi de la Seu, del qual tant bé havia parlat el cronista Dameto; desconeixem el motiu de l'omissió de Vargas Ponce, ja que és del tot probable que conegués la vinculació del retaule amb Blanquer. Pel que fa a l'arquitectura, el mariner i geògraf només cita la figura de "Don Juan de Aragón, que también se distinguió en las otras Bellas Artes",²¹ a qui no adscriu cap obra en particular.

El recorregut per l'illa del mallorquí Jeroni de Berard

Jeroni de Berard (1742-1795) fou l'autor del segon dels texts que protagonitzen el nostre epígraf, el *Viaje a las Villas de Mallorca*, escrit el 1789, per tant en dates molt semblants a les del text de Vargas Ponce. Berard provenia d'una família de la noblesa mallorquina, formava part del clergat i també era escultor, de manera que l'aproximació al món de l'art havia de ser prou diferent al del mariner gadità que havia escrit la seva descripció de l'illa només dos anys abans.

Durant el seu viatge, a partir del qual va sorgir un text incomplet (la seva prematura mort va impedir que l'acabés), Berard va recollir dades geogràfiques, demogràfiques, econòmiques i històriques de cada població, i va dedicar en la majoria de casos algunes línies al seu patrimoni artístic, realitzant descripcions força detallades de temples, capelles i retaules, que han esdevingut com a indispensables per a qui estudiï el devenir del patrimoni artístic religiós a Mallorca.

Ens podem aturar en una de les primeres etapes del seu viatge, en la descripció que fa de l'església de Calvià. En una de les capelles, afirma que es troba una pintura que representa un Davallament "que parece del insigne caprichoso pintor mallorquín Bestard".²² A més de l'atribució que s'atreveix a fer Berard, notem com qualifica Bestard com "insigne", degut a la fama de què va

¹⁸ José VARGAS PONCE: *Descripciones de las...*, 63-67.

¹⁹ José VARGAS PONCE: *Descripciones de las...*, 64.

²⁰ José VARGAS PONCE: *Descripciones de las...*, 101. No s'ha pogut localitzar aquest crucifix d'ivori, que diversos autors han anat referenciant per la seva gran qualitat; curiosament, fa uns anys fou atribuït al taller dels Oms. MARIÀ CARBONELL: "Blanquer Florit, Jaume, *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, volum 1, Palma de Mallorca, 1996, 273.

²¹ José VARGAS PONCE: *Descripciones de las...*, 101.

²² Gerónimo de BERARD: *Viaje a las Villas de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1983 (1789), 10.

gaudir tot i la seva curta vida (Bestard, juntament amb Mesquida, serien els dos pintors mallorquins més ben considerats per bona part de la literatura artística), i també el qualifica de “caprichoso”, d’acord amb la particularitat d’alguns elements i temes pictòrics treballats pel pintor.²³

També és convenient que dediquem la nostra atenció a la descripció que fa Berard de l’església parroquial d’Algaida, per dos motius. El primer d’ells és l’aparició del nom d’Albert Borguny en relació al retaule de la Mare de Déu del Roser, frare dominic que va treballar un barroc tardà de gran decorativisme tant en retaules com en obres de caràcter efímer i que va despertar comentaris molt negatius entre figures tan destacades com la de Jovellanos, com veurem més endavant.

Del retaule algaidí de Borguny, Berard diu que està fet seguint un estil “propio de grutesco jardín”,²⁴ així que sembla que tampoc no era partidari de les tendències estètiques seguides pel dominic, tot i que s’ha de dir que, vist el nombre d’obres que va executar Borguny i la importància d’alguna d’elles, devia ser ben considerat per alguns comitents eclesiàstics, encara que han estat més nombrosos els testimonis escrits conservats desfavorables vers la seva producció artística.

El segon motiu pel qual és interessant l’apartat dedicat per Berard a l’església d’Algaida és per la menció que fa, en termes moderadament positius, de la representació escultòrica de la Mare de Déu del Roser que es troba en el retaule de Borguny, que atribueix al “maestro Homs”.²⁵ No és el lloc per intentar destriar a quin membre en concret d’aquesta prolífica nissaga artística es refereix Berard, però sí podem subratllar que el taller també va ocupant progressivament un lloc significatiu en la literatura artística mallorquina, més enllà de la menció de Joan Antoni Oms I en el text setcentista de Josep Gelabert.

Un altre membre de la mateixa nissaga apareix en el volum de Berard quan descriu el temple de Pina, també al municipi d’Algaida. Ara és el fundador de la nissaga a nivell artístic, Gaspar Oms, a qui Berard atribueix una pintura de l’Immaculada: “un grande lienzo de la Purísima Concepción entre gloria y atributos, pintura de estilo claro, poquísimo gusto, de Gaspar Homs, en 9 de octubre de 1595”.²⁶ Queda prou clar que la pintura d’Oms no era del gust de Berard, però creiem que és un fragment interessant per reafirmar que la nissaga dels Oms, preferències estètiques a part, anava essent coneguda dins la incipient historiografia artística, com a reflex del paper significatiu que va jugar en el desenvolupament de l’art modern mallorquí.

El diplomàtic napoleònic Grasset de Saint-Sauveur

Són poques les notícies que tenim del diplomàtic francès André Grasset de Saint-Sauveur, autor del *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, que escrigué en francès després d’haver arribat a l’illa l’any 1800 i fou publicat per primera vegada al país veí l’any 1807.

En el capítol dedicat a la part forana, són molt escasses les aportacions d’interès que fa Grasset en relació al tema que ens ocupa, llevat de notar la seva predilecció per algunes esglésies en particular, com les parroquials de Sa Pobla i Binissalem.

Més interessant resulta el paràgraf dedicat a la catedral de Mallorca. Tot i repetir alguns fragments ja llegits en el text de Vargas Ponce, Grasset aporta alguns elements remarcables en el nostre context temàtic. Ja per començar, l’autor francès fa la següent observació: “La catedral és bella, però d’arquitectura gòtica”.²⁷ Es tracta de tota una declaració de principis per part de Grasset en

²³ Per a més informació sobre la vida i obra de Bestard, veure Marià CARBONELL: *Cendres de Troia. El pintor Miquel Bestard (1592-1633)*, catàleg d’exposició, Palma de Mallorca, 2007.

²⁴ Gerónimo de BERARD: *Viaje a las...*, 193.

²⁵ Gerónimo de BERARD: *Viaje a las...*, 193.

²⁶ Gerónimo de BERARD: *Viaje a las...*, 197.

²⁷ GRASSET DE SAINT SAUVEUR: *Viatge a les Illes Balears i Pitiüses*, Palma de Mallorca, 2002 (1807), 52.

contra de l'estil gòtic, malgrat reconèixer la bellesa del temple mallorquí i malgrat que poc després també reconeix la magnificència de la llonja.²⁸

Val a dir que els conceptes estilístics de Grasset no són molt precisos i, en alguns casos, totalment erronis. En la descripció que fa de l'edifici de l'ajuntament de Palma, afirma que "mereix també l'atenció del viatger per la seva arquitectura i ornaments escultòrics, que n'omplen el retaule. A l'igual que en altres edificis públics, són d'estil gòtic, però d'un treball molt acurat".²⁹ Òbviament, els ornaments escultòrics de la façana d'aquest edifici no són gòtics, terme emprat amb lleugeresa per Grasset.

Conseqüència en part de les tendències artístiques de Grasset oposades parcialment al gòtic és l'elogi que fa del baptisteri de la Seu, que contraposa a les mancances de les capelles amb els retaules barrocs: "l'artista que féu les fonts baptismals evità aquesta defectuositat i no adoptà en la seva obra sinó una noble i agradable simplicitat".³⁰ Tot i no haver esmentat el nom del màxim responsable d'aquest baptisteri (que avui està adscrit a fra Miquel de Petra), sí que repeteix el tòpic que ja hem comentat de recórrer al concepte de l'artista creador de l'obra només en el cas que aquesta sigui digna de lloança.

L'Arxiduc Lluís Salvador: entre el viatge i la ciència

La figura de Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena (1847-1915) és difícil de classificar per raons cronològiques i metodològiques. D'entre les nombroses obres que va escriure, la que més ens interessa aquí és la coneguda com a *Die Balearen*, que va escriure entre 1861 i 1897. És una obra que es podria incloure en certa manera dins el gènere que venim anomenant com a "literatura de viatges", però els seus diferents volums van més enllà de la descripció per entrar amb una certa profunditat en aspectes econòmics, demogràfics i estadístics que motiven que la tasca de l'Arxiduc pugui ser considerada com una aproximació proto-científica al coneixement de la geografia i la història del nostre arxipèlag. Per altra banda, aquesta aproximació de l'Arxiduc no està exempta d'una visió tradicionalista o folclòrica de la vida dels nostres avantpassats, que tindria molt a veure encara amb els viatgers romàntics;³¹ això no obstant, la cronologia ens obligaria a parlar més aviat d'un romanticisme ja molt tardà.

L'Arxiduc reprèn l'atracció que sobre Grasset havia exercit l'edifici de Cort, que qualifica com "uno de los edificios más hermosos de la ciudad".³² Però el gran esperit observador de l'aristòcrata el condueix a fixar-se en la seva volada de fusta, element que qualifica de "muy notorio".³³ En cap d'aquests dos qualificatius esmenta per res la figura dels seus artistes, coneguts avui en dia, però anònims a la seva època, però creiem que són fragments remarcables com a exemple de la perspicàcia descriptiva de l'Arxiduc, que s'aprecia arreu de la seva extensa obra.

De la seva descripció de la catedral de Mallorca, l'Arxiduc recupera en aquest cas la mirada benèvola vers el retaule del Corpus Christi, sense citar tampoc a Jaume Blanquer, però caracteritzant-lo com "altar plateresco",³⁴ una adscripció estilística recurrent a l'època, que avui en dia ha caigut en

²⁸ GRASSET DE SAINT SAUVEUR: *Viatge a les...*, 54.

²⁹ GRASSET DE SAINT SAUVEUR: *Viatge a les...*, 54.

³⁰ GRASSET DE SAINT SAUVEUR: *Viatge a les...*, 53.

³¹ Sobre alguns aspectes del fenomen dels viatgers romàntics a Espanya, veure Maria de los Santos GARCÍA FELGUERA: *Viajeros, eruditos y artistas. Los europeos ante la pintura española del Siglo de Oro*, Madrid, 1991, 98-105.

³² ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares. Descritas por la palabra y el dibujo*, vol. 2, Palma de Mallorca, 1984 (1897), 97.

³³ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares...*, 97.

³⁴ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares...*, 137.

desús. I és que, a diferència de molts dels seus predecessors en les descripcions dels monuments mallorquins, l'Arxiduc sembla veure amb bons ulls els productes de l'estètica barroca, tal i com es pot desprendre de les seves observacions sobre els retaules de l'església palmesana del Socors;³⁵ fins i tot no presenta objeccions a mostres del barroc més tardà, com és el cas del retaule major de l'església parroquial de Binissalem.³⁶

Tot i la minuciositat gairebé enciclopèdica que demostra l'Arxiduc en altres aspectes de la seva esplèndida tasca plasmada en el *Die Balearen*, s'ha de dir que en relació al món de l'artista són pràcticament nul·les les seves aportacions. De fet, un dels pocs noms propis citats per la seva mà és la de Ricard Anckermann, a qui atribueix la pintura de la Transfiguració del retaule major del convent dels agustins de Binissalem. És possible que aquesta manca d'atenció vers la figura de l'artista respongui a una certa voluntat "positivista" del treball de l'Arxiduc, interessat en la descripció d'elements materials del patrimoni artístic, a favor de la conservació del qual va fer una gran tasca, però es va mostrar poc inclinat en la reconstrucció historicoartística d'aquest patrimoni.

La consideració erudita

Sota l'epígraf final del nostre article volem agrupar aquelles fonts bibliogràfiques del segle XIX caracteritzades per una aproximació a l'art mallorquí amb una major rigorositat, vinculada a la recerca documental a arxius civils i religiosos de testimonis que puguin confirmar opinions i acceptar o rebutjar hipòtesis tradicionals convertides a vegades en tòpics.

Un precedent: Gaspar Melchor de Jovellanos

La personalitat de Gaspar Melchor de Jovellanos (1744-1811) ha estat àmpliament estudiada des de diferents vessants, des del polític al literari, i de fet el seu caràcter il·lustrat i polifacètic permet aproximacions molt diverses a la seva figura. La seva estreta relació amb Mallorca, tan interessant com emotiva, va ser fruit, com és sabut, del seu trist empresonament per motius polítics, primer a la Cartoixa de Valldemossa i després al castell de Bellver, entre els mesos d'abril dels anys 1801 i 1808. La captivitat no li va impedir d'escriure un conjunt d'escrits sobre la nostra illa en general, algun d'ells directament dedicat a monuments artístics,³⁷ gràcies a les dades i a la recerca arxivística realitzada per amics (Tomàs Barberí i l'escultor Francesc Tomàs, entre d'altres) que gaudien de la llibertat que a Jovellanos li mancava, i als seus contactes amb els membres de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País. A més, Jovellanos coneixia bé tant les obres dels cronistes com la del seu amic Vargas Ponce, tot i que al llarg dels seus escrits s'observa com no es limita a donar per bones totes les seves afirmacions, sinó que els corregeix quan té documentació que li ho permet.³⁸

A diferència de l'obra posterior de l'Arxiduc, en la de Jovellanos s'observa sense dificultat el seu interès per la reconstrucció històrica del devenir de les obres d'art, així com una clara tendència a

³⁵ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares...*, 151.

³⁶ ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares...*, 285.

³⁷ Veure la importància que s'atribueix a Jovellanos en l'estudi de la història de l'arquitectura a Fernando CHUECA GOITIA: "La bibliografía de la arquitectura en los siglos XIX y XX", *Historiografía del arte español en los siglos XIX y XX. VII Jornadas de Arte*, Madrid, 1995, 17-22.

³⁸ "[...] añadiré a mis apéndices y a sus notas la copia de algunos documentos, que sirven de prueba a los hechos y noticias a que se refieren, [...]". Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice primero a la descripción histórico-artística del castillo de Bellver": Gaspar Melchor de JOVELLANOS: *Obras mallorquinas*, Palma de Mallorca, 1999, 2, 54.

esbrinar tot el possible de les circumstàncies que feren germinar l'obra en qüestió i, evidentment, de conèixer al màxim la figura de l'artista que l'executà.³⁹

Aquest interès el segueix quan es tracta d'obres de primera línia, com el castell de Bellver, però el mateix interès el guia quan es tracta d'obres més secundàries. Per exemple, dins el text dedicat al castell de Bellver, Jovellanos es preocupa per recollir la inscripció que es troba al retaule de la capella del castell, que ens dona a conèixer el nom del seu artífex, Antoni Ventayol, i la seva datació, 1718.⁴⁰ S'ha de tenir present que una de les finalitats de Jovellanos en els seus texts historicoartístics era la de cedir informació al seu amic i destacat il·lustrat Juan Agustín Ceán Bermúdez, autor del *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España* (1800), i per tant persona fortament interessada en tot el relatiu als artistes, com a individus concrets, del nostre país. Hem de dir que la tendència metodològica de Jovellanos segueix una direcció que partiria de l'obra d'art, com element prioritari, per a després arribar a la investigació sobre el seu artífex, tal i com es dedueix d'aquestes paraules referides a la desapareguda pintura mural de les estances del castell de Bellver: "borradas ya las obras, importa poco el nombre de su autor."⁴¹

S'ha de remarcar, no obstant, la tasca de Jovellanos en la identificació del pintor del retaule de la Cartoixa de Valldemossa, Fernando de Coca, responsable d'un dels primers exemples coneguts a l'illa vinculats a la nova estètica renaixentista.⁴²

Pel que fa als artistes d'època moderna, Jovellanos torna a posar sobre la taula la figura del contrevetit Albert Borguny, frare del convent de Sant Domingo de Palma, pel qual va executar alguns mobles que l'il·lustrat asturià qualifica de "feos retablos que se ven hoy, llenos de garmainas y relumbrones".⁴³ Així, sembla que Jovellanos es posa del costat d'escriptors com Berard, a l'hora de maysprear l'estil de Borguny.

Més interessant encara és l'aportació que fa Jovellanos en relació a l'escultor Francesc Herrera i la seva tasca a la portalada de l'església de Sant Francesc de Palma. D'ella diu que és "de muy buena escultura, [...] todo ello trabajado con mucha diligencia y buen gusto en la hermosa piedra de Santañí."⁴⁴ Just un paràgraf després, Jovellanos ja ofereix una primigènia biografia del seu artífex, l'esmentat Francesc Herrera, de qui diu que s'havia format a Itàlia i que provenia d'una estada a Maó.⁴⁵ Una vegada més, no ens volem centrar en la veracitat o no de les afirmacions de l'autor, sinó en la significació que atorga a l'artista en qüestió. Efectivament, Jovellanos afegeix: "Como la enseñanza que estableció en Palma el arquitecto escultor Francisco Herrera forma una época señalada

³⁹ En aquest sentit, no deixa de ser significatiu, al nostre entendre, que Jovellanos recorri al terme "historico-artistic" per als títols d'alguns dels seus escrits.

⁴⁰ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Memoria del Castillo de Bellver. Descripción Histórico-Artística": Gaspar Melchor de JOVELLANOS: *Obras mallorquinas*, nota 3, 37.

⁴¹ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice primero...", 64.

⁴² De tota manera, Jovellanos el va anomenar erròniament com a Manuel Ferrando: Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Extracto de la Historia de la Cartuja de Valdemusa": *Obras completas*, 2, Madrid, 1951, 503. Sobre la problemàtica d'aquesta confusió, veure Mercè GAMBÚS, Tina SABATER: "La cartuja de Valldemossa en los inicios del renacimiento mallorquín": *Actas del Congreso Internacional de Scala Dei, la primera cartuja de la Península Ibérica*, Tarragona, 1999, 223-237. Més recentment, veure Mercè GAMBÚS: "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Phillippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)": *BSAL*, 63, 2007, 63-92.

⁴³ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice segundo. Memoria sobre las fábricas de los conventos de Santo Domingo y San Francisco, de Palma": GASPAR MELCHOR DE JOVELLANOS: *Obras mallorquinas*, 109.

⁴⁴ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice segundo...", 121. En aquest mateix fragment, Jovellanos comet l'errada d'afirmar que a la portalada només hi ha una estàtua per costat, quan sabem que són dues per cada lateral. Desconeixem les raons de l'errada, que en tot cas és esmenada pàgines després pel propi autor.

⁴⁵ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice segundo...", 121-122.

en la historia de las artes mallorquinas, justo es que reúna en esta nota las noticias que pude adquirir acerca de ella."⁴⁶

Després d'afirmar que no ha pogut veure, òbviament, cap obra seva de primera mà, assegura que es refia del criteri dels amics que el consideren un escultor de qualitat, i li atribueix els retaules de Sant Martí i Sant Antoni de Pàdua de la Seu, la capella de Sant Nicolau Tolentí de l'església del Socors (que motiva que Jovellanos també el qualifiqui d'escultor) i part del retaule major de l'església de Sant Miquel, entre d'altres obres.⁴⁷ No s'atura aquí l'esperit inquisitiu de Jovellanos, sinó que també dóna notícies sobre el fill de Francesc Herrera, Gregori, i d'altres deixebles d'aquest, incloent així en el seu text una novedosa noció de taller, concepte fonamental per entendre el desenvolupament de l'art mallorquí d'època moderna. Jovellanos també destaca el paper jugat dins l'àmbit escultòric de Jaume Blanquer, a qui qualifica del "mejor escultor que produjo Mallorca".⁴⁸

Per qüestió d'espai no ens podem estendre més en les aportacions de Jovellanos sobre el món de l'artista modern, però sí volem acabar fent referència a la seva confusió vers l'artífex del cor de la catedral de Mallorca. Segons documents exhumats pels seus col·laboradors, Jovellanos estableix que l'escultor fou l'aragonès Joan de Salas, de qui elogia el seu treball, i a qui associa amb un altre escultor, Magí Mari, de qui Jovellanos admet no tenir notícies.⁴⁹ De fet, s'ha pogut comprovar que aquest escultor no va existir, sinó que la confusió era fruit d'una mala transcripció de la paraula "imaginaire", transcrita pel col·laborador de Jovellanos com a "magimari".

L'empremta il·lustrada sobre l'obra dels germans Villanueva

De manera coetània als treballs de Jovellanos, els germans valencians Jaime (1763-1824) i Joaquín Lorenzo (1757-1837) Villanueva varen començar a redactar el seu *Viaje literario a las iglesias de España*, escrit entre els anys 1803 i 1821. L'objectiu de l'obra era el d'elaborar una història de la presència i devenir de l'Església cristiana a cada una de les regions espanyoles. Això significava que dedicarien una atenció especial als aspectes rituals i litúrgics, així com també als episcopoligis i als acontereiments més importants protagonitzats per cada prelat. Era aquesta una finalitat que tenia molt en comú amb l'enciclopedisme il·lustrat, entès no des d'un punt de vista genèric, sinó des del punt de vista concret del saber eclesiàstic.

No de bades els dos Villanueva varen ser elements actius, intel·lectualment i política, als convulsos inicis del segle XIX, ocupant tots dos el càrrec de diputat i guanyant-se la persecució absolutista que els va conduir a un exili britànic, on van morir els dos.⁵⁰ Per tant, no ens trobem amb una obra d'exclusiva dedicació a l'àmbit artístic, però sí amb una obra que, per la seva ambició i extens resultat final (passa la vintena de volums), inclou nombroses descripcions d'edificis religiosos i aporta documentació sobre la seva història conservada als arxius de l'Església i que encara no havien vist la llum, aspecte que també té les seves arrels en l'afany il·lustrat d'expansió del coneixement. Això no obstant, i després de realitzar el viatge amb el patrocini del govern, la persecució dels dos germans va provocar que la seva obra no fos acabada de publicar fins a mitjan segle XIX, de manera pòstuma.⁵¹

⁴⁶ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice segundo...", nota 15, 130.

⁴⁷ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice segundo...", nota 15, 132.

⁴⁸ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Apéndice segundo...", 122.

⁴⁹ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: *Descripción de la Catedral de Palma*, Gijón, 1805, 177-178.

⁵⁰ Bartomeu FONT; Pere FULLANA: "Villanueva Astengo, Jaume", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Palma de Mallorca, 1996, 191.

Pere FULLANA: "Villanueva Astengo, Llorenç", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, volum 18, Palma de Mallorca, 1996, 191-192.

⁵¹ Veure Emilio SOLER PASCUAL: *El viaje literario de los hermanos Villanueva*, Valencia, 2001.

En el cas concret de Mallorca, la història de la construcció de la catedral va ocupar nombroses pàgines dels dos volums que els Villanueva varen dedicar a l'illa. Convé destacar-ne, pel que aquí ens interessa, la seva referència a la portada major del temple. Si els Villanueva remarquen positivament la unitat que es desprèn de l'interior de la catedral tot i la seva dilatada cronologia constructiva, fan servir el mateix principi de unitat (que remetien al *simplex et unum* horacià) per a valorar més negativament la seva absència en les portades, de les que comenten que "saben al tiempo en que se construyeron."⁵² En concret, diuen de la portada major que "ofrece un conjunto de partes no malas cada una de por sí, pero que componen un todo pesado y poco digno de los años 1592".⁵³ La manca de qualitat d'aquesta portada als ulls dels Villanueva no impedeix que aportin la referència a un document que els permet atribuir la seva execució a l'escultor Antoni Verger,⁵⁴ posteriorment anomenat erròniament i amb freqüència com Miquel. Volem fer notar com en aquest cas l'interès pel coneixement històric no depèn del gust estètic, com sí apreciàvem en autors com Grasset i tants altres, sinó que els Villanueva creuen necessari incorporar l'autoria de la portada com una peça més del trencaclosques de la investigació històrica sobre l'edifici en general, el que sens dubte és una passa endavant en la consecució de l'apropament científic a la història de l'art.

El conjunt retaulístic de la catedral tampoc no va rebre l'aprovació dels germans Villanueva, certament poc inclinats cap a l'estètica barroca, que qualifiquen com a fruit d'una època de "decadencia de las artes".⁵⁵

A manera de diccionari: Antoni Furió

El segle XIX, sobretot a través de l'impuls del Romanticisme, va significar un gir important en la mirada sobre l'artista, que ara deixaria de ser vist com un artesà més, per ser valorat com un creador, relacionat amb els conceptes típicament romàntics d'individualitat, expressió interior o genialitat. Arreu d'Europa, i ja des del segle XVIII, havien anat sorgint estudis detallats de biografies d'artistes, que a Mallorca tindrien com a màxim exponent l'obra d'Antoni Furió (1798-1853) *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las bellas artes en Mallorca* (1839).⁵⁶

A l'apartat introductorí Furió refereix els autors que ha fet servir com a font i model, sobretot Jovellanos, i també traça una sintètica evolució de l'art pictòric a Mallorca. Pel que aquí ens interessa, dins l'època moderna marca com una de les fites que donen inici a una nova manera de fer el retaule del Nom de Jesús de l'església parroquial d'Inca, datat el 1587, del que diu que "es ya de un colorido muy dulce y tienen ya sus figuras una especie de esbelteza y morbidez de que carecen las de los siglos anteriores".⁵⁷ També considera Furió que una altra de les fites és la tasca realitzada per Joaquim Juncosa a la Cartoixa de Valldemossa.⁵⁸

⁵² Jaime VILLANUEVA: *Viage literario a las iglesias de España*, 21, Madrid, 1851, 100.

⁵³ Jaime VILLANUEVA: *Viage literario...*, 118.

⁵⁴ Jaime VILLANUEVA: *Viage literario...*, 115.

⁵⁵ Jaime VILLANUEVA: *Viage literario...*, 117.

⁵⁶ Per a més dades sobre la vida i obra de Furió i les seves aportacions en l'estudi de la història de l'arquitectura, veure SANZ DE LA TORRE: "Antonio Furió y Joaquín María Bover, historiadores de la arquitectura mallorquina": *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 84, 273-306.

⁵⁷ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma de Mallorca, 1946 (1839), 32-33. Furió desconeix l'autor de dit retaule, que ha estat atribuït a Gaspar Oms I. Marià CARBONELL: "Els Oms", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, Palma de Mallorca, 1996, 365.

⁵⁸ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 36.

Pel que fa a l'evolució de l'escultura, Furió subratlla els noms ja coneguts de Blanquer, Oms, Ferrer i Herrera.⁵⁹ Així, es consoliden, en una obra dedicada per sobre de tot a recollir els mèrits d'artistes individuals, noms que ja tenen un reconeixement tradicional dins la historiografia, des del ja habitual Blanquer a la cada vegada més pressent nissaga dels Oms fins arribar a Herrera, la transcendència del qual es va començar a reconèixer a partir de Jovellanos.

En el cos del diccionari, d'entre els artistes moderns les dades dels quals recull Furió podem citar el cas del pintor Miquel Bestard, erròniament anomenat Joan per l'autor, a qui atribueix distintes obres que representen Ramon Llull i a qui arriba a qualificar com un avançat en el domini tècnic de la pintura.⁶⁰ L'italià Giuseppe Dardarone és mencionat en relació a les seves pintures per a Ca'n Vivot, que compara en grau d'habilitat a algunes obres de Mesquida i de Ribera.⁶¹ La figura de Guillem Mesquida és una de les que més espai ocupa dins l'obra de Furió,⁶² i és lloat amb entusiasme per l'autor, arribant a qualificar-lo com a "Apeles mallorquin", i continuant així la tradició de la gran estima amb què es va contemplar l'obra de Mesquida, també entre els seus mateixos contemporanis.

En escultura, és inevitable la veu dedicada a Jaume Blanquer, de qui destaca principalment el retaule del Corpus Christi de la catedral de Mallorca (no només la seva figuració central, sinó també els relleus de la predel·la), i de qui rebutja l'atribució que li havia fet Vargas Ponce referida al crucifix d'ivori de Sant Domingo. Com a interessant dada professional, Furió aporta la del seu nomenament com a gravador de la seca, recolzant la seva afirmació en un document notarial que afirma posseir.⁶³

També dedica una entrada a l'escultor Antoni Verger, a qui anomena erròniament Miquel i a qui atribueix la controvertida portalada major de la Seu,⁶⁴ tal i com també faria Bover en les mateixes dates.

Sobre la figura de Francesc Herrera, Furió segueix bàsicament el text de Jovellanos a què ens hem referit més amunt, repetint l'admiració cap a la seva obra, i afegint alguna atribució més, com el retaule major de l'església de Santa Caterina de Sena a Palma; com també va fer Jovellanos, s'ocupa de les figures del seu fill Gregori i del seu nét Francesc.⁶⁵

Una altra de les nissagues que apareixen al volum de Furió és la dels Oms.⁶⁶ El seu estudi es limita a tres dels seus membres, tots tres escultors, de manera que és una aproximació molt parcial a una nissaga que també va comptar amb pintors destacats. Això no obstant, l'esforç de Furió ha de ser valorat en aquest sentit per dos motius fonamentals. En primer lloc, per haver sabut considerar en alt grau el paper jugat per aquest taller i, en segon lloc, per haver reconegut en un moment tan primigeni de la investigació historicoartística la problemàtica de l'establiment de diferenciacions cronològiques i biogràfiques entre els seus membres, molts d'ells homònims. De fet, Furió ja es veu obligat a incorporar un petit arbre genealògic, que avui sabem imprecís, per a que serveixi de guia al lector.

Tampoc podia faltar la figura d'Albert Borguny, de qui Furió incorpora les dates de naixement i mort (1707-1770), i de qui disculpa els seus excessos per ser culpa més del gust de la seva època que de la seva manca d'habilitat.⁶⁷

Però Furió també dedicà els seus esforços a introduir noms d'artistes poc o gens coneguts fins aleshores, encara que les notícies que tingués d'ells fossin gairebé testimonials, el que sens dubte obrí

⁵⁹ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 51.

⁶⁰ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 98-100.

⁶¹ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 130-131.

⁶² Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 179-190.

⁶³ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 100-103.

⁶⁴ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 296-297.

Antoni FURIÓ: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1988 (1840), 41.

⁶⁵ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 159-165.

⁶⁶ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 165-169.

⁶⁷ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 107-110.

camí a investigacions més profundes sobre aquests artistes. És el cas, per exemple, de l'escultor Damià Creuades, de qui afirma que ocupava el càrrec de majordom del Col·legi de Pintors i Escultors l'any 1661,⁶⁸ o del també escultor Guillem Ferrer, a qui atribueix la representació de Santa Elena que es troba sobre la portalada lateral de l'església de Santa Creu de Palma, i la feina del qual relaciona amb el taller de Blanquer i d'Oms, als quals veiem com, encara que sigui de manera indirecta, es va reconeixent progressivament la seva significació en la difusió de l'art a Mallorca, bé fos a través de la seva pròpia producció o bé de la formació d'artistes.

Els escrits de Joaquim Maria Bover

Contemporani de Furió va ser Joaquim Maria Bover de Rosselló (1810-1865), que compartí amb aquell una gran tasca en la investigació d'aspectes molt diversos de la història i la cultura mallorquines, i amb qui mantingué una sonada enemistat. Sense voler entrar gratuïtament en aspectes d'aquesta polèmica poc profitosos, sí volem comentar que Bover va decidir escriure unes rectificacions al *Diccionario de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, que no ofereixen res d'interessant per al que aquí ens ocupa, però sí el fet que el mateix Bover proposés uns noms a afegir a l'esmentat diccionari. És una decisió que diu molt de la voluntat de Bover de rectificar i corregir en tot el possible la tasca de Furió (no sabem si primant la veracitat històrica abans que l'enemistat personal), així com també d'una certa necessitat de no oblidar noms que haurien d'estar al *Diccionari*, com si aquest fos un transcendental element de valoració de l'habilitat d'un artista (els bons són els qui hi apareixen, els altres no hi són perquè no arriben al nivell requerit).

Amb tot això, Bover fa alguna aportació significativa, com la inclusió d'un altre membre de la família Oms, Gaspar I, a qui atribueix una pintura de la Puríssima realitzada el 1595 per a l'església de Pina⁶⁹ (probablement Bover va extreure la notícia del *Viaje a las villas de Mallorca* de Berard). Igualment, també fa un llistat de les pintures que no cita Furió al seu diccionari, centrant-se sobretot en les obres de Guillem Mesquida.⁷⁰ I és que per Bover, Mesquida també fou el pintor més gran que va sorgir de Mallorca, al qual dedicà diversos escrits.

És del tot impossible que aquí facem referència a tota la producció escrita de Bover, així que ens limitarem a tractar d'algunes de les obres que creiem més interessants pel tema que ens ocupa. Comencem per les anotacions que féu l'any 1840, juntament amb el religiós Miquel Moragues, a les cròniques de Dameto i Mut. En el text del primer, Bover dedica unes pàgines a les tasques que realitzà Joan de Salas a la catedral de Mallorca, amb la particularitat que ja vincula les aportacions de l'escultor aragonès amb la gran influència que tindran sobre l'escultura mallorquina posterior i el reconeix com l'introducció del Renaixement a Mallorca.⁷¹

Si Jovellanos va identificar en els treballs de la catedral a un inexistent escultor per una errada de transcripció, el mateix Bover es va veure abocat al mateix en la nomenclatura de l'autor de la portalada major del temple, que atribueix a Miquel Verger,⁷² quan el seu nom real era Antoni. En tot cas, l'errada no lleva que el polígraf va establir i difondre el nom de l'artífex d'una obra que, com hem anat veient per ara, sempre estava vinculada al seu promotor episcopal, però no a la figura del seu escultor.

⁶⁸ Antoni FURIÓ: *Diccionario histórico...*, 128.

⁶⁹ Joaquim Maria BOVER: "Artículos que pueden aumentarse al diccionario de artistas célebres de Don Antonio Furió a Joaquim Maria BOVER: *Misceláneas históricas mallorquinas*, 10, 1839, manuscrit conservat a la Biblioteca Bartomeu March (Palma de Mallorca), f. 5v.

⁷⁰ Joaquim Maria BOVER: "Pinturas existentes en Mallorca que no cita el Sr. Furió": BOVER: *Miscelánea...*, 16, 1858, f. 205-206.

⁷¹ Juan DAMEYO: *Historia general del...* 2, nota 145, 945.

⁷² Juan DAMEYO: *Historia general del...*, 2, nota 145, 941.

Finalment, volem fer una breu referència a un altre escrit de Bover, *Varones ilustres de Mallorca* (1847) que, com el seu propi títol indica, intentava ser un recull de biografies de les personalitats més importants de l'illa, des de tots els àmbits (polític, religiós, militar, literari, artístic). Així, el que fa Bover és anar més enllà del diccionari de Furió, que era un recull d'artistes, per seleccionar els millors artistes i incloure'ls entre les figures més importants de la història de Mallorca. Alfabèticament i dins el context cronològic de l'època moderna, el primer que apareix és el pintor Miquel Bestard, novament anomenat Joan, per a l'obra del qual Bover demostra una extraordinària consideració.⁷³ També apareixen altres noms menys reconeguts avui, com el pintor Gregori Bauçà,⁷⁴ amb d'altres que ja hem citat aquí diverses vegades, com Albert Borguny, les obres del qual Bover agrupa com de "género churrigueresco".⁷⁵

L'erudició en el viatge: Pau Piferrer i les addicions de Josep Maria Quadrado

El 1841 l'intel·lectual català Pau Piferrer (1818-1848) es desplaçà a Mallorca per escriure, amb la col·laboració del gravador Francesc Xavier Parcerisa, el volum dedicat a la nostra illa de la col·lecció *Recuerdos y bellezas de España*, que s'editava a Barcelona des del 1839,⁷⁶ una obra capital dins el romanticisme literari del nostre país, per la visió un tant pintoresca oferida de les regions espanyoles, però, almenys pel que fa al cas del volum mallorquí, força acurat en la redacció de la part artística. Poden donar una idea molt clara de l'esperit del text les següents paraules introductòries de Piferrer: "antes que la ejecución buscamos la poesía y la filosofía; consultamos las épocas y la historia; y nada calificamos de insignificante, aunque según las reglas lo sea, si lleva consigo algo que caracterice una faz del arte mismo, u ofrezca interés para el estudio de trajes o de detalles".⁷⁷ L'historiador i arxiver menorquí Josep Maria Quadrado (1819-1896), que conegué personalment Piferrer, va realitzar diverses anotacions i addicions a l'obra, que és adient que comentem també aquí.

Sense traïr la predilecció romàntica per l'art gòtic, a Piferrer no li sembla gens admirable la portalada major de la Seu, principalment perquè la considera arcaica estèticament tenint en compte que data de principis del segle XVII.⁷⁸ N'ofereix una descripció minuciosa, però no cita la figura d'Antoni Verger, el que sí s'encarrega de fer Quadrado, recurrent a la transcripció documental aportada pel pare Villanueva que corregia la tradicional errada d'anomenar-lo Miquel.⁷⁹ La mateixa predilecció pel gòtic enfront del renaixentista s'observa en la descripció que fa Piferrer del cor del temple catedralici,⁸⁰ més endavant esmentarà la figura de Joan de Salas.⁸¹

La prefrència de Piferrer pel gòtic està plena de l'espiritualisme cristià característic de determinades branques del Romanticisme, i és la causa de que les escultures que féu Francesc Herrera per a la sala capitular moderna de la Seu, escultor fins ara molt ben considerat en general per la historiografia, rebin dures crítiques de l'escriptor català, arribant a afirmar el següent: "sin la efigie de la Madre de Dios creyérase ver la cuna de Venus".⁸²

⁷³ Joaquim Maria BOVER; Ramon MEDEL: *Varones ilustres de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1847, 126-130.

⁷⁴ Joaquim Maria BOVER, Ramon MEDEL: *Varones ilustres...*, 131-135.

⁷⁵ Joaquim Maria BOVER, Ramon MEDEL: *Varones ilustres...*, 135.

⁷⁶ I. L. HENARES; J. A. CALATRAVA: "El historicismo en la crítica de arte del Romanticismo español": *Mayurqa*, núm. 19, 309-322.

⁷⁷ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1969 (1888).

⁷⁸ Sobre la valoració que feren diferents autors romàntics de la catedral de Mallorca, veure Alejandro SANZ DE LA TORRE: "Imagen romántica de la catedral de Palma": *BSAL*, 58, Palma, 2002, 159-180.

⁷⁹ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 324-325.

⁸⁰ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 327-328.

⁸¹ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 349-350.

⁸² Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 331.

En els apèndixs, Quadrado completa extensament les informacions aportades per Piferrer, tant pel que afecta a la catedral com als diferents convents i esglésies de Palma, molts dels quals obviats per Piferrer. La tasca de Quadrado ha de ser valorada com a molt notable, si bé no són moltes les referències que fa a artistes d'època moderna. En podem extreure la menció que fa a l'escultor Pere Joan Obrador, a qui atribueix la portalada de l'església de Santa Teresa, així com també la traça de l'església i convent dels jesuïtes de Pollença, feina pel qual també el considera com a arquitecte.⁸³

Piferrer tampoc no valora positivament la façana de l'ajuntament de Palma, edifici que situa cronològicament al segle XVI, una centúria abans de la seva autèntica cronologia.⁸⁴ Així no obstant, la mirada més oberta de què fa gala Quadrado en tot moment el porta a expressar la seva desavinença amb Piferrer respecte al menyspreu del català vers la casa consistorial de Palma. Creiem molt il·lustradores les paraules de Quadrado respecte a la seva mentalitat i, per què no, de la seva manera d'aproximar-se a la ciència històrica: "cuanto más desapasionado y libre es el espíritu, mejor admira y se entusiasma".⁸⁵

Efectivament, el paper de Quadrado en l'estudi de la Història de Mallorca, i les seves escasses però importants tasques en la investigació historicoartística, suposen una fita per la seva proximitat al rigor científic, la seva aferrissada recerca arxivística i la seva voluntat de desprendre's d'exaltades preferències per períodes o estils concrets, així com també d'allunyar-se d'inocuos patriotismes, característiques que, fins el moment, havien acompanyat bona part dels estudiosos del passat i del patrimoni de la nostra illa.

A manera de conclusió de tot l'exposat, podem subratllar la progressiva focalització de la mirada dels estudiosos cap a la figura de l'artista, partint d'una genèrica apreciació de les obres on predomina l'absència del seu artífex, llevat de casos puntuals (Blanquer, Mesquida, Bestard) que donaran pas a un major interès per saber més de l'artista, incorporant noms fonamentals per a la història de l'art modern mallorquí, com els d'Antoni Verger o el taller de la família Oms.

Aquesta nova visió va de la mà de tot el conjunt ideològic espargit arreu d'Europa a partir de la Revolució Francesa i dels seus postulats il·lustrats, que originarien tot seguit un moviment com el Romanticisme.⁸⁶ Aquest fou una fita de gran significació des del punt de vista de les seves manifestacions plàstiques i literàries, però no ho va ser menys des de l'angle de l'aproximació a la creació i percepció artístiques.⁸⁷

Els conceptes d'art, d'originalitat, de personalitat o de regles es varen veure transformats gràcies a l'influxe d'un altre concepte que seria peça angular de la nova manera de veure el món: la subjectivitat, vinculada a la llibertat individual i a l'expressió interior de l'artista. Així, és obvi que es cerqués en els artistes del passat traspasar els límits de l'anònima col·lectivitat per entrar en el coneixement de l'individualitat, dels noms concrets dels artífexs de les obres d'art, un procés que es va poder apreciar arreu d'Europa i d'Espanya (ja hem citat obres com les de Palomino o Ceán Bermúdez, reflex de la nova visió sobre l'àmbit artístic) i del que Mallorca participa indubtablement, amb estudiosos locals o foranis, que veuen en la manca de difusió de notícies d'artistes individuals de la nostra terra un obstacle important en el coneixement històric i artístic que ha de ser afrontat.

⁸³ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 376.

⁸⁴ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 407. Sobre aquesta freqüent confusió cronològica, veure Alejandro SANZ DE LA TORRE: "El Ayuntamiento de Palma en la literatura artística del Romanticismo": *BSAL* 50, palma, 1994, 371-378.

⁸⁵ Pablo PIFERRER; José M. QUADRADO: *Islas Baleares*, 407.

⁸⁶ Hugh HONOUR: *El Romanticismo*, Madrid, 1996, 23.

⁸⁷ Wladyslaw TATARKIEWICZ: *Historia de seis ideas*, Madrid, 2002, 286-290.

RESUMEN

El artículo se ocupa de la mirada de diversos autores sobre el arte moderno mallorquín. Por tanto, el centro de atención se sitúa en la recepción de la obra artística por parte de los coetáneos a la ejecución de estas obras, así como también por estudiosos y viajeros posteriores. Se pueden apreciar, de esta manera, los cambios en el gusto artístico y los avances llevados a cabo en el conocimiento de los artistas responsables de las obras y de las circunstancias que rodearon a su realización, todo ello antes de una aproximación científica a la Historia del Arte local.

ABSTRACT

This paper concerns about several authors' consideration on modern art in Mallorca. So its centre of interest is how contemporary people and later intellectuals and travellers appreciated these works of art. You can observe changes of taste and some steps forward in the knowledge of the artists who made those pieces and buildings and the knowledge of its circumstances. All this, before the scientific approximation to local history of art.

Aproximació a la tasca intel·lectual de Josep Tarongí

MARGALIDA TOMÀS

Josep Tarongí és a hores d'ara un personatge només conegut molt parcialment; se n'ha començat a estudiar la seva participació en el renaixent moviment literari català¹ i, sobretot, el seu paper de polemista en defensa de la classe xueta i en contra del clero mallorquí, és a dir, se'l coneix bàsicament com a autor del llibre *Algo sobre el estado religioso i social de la isla de Mallorca* de les reaccions que provocà aquesta publicació.² Tanmateix, la lectura dels seus textos, articles i poemes, més o menys bons des del punt de vista literari però d'un interès innegable, permeten descobrir la figura d'un personatge molt més complex i absolutament interessant, que demana nous estudis que abracin la seva biografia –intel·lectual i personal– entesa com una totalitat.

El que presento ara és una primera aproximació a la seva tasca com a intel·lectual a Mallorca, bàsicament fins la seva anada al Sacromonte de Granada el 1878. El retrat que en resulta és molt ric i suggestiu, però cal advertir que només és això, una primera aproximació: he treballat pràcticament només a partir de les seves obres publicades i de premsa i, encara, amb una premsa limitada a les principals publicacions mallorquines i catalanes. Estic ben convençuda que el buidatge d'altres revistes menors, i també de premsa de Granada i de Madrid, i, sobretot, del material inèdit que deixà i de la seva correspondència ens enriquiria la seva figura i ens aclariria molts punts foscos.³

Voldria insistir en la importància que crec que té entendre aquesta primera etapa del nostre autor, perquè la polèmica desfermada a finals de 1876 pren molt més sentit si la relacionam amb la seva tasca portada a terme en els anys anteriors, amb la seva voluntat d'incidir com a intel·lectual en el desenvolupament de la vida social de Mallorca. I s'impregna de molt més dramatisme encara el que degué suposar per a ell la necessitat d'haver de passar a residir fora de l'illa.

¹ Josep MASSOT I MUNTANER: *Els mallorquins i la llengua autòctona* (Segona edició), Barcelona, 1985, 68-70 i 98-100.

² Miquel FORTEZA: *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1972, 197-207; Lleonard MUNTANER: "Introducció", dins Josep TARONGÍ i CORTÉS: *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1984, IX-XLVII.

³ No puc deixar d'agrair des d'aquí els esforços del col·lectiu *Gent del Carrer* per trobar nova informació sobre la biografia de Tarongí, informació que, amb total generositat, han posat sempre a la meua disposició.

Època de formació i bases culturals

Josep Tarongí i Cortès va néixer a Palma, al carrer d'en Carrió nº 3 el 10 de març de 1847, fill de Gaietà i Maria Josepa; va ser el tercer dels set fills que tingué la parella, dels quals sobrevisqueren quatre, ell, un germà i dues germanes;⁴ fou batejat a Santa Eulàlia. Desconec per ara quina era la posició social de la seva família dintre del nucli xueta de Palma: sabem, això sí, que no formava part de les famílies dites “d’orella alta” i que el seu pare constava com a comerciant i propietari d’una gran casa a Palma. És possible, que aquest comerç estigués relacionat amb la navegació, perquè la presència de vaixells i d’aspectes marítims és una constant a la seva obra, i és també un dels arguments que fa servir en defensa de la seva classe en la refutació a l’escrit de Miquel Maura;⁵ en tot cas, sembla que la situació econòmica familiar era desfogada. Com tants altres nins xuetes, Tarongí hagué d’aprendre les primeres lletres amb un mestre de pis, lluny de les escoles conventuals. Segons ens diu ell mateix, estudià amb don Joan Bo, del qual no en sé res però de qui guardava un bon record.⁶ Després, el 1860 ingressa a l’Institut Balear i és aquí on, com a tants altres, se li obre tot un món de nous coneixements i noves perspectives. Ja s’ha dit moltes vegades, però convé repetir-ho un pic més, la importància que tingué aquest centre en l’avenç de l’ensenyament en els anys centrals del segle XIX, i sobretot, la importància que tingué per als al·lots xuetes, que per primera vegada podien compartir aula i professorat amb els de fora carrer. Tarongí fou un molt destacat alumne i cada curs tengué premis extraordinaris.⁷ Entre els seus professors destaquen, per exemple, León Carnicer, Manuel de los Herreros i, d’una manera molt especial, Josep Lluís Pons i Gallarza, a qui sempre es referí com a mestre seu i que pocs anys després l’introduiria en l’ambient literari mallorquí; entre els seus companys, Alexandre Rosselló, Bartomeu Ferrà, Mateu Obrador i Plàcid Aguiló, el germà petit de Marià. El que significà la seva estada a l’institut queda recollit en les seves pròpies paraules: “En el Instituto, en la enseñanza secundaria, hallé la igualdad; y aquellos dignos catedráticos se cuidaron de hacer brotar en mi mente las ideas del honor, de la fraternidad y de la esperanza. Dios se lo pagará. ¡Sí! ¡ilustres profesores del Instituto! ¡verdaderos amantes de la Religión y de la patria! ¡Vosotros cultivasteis asiduamente mi espíritu; vosotros lo engrandecisteis con la palabra del bien y de la ciencia; vosotros le engrandecisteis con las brisas de la recompensa debida, con los suaves sentimientos de los corazones libres!”⁸ El 1865, després d’obtenir amb la qualificació d’excel·lent el batxillerat en arts inicià la seva carrera eclesiàstica. Era el primer fill baró de

⁴ Segons es desprèn del seu títol patrimonial eclesiàstic, datat el 25 de gener de 1869 i conservat a l’Arxiu Diocesà de Mallorca. Dec el seu coneixement al grup *Gent del Carrer*.

⁵ A l’apartat “El pueblo no está preocupado”, Tarongí fa un cant al comerç marítim mallorquí en especial i als avenços tècnics en particular, que acaba amb aquestes significatives paraules: “Pues bien, Senyores.No hay nave que parta, barco de vapor que llegue, ni locomotora que atravesie nuestros campos, que no cuente entre sus armadores, propietarios o directores a alguna o varias personas de la clase, de la clase que vosotros os atreveis a llamar *aborrecida*”. José TARONGÍ: *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca*, Palma de Mallorca 1877, 94.

⁶ TARONGÍ: *Algo sobre el estado*, 94.

⁷ N’obtingué dos els cursos 1861-62, 1862-63 i 1863-64 i un el 1864-65. Jaime POMAR Y FUSTER: *Ensayo histórico sobre el desarrollo de la instrucción pública en Mallorca*, Palma de Mallorca, 1904, 247.

⁸ TARONGÍ: *Algo sobre el estado*, 94.

la família i per tant sembla que hauria d'haver seguit amb els negocis familiars; el perquè va decidir el camí del sacerdoti, un camí que a Palma no es presentava fàcil d'entrada, és una altra de les incògnites que l'acompanyen encara. Hi podia haver una veritable vocació religiosa per més que Tarongí no sembla pertànyer al grup de famílies xuetes marcades per una religiositat extrema i amb accentuats tocs de beateria, com sí que ho eren, per exemple, les de Marià Aguiló o Guillem Fortesa; potser les motivacions foren més d'indole social, però en tot cas el 1865 inicia un camí que ja no deixarà al llarg de la seva vida. A causa dels seus llinatges, i malgrat la normativa que obligava els estudiants a cursar la carrera com a interns en el Seminari, Tarongí ho hagué de fer de forma externa, cosa que no fou obstacle perquè la cursàs també de manera brillant, amb la qualificació de *meritissimus* a totes les assignatures.⁹

A partir d'aquest moment Tarongí combinarà de forma paral·lela la formació que rep en el seminari amb la que pot adquirir fora d'aquest, en els ambients literaris mallorquins on des de molt aviat comença a moure's. El seu pas pel seminari, a més de les imprescindibles matèries lligades a la professió, li donarà un bagatge de lectures molt diferent al de la resta de joves que també comencen en aquells moments les tasques literàries, un bagatge relativament poc marcat pel romanticisme: els clàssics llatins –Horaci, sobretot, i Virgili– i els clàssics del cristianisme; la literatura francesa anterior al segle XIX tindrà també un pes molt important i, per exemple, Fenelon serà un dels autors que esmentarà una vegada i una altra; coneixerà a fons les tragèdies dels grans autors dramàtics del XVII, Corneille i Racine; beurà també les ensenyances dels castellans, tant la dels autors del XVI, Garcilaso, Fray Luís de León i Teresa de Jesús especialment, com la dels representants més conspicus en el segle XIX del classicisme i de l'esperit liberal, com Meléndez Valdés i, sobretot, Manuel José Quintana, un dels seus referents constants. A més del llatí i de les seves dues llengües d'expressió literària, castellà i català, Tarongí dominava el francès, l'italià i, fet prou estrany, sembla que també l'anglès, o com a mínim en diverses ocasions reproduïx fragments d'autors anglesos en aquesta llengua. Les influències romàntiques, inevitables en aquell moment, li arriben a través de les publicacions periòdiques i dels cercles on es mou, però en aquest aspecte sempre manté una actitud d'una certa reserva intel·lectual, ideològica i artística: només alguns autors romàntics podran passar el seu filtre, basat sobretot en criteris morals, però també segurament en aquest concepte més clàssic de la literatura de què s'havia amarat. Com explicitava ell mateix, el poeta “no es ese ente ridículo que odia la sociedad, vive entre tumbas, se dispensa de los buenos modales, desconoce la cortesía y la higiene del cuerpo, entregándose a ciertas misantrópicas miserias morales, hijas del orgullo, madres de prematura muerte. El romanticismo español, en su primera época, lo puso en moda; y no pocos jóvenes sucumbieron a las tentaciones de una vanidad pueril”.¹⁰ Rebutjarà, així, Espronceda, Byron

⁹ POMAR: *Ensayo*, 250. Crec que cal remarcar el fet que obtingués aquestes qualificacions, perquè les aconseguí malgrat comptar amb una sèrie de condicions que per força havien de ser adverses: el fet d'haver de cursar la carrera com a extern i l'estigma que suposava el seu llinatge en primer lloc; però també el fet que els anys d'estudis en el Seminari coincideixen amb els d'una pràctica periodística en què les idees exposades havien de xocar necessàriament amb la mentalitat imperant entre els seus professors.

¹⁰ José TARONJÍ: “Prólogo” a *Inspiraciones*, Palma de Mallorca, 1882, XI. Cal afegir que quan Tarongí escriví aquest pròleg també tingué interès a fer notar el seu distanciament d'un altre tipus d'intel·lectual, el científic i naturalista, que als anys vuitanta ja s'havia obert camí; i així, el poeta, segons ell, “tampoco es

i Goethe —a qui admira, tanmateix i de qui havia llegit el *Faust*—, i podrà acceptar els teòrics Frederic Schlegel i Madame de Staël, el Manzoni dels *Inni Sacri* o, sobretot, el primer Lamartine, un dels autors a qui dedica més atenció en els seus primers anys.¹¹ Finalment, hi haurà el coneixement dels autors catalans, sobretot de Ramon Llull, sens dubte el que més el marcarà i el que més valorarà d'entre els autors clàssics catalans.

L'entrada al cercles literaris mallorquins la fa de mà del seu antic professor Josep Lluís Pons i Gallarza i té lloc el 1868, encara que conservam composicions seves, sobretot en castellà, dels anys 66 i 67: el març del 68 és acceptat com a soci eventual de l'Ateneu Balear, augmenta la seva producció poètica i comença a col·laborar a la premsa catalana de Barcelona, com per exemple a *Lo Gai Saber*¹² i al *Calendari Català*. També comença a participar en diversos certàmens poètics, com el de l'Acadèmia Mariana de Lleida, on el 1869 se li premia "A la Virgen de las Mercedes", escrit arran dels fets revolucionaris del 68. El juny de 1869, Tomàs Fortesa escriu a Marià Aguiló i li dona notícia de l'aparició a *La Dulzaina* d'un article sobre el renaixement de la llengua catalana i l'informa que aquest és obra de Tarongí, "un jove tonsurat, molt estudiós, i que té molta afició a la llengua catalana. Fa poesies i V. n'haurà vista una que té impresa en el Calendari català d'enguany" i hi afegeix unes misterioses paraules que no tenc, per ara, manera d'interpretar: "És un jove que ha fet alguns desbarats al principi, dels quins tal volta V. en té notici, però ara sembla que s'ha compost un poc".¹³ La coneixença amb el propi Marià Aguiló degué produir-se poc després, segurament quan aquest anà a Palma el gener de 1870 i l'Ateneu Balear li oferí una vetllada

ese barbilampiño moderno, que frecuenta a todas horas los cafés; que hace gala de impudicia en las conversaciones entre amigos; que borrona sueltos políticos en la prensa diaria, después de hojear el último libro venido de ultra-puertos; y, por remate y contera, no cree en Dios ni en la virtud de las mujeres". (p. XII); ataca directament "el naturalismo traspirenáico" que envaeix salons i acadèmies (p. X), però també el moviment contrari "la doctrina de *el arte por el Arte*. Fórmula vana. El Arte no es para el Arte. El Arte, sublime vestidura de las ideas, es para la razón y la realidad. El hombre digno de ser escuchado, ha dicho Fenelon, es el que no se sirve de la palabra sino para el pensamiento, ni del pensamiento sino para la verdad y la virtud". Al marge de consideracions ideològiques, el que sembla cert és que Tarongí s'interessava pel desenvolupament literari del seu moment i n'estava al corrent.

¹¹ El 1867 ja fa una traducció al castellà del poema "Himno del niño al despertarse" i el 1869 li dedica "A la memoria de Lamartine" en motiu de la mort del poeta francès; són remarcables alguns dels seus versos:

Yo soy un bardo oscuro
de la antigua Mallorca; mis acentos, plegarias que murmuro,
los pierde el mar y sus veloces vientos;
si en la noche callada,
al rayo de la luna, demandare
inspiración sagrada;
si al espacio mi voz, mi afán enviare:
óyeme tú, bondoso
genio de Lamartine; a la olvidada
orilla do reposo,
desciende, silenciosa a mi morada.
Y juntos hablaremos
de la eternal Belleza y Armonia; y a Dios preguntaremos
si ha de venir de libertad el día!

TARONJÍ: *Inspiraciones*, 187-188.

¹² A *Lo Gai Saber* apareixeran els poemes "L'incendi" i "A ma pescadora", i al *Calendari Català* de 1869, "Moment de tristesa".

¹³ Fons Marià Aguiló de la Biblioteca de Catalunya, 48.2.2.

d'homenatge.¹⁴ En tot cas, el març Tarongí ja li escrivia, sense massa confiança encara, i li enviava una guarda de poemes perquè els fes arribar al consistori dels Jocs Florals; és molt interessant el contingut de la carta:

Acostant-se la festa dels Jocs Florals m'ha sorprès lo cor el desig de ser-hi premiat. Per això determin enviar-hi algunes composicions. Aquestes són: Suspirs del cor= Tempestat= A la Mare de Déu d'Agost= No's temps de ser esclau i Les Campanes. Sobre les dues darreres pos la meua esperança. La primera és un oda a la Fraternitat literària optant al premi que hi ha designat a l'efecte. La segona la hi envii a V. perquè tinga la bondat d'examinar-la i purgar-la dels defectes que certament hi ha, i després presentar-la al secretari del Consistori. Crega, D. Mariano, que desitjaria esser premiat enguany, no tan solament pel premi sí que també per multitud de circumstàncies locals que V. comprendrà perfectament i que no és d'aquest cas explicar.

La simpatia que envers de V. senten tots los qui una sola volta l'han tractat m'empeny a fer-li aqueixa confederança [sic] que V. grat sia á Déu, no rebutjarà;¹⁵

S'iniciava així una relació que no fou mai fluïda, plena sempre de malentesos personals¹⁶ i que no arribà a ser mai de mestre i deixeble. Ja veurem com des del punt de vista de model lingüístic català Tarongí no dubtarà a seguir, com tants altres autors mallorquins del moment, les teories aguilonianes, però la seva actitud respecte al moviment literari català no es veurà influïda per l'abrandament d'Aguiló, cosa que sí que farà, per exemple Tomàs Fortesa i també, malgrat totes les discrepàncies, Ramon Picó i Campamar, tots dos autors de la seva mateixa lleva i, com veiem, també xuetes; Tarongí serà en aquest aspecte molt més fill de Pons i Gallarza¹⁷ que no d'Aguiló, i això voldrà dir una actitud menys declaradament catalanista i una pràctica literària i intel·lectual on el castellà conviurà sense problemes amb el català.

¹⁴ Joan MAS i VIVES: "Josep Lluís Pons i Gallarza i el primer Ateneu Balear", *Randa*, 25 (Barcelona 1989), 80. Respecte a aquesta estada d'Aguiló a Palma, el 6 de febrer de 1870, Tomàs Fortesa li escrivia que creia "que la seua venguda á Palma no haurà estat inútil a les lletres catalanes"; *Fons Marià Aguiló*, 48.2.3.

¹⁵ Carta del 22 de març de 1870. L'adreça que hi consta és carrer Plateria 31. Palma. *Fons Marià Aguiló*, 53.2.6.

¹⁶ Per exemple, el 6 de maig de 1870, Aguiló escrivia a Fortesa el següent: "Sé que en Tarongí està ofès, segons m'ha dit el capellà Francesc ¿saps per què? Sé que li vaig escriure precipitadament en una estona d'amoïno, però no record que li donàs peu per picar-se. Pot ser que la meua franquesa li haga fet mal. Averigua-ho indirectament", Ms. 1546 de la Biblioteca de Catalunya; i el 29 de març de 1872, s'excusava també amb Fortesa de no tenir temps per contestar totes les cartes, i hi afegia "Diga-ho a en Tarongí perquè no es pic. La seua poesia a la *jove català* té trossos notables. Estic ben content de que treballi molt", *Marian Aguiló i la "Renaixença"*, Barcelona 1966, 29.

¹⁷ El maig de 1868 li dedicà un sonet en català, "En l'àlbum de don Josep Lluís Pons i Gallarza", on aquest és presentat com a "amat cantor" de la pàtria catalana; tanmateix, és més interessant la nota que acompanyava el poema quan aquest fou inclòs al volum *El trovador mallorquí* (Palma de Mallorca 1883): "Entre los poetas del nuevo renacimiento literario figura mi antiguo maestro D. J. Luis Pons y Gallarza. Pocas pero escogidas son las composiciones que ha dado a luz. En el libro *Estado religioso y social de la isla de Mallorca*, que publiqué en 1877, inserté, a la página 313, una notable poesía de este autor, elogiándola como es debido [es refereix a "Lo fogó dels jueus"]; mas hoy debo advertir que referi mis elogios a la forma y espíritu de la composición, no a los detalles históricos y circunstanciales. Estos detalles y circunstancias son inexactos y aún supuestos. *Braços d'infants fets carbó-del pit matern se desjunten*, dice el poeta, aludiendo a los castigos de la Inquisición; mas esto es infundado, seguramente. Recuérdese que en 1691, época de los autos de Fe mallorquines, de que trata mi libro y la poesía del Sr. Pons, únicamente murieron quemadas vivas en la hoguera tres personas; los otros supuestos reos, en

D'una manera simbòlica podem fer acabar aquesta etapa de formació el 1872, quan és ordenat prevere al Palau Episcopal de Ciutadella. Té vint-i-cinc anys, és sacerdot i continua amb força el doble camí que ha emprès des que ha entrat en la vintena: per una banda, la carrera eclesiàstica i per l'altra, i a l'empara de Pons i Gallarza, el seu paper d'intel·lectual que intenta amb els seus escrits incidir en la societat mallorquina del seu temps. Després de cinc anys molt actius, el 1876 aconseguirà amb la millor nota la llicenciatura en Sagrada Teologia al Seminari de València, es presentarà dos cops a la canongia de la Catedral de Palma i paral·lelament s'haurà fet un lloc en el món de les lletres mallorquines. Tot això, com ja sabem, entrarà en crisi a finals d'aquest mateix 1876.

El pensament de Josep Tarongí, entre la tradició i el progrés

Després de la col·laboració a *La Dulzaina*, a partir del 1872 trobarem Tarongí estretament lligat a les altres empreses periodístiques promogudes per Pons: la *Revista Balear* i la seva successora *Museo Balear*. No són les úniques publicacions on col·labora,¹⁸ però sí que seran, per la seva importància, les més destacades. I Tarongí hi escriurà tota una diversitat de gèneres –assaig, prosa literària, poesia–, en castellà i en català; i hi parlarà dels problemes de la llengua catalana, de catalanisme i de literatura castellana del segle XVI, de filosofia del dret i de Ramon Llull, de les virtuts d'un bon amo de possessió o de l'arribada del ferrocarril a Mallorca. I entre tota aquesta diversitat de temes Tarongí anirà teixint el seu discurs de base, aquell que vol transmetre a la seva societat. Perquè crec indiscutible que això és el que impulsa la seva activitat en aquells moments: Tarongí no és pròpiament un literat, és un intel·lectual que utilitza també la literatura per transmetre idees; i, punt molt important, és un intel·lectual sacerdot: cal tenir en compte que, a diferència del que passarà a finals de segle i després a inicis del XX, en aquells moments era molt escassa la presència de l'element eclesiàstic a la premsa mallorquina.¹⁹ A la base de la seva tasca periodística hi ha un determinat pensament religiós, que es troba costat per costat amb un pensament social i ideològic de característiques ben personals. Si ens fixem en les dates en què s'emmarca aquesta feina seva veurem que coincideixen plenament amb el sexenni revolucionari, temps convulsos a Espanya, però també a Europa, amb els fets de la Comuna de París de 1871, per exemple. La presència de la realitat del moment és una constant en els seus escrits i en ells Tarongí defensarà sempre l'església, la unitat religiosa i atacarà el protestantisme, defugirà el "racionalismo en su grado máximo" de Hegel i no diguem el socialisme, la "afirmación franca y brutal del egoismo sin freno ni pudor", la Comuna de París serà vista com a corollari normal dels "pecats" de la societat francesa,²⁰ etc. La seva base és directament el *Syllabus* de Pius IX, papa a qui dedica un poema en català el 1877 i on canta la cristianitat de Mallorca. I ja hem fet abans una mínima referència a la seva postura més que reticent davant les teories i els autors romàntics més abrandats i progressistes. Un considerable nombre dels seus poemes –però no tots, ni molt menys– giraran entorn del tema religiós, des dels estrictament pietosos als més ascètics, i també tractaran la

número de 34, no sufrieron aquella pena. *Amicus Plato, magis amica veritas*. TARONJÍ: *El trovador mallorquí*, 548.

¹⁸ Va col·laborar també a *El Porvenir de Mallorca* (1876-78) i a l'*Anuario Agrícola Mallorquí*, però no he pogut consultar encara aquestes publicacions.

Insisteix en aquest punt Josep MASSOT I MUNTANER: *Església i societat a la Mallorca del segle XX*, Barcelona 1977, que dedica un apartat al nostre autor: "Josep Tarongí i la "Renaixença", 16-20.

²⁰ "Un discurso de filosofía del derecho", *Museo Balear* n° 21 (15-XI-1875).

qüestió religiosa, molt sovint relacionada amb l'ordre social, les seves proses de creació o els comentaris bibliogràfics. Ara bé, la lectura dels seus articles ens deixa veure que per sota d'aquesta línia diguem-ne oficialista, hi batega un pensament propi que, de ben segur, no devia coincidir amb el de molts altres eclesiàstics mallorquins del moment i, fins i tot, amb el d'alguns dels seus companys intel·lectuals i pens, per exemple, amb el conservador Tomàs Fortesa.²¹ Així, en ressenyar positivament el llibre d'Augusto Nicolás *La revolución y el orden cristiano*, es mostra, tanmateix, contrari a l'axioma que aquest accepta com a màxima de comportament: "Tot per al poble però sense el poble", perquè, segons ell "esta proposición, en lo que tiene de ataque al sufragio popular lleva el gran inconveniente de chocar con nuestras costumbres modernas y de no ser admitida por todas las escuelas políticas", així com tampoc combrega amb l'excessiu monarquisme de l'autor perquè els partidaris d'una altra mena de règim polític podrien repudiar l'ordre cristià.²² Per a Tarongí el cristianisme és font de progrés i per això la seva defensa es constitueix en una constant en els seus escrits: un progrés que ha anat elaborant la humanitat al llarg del temps, però mogut en última instància per Déu:

El mundo marcha; el bien se extiende y crece;
 más y más la tiniebla desaparece;
 ¿y esa ley puede, oh sabios, ser fruto del azar?
 ¡No, no! La Història dice tu existencia,
 la Història te proclama, oh Providencia;
 donde hay bien y progreso por fuerza Tú has de estar.²³

I per això es revolta contra aquells aspectes de la societat que no segueixen aquesta marxa cap a endavant que té com a finalitat l'amor universal, la fraternitat entre els homes. Així, el 1868 escriurà un poema contra les quintes: "En lo dia de Pasqua. Sonet a propòsit de fer-se el sorteig de les quintes en tal diada" i un altre, ara en castellà, i molt més incisiu, el 1869: "Triste ley":

[...] Miradle al feroz *Genio*, transformado
 en *Ley de quintas*, que llamando va
 del labrador en el umbral cuitado,
 del marinero en el medroso umbral.

No creais huella los soberbios lares,
 do el magnate se abriga sin temor;
 ni los ricos espléndidos bazares,
 que el oro del comercio levantó [...]

²¹ El març de 1871, març, Tomàs Fortesa deia a Marià Aguiló: "En Tarongí té algunes poesies religioses, que m'assembla que adoleixen un poc de les seues manies, tenen coses bones" (*Fons Marià Aguiló*, 48.2.4.) i el 20 d'abril de 1875, "En Tarongí ha sigut premiat a Montpeller. No sé què dir-li de sa poesia. Certes coses no les comprenc", *Fons Marià Aguiló*48.3.2. El poema premiat a Montpeller era "A ma pàtria", de la qual Tarongí féu una edició independent el mateix 1875 on inclogué també els poemes "Records" i "Desigs"; el volumet conservat a la Biblioteca de Catalunya prové de la biblioteca particular de Marià Aguiló i porta una dedicatòria de Tarongí: "Al llorjat poeta. Mestre en Gay Saber, D. Marian Aguiló, per recordança. L'autor"; aquest poema fou inclòs a *El trovador mallorquí* amb el títol "A Mallorca".

²² José TARONGÍ: "Bibliografía. La revolución y el orden cristiano, por Augusto Nicolas", *Museo Balear*, any III, nº 1 (15-I-1874).

²³ "Unus et trinus", *Inspiraciones*, 74. El poema està datat l'abril de 1875.

¡Oh desgracia!... Esta *Ley* es de tristeza,
 es del poble exclusiva esclavitud.
 ¿por qué, con rasgos de sin par crudeza,
 la escribís en los códigos aún? [...]

Si alguna vez en nuestra patria brilla
 del extranjero el hórrido fusil,
 evocando la sombra de Padilla
 vencer sabrán los pueblos, o morir.

Y vencerán; que el pueblo es invencible
 que defiende sus leyes y su hogar...
 ¡Derribemos la quinta aborrecible!
 ¡Proclamemos la dulce caridad!²⁴

El 1872 escriví un altre poema de títol ben explícit “Contra la esclavitud. Imprecación”, massa llarg i d’una qualitat dubtosa, però també molt interessant per entendre el seu pensament. Després de refer el lligam entre la història de la humanitat i l’esclavitud, dedica unes escalfades lloances a Lincoln:

Guerra santa, ¡por Dios!, hermosa guerra,
 honor de los valientes que murieron
 lidiando por los fueros de la Tierra,
 i de Lincoln sostenedores fueron.
 ¡Lincoln! Sublime nombre. Dadme rosas,
 dadme laureles vírgenes, que cubran
 la estatua del grande hombre; generosas
 dadme palabras que su fe descubran.

Era un agreste leñador de Ohio;
 firmó del negro *libertad entera*;
 hirióle por detrás puñal impío;
 y murió, enarbolando su bandera.

Desde entonces del látigo esclavista
 no se percibe el criminal chasquido;
 y el negro pudo alzar a Dios su vista,
 y dar gracias de haberle redimido...

El final del poema és una clara exposició d’aquesta idea del lligam entre cristianisme i avenç de la humanitat:

Se va tu reino, esclavitud atea,
 se va, se va tu reino de la tiniebla en pos;
 y, al resplandor magnifico de la cristiana idea,
 tus tronos se derrumban. ¡Loado sea Dios!

²⁴ *Inspiraciones*, 265-269. El poema anava acompanyat d’un extens comentari, tot ell una citació de César Cantú contra el sistema de quintes i en defensa de “las armas ciudadanas”, extret de la seva *Historia Universal*.

Yo siento en mis entrañas el odio acrecentarse
que siempre te he tenido, tus hechos al oír.
¿Y habrá quien te perdone, quién deje de alegrarse
de tu caída, y no ose tus leyes combatir?

Que importan al espíritu mezquinas tradiciones?
¿No somos los soldados del reino de la Luz?
¡Abajo para siempre bastardas ambiciones!
¡El que esclavista sea no es hijo de la Cruz!

Si tenim en compte que el poema fou escrit quan s'estava discutint en el congrés espanyol la qüestió de l'esclavitud americana i que la seva abolicció era defensada només pels republicans federals, no ens estranyarà que no poguéu publicar-lo aleshores; quan el 1882 l'inclougué en el volum *Inspiraciones* en el comentari que l'acompanyava insistia encara en la seva posició: "Conste que somos partidarios de la abolición de la esclavitud, sin declaramos afiliados por eso a tal o cual partido político. Los intereses de la humanidad están muy por encima de toda cuestión de bandería política o de secta filosófica. La esclavitud no debió ser admitida por los que vivieron bajo la ley natural; y debe ser desechada, condenada y totalmente abolida por los que viven bajo la ley del amor, que Jesucristo, derramando su sangre, vino a establecer sobre la tierra".²⁵

Aquesta idea del progrés humà dirigit per Déu, tindrà també una derivació cap al cant al progrés científic i tecnològic, i aleshores es concretarà amb exemples més propers. Al poema "La Jove Catalunya" en tenim mostres ben paleses: la Ciència, en majúscula, ofereix meravelles que broten cada dia: com "lo *fil parlant* que eleva ton nom a les estrelles", o bé

L'actiu camí de ferre travessa tes muntanyes;
passen xiulant, tronant-ne, cent carros de vapor;
i el fum que es tira enrere corona les cabanyes
que guarden blats i vinyes, del fill dels camps honor.

A Palma i Barcelona, per Mataró i Manresa,
s'aixequen orgullosos albergs industrials;
aquí el treball és l'honra, la força i la noblesa,
aquestes de l'Art nostre ne són les catedrals²⁶

He d'insistir en el fet que aquests exemples adduïts, tan contundents, no són casos aïllats, sinó que les idees que exposen són una constant que, amb versos solts o entremig d'articles, van apareixent una i altra vegada. Perquè a Tarongí li interessa cantar aquest progrés per promoure'l precisament a Mallorca, perquè serà a través de la modernització que, segons ell, es podrà canviar la societat mallorquina i el seu pensament. En inaugurar-se el primer ferrocarril a Mallorca el 1875, el *Museo Balear* es féu eco de l'esdeveniment i hi aparegueren diverses col·laboracions sobre el tema; una d'elles fou el poema de Tarongí, "La locomotora": en primer lloc, fa un cant en general, ben bé a allò que ara en diríem "globalització":

Del mundo maravilla,

²⁵ *Inspiraciones*, 271-279.

²⁶ *El trovador mallorquin*, 220-228. El poema havia aparegut a l'Almanac de *El Isleño* de 1875, amb la data de 1871; en canvi, a *El trovador...* està datat l'abril de 1873.

la audaz locomotora;
 para el mortal que sigue
 su fuerza voladora,
 de la provincia *una ciudad* se hace,
una provincia la nación se torna,
 y una *nación* del mundo todo nace.

I aquest empetitiment del món és ben positiu, “Bondad de Dios!”, perquè serveix per esborrar les fronteres de l’odi i la ignorància, destrueix “los compactos escuadrones” de la “barbarie insana” i els mostra la llum de la fe cristiana. I d’aquí ja pot arribar a la concreció del ferrocarril a Mallorca, “la región no conocida,/ la más oscura de la patria ibera”. Val la pena recordar l’estrofa amb què es tanca el poema:

Se acerca ese gran bien; Dios nos auxilia,
 el siglo nos impulsa, oh mallorquines.
 Voz del cielo: olvidemos de familia
 las discordias ruines,
 los vicios engendrados
 por bastardas pasiones
 de tiempos atrasados...
 ¡Desde el faro de Sóller hasta Randa,
 de Andratx a Formentor seamos unos:
 el progreso lo exige, Dios lo manda!²⁷

Òbviament, moltes de les altres col·laboracions sobre el tema seguien aquesta pauta,²⁸ però no totes. Tomàs Fortesa dedicà també un article al tema, en principi positiu, però que acabava amb aquestes paraules: “Vola, locomotora, vola; mes ni el baf de la matèria que t’anima ni el fum terrenal que exhales, ni la fetor de l’or mateix que engendres, no allunye mai de ma volguda pàtria, l’àngel benefactor de les ales de llum rosada”.²⁹ I un poema signat únicament amb la inicial C., entre bromes, es dedicava ja a atacar directament l’invent que acabaria amb les tradicions de l’illa.³⁰

Podríem posar més exemples d’aquesta línia de pensament de Tarongí, que en certa manera reprenem en parlat de la seva creació literària. Però per acabar aquest apartat voldria només apuntar que, quan el 1876 Tarongí no aconseguí cap de les dues canongies a què optava, s’unien en contra seva els seus llinatges, ben cert, però també devien sumar-s’hi tots els seus escrits, que podien ser vist com a massa liberals dins el món eclesiàstic de l’illa.

²⁷ El poema està datat el 25 de Febrer de 1875 i aparegué al *Museo Balear* nº 5 (15-III-1875); després fou inclòs a *Inspiraciones*, 193-196; és interessant destacar que, en el volum, Tarongí inclogué “La locomotora” en l’apartat “Pensamientos morales”

²⁸ Per exemple, un altre poema d’Antoni Frates també titulat “La locomotora”, també insisteix en aquest paper unificador del tren, d’acostament entre els humans: “Una es su lengua por el mundo entero/entre las gentes de distinta cuna./porque es de una palabra mensajero/que ha de oír proclamar todo linderó:” “Sólo hay un Dios, la humanidad es una”.

²⁹ Tomàs FORTESA: “En la inauguració del ferrocarril de Mallorca”, *Museo Balear* any I, nº 5 (15-III-1875).

³⁰ El romanç començava de manera ben explícita: “A la verdad, patria mia, que no entiendo ese alborozo/con que ves tus verdes campos/cruzados por férreo mostruo./ ¿Qué tiene que ver contigo/el siglo décimo nono/para así someterte/quiera a su yugo diabólico?”, *Museo Balear* any I, nº 5 (15-III-1875).

Tarongí i el moviment literari català

No és fàcil exposar d'una manera senzilla i breu l'actuació i sobretot la posició de Tarongí respecte a aquest tema: a més de les seves pròpies fluctuacions entre el sentiment catalanista i l'espanyolista, per entendre molts dels seus escrits cal tenir en compte les diferents vicissituds que marquen la dinàmica del moviment literari català en uns anys tan extraordinàriament moguts com són els del sexenni, època en què el nostre autor escriu els seus textos més importants sobre el tema, i, encara, cal tenir també en compte l'especial manera que tenen els intel·lectuals mallorquins a l'hora d'integrar-se en aquest moviment. Vegem-ho, encara que sigui de forma necessàriament esquemàtica. En primer lloc, convé recordar que Josep Tarongí pertany a la que anomenam segona generació dels Jocs Florals; és la que a Catalunya impulsarà la societat *La Jove Catalunya*³¹ i una revista tan important com *La Renaixença*; a Mallorca és la generació de la qual formen part, per exemple, Gabriel Maura (1842), Bartomeu Ferrà (1843), Ramon Picó i Campamar (1845), Jeroni Fortesa i Tomàs Fortesa, els dos de 1846, i, una mica més jove, Mateu Obrador, del 1852. Tots ells es troben ja amb un moviment literari iniciat, amb unes mínimes plataformes de difusió d'aquesta literatura –els jocs florals principalment– i amb uns “mestres” als quals seguir o als quals enfrontar-se. Si ens referim més en concret als joves mallorquins, és obvi que tenen dos referents indiscutibles: Josep Lluís Pons i Gallarza a Mallorca i Marià Aguiló a Barcelona: Picó, mallorquí trasplantat a Barcelona mantindrà diferències de tot tipus amb Marià Aguiló però farà una opció catalanista ben clara i decidida, tant, que anirà molt més enllà que la del mateix Aguiló; Tomàs Fortesa, sempre lligat físicament a l'illa, serà de fet el veritable deixeble d'Aguiló i, encara que sovint col·labori a la premsa mallorquina amb escrits en castellà, el seu compromís amb la llengua catalana és total. Molt més matisable és, ja ho sabem, el de la resta d'autors mallorquins, i, en aquest sentit, n'hi ha prou a comparar dues publicacions com són *La Renaixença* i *la Revista Balear*. Hem vist com Tarongí es mou dins els paràmetres marcats per Pons, cosa que ens l'acosta a una actitud més o menys semblant a la dels altres autors mallorquins que hem esmentat; tanmateix, la cosa és més complexa, perquè, d'entrada, hem de relacionar també la seva participació en la literatura catalana amb els principis de la seva ideologia. Això és ben patent en el primer article que dedica al tema, “El Movimiento literario en Cataluña”, aparegut el 25 d'abril de 1869 a *La Dulzaina* signat amb el pseudònim “Arnaldo”. Just al començament ja ens diu:

Un hecho pasa hoy dia ante nosotros; un hecho que envuelve sin duda una gran teoría, una significación no despreciable ni aún para el porvenir de los estados; un hecho que ha nacido, que ha crecido en estos últimos veinte años, y que ya ha tenido la suerte de ser anatemizado por los amantes del privilegio y las tiranías: este hecho es el estudio y la resurrección de las lenguas provinciales. Cosa es de maravilla que tal vez caracterizará la segunda mitad del siglo XIX pues para nosotros es una aspiración nacida de las difíciles circunstancias por que atraviesa Europa, un preludio de libertad, de creencia y de bellos sentimientos.

I després, un altre paràgraf torna a recalcar la seva convicció de la marxa progressiva del segle, aquest segle XIX que, malgrat tots els seus errors, “encierra el

³¹ Per a una visió general de la vida i el pensament d'aquesta societat, vegeu *La Jove Catalunya. Antologia*, a cura de Margalida TOMÀS, Barcelona 1992.

germen de grandes sucesos que nos guarda el porvenir y nunca dejaremos de reconocer que nuestra edad, en cambio de teorías indignas, proclama verdades impercederas, en cambio de la centralización hasta en la literatura, permite e impulsa el estudio de las lenguas populares realizando una magnífica *federación* literaria”.

L'article té molts aspectes interessants i no només com a mostra de la seva ideologia (“jamás es permitido que cante un pueblo esclavo”); per exemple, és destacable que en parlar del renaixement que es produeix a Galícia, el nom que esmenta sigui el de Rosalía de Castro de Murguía, autora de la qual no he vist mai que ningú en fes referència en aquells moments;³² o que s'apunti a la idea que el renaixement català prové del provençal, però entenant aquest com a cosa francesa i assimilat precisament per ser cosa francesa ja que “Por esa simpatía que hizo escribir a Sefferson, todo hombre tiene dos patrias, la suya y la de Francia, Cataluña ha considerado como propia la restauración de la literatura”. Aquesta restauració que ja ha arribat a Mallorca, dona lloc a una literatura important, tan variada que no es pot dir que formi escola: té teatre, té història, té novel·la i té, sobretot, poesia; i Tarongí tria cinc poemes que poden representar el grau aconseguit: al capdamunt, sense cap dubte, “Esperança”, de Marià Aguiló; després, “La Muntanya Catalana” de Pons i Gallarza; “La veu de les ruïnes” d'Adolf Blanch; “El castell de l'harmonia”, de Jeroni Rosselló i “Constança d'Aragó”, de Tomàs Aguiló. Com veiem, la representació mallorquina en destacadíssim lloc.

Com és normal, després d'aquest cant entusiasta i de les seves col·laboracions a *Lo Gai Saber* i al *Calendari Català* havia de venir la seva pròpia participació en els Jocs Florals, que es produí, com ja hem dit, el 1870. Aconseguí dos premis el 1871, i encara que no ho he pogut comprovar, degué també participar-hi en edicions successives, però sense èxit.³³ Són aquests els anys en què han esclatat ja les grans controvèrsies entorn del model de llengua literària que enfrontaran públicament Marià Aguiló i Antoni de Bofarull, unes controvèrsies que ocuparan diversos fronts, des del purament ortogràfic a l'ideològic passant pel de la presència mallorquina als jocs o per l'intent de trasllat de la festa a Palma el 1873.³⁴ Tarongí, fent front amb la majoria dels autors mallorquins, s'alinearà amb les tesis de Marià Aguiló i exposarà per escrit el seu punt de vista en dos interessants articles successius apareguts el setembre de 1872 a la *Revista Balear*. “La llengua catalana. Controvèrsies”, és un crit a la unificació en els criteris lingüístics, no només ortogràfics sinó de model de llengua literària, el d'aquells que volen “la restauració de l'idioma del nostre avior, en una paraula, quan Mallorca, València i Catalunya eren una poderosa nació, o mellor dit, una federació de pobles d'una mateixa raça”. Però és també una crida a la unió de voluntats: l'obra de restauració d'un poble pot parèixer cosa de multitud de generacions, però és que en el segle present, “cada home val per deu dels antics en lo que respecta al treball i al progrés” i, per tant, “lo que vol fer, allò se fa”. I acaba amb tota una declaració:

³² De fet, les referències al moviment literari gallec són també molt escasses en els escrits catalans de l'època. Pel que fa a Rosalía de Castro, hem de recordar que la seva primera obra en gallec, *Cantares gallegos*, era molt recent, de 1863.

³³ El 24 d'abril de 1874, Marià Aguiló escrivia a Tomàs Fortesa i l'informava que “Ni tu, ni en Tarongí, ni en Ferrà ni altres mallorquins que no he conegut [...] heu pescat res”, *Marian Aguiló i la Renaixença*, 46.

³⁴ Margalida TOMÀS: “Marià Aguiló i els Jocs Florals de Barcelona, 1859-1875”, *Randa*, 5 i 6 (Barcelona 1977); Margalida TOMÀS: “Marià Aguiló i Antoni de Bofarull davant la llengua catalana”, dins Pere ANGUERA et alii: *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*, Reus, 1996, 41-56.

allunyades les controvèrsies, aconseguida la unitat de la llengua literària, “se formaria en estes parts de l’Espanya occidental una civilització, incansable competidora de la civilització central, que encara nos amenaça, nos malmena, nos engruna!”.

El següent, “La llengua catalana. Bases d’ortografia. Necessitats”, està dividit en dues parts. En la primera, Tarongí presenta les seves propostes concretes sobre les regles d’ortografia; és interessant veure quines són les bases que tria Tarongí per a establir aquestes regles ortogràfiques: “l’origen llatí i franc de les paraules catalanes, la manera com les escriuen i encara escriuen nostres més triats escriptors, i les diferents pronúncies de cada contrada pròpia”, és a dir, les mateixes defensades per Marià Aguiló. No podem entrar ara en l’anàlisi d’aquestes propostes ortogràfiques, només assenyalar que és molt interessant la seva comparació amb les que inclogué al final del seu volum de poemes catalans *El trovador mallorquí*, de 1883, on hi ha algun canvi ben significatiu.³⁵ Després, assenyala les tres “necessitats” que, segons ell, calen per fer tirar endavant aquesta fixació de la llengua: en primer lloc, la creació d’una Acadèmia catalana que “seria com una d’aqueixes corporacions oficials qui en Castella determinen la marxa de l’idioma nacional” i que s’encarregaria de la publicació d’un diccionari i d’una gramàtica completa; en segon lloc, l’edició “general i acabada” de les més importants obres de la literatura catalana;³⁶ i en tercer lloc, la descentralització dels jocs florals, és a dir, que la festa se celebrés alternativament en diferents contrades dels països catalans, perquè d’aquesta manera “se despertarien los ecos populars adormits per la influència del periodisme i de les escoles castellanés, serien molt més estimades les composicions poètiques, i se fortificaria entre totes les rames de la gran família d’en Jaume I un llaç d’unió moral, eix llaç de la Bellesa harmoniosa, molt més desitjable que els llaços del comerç, molt més durader que les cadenes i grillons de la tirania!”.³⁷

Els anys següents foren d’una gran efervescència dins el món literari català: la polèmica s’enverinava cada vegada més i es barrejava amb les tensions polítiques i ideològiques; el pes de Marià Aguiló en el si del consistori dels jocs estava en el seu moment àlgid i això reforçava tant la presència d’autors mallorquins en el certamen com les crítiques dels seus enemics a aquesta presència; dins aquest ambient enrarit, el març de 1873 els literats de Mallorca fan la proposta de trasllat de la festa a Palma,³⁸ donada la situació política que es viu a Barcelona; la proposta no només és rebutjada, sinó que accentua encara més els atacs d’una part dels escriptors catalans contra el “mallorquinisme”

³⁵ “Nota preliminar. Observaciones ortográficas y literarias”, *El trovador mallorquí*, 526-529.

³⁶ En aquest punt Tarongí ha de fer necessària referència a Marià Aguiló i al seu iniciat projecte d’edició dels clàssics catalans. “de lo qual ens felicitem i desitjam únicament sia portada a fi, com ho foren les edicions castellanés per n’Aribau i Rivadeneyra”.

³⁷ *Revista Balear*, any I, nº 17 (15-IX-1872), 261-265.

³⁸ En la correspondència de MA i d’altres autors del moment, el nom de Tarongí no apareix entre els que impulsen aquesta idea; tanmateix, no sé fins a quin punt precisament ell no devia ser-ne un dels artífexs. Com hem vist, el 1872, és a dir, un any abans de la proposta formal de trasllat, ja parla de descentralització dels jocs; i, per altra banda, el lloc proposat per a la celebració de la festa era precisament l’edifici de la Llotja, aleshores convertit en magatzem. Quan Tomàs Fortesa explicava el projecte a Marià Aguiló, afegia: “Hi ha un motiu perquè V. apoi lo pensament: se faria neta la Lonja y no tomaria servir ja de magatzem; no sia per consegüent un obstacle perquè axió se verifich” (*Fons Marià Aguiló*, 48-2-6.), una consideració que era precisament el fons del poema que el propi Tarongí havia dedicat a aquest edifici.

dominant a la institució. Els jocs de 1873 i 1874 seran els últims en què la presència i la influència de Marià Aguiló controlaran el certamen;³⁹ són també els més crispats i l'aparició dels respectius volums l'ocasió per fer-ne la crítica feroç —especialment temudes eren les de Roca i Roca des de *La Renaixença*— o, al contrari, la seva defensa abrandada. Una d'aquestes és la que publica Tarongí al *Museo Balear* del gener de 1875, on en un sol article s'ocupa dels toms dels dos anys. Contra l'opinió d'aquells que parlen de *decadència* (“alguns mal intencionats, especialment periodistes”, en una directa al·lusió a Roca), n'hi ha prou a fer una ullada als dos volums, que poden ser “lo baròmetro de l'estat actual de la literatura catalana”.

Una primera part s'ocupa dels dos discursos presidencials —de Jeroni Rosselló i d'Albert de Quintana, respectivament— i en els dos hi veu “un mateix esperit, són exalçades unes mateixes idees i s'hi continua en estes la que ja podríem anomenar *tradicció unitària* dels Jocs florals de Barcelona”; pel que fa als poemes premiats en els dos anys, Tarongí se centra bàsicament en tres, corresponents a cada un dels tres premis ordinaris, i la tria no pot ser més significativa: “Les noces de l'Infant” de Tomàs Forteza, “Visca Aragó!” de Ramon Picó i “Sant Francesc s'hi moria” de Jacint Verdager. Tot plegat, segons Tarongí, demostra que no existeix decadència, que es camina cap a la unitat de la llengua literària “puix en Picó i en Verdager semblen de la mateixa contrada” i que fins i tot s'unifica l'ortografia, cosa que afavoreix que les composicions mallorquines i catalanes “puguen ser llegides sens esforç per los riberenys del Túria”. El que sí que falta és anar cap a la “renaixença completa”, i això no es farà acaramullant divisions sinó amb germandat i mútues concessions d'uns sistemes als altres.

El juliol de 1876 se celebrà a València un certamen literari commemoratiu del sisè centenari de la mort de Jaume I. Un dels membres del jurat fou Marià Aguiló i Josep Tarongí, amb molts altres autors mallorquins, hi concorregué amb un llarguíssim poema català —el certamen era bilingüe— que obtingué un dels premis; també n'escriví un altre en castellà, “El rey don Jaime”, que anava encapçalat per una citació de *Le Cid* de Corneille, que no sé si també hi presentà; el que interessa destacar, però, és la seva assistència a la festa, de la qual tragué ampli profit literari: com a mínim dos articles i un altre poema. El primer dels articles es titulava ben significativament “Esperanza”⁴⁰ i descrivia el seu viatge per les terres que havien constituït la corona catalano-aragonesa: la ciutat de València, el trajecte en tren fins a Barcelona i el viatge en vaixell fins a Menorca. Els elogis eren constants, sobretot a l'esperit català i a la ciutat de Barcelona, “la ciudad de la ciència, de la ponderada industria, del dilatado comercio”⁴¹, i acabava amb la constatació que en tots els llocs visitats la llengua pròpia renaixia: “Porque en toda la Espanya oriental renace el amor a la Antigüedad, y con él un profundo y bien entendido amor a la patria”; de fet, aquesta

³⁹ Després de la “caiguda” d'Aguiló, la societat *La Misteriosa*, de Barcelona, s'encarregà d'organitzar un altre certamen literari on participaven molts dels que no ho volien fer als Jocs Florals; Tarongí, com altres mallorquins, hi concorregué i el 1876 tingué un accésit al primer premi amb el poema “La caritat”.

⁴⁰ *Museo Balear*, any II, n° 12 (30-VI-1876).

⁴¹ Hi incloïa també un elogi per la “inmensa biblioteca de San Juan, hoy dirigida por un distinguido literato mallorquín, patriarca de las letras catalanas, es un centro de reunión de los catalanes estudiosos, de los amigos discretos de la lengua”.

última idea enllaçava amb l'inici del segon article,⁴² més interessant per a la qüestió del renaixement de la literatura catalana. Cal advertir, en primer lloc, que aquest article figurà com a introducció al volum III del *Museo Balear*: al final s'hi definia el pensament de la publicació, l'objectiu de la qual era inculcar amor als records històrics i monuments, el foment de les ciències d'acord amb la fe i inculcar als joves el conreu de la llengua materna. Que Tarongí, com a secretari de redacció, s'encarregàs d'aquesta introducció és prou significatiu de l'escalafó a què havia arribat entre el grup de redactors de la revista, només cinc mesos abans que esclatàs la polèmica que ho tiraria tot enlaire.⁴³ Pel que fa al tema de què tractam, l'article, després de recordar la figura del rei, se centra en el que ha significat el certamen en la seva triple finalitat: religiosa, defensa de la fe; política: "patentizar que tenemos historia, instituciones y carácter, distintos de la historia, instituciones y carácter de los otros pueblos de España, aunque no contrarios a ellos" aspectes que cal potenciar "para ser, si posible fuera, y como actualmente se dice, una autonomía, la autonomía de la patria catalana, sin menoscabo de los derechos esenciales de la Nación"; i finalitat literària, cantar en la nostra llengua⁴⁴ i demostrar que la llengua "catalana o lemosina, como quieran llamarla, es digna de estudio, de cultivo, y de que se la ponga al lado de la lengua castellana, su hermana menor". I aquest fi literari és important, perquè, un poble que té llengua no deixa mai de ser poble i una llengua com la catalana, que se consagra a la manifestació del sentiment poètic, crea una literatura de fe i entusiasme i serveix a la causa de la religió i del país.

Com veiem, i si ens atenem a la lletra, la posició de Tarongí respecte al moviment catalanista sembla bastant sense fissures; tanmateix, la cosa no és tan clara. Per començar, el mateix fet que utilitzi indistintament el català i el castellà tant en els escrits teòrics com en la creació poètica ja és un senyal que hem de tenir en compte; per altra banda, el fet de tenir una formació literària eminentment castellana farà que els autors castellans siguin un dels seus referents més importants, als quals no renunciarà mai, i així, en les seves col·laboracions a la premsa podrà alternar escrits com els que hem comentat o sobre Ramon Llull⁴⁵ amb estudis sobre la lírica espanyola.⁴⁶ El 1869, el mateix any de publicació del

⁴² "El sexto centenar de la muerte del Rey Don Jaime de Aragón", *Museo Balear*, any II, tom III, nº 1 (15-VII-1876)

⁴³ De fet, l'article acabava amb la defensa de l'escola històrica, la que estava cridada "a regir los destinos del entendimiento humano"; de l'estudi neix l'amor, i l'estudi ha fet recuperar l'edat mitjana: contra Voltaire, Nieburh; contra Gioberti, Manzoni.

⁴⁴ Recordem, però, que el certamen va ser bilingüe i que el castellà tingué una forta presència en tots els seus actes públics.

⁴⁵ Ja he esmentat abans que Llull és segurament el clàssic català per qui sent més tirada, cosa ben normal si tenim en compte que Tarongí es tracta amb personatges estretament vinculats com a estudiosos a aquest autor: Josep M. Quadrado i Jeroni Rosselló. Li dedicà "Ramon Llull considerado como escritor místico" (*Museo Balear*, any I, nº 13, 3-VII-1875), que acabava amb la següent declaració: "Ojalá ahora que renacen las letras lemosinas, ahora que nuestro joven moviminetto literario atrae de propios y extraños las miradas, ojalá, repetimos, vuelvan a ser conocidos y saboreados los pensamientos del gran cristiano de la Edad media. Y nuestro siglo que ha meditado con Lamartine, que ha llorado con Silvio Pellico, que se ha desesperado con Goethe, elevará sus ojos al Amor con el ermitaño Raimundo"; també el féu objecte de la seva poesia: "A l'Il·luminat doctor i màrtir de Jesucrist Mestre Ramon Llull, per desagravi", i, sobretot, "Dins Miramar", recreació del "Desconhort" lul·lià, al qual ens referirem més endavant.

⁴⁶ Per exemple, "Consideraciones sobre la poesia lírica espanyola a principios del renacimiento", *Revista Balear* any I, nº 3 (15-II-1872).

“Movimiento literario en Catalunya” pot parlar en un poema en català del “crit de la pàtria” i aquesta pàtria és clarament Espanya; o el 1876, només uns mesos després de la crònica valenciana, criticant el fons moral de les *Tragèdies* de Víctor Balaguer, no s'està de dir que “antes de ver nuestra lengua romance, nuestra sencilla lengua catalana deslizarse de tal manera, preferiríamos matarla!”, encara que després el que li retreu són els castellanismes de la seva llengua, li'n fa una extensa llista i conclou amb la frase “a qué viene escribir en catalán si se ha de dar a la frase giro castellano?”.⁴⁷ Ara bé, un cop assenyalades totes aquestes contradiccions, també cal advertir que aquestes eren patrimoni comú en molts escriptors durant aquells anys; potser més matisades, però no inexistent, en els intel·lectuals del Principat i, molt iguals en els companys mallorquins de Tarongí, que es mantindran molt reticents a integrar-se en el procés de politització del catalanisme que tindrà lloc a partir d'aquells anys.

Òbviament, també en aquest aspecte la crisi del 77 i la seva marxa a Granada degueren suposar un punt i a part. Tarongí no talla la seva relació amb Mallorca, a qui l'uneixen tots els vincles familiars, sentimentals i socials i on intenta, vanament, retornar per la porta gran, però no sé fins a quin punt la dinàmica del moviment literari català deixa progressivament d'interessar-li o, com a mínim, passa molt a un segon pla;⁴⁸ el març de 1879, escriu a Ramon Picó des del Sacro-Monte i li explica que s'hi sent allunyat de tot el que és català, que intenta fer propaganda del renaixement literari, que allà és completament desconegut i demana informacions i permís per publicar una bona traducció castellana de *L'Atlàntida*. Però a continuació s'estén sobre el que ja és el seu gran tema vital, la defensa de la causa xueta i del seu propi paper en aquesta defensa: destaca la diferència que hi ha entre la vida que podia portar a Mallorca i la que porta a Granada, on és catedràtic de literatura al seminari, orador reconegut, etc. Fa referència als atacs rebuts des del *Siglo Futuro* de Madrid i afegeix: “yo continuo en mi empenyo de rehabilitación de nuestras familias. Es una idea que nació conmigo, que he defendido siempre; y que he prometido a Dios no dejar las armas hasta verla triunfante en la conciencia de los mallorquines y en los hechos”. Y, quan només fa un any de la seva partida, ja parla de la possibilitat de tornar a Mallorca amb un alt càrrec, com per exemple bisbe, per acabar per decret amb la discriminació a l'església, al mateix temps que es preocupa per la idea que pugui tenir d'ell Marià Aguiló: “se me ha mostrado tan frio y reservado! Y me irrita solo pensar que él

⁴⁷ “Bibliografía catalana. Víctor Balaguer. Tragèdies”, *Museo Balear*, tom III, any II, nº 9 (15-XI-1876).

⁴⁸ Tradicionalment, hom li ha atribuït l'autoria d'un *Diccionari Mallorquí-Castellà*, aparegut anònimament amb el pseudònim “Un Mallorquí” el 1878 del qual se publicà només un volum de 784 pàgines, que incloïa les lletres A-F; vegeu Jaume CORBERA POU: “La lexicografia mallorquina del segle XIX”, dins *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*, volum II, Barcelona 1994), 214. No he estudiat aquest punt ni el diccionari i no puc, per tant, tenir-ne una idea segura; tanmateix, crec que és possible que l'adjudicació d'aquesta obra a Tarongí sigui errònia; a part que el moment d'aparició, el 1878, correspon amb un moment vital tan complicat per a Tarongí i tan monopolitzat per altres preocupacions, hem de tenir en compte també les seves pròpies paraules: a la “Nota preliminar” del *Trovador mallorquí*, de 1883, l'observació nº 5 està dedicada a la llengua literària i la llengua vulgar; l'observació acaba queixant-se precisament de la falta d'un diccionari balear que doni a conèixer les diferències entre els dialectes de les illes, ja que, segons ell, el diccionari d'Amengual, encara que superior al de Figuera i al d'Unos Amigos, “no responde todavía a las exigencias del renacimiento literario”. Tarongí, en aquestes notes, sempre remet a publicacions seves, i és estrany que no digui res d'un suposat diccionari obra seva, per molt incomplet que aquest fos.

pueda estar con los *retraídos* como Tomás Aguiló o Tomás Forteza”.⁴⁹ El fet de viure a Granada no significa tampoc que deixi de fer poesia en català i participa al certamen de les Fires i Festes de Palma de 1881. Tanmateix, quan el 1883 recull els seus poemes catalans, en les notes que els acompanyen hi apareix ja una actitud beligerantment espanyolista. Així, a l’observació titulada “Catalanismo”, fa una encesa defensa de l’escola poètica mallorquina precisament pel seu “espíritu de provincialismo inofensivo, en nada contrario al espíritu patriótico nacional”. Però és que, a més, ara resultava que l’ús de la llengua del país havia de servir sobretot “para averiguar y exponer sus relaciones con la lengua nacional” perquè el conreu i l’estudi del mallorquí ajudarà precisament a millorar la pràctica del castellà. Potser a Barcelona hi ha hagut escriptors “que han rebasado esa linea de legitimidad; en Mallorca, nunca”. “Por mi parte –continúa- protesto contra toda tendencia repulsiva y perturbadora de la unidad constitucional de nuestra adorada Espanya”.⁵⁰ Aquestes abrandades manifestacions cal entendre-les com a resposta personal de Tarongí a la *Historia del Renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia* de Francisco M. Tubino i a la seva crítica a la deriva política que anava prenent el catalanisme literari.⁵¹ Tarongí respongué també en vers a aquestes acusacions: el poema “La unidad de la patria”, de 1882, inicia cinc estrofes amb la frase “Soy espanyol”, tranquil·liza Tubino que “no el Laetano ni el Balear activos/ abrigan sentimiento bochornoso” i acaba amb un espectacular “¡Viva España!”.⁵²

La creació literària

Ja hem vist que la creació literària és per a Tarongí molt més una manera d’exposar els seus ideals religiosos i socials que no la recerca de la bellesa estètica: “En literatura, somos entusiastas de la forma, pero preferimos en fondo; nos deleitan las frases castizas y las palabras sonoras, pero buscamos primero la sana moral y las ideas elevadas [...] anteponeamos el criterio de lo verdadero al criterio de lo bello”; perquè el poeta, com els altres artistes, té una funció ben precisa, s’ha de consagrar “al estudio y manifestación de la belleza creada; haciendo pregonar a los hombres, en cuanto es dado a las siempre limitadas fuerzas del genio, las delicias inefables de la Belleza increada. Encaminar a los hombres, por medio del Arte, a la consecución de su nobilísimo eterno fin”. En definitiva, la poesia ha de ser “la encarnación, en formas bellas y armoniosísimas, de un ideal-verdad, perenne, sempiterno”.⁵³ Potser ell poques

⁴⁹ Carta del 20 de març de 1879, Biblioteca Bartomeu March de Palma de Mallorca. Reproduïda per Llorenç PÉREZ: “Espigolant dins l’epistolari de Ramon Picó i Campamar. Judici sobre la causa xueta de Tomàs i Jeroni Forteza i de Josep Tarongí”, *Lluc*, nº 694, (Palma de Mallorca, desembre 1980).

⁵⁰ *El trovador mallorquí*, 530-531.

⁵¹ Últimament han aparegut dos interessants estudis sobre l’obra i l’autor: Pere ANGUERA: “Francisco Maria Tubino, un intelectual innovador y polifacético”, dins Francisco Mª TUBINO: *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia*, Pamplona, 2003, IX-CXXI; Josep M. DOMINGO: “Francisco M. Tubino i la literatura catalana del segle XIX”, dins Francisco M. TUBINO: *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia* (edició facsimil en CD-ROM), Lleida, 2005, 9-82.

⁵² El poema tenia un subtítol ben explícit de la seva voluntat de rèplica: “A Don Francisco Mª Tubino, después de leida la obra en que se lamenta de ciertas tendencias separatistas, manifestadas por escritores catalanes”, *Inspiraciones*, 301-304.

⁵³ “Prólogo” a *Inspiraciones*, XIII. Segons ell, els poetes que s’han acostat a aquest ideal-veritat són els mateixos a qui ja hem fet referència abans, aquells a qui s’adhereix ja en la seva primera joventut: “Manzoni en los *Himnos sagrados*; Lamartine en las *Armonías*, de sus primeros tiempos”.

vegades aconseguí aquestes formes belles i harmòniques, però sí que treballà sempre per tal de difondre el seu ideal de veritat.

A l'hora d'encarar-nos amb la seva pròpia producció poètica, cal recordar en primer lloc la seva opció lingüística, la qual, ja ho hem vist, sempre se mou entre el castellà i el català; segons les informacions aconseguides fins ara, Tarongí s'inicia en la poesia el 1866, quan té dinou anys, amb un poema en cada llengua;⁵⁴ el 67 pareix que n'escriu només en castellà⁵⁵ i el 1868 només en català;⁵⁶ a partir d'aquí, és a dir, coincidint amb la seva entrada en els cercles literaris mallorquins, la producció és paral·lela en una i altra llengua i a més amb un nombre similar de poemes. El 1882 treu a la llum una recopilació de poemes castellans en el volum *Inspiraciones* i un any després apareix *El trovador mallorquí*, amb les seves composicions catalanes, acompanyades de la traducció castellana en prosa. El seu projecte⁵⁷ era publicar un altre volum en mallorquí, *Poemas místicos*, la qual cosa vol dir que tenia escrits més poemes en català dels que ara coneixem.⁵⁸ El 1887 publicà *El Sacro Monte: pequeño poema descriptivo* i el 1888, només dos anys abans de la seva prematura mort, apareix *Oda a la ciudad de Palma*, en castellà. L'opció del bilingüisme poètic no és, com sabem, una exclusiva de Tarongí i no cal insistir més en aquest aspecte. Sí que voldria assenyalar, però, que, a diferència d'altres poetes també bilingües, en Tarongí no es dona cap escissió temàtica en funció de la llengua triada, ni tampoc, i això em sembla interessant, es dona una diferenciació formal clara; deixant al marge qüestions ideològiques, a què ja hem fet esment, Tarongí és poc romàntic subjectiu perquè té una formació acadèmica molt pròpia del seminari; els motllos en què es mou són molt formals, les estrofes, el tipus de vers utilitzats presenten una variació molt gran, sovint de clara influència castellana, tant si utilitza el castellà com el català: a diferència de la presència quasi obsessiva del romanç en la producció catalana dels autors de la seva quinta, ell utilitza en aquesta llengua alexandrins, decasil·labs, versos de cinc síl·labes, combinacions polimètriques, octaves reials, silves, sonets... Pel que fa a l'estil de la llengua, busca sempre un to de "dignitat" poètica; defuig l'opció del llenguatge arcaic, però com que sí que vol aconseguir una noblesa expressiva pot arribar a utilitzar un lèxic encarcerat, poc dúctil, en català, però també en castellà. I, a diferència de tants autors mallorquins, la influència de la poesia tradicional és més bé escassa: sí que hi apareix escadusserament, però n'agafa pocs recursos i, sobretot, repeteix els mateixos una i altra vegada. En línies generals, la poesia de Tarongí se ressent d'importants problemes formals, entre ells un ús de forçadíssims hipèrbatsos i, sobretot, una llargada excessiva, desmesurada, de molts poemes: com deia el sempre lúcid Miquel dels S. Oliver, la seva poesia "adolecede una irrestañable afluencia verbosa y de una facilidad sobrado fácil, que arrollan el brío de la imagen, la novedad del concepto y la vibración emocional, para dejar en conjunto una impresión somera y ténue".⁵⁹ I, des

⁵⁴ "Moment de tristesa", escrit l'agost i "El amanecer", del setembre.

⁵⁵ "A la estrella del alba", "El zagal" i una traducció de Lamartine i una altra d'Horaci.

⁵⁶ En tenim comptabilitzats onze en aquesta llengua, escrits des del febrer fins al desembre d'aquest any. A *Inspiraciones*, en canvi, no n'hi ha cap que correspongui a 1868.

⁵⁷ "Prólogo" a *Inspiraciones*, IX.

⁵⁸ També en tenia més en castellà: segons m'informà l'amic Lleonard Muntaner, es conserva material per a fer-ne uns quants volums més; és possible que sigui obra posterior a la seva partida de Mallorca, però aquest és un material que encara no he pogut mirar, i, per tant, són només suposicions. Sí que sabem que col·laborava amb poemes a *La Ilustración Española y Americana* de Madrid.

⁵⁹ Miquel dels S. OLIVER: *La literatura en Mallorca*, Barcelona, 1980, 170. Cal remarcar l'interès de les reflexions que aquesta característica de la poesia de Tarongí provoca en Oliver.

d'aquest punt de vista, també és interessant destacar que, malgrat que ell afirma el contrari,⁶⁰ no sembla que, una vegada escrits, Tarongí fos d'aquells poetes que es dediquen a polir i retocar els seus poemes: les diferents versions que en tenim des de la publicació a la premsa en els setanta fins als reculls de 1882 i 1883 ens mostra que les composicions no sofreixen retocs pràcticament de cap mena.

Pel que fa a l'aspecte temàtic de la seva poesia, ja hem vist abans que molts dels seus poemes se centren en una finalitat ideològica, aquesta defensa del pensament progressiu basat en la religió. I això farà que el món real que envolta Tarongí entri a formar part de la seva poesia, en el que constitueix una de les seves diferències més acusades respecte a altres autors del moment, molt especialment pel que fa als autors de poesia catalana. És, allò que remarcava Miquel dels S. Oliver, "la novedad del concepto": les quintes, la guerra civil i la pau, la proclamació d'Alfons XII, la Comuna de París i la mort de Napoleó III i la de Méndez Núñez; però aquesta novetat encara s'accentua més en una altra part de la seva obra poètica, en la qual, al costat dels fets històrics, generals, també entra el món que l'envolta, humil i quotidià. Perquè el que destaca és el fet que el món que literaturitza majoritàriament Tarongí és sobretot un món urbà, poblat de menestrals; Palma hi és molt més present que la Mallorca paisatgística: pescadors, vaixells, comerç, bugaderes, apareixen una vegada i altra en la seva poesia, encara que el tema del poema, suposadament sigui un altre: quan la ciutat està atacada per una epidèmia, se'ns mostra la ciutat que es buida d'habitants, però on ha de quedar per força la gent pobra, que no té on refugiar-se fugint de la pesta:

Ja els infeliços pobres
a Cort se reunien,
vestits de mal ropatge,
les cares esmortides...
Actiu treball cercaven,
qui això no los donaria?
Ni els pagesos venen,
ni lo comerç pren vies.
Les màquines no roden,
i els telers no filen;
ni al cel ses roges flames
les fundicions envien.⁶¹

I en un altre poema també dedicat a la mateixa epidèmia, el jo poètic canta l'absència dels amics que han marxat fora ("me compar a vegades solitari/ al desterrat que Lamennais nos pinta"); es passeja sol per Ciutat on veu "lo que sofreix el menestral sens feina,/ la malalta tristesa que ens mustia./ Lo desolat silenci que s'escolta/ per on abans les multituds bullien", per acabar amb un prec en el qual, al costat de la salut i dels amics, Déu torni també el comerç marítim:

⁶⁰ "Tal vez más que estudio retórico, hay que buscar aquí ideas, calor, vida; más que las simétricas líneas de un jardín a la inglesa, la exuberante vegetación de los terrenos vírgenes. No obstante, a ejemplo del insigne Horacio, hemos retocado cuanto nos ha sido posible la forma; a fin de concertar el entusiasmo con la elegancia, la idea con la expresión, la agradable variedad con la unidad característica del Arte. La forma vaciada en el molde heleno-latino, es la incontestable maestra del buen gusto. ¡Ojalá hubiésemos conseguido no desviarnos nunca de sus prescripciones!", "Prólogo" a *Inspiraciones*, XV.

⁶¹ "L'ombra de l'epidèmia. Octubre de 1870", *El trovador mallorquí*, 74-78.

Prec a Déu que se'n vagen estes diades
de tenebrosa boira revestides,
i torni prompte a il·luminar ma terra
lo sol de la salut delitosíssima.
Prec a Déu que nos done l'alegrada
de que prompte el comerç reprenga vies,
i les naus sens temor solcant les ones
reportin l'abundança que solien.
¡Prec a Déu que no es pas aquesta hivernada
nevant sobre vosaltres a la vila,
i que abans de Nadal nos tornem veure,
i una forta abraçada ens torn la ditxa!⁶²

Una Palma que, ja ho veiem, està estretament lligada al mar i als oficis del mar.⁶³ En aquest sentit, cal fer notar que un dels seus poemes més aconseguits, i que tingué premi als Jocs Florals de 1871, és precisament "A la Llotja de Palma",⁶⁴ escrit en alexandrins, constitueix un cant de dolor a l'estat actual de la Llotja, sense la funció que li era pròpia, mentre el jo poètic se la imagina en el seu estat ideal, plena de vida i de moviment al mig del barri de pescadors. Pot ser interessant reproduir-lo:

Vora les quietes aigües qui besen la ribera
ton cos gentil aixequés amb noble majestat;
jo venc a contemplar-te quan ha la llum darrera,
brillant argenteria, tes torres coronat.

En lo mirall claríssim de les tranquil·les ones
allargues ta figura, tos celestials contorns;
a l'esperit les ales de los records li dones,
fugint la fantasia de lo passat als jorns.

Bé apars, rogenca fàbrica, sentada amb robustesa,
voltada de casetes de pobrissols barquers;
allà els jais de Sant pere d'honrada rustiquesa,
i ací records de Malta dels freires cavallers.

⁶² "Ausència. Carta a mos amics", *El trovador mallorquí*, 80-84.

⁶³ I això també a la seva obra castellana; així, en un interessant poema titulat "En la bahía de Palma. Crepúsculo de la noche" (*Inspiraciones*, 21-24), el que se'n dona és la imatge de Palma vista des del mar, i per això en primer pla el que tenim és tot el relacionat amb aquesta ciutat lligada als oficis marítims: "Estan los calafates/ del hacha ya rendidos,/ indica la campana/ descanso salvador./ El timonel apréstase/ sobre la leve lancha [...] el pescador nocturno/ la lona desengancha [...] En medio la bahía/ la red se balancea [...] Tal vez en los bajeles/ las noches del Atlántico/ recuerden los marinos,/ ya libres de pesar.". Aquest poema forma part d'un díptic amb "En la vega de Palma. Crepúsculo de la noche" (*Inspiraciones*, 25-27), on allò que se'ns mostra és com arriba el capvespre als voltants de Palma; aquí, òbviament, l'element mariner ha desaparegut, substituït per la gent, també senzilla i humil, que acaba les seves feines: el pastor que recull els ramats, el pagès vell ple de pols, l'al·lotet amb un xot i feixos de ginesta, la dona que acaba el sopar.

⁶⁴ Al fons Marià Aguiló de la Biblioteca de Catalunya es troben tres còpies del poema; segurament Tarongí li degué fer arribar perquè Aguiló el trametés als Jocs Florals; la còpia numerada I presenta bastants canvis respecte la versió final; les altres dues són iguals entre si i també tenen diferències de mots i algun vers sencer respecte a la primera i a la final. *Fons Marià Aguiló*, 30.7.3.

Amb ànima esmoguda, la Llotja mallorquina,
m'acost per a guaitar-ne tos gòtics finestrals,
les vèrgens protectores, d'execució divina,
les belles filigranes, orgull de tos portals.

M'acost, i fred silenci lo respirar m'atura;
me n'entro... i la foscúria congela mon esprit.
Columnes solitàries hi eleven a l'altura
llurs espirals gracioses, ramatge desteixit.

L'airosa columnada de forma falaguera,
sens capitell ni basse captiva amb goig intens;
s'encreuen les arcades com rams d'una palmera
i l'ànima disfruta d'un benestar immens.

Però, per què eix silenci de tomba, funerari?
Per què taulons indignes causant profanació?
Per què eixos munts de saques, sens cor, abandonar-hi?
És esta la gran Casa de la contractació?

És esta per ventura la Llotja mallorquina
que defensors i còsuls alçaren amb plaer,
perquè rebés amb pompa la flota llevantina
la pàtria d'en Valseca, d'en Jaquotot Ferrer?

A on són los de Provença, los de nació pisana,
que aquí murmullejaven amb turcs i genovards?
Oh, varietat riallera!, la gorra catalana,
la grega barretina, lo caputxet dels sards...!

Jo sento colps de maça, soroll de carretades,
barbull de pescadores, renou de mariners;
per eixa plaça sento sonores martellades,
amb fort brugit se'n venen estols de mercaders.

I fer les mies orelles i mou la fantasia
esta remor superba de comercial bogiot;
serà d'aqueix gran temple la màgica harmonia?
serà d'un actiu poble lo fèrvid avolot...?

No, no... que s'il·lusiona ma pensa acalorada,
res ve de los que sento, res és del que m'apar;
columnes enfosquides descobre ma mirada,
com rests torçuts de barca a la bòveda pujar.

Per tot lo fred silenci lo pensament regira,
lo desencant ofega de l'ànima lo vol;
un nom en les arcades l'esperit meu ovira,
del gran Guillem Sagrera l'esperit meu se dol.

Guillem, l'ombra dels segles ta cara té absconduda;
dels hòmens l'oblidança ta glòria enterboli;
mes d'ella les petjades mon pensament saluda
a Nàpols i Girona i a Perpinyà i aquí.

Aquí!, on cada pedra la càntiga gloriosa
murmura de los genis amb llengua singular;
mes jau arraconada la Llotja portentosa,
com una barca vella la vora de la mar.

Celísties del capvespre de mil colors pintades
despleguen s'hermosura sobre els seus merlets;
com altre temps encara les fresques marinades
amb llurs olors balsàmics animen ses parets.

No tornarà lo dia de sa potent grandesa?
Dels setgles la polsada tan sols l'ha de vestir?
No vulles, pàtria mia, pagar amb tal vilesa
l'honor que nostres avis te feren conquerir!⁶⁵

Ja hem vist com l'atenció a la gent més desfavorida és una constant d'una bona part de la seva poesia: la bugadera que renta, emmidona i planxa i sols demana a la Verge

Que bon sol fassa,
perquè el diumenge
tornar-ne puga
la roba llesta.
Tan sols desitja
que l'estiu venga,
i el jorn benèvol
de primavera,
perquè les pluges
i boires fredes
de l'hivernada,
li banyen sempre
l'amada roba,
la roba neta.⁶⁶

la dona pobra i solitària, la mort de l'honrat menestral; la fam i el dolor reals es fan presents en la seva poesia:

La misèria ens atupa;
per moltes parts hi falta lo suavíssim
pa de l'esperit i el de lo cos també.
Ah!, si d'amor la font veim estroncada
i l'arbre de la ciència emmetzinat,
si el cor i el seny pateixen;
la descarnida fam, la set irada,
del cos de molts gaudeixen a ciutat.⁶⁷

⁶⁵ *El trovador mallorquí*, 32-39.

⁶⁶ "La bugadera", *El trovador mallorquí*, 66-73.

Evidentment, també hi ha poemes destinats a altres parts de Mallorca, bàsicament de la costa de Tramuntana: Valldemosa, sobretot,⁶⁸ Deià, Sóller; però també en aquest cas al costat del paisatge és molt difícil no trobar-hi la gent que el pobla, sempre gent humil, amb les seves feines i els seus costums;⁶⁹ en canvi, cal destacar l'absència total de poemes històrics narratius –cosa que el posaria, per exemple, a les antípodes de Ramon Picó. Sí que pot centrar alguna composició en personatges històrics –Llull, Jaume I, sobretot- però el poema és una recreació del temps passat o una reflexió sobre el present, però mai un veritable poema narratiu.

Finalment, voldria fer esment a alguns d'aquells poemes, pocs si tenim en compte el total, on Tarongí ens deixa veure no les seves idees –que això, com sabem, ho fa a bastament- sinó la seva subjectivitat més íntima. El primer és de 1866, quan té només 19 anys i es titula “Moment de tristesa”; el títol ja és prou il·lustratiu del contingut i, situat a l'època d'escriptura, en altres autors podria respondre a la moda romàntica que ens mostra el poeta marginat; potser no tenim dret a veure-hi res més, però aquelles referències críptiques de Fortesa als seus “desbarats” a què he fet esment abans ens porten a veure el poema com a reflex d'un estat d'ànim real: el poeta, només entrat en el món adult ha rebut les punxades dels esbaters i “amb la tristesa dels desterrats”, el veiem solitari “fugint dels hòmens qui m'han nafrat”, perquè, ens diu, “de fel omplida n'està eixa copa/ que s'anomena la societat;/ jo n'he begudes qualques glopades/ i fins els baixos l'he de buidar?” i “Ara murmuren de mi los hòmens,/tal volta em signen amb pietat;/los estranys riuen, los propis dubten,/ los amics fugen veent-me passar”.⁷⁰

L'altre és prou més tardà, datat al Sacromonte els últims dies de desembre de 1878, és a dir, allunyat ja de Mallorca i quan acabava d'aparèixer un violent atac contra la seva persona a la publicació integrista de Madrid “El Siglo Futuro”; és un dels seus millors poemes, curt, concís i despullat de les seves habituals retòriques; es titula “Una hora de nostàlgia” i diu així:

Cau la pluja gota a gota
d'un cel trist i congelat;
la boira color de plom
tapa los turons veïnats.

Ni l'aucell revolta els arbres,

⁶⁷ “A l'hora del tren de l'auba. Meditació i súplica”, *El trovador mallorquí*, 380-389.

⁶⁸ És possible que estigués lligat a aquesta població per algun vincle familiar o que a casa seva hi tinguessin propietats; és el lloc al qual dedica més poemes –sovint relacionats amb la Beata Catalina Tomàs- i en un d'ells, “Desigs”, del febrer de 1868, el jo poètic demana ser enterrat “junt al puig de Na Fàtima”. *El trovador mallorquí*, 26-30.

⁶⁹ Dedicà un poema a Sóller que tingué premi als Jocs Florals de 1871; però també un altre a “La mort dels tarongers”, sobre la malaltia que el 1870 atacà els tarongers i provocà una crisi econòmica a la població. És interessant la nota que acompanyava l'edició del poema en el volum de poemes catalans de 1883, sempre dins la línia de pensament de Tarongí que estem remarquant: “Una desastrosa enfermedad mataba los naranjos de Sóller cuando escribimos esta poesía. La tristeza dominaba los ánimos; sin embargo, los industriosos hijos de Sóller no se han dejado abatir por el infortunio; y recorren hoy las ciudades del litoral español y francés, buscando en el comercio lo que la naturaleza se propuso al parecer negarles. Bien por ellos”. *El trovador mallorquí*, 543.

⁷⁰ *El trovador mallorquí*, 288-295.

ni se remena el brancam,
ni del Dauro les riberes
travessen los hortolans.
I una boira negra, negra,
puja del meu cor al cap;
trist lo cel, i trista l'ànima,
natura i jo consonam.

Hores van i hores vénen,
dies vénen, dies van.
La remor de l'alegria
par que més no tornarà.

De bon matí quan les ombres
fugen de l'auba la faç,
se n'entra dins de mon cor
de tenebres un eixam.

I quan la Serra nevada
sembla d'argent una mar,
que envia onades immenses
contra la lluna brillant;

onades molt menys hermoses,
però més grosses, si us plau,
envia mon esperit
contra mon tirànic fat.

A on te'n vas, esperit meu?
Pensament meu, a on te'n vas?
Ai!, que una mar de tristor
t'aufega lluny de ta llar.

Finalment, caldria fer referència al poema de 1880 titulat "Adéu a Mallorca"; dedicat a Jeroni Fortesa —un altre xueta intel·lectual que fugí de l'illa—, en el volum *El trovador mallorquí* tanca significativament el primer apartat, "Recuerdos de la patria". El poema està dividit en tres parts: a la primera, són els amics que s'acomiaden del poeta que parteix:

Vés; que sempre te seguesca
de la glòria l'esperit;
i nosaltres nous avenços
puga'm veure des d'aquí.

A la segona, en un diàleg entre mare i fill, aquesta li demana que no se'n vagi, a la qual cosa aquest respon amb unes paraules que no cal fer esforços per imaginar en boca del mateix autor i que acaben convencent la pobra mare:

-I lo mal fat no he de véncer?
No pujaré dalt lo cim
on de victòria la terra

Déu m'assenyala amb lo dit?
 -Ah! Si t'estimes més veure
 LA BONA CAUSA enaltir,
 mon amor t'ombreig d'enfora
 i te guard de tots perills.

A la tercera i última, "Navegant", mentre el vaixell s'allunya i les muntanyes de Mallorca es perden per l'horitzó, davant la bellesa de l'illa que es perd, el jo poètic profereix una última exclamació de dolor:

Estam enmig de les ones,
 aigua i cel són infinits;
 ja s'estogen les muntanyes,
 ja es perden los boscs de pins.

Lo sol ponent hi esmelta
 catifes d'or i safí...
 Oh, calla, calla, Mallorca,
 calla, per Déu, t'ho suplic!⁷¹

I ja per acabar definitivament amb aquest apartat, una referència a aquella *Oda a la Ciudad de Palma* que aparegué en edició independent el 1888.⁷² Com ja explicita el seu títol, és una veritable oda i el cert és que el seu interès radica molt més en el que significa que no en el seu valor poètic: el seu encarcament formal, el llenguatge rebuscat, lastren definitivament el poema i ofeguen aquest cant d'amor a la seva ciutat, la descripció que en fa i la dels pobles que l'envolten o el record de les seves memòries històriques; el poema s'edità precedit d'una carta del poeta de Granada Miguel Gutiérrez en funció de pròleg. És un text summament interessant, perquè per una banda, posa de manifest que l'Oda "contesta al dicterio con la alabanza, a la espinas con la flor, a la sañuda injusticia con la serena imparcialidad... el palmesano herido en la batalla por mano de ciegos compatriotas, hoy les devuelve bien por mal, o sea, odas por libelos"; però després dels elogis a l'esperit de l'obra i al mateix autor, Gutiérrez no té cap mania a criticar el poema: per començar, els poetes balears, diu, escriuen molt millor en "en el patrio idioma de su hermosa isla, que en el habla grandilocuente de Castilla, llamada lengua espanyola con evidente exageración", i després, la forma forçada, la "factura quintanesca" li treuen vida; que sigui menys acadèmic i que begui amb més freqüència "en los copiosos manantiales de la poesía popular". I afegeix: "Momentos felices tiene V. en el *Estado social* [...] en que su prosa se calienta y enciende con los fuegos de la pasión y los esplendores de la poesía. Y precisamente no emplea en tal caso perífrasis estudiadas: revela sentimiento, naturalidad, franqueza. Palma estaría, quizás, mejor cantada en el tono de esos valientes párrafos, que, como algunos de

⁷¹ El poema està datat "Darrers de setembre de 1880", per tant devia ser escrit després d'una partida real de Mallorca després de l'estada dels mesos d'estiu, per anar a Granada. *El Trovador mallorquin*, 256-264.

⁷² L'exemplar que es conserva a la Biblioteca de Catalunya prové de la biblioteca de Jacint Verdager i té una dedicatòria autògrafa de Tarongí, curiosament en castellà: "Al Sr. D. Jacinto Verdager, Pro; Recuerdo de S. S. Taronji.

sus discursos, ostentan más claramente que su Oda la tensión nerviosa característica de los *aedos*".⁷³

Dos anys després de l'aparició d'aquest poema, el 4 de gener de 1890, Josep Tarongí moria a la seva ciutat, allà on no havia pogut viure, quan encara no havia fet els 43 anys. Voldria que aquesta aproximació a la seva figura, necessàriament provisional, ajudi a entendre un home que estimava Mallorca, que volia ajudar a canviar-la, a fer-la entrar en el món modern i que es va trobar amb un camí barrat; un home, sobretot, ple de passió per les coses en què creia. I que podem veure ben retratat en uns versos seus:

Home, cor escalfat, que fantasies
 Un món nou en desig, cor que somies,
 ¿saps tu qui dóna forces i ajuda a lo teu vol?

RESUMEN

Texto de la conferencia pronunciada en la sede de la Societat Arqueològica Lul·liana en Palma el día 6 de mayo con motivo del homenaje dedicado a la figura del insigne escritor

ABSTRACT

On of the distinguished writers of our pas, the Societat Arqueològica Lul·liana's honoured him. This is the text of Lecture held on May, 6th

⁷³ "Prólogo", dins TARONJÍ: *Oda a la Ciudad de Palma*, Palma de Mallorca, 1888, 5-11.

El Museu de Mallorca en els centres educatius: una experiència de difusió del Patrimoni

MARGALIDA BERNAT I ROCA

*Com una parca bé cavila
teixint la tela per demà*

JOAN ALCOVER

Antecedents

Les arrels d'aquesta experiència han de cercar-se a Itàlia, concretament, a Nàpols. En aquesta ciutat i en 1992, es va donar començament al projecte anomenat *La scuola adotta un monumento*, que obria tota una sèrie de noves vies per acostar als més joves al coneixement, la valoració i la conservació del Patrimoni. La iniciativa va partir de la *Fondazione Napoli Novantanove*¹ i va comptar amb el suport del *Provveditorato agli Studi* i de la *Soprintendenze*.

Es tractava d'un projecte d'educació permanent per al respecte i la tutela del patrimoni històric-artístic i, més en general, del medi ambient. Es basava en què un centre educatiu "adoptava" un monument de la seva localitat i es feia responsable d'ell, comproment-se en la seva conservació i a la difusió del seu coneixement, partint del fet que els centres educatius ocupen un lloc central en la formació cultural i en el desenvolupament de les actituds dels futurs ciutadans adults.

Per això, és important i bàsic estimular als membres més joves de la societat perquè reconeguin els béns culturals com un element fonamental del teixit social i cultural d'una comunitat, de la qual són un signe inequívoc d'identitat. *La scuola adotta un monumento* s'insereix plenament en aquest marc educatiu i per això té com idea central la que

¹ Com ella mateixa es defineix, es tracta de: ... *una istituzione privata costituita con l'obiettivo prioritario di contribuire alla conoscenza, alla promozione e alla valorizzazione del patrimonio culturale di Napoli e del Mezzogiorno.*

*adottare un monumento senar significca sol cognoscerlo ma eixampli prederlo sotto tutela spirituale e dunque sottrarlo all'oblio e al degrado, averne cura, tutelarne la conservazione, diffonderne la conoscenza, promuoverne la valorizzazione.*²

A partir d'aquesta primera convocatòria, l'experiència es va anar estenent a tot Itàlia, per després fer-ho a Europa. D'altra banda, i amb aquest mateix enfocament de l'educació per a la conservació, a mitjans dels anys vuitanta, a Roma, es va desenvolupar un primer experiment entorn a la restauració de l'Arc de Septimi Sever, repetint-se en els anys 1990 i 1993 amb les obres de l'Atri del *Museo Capitolino* i els treballs en les termes dels Cèsars de Ostia Antica. Fora de l'àmbit europeu, a Israel, per exemple, també es varen desenvolupar algunes accions en aquest mateix sentit.³

Una altra d'aquestes accions, d'especial significació, es duqué a terme novament a Roma en 1998, destinada a crear una interacció no només entre el públic local -ja sigui adult o escolar-, sinó també amb el turisme. Es tracta del projecte cultural *Colosseo Mio*, encaminat a la recuperació del significat i la dignitat d'aquest monument per la via de crear una sensibilitat compromesa en la conservació i salvaguarda del patrimoni cultural en tant que pertanyent a una comunitat, una cultural i una història. El plantejament es fonamentà en l'execució d'un conjunt de sis programes, el resultat final dels quals havia de ser la conscienciació que el Patrimoni d'avui és també el del demà.⁴

Finalment, i dins d'aquesta mateixa línia, a Catalunya s'ha donat una experiència que gira en l'entorn del lema *Apadrinem una escultura* que, en la seva definició, explicita aquesta mateixa voluntat de coneixement, conservació i difusió:

*[...] un projecte proposat pel club d'Amics de la Unesco de Girona, que està adreçat a tota la comunitat educativa (alumnes, professors, pares, mares ...) i que es proposa l'objectiu genèric d'apropar els més joves al parc escultòric urbà per tal de poder-lo conèixer, estimar i conservar.*⁵

El Projecte Balanguera. Què és?

Partint d'aquests models, el Museu de Mallorca, a inicis de l'any 2003, es va plantejar la possibilitat de dur endavant un projecte propi que, encara que en aquest mateix

² <http://www.napolinoventanove.org>

³ R. NARDI: "Acrescimento della consapevolenza a livello publico, professional e politico: strumenti e casistica", *Actas de la Cumbre de Pavia*, 1997.

⁴ R. NARDI: "Implicar al público: un nuevo enfoque de la educación para la conservación", *Museum International*, 201, 1999, 44-50

⁵ A títol d'exemple, es pot veure:

- CEIP Silvestre Santaló, de Salt

<http://www.xtec.cat/centres/b7003151/escultura.htm>

- CEIP Montserrat, de Sarrià de Ter

http://www.xtec.cat/innovació/ciudadania/pdf/apadrinem_escultures.pdf,

http://www.xtec.cat/innovacio/ciudadania/pdf/apadrinem_escultures.pdf

on es recolleix la participació del CEIP Montserrat, de Sarrià

marc filosòfic de confluència de museu, patrimoni i joves,⁶ es diferenciacions per algun tret particular. I aquesta diferència es va marcar a partir del centre d'interès que se n'anava a prendre com a referent.

El projecte a desenvolupar havia de tenir com a punt de partida un contacte precís i puntual amb una peça determinada dels fons del Museu de Mallorca, amb preferència d'entre les que es troben en exposició permanent en qualsevol de les seves seus,⁷ mantenint la presència d'un monument que, en aquest cas, servís de referència a cada peça per ésser-ne el lloc d'origen o per una relació de coetaneïtat, en els casos possibles. En cas contrari, el referent passaria a ésser un fet històric d'especial transcendència i amb alguna relació amb la peça en qüestió.

Es tracta, en suma, no de "adoptar un monument", sinó de "adoptar una peça" per a, a partir d'un contacte directe i efectiu amb ella, procedir al redescobriment i a la seva valoració a fi de poder estimar-la i respectar-la, en tant que és, d'una banda, un element de la pròpia identitat i, per altra part, un referent que permet fer el mateix amb tot allò que és patrimoni de la humanitat.⁸

A partir d'aquí, es persegueix suscitar un compromís amb aquest llegat del passat, desenvolupant actituds de responsabilitat que comportin la preservació i la conservació des d'una relació afectiva que neix del seu valor històric i del seu caràcter d'herència a transmetre. D'aquí el lema *Conèixer per protegir* que acompanya i completa el títol del que es va anomenar *Projecte Balanguera*.

El perquè d'un nom

La Balanguera és un personatge que figura en una cançó popular de Mallorca⁹ a partir de la qual, a 1903, el poeta Joan Alcover (1854-1926) va compondre una de les seves obres més conegudes precisament amb aquest títol. Posteriorment musicada per Amadeu Vives (1871 – 1932), es va difondre àmpliament per terres de Catalunya i València en el primer quart del segle XX, per, durant els anys de govern del general Francisco Franco,

⁶ I. VISON: "Patrimoine et museologie: une nouvelle convergence", *Museum Internationale*, 211, 2001, 57-62.

⁷ S'ha de tenir present que el Museu de Mallorca, des de la seva creació per Decret de 2 de novembre de 1961, es contempla com a una institució descentralitzada. A Palma, compta amb les seccions d'Arqueologia i Belles Arts; a Muro, hi ha la Secció Etnològica i a Alcúdia hi té la secció d'Arqueologia Romana –més coneguda com a Museu Monogràfic de Pollentia-, la qual funciona en règim de conveni amb l'Ajuntament d'Alcúdia.

⁸ O. FONTAL MERILLAS: "La dimensión contemporánea de la cultura. Nuevos planteamientos para el patrimonio cultural y su educación", R. CALAF MASACH; O. FONTAL MERILLAS [Coord.]: *Comunicación educativa del patrimonio: referentes, modelos y ejemplos* – Gijón, 2004, 81-104. Se senyala que les actituds a desenvolupar, associades als procediments, han d'ésser: *Respeto por lo propio y lo ajeno, aceptación de la diversidad, aceptación del cambio, apropiación simbólica, identificación a partir de un bien (referenciación)*

⁹ Com antiga canço infantil o com a corrandà, no és exclusiva de Mallorca i, amb diferents variants, es troba arreu dels països de parla catalana. Se la suposa d'origen francès.

revestir-se d'una aura reivindicativa especialment en la veu de la cantautora Maria del Mar Bonet. Tot junt, determinà que acabàs per ser declarada l'himne de l'illa per part del Consell de Mallorca el novembre de 1996.

Com les Parques, aquesta figura misteriosa teixeix i desteixeix la vida dels illencs, i posseeix els secrets del passat i del futur. En paraules d'un altre poeta, Josep Ma. Llompart (1925 – 1993),

per l'alquímia de la poesia, la filadora de la vella cançó es trasmuda en símbol: símbol d'un poble que es perpetua a través de les generacions, part damunt la fugacitat de la vida humana personal, i es projecta cap a un futur florit d'esperances.

Aquest és el fil conductor de tots els versos. I sí s'ha de remarcat qualche estrofa que ho resumeixi amb claredat, ben bé pot esser la següent:

*Girant l'ullada cap enrere
guaita les ombres de l'avior
i de la nova primavera
sap on s'amaga la llavor.
Sap que la soca més s'enfila
com més endins pot arrelar*

I aquesta és precisament la causa que va motivar que es donàs el seu nom al projecte promogut pel Museu de Mallorca, amb el propòsit de què, amb la seva realització i l'extensió al major número possible de centres, es converteixi en una realitat aquest compromís amb el Patrimoni, que s'ha de conservar i transmetre en tant que herència col·lectiva que defineix i arrela la nostra identitat.

Per altra part, i no manco important, també ha de servir per entendre les entitats alienes a partir d'aquells elements comuns que hi ha entre elles, tot respectant les diferències.¹⁰ Per això, i davant una societat cada vegada més intercultural i d'un món en globalització, el coneixement i la conservació de les arrels pròpies han de ser uns elements més per crear un futur positiu, en el sí del qual les diferències culturals no siguin un element d'exclusió, sinó d'integració com a fruit la mútua compressió i acceptació.¹¹ En definitiva, el coneixement del Patrimoni, a partir de referents molt concrets en el cas del *Projecte Balanguera*, pot i ha de contribuir en l'adopció d'actituds de comprensió i tolerància de la societat present després d'haver-ho fet amb les allunyades en el temps. Dit en alters paraules, educar en valors.¹²

¹⁰ N. GONZÁLEZ MONFORT; J. PAGÉS I BLANCH: "Algunas propuestas para mejorar el uso didáctico del Patrimonio Cultural en el proceso de enseñanza de la Historia", *Journées d'études didactiques de la géographie et de l'histoire* – 2005.

¹¹ M. I. PASTOR HOMS: "La educación en el museo: un enfoque intercultural", *Pedagogía Social*, 3 (segunda época), 1999, 115-124.
M. I. PASTOR HOMS: *Pedagogía museística. Nuevas perspectivas y tendencias actuales*, Barcelona, 2004, 128-134.

¹² M. E. ZABALA; I. ROURA: "Reflexiones teóricas sobre patrimonio, educación y museos", *Revista de Teoría y didáctica de las Ciencias Sociales*, 11, 2006, 233-261.

El fet cert és que aquesta informació no es facilita explícitament als centres, cercant-se que siguin ells mateixos, amb la seva implicació i la seva pròpia reflexió, els qui la “descobreixin”. Una informació que la pràctica demostra, com a poc a poc, és compresa per part del professorat participant, podent així transmetre aquest missatge a l'alumnat amb efectivitat.¹³

Objectius del *Projecte Balanguera*

Els objectius d'aquesta proposta ja es troben en la seva pròpia fórmula: la “adopció” d'una peça, una acció a partir de la qual han de desenvolupar-se vincles afectius per després fer-los extensius a altres elements del Patrimoni, en una fórmula d'acció didàctica no caracteritzada entre les habituals dels museus i que, generalment, els centres escolars no demanden per desconeixement, malgrat la funció educativa d'ambdues institucions.

Ara bé, amb vista a orientar als centres educatius interessats a participar, es varen formular alguns objectius molt explícits, encara que sense cap intenció de rigidesa. Els objectius centres que s'impliquin els poden assumir com tals o poden optar per tenir-los com a referència a l'hora de definir els propis. El que sí es pretén és que, en conjunt, siguin vàlids per a totes les etapes educatives obligatòries o no.

Objectiu general

- Redescobrir, valorar i respectar el Patrimoni Cultural, Artístic i Etnològic propi de la Comunitat de l'Illes Balears, en general, i el de l'illa de Mallorca, en particular, a partir dels fons que conserva, estudia i difon el Museu de Mallorca.

Objectius específics

- Establir un vincle intel·lectual i afectiu amb una peça determinada dels fons del Museu de Mallorca mentre que element representatiu del Patrimoni Cultural, Històric, Artístic i Etnològic de la Comunitat de les Illes Balears.
- Vincular aquesta peça singular amb un monument o un fet històric de referència per dotar-la d'un context.
- Analitzar la peça en els seus aspectes formals i funcionals a fi de conèixer el perquè de la seva realització.
- Desenvolupar un sentiment de responsabilitat davant la necessitat de conservar el conjunt patrimonial al qual pertany la peça.
- Reconèixer els elements patrimonials del passat com referents per al gaudi personal i col·lectiu.
- Identificar el Patrimoni Cultural, Històric, Artístic i Etnològic de la Comunitat de les Illes Balears com un tret d'identitat pròpia.

¹³ M. T. MOLL CIFRE; Mª R. MOYANO DURAN: “La Balanguera: una aproximació al poema i al símbol dins del «Projecte Balanguera. Conèixer per protegir»”, *Cantabou*, 23, 2006, 22-24.

- Assumir que el Patrimoni Cultural, Històric, Artístic i Etnològic de la Comunitat de les Illes Balears està interrelacionat amb el propi d'altres comunitats.
- Conèixer, reconèixer i valorar el Patrimoni que es conserva, estudia i difon en i des del Museu de Mallorca.
- Interrelacionar, a partir de la peça adoptada, el Patrimoni específic de Mallorca amb el de la comunitat de les Illes Balears, el de l'Estat Espanyol i el d'arreu del món.

Estructura de la proposta

El *Projecte Balanguera* s'adreça preferentment a l'alumnat més jove, començant per Educació Infantil seguida de les etapes obligatòries d'Educació Primària i Educació Secundària. En aquest marc i pel que fa al currículum educatiu vigent a l'actualitat a les Illes Balears, amb relació a les etapes esmentades, la proposta es troba directament o indirectament relacionats amb els continguts de les àrees que s'especifiquen a continuació:

*Educació Infantil*¹⁴

- *Coneixement de l'entorn*
 - ♦ *1^r y 2ⁿ Cicle:*
 - *Bloc 3: Cultura i vida en societat*
- *Comunicació i representació*
 - ♦ *1^r y 2ⁿ Cicle:*
 - *Bloc 3: Llenguatge artístic*

▷ *Educació Primària*:¹⁵

- *Coneixement del medi natural, social i cultural:*
 - ♦ *1^r Cicle:*
 - *Bloc 4: Persones, cultura i organització social.*
 - ♦ *2ⁿ Cicle:*
 - *Bloc 5: Canvis en el temps*
 - ♦ *3^r Cicle:*
 - *Bloc 10: Els canvis en el temps*
- *Plàstica:*
 - ♦ *1^r, 2ⁿ i 3^r Cicles:*
 - *Bloc 1: Observació plàstica*
 - *Bloc 2: Expressió i creació plàstica*

▷ *Educació Secundària Obligatòria*:¹⁶

- *Ciències Socials, Geografia i Història*

¹⁴ http://weib.caib.es/Normativa/Curriculum_IB/infantil_.htm: Annex del Decret 71/2008, de 27 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'Educació Infantil de les Illes Balears

¹⁵ http://weib.caib.es/Normativa/Curriculum_IB/primaria_.htm.

¹⁶ http://weib.caib.es/Normativa/Curriculum_IB/secundaria_.htm amb l'Annex del Decret 86/2002, de 14 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'educació secundària obligatòria a les Illes Balears

- *Educació plàstica i visual*
- *Tecnologies*
- *Educació èticocívica*
- *Història i cultura de les Religions*
- *Cultura clàssica*
- *Coneixement del Patrimoni*¹⁷
- *Educació Intercultural*
- *Temes transversals*

D'altra banda i encara que s'entén que el Batxillerat necessita altres propostes de més calat, no se l'exclou, donada l'existència d'assignatures com la Història de l'Art o la molt significativa Història de les Illes Balears. De fet, i malgrat l'ombra de les proves de selectivitat que tant pesa en alumnat i professorat, aquesta etapa no obligatòria no s'ha sostret a les convocatòries i ha respost molt bé a elles. El professorat ha sabut valorar les possibilitats i la versatilitat de la proposta, així com també ha estat capaç de trobar un buit on encaixar el *Projecte Balnaguera*. Per tot això, es fa referència a aquelles disciplines del currículum de Batxillerat, tot contemplant les diferents modalitats:¹⁸

▷ *Batxillerat*

- *Dibuix artístic I (A)*
- *Dibuix tècnic I (A, CNS, T)*
- *Grec I (HCS)*
- *Llatí I (HCS)*
- *Volum (A)*
- *Història*
- *Dibuix artístic II (A)*
- *Dibuix tècnic II (A, CNS, T)*
- *Fonaments del disseny (A)*
- *Grec II (HCS)*
- *Història de l'art (HCS, A)*
- *Història de la música (HCS)*
- *Imatge (A)*
- *Llatí II (HCS)*
- *Tècniques d'expressió gràficoplàstiques (A)*
- *Història i cultura de les Illes Balears (HCS)*
- *Taller d'aplicacions artístiques dels sistemes de representació (A)*
- *Tallers artístics (A)*
- *Taller de volum (Volum II) (A)*
- *Història i cultura de les Illes Balears (HCS)*
- *Tecnologies de la informació i la comunicació: Aplicacions artístiques i disseny assistit per ordinador*

¹⁷ Optativa que s'imparteix a 4t d'ESO, generalment en els centres que ofereixen el Batxillerat en Humanitat i ciències Socials i/o Artístic.

¹⁸ (A) modalitat de Arts; (CNS) modalitat de Ciències de la Natura i la Salut; (HCS) modalitat de Humanitats i Ciències Socials; (T) modalitat de Tecnologia.

Pel que fa a l'Educació de Persones Adultes, ja inclosa en les dues darreres convocatòries, s'està manifestat com a un destinatari emergent, ara per ara. En aquest sentit, s'ha de diferenciar entre els currícula corresponents als que és l'Educació Bàsica i l'Educació Secundària per a persones adultes. De fet, l'interès s'ha despertat en el sí de la segona i la raó, tal volta, es pot trobar a l'àrea anomenada *Camp de la Societat*, en la qual es preveu específicament l'estudi de les societats històriques. En els nivells bàsics, en canvi, aquest continguts es contempen de manera molt menys concreta.¹⁹

Amb tot el que s'ha dit, el que es pretén és posar de relleu aspectes com la necessària interdisciplinarietat, el paper de determinats temes transversals i el desenvolupament d'activitats internivellars. Es tracta de potenciar estratègies que permetin plantejaments el més complets possible i que puguin donar una major significació a una proposta marcadament actitudinal, en la qual els conceptes i els procediments són la via més que la finalitat. Amb tot, se sap que es donaran variables i que aquestes dependran de l'enfocament específic que cada equip educatiu doni al desenvolupament del *Projecte Balanguera* en el seu centre.

Metodologia

Habitualment, és l'alumnat el que acudeix al museu, on massa freqüentment es limita a mirar -moltes vegades "sense veure"- una determinada sèrie d'objectes sense un esquema lògic assimilable per al seu nivell de desenvolupament del pensament i, amb no poca freqüència, sense un document més o menys didàctic que li serveixi de guia i propiciï, com a mínim, l'adquisició de determinats procediments bàsics.

Amb el *Projecte Balanguera* es pretén que, d'alguna manera, sigui el museu el que acudeixi als centres educatius, a la pròpies aules, perquè així l'alumnat pugui participar d'una forma més activa en el coneixement i gaudi del Patrimoni com testimoni del nostre passat des d'una perspectiva oberta a qualsevol estratègia d'acostament a l'objecte.²⁰

Altres experiències del que s'ha vengut anomenant "el museu a l'aula" o "el museu fora de museu"²¹ -com és el cas de les maletes didàctiques, ja prou experimentades²² i amb antecedents llunyans pel que fa als préstecs d'objectes²³- han demostrat la validesa d'aquest camí a la inversa de l'habitual, si bé amb uns plantejaments més tancats.

¹⁹ Veure: <http://die.caib.es/normativa/html/140/020/020.html>.

²⁰ O. FONTAL MERILLAS: "El Patrimonio: una realidad con muchas «miradas»", R. CALAF MASACH; O. FONTAL MERILLAS [Coord.]: *Comunicación educativa del oatrimonio: referentes, modelos y ejemplos*, Gijón, 2004, 17-19.

²¹ J. BARROSO VILLAR: "El discurso museográfico y la comunicación del patrimonio", R. CALAF MASACH; O. FONTAL MERILLAS [Coord.]: *Comunicación educativa del oatrimonio: referentes, modelos y ejemplos* - Gijón, 2004, 51-65; especialment: 58-59.

²² P. J. LAVADO: "Las maletas didácticas en el museo y en el aula. Valoración pedagógica de las maletas didácticas", D. RIBAO; F. FULLEA: *La exposición didáctica en el ámbito escolar*, Madrid, 1992.

²³ M^a. I. PASTOR HOMS: "Els serveis de préstec d'objectes dels museus britànics a finals del segle XIX: Un intent pioner d'educació en el museu", *Educació i Cultura*, 7, 1989, 157-167

Tot i així, aquestes propostes ja veteranes²⁴ i el *Projecte Balanguera* tenen en comú que els materials museogràfics que, en les visites, resulten freds i llunyans al darrere dels vidres de les vitrines, es fan pròxims i s'omplen de significat a partir de la manipulació i l'observació directa, provocant sensacions i sentiments, amb la consegüent empatia.²⁵ D'aquesta manera, qualsevol activitat que parteixi d'aquests principis arriba molt més enllà que la simple contemplació de l'objecte, que no sempre implica la percepció del seu valor patrimonial i d'herència.

Es tracta, en resum, de des-sacralitzar tant l'objecte com el museu que l'alberga, creant un sistema de comunicació compost per un emissor -el museu-, un missatge -l'objecte patrimonial- i un receptor -l'alumnat- que serà el públic adult del futur i, com a tal, responsable de la conservació i transmissió de tot plegat.²⁶

Com ja s'ha comentat, el *Projecte Balanguera* s'articula a partir d'un fet de gran senzillesa, però amb una càrrega simbòlica important: la "adopció" d'una peça determinada per part d'un grup, un curs, un cicle, un nivell o tot un centre, a criteri de l'equip educatiu.

La peça es troba físicament present al centre adoptant a partir de reproduccions (que, sempre que és possible, es realitzen a escala 1:1)²⁷ i serveixen de fita per establir els desitjats vincles de valoració, responsabilització i gaudi del conjunt patrimonial, des del coneixement d'una part per arribar al tot.

S'espera aconseguir-ho a partir de la conjunció dels esforços del Museu de Mallorca i cadascun dels centres educatius que es comprometen a tirar endavant aquest projecte. En altres paraules, la consecució dels objectius ha d'esser el fruit de la col·laboració de cada institució, que assumeix el seu paper precís, però des del camp comú que és la funció educativa que caracteritza a totes dues.

²⁴ Propostes a les quals el Museu de Mallorca no se n'ha fet escàpol i que materialitza, per una banda, en un conjunt de tres maletes, sota el títol genèric de *Les Illes Balears en el Món Antic*: (1) La metal·lúrgia del bronze; (2) Les divinitats; (3) Els déus clàssics, elaborades conjuntament amb el Museu de Menorca i el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a les quals se n'afegeixen una de pròpia, *El món de la ceràmica*, una quarta facilitada pels col·legues eivissencs i n'hi ha d'altres en projecte.

²⁵ Mª C. FERNÁNDEZ BENNÁSSAR; Mª I. PASTOR HOMS: "La educació emocional en los ámbitos formal y no formal: propuesta plicable a una visita museística", *Revista Complutense de Educación*, Vol. 19, N° 2, 2008, 347-368.

Mª I. PASTOR HOMS: "La pedagogía museística ante los retos de una sociedad en cambio. fundamentos teórico-prácticos", *Boletín de la Asociación Asturiana de Bibliotecarios, Archiveros, Documentalistas y Museólogos (AABADOM)*, XIII – Enero-Junio, 2002, 13-22.

²⁶ F. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ: *El museo como espacio de comunicación*, Gijón, 2003, 65-126.

²⁷ Tal és el cas de les peces de metall (generalment, bronze, però també plom i altres) i les de ceràmica. Les primeres corren a càrrec de Francisco Rodrigo Sandoval, professor d'ensenyament artístic i especialista en motlles i reproduccions; les segones les sol realitzar o bé Miquel Albertí Rotger, mestre ceramista, de *La Teulera* (Llucmajor), o bé la gerreria *Es Porxet* (Sa Cabaneta – Marratxí). En els casos de retauls o altres pintures, la necessitat obliga a sotmetre's a la reproducció fotogràfica a escala reduïda.

En aquest sentit, la proposta didàctica, s'incardina, fins a cert punt, en l'anomenada educació no formal, mentres que se separa dels mètodes convencionals, amb un fi exprés de suscitar actituds en un nivell que l'educació formal a vegades no permet pel que fa a la seva especificitat.

En el cas concret del *Projecte Balanguera* s'ha de tenir en compte que, encara que es realitzi en centres educatius, es persegueix que aquests s'obrin i s'acostin a l'entorn patrimonial -el més immediat possible-, a la vegada que suposa prioritària la consecució d'objectius educatius afectius, encara que sense renunciar als de caràcter cognoscitiu, ja que uns no s'entenen sense els altres.²⁸ I el mateix es pot dir dels procedimentals com a medi d'apropament pel que fa a la manipulació directa de l'objecte i, a vegades, al propi coneixement del procés de producció de la peça.

Aquesta col·laboració es canalitza a través dels/les coordinadors/as de cada centre, que serveixen, d'una part, d'enllaç amb el Museu de Mallorca i són els que han de procurar, d'altra banda, que les activitats del centre educatiu es desenvolupin en un marc coherent.

El Museu de Mallorca, al seu torn, té un/a coordinador/a del *Projecte Balanguera* que és qui té cura de què es produeixi un transvasament fluid d'informació al professorat perquè, a través d'aquest, l'alumnat descobreixi les relacions entre el passat i el present, tant en l'àmbit individual com col·lectiu, tenint sempre la seva pròpia realitat com referent.

D'aquesta manera, es fa possible, encara que sigui a poc a poc i amb paciència, que el museu deixi de ser un ens immòbil, per ser un centre que vol i busca captar l'interès d'un futur públic que ha de ser alguna cosa més que un observador / espectador passiu.²⁹

El centre educatiu que es compromet en una "adopció" ha d'assumir-la com un element més del seu propi projecte educatiu, individualitzant els continguts didàctics específics per a cada àrea, d'acord amb els curricula propis de cada etapa educativa. La programació deu diversificar-se amb relació a l'edat alumnat destinatari d'acord amb la seva capacitat d'aprenentatge, de comprensió i de processament d'informació, i segons l'especificitat de la peça "adoptada".

En aquest punt, és molt important, d'un costat, el paper del professorat, ja que d'ell depenen les fases de desenvolupament de l'activitat, fases que han d'estructurar-se segons cada disciplina i comptant amb els recursos formatius previstos en el currículum.³⁰

El Museu de Mallorca, per la seva part, ha de facilitar l'accés a la informació específica sobre cada peça, així com donar l'assessorament i el suport científic (bibliografia general i específica, fotografies de detalls de la peça en qüestió o de peces similars,

²⁸ M. C. VALDÉS SAGUÉS: *La difusión cultural en el museo: servicios destinados al gran público*, Gijón, 1999, 68-73.

²⁹ K. HUDSON: "El museo se niega al inmovilismo", *Museum Internacional*, 197, 1998, 43-50.

³⁰ R. RUÍZ PÉREZ: "El Patrimonio Histórico: propuesta didáctica", *La Ciencias Sociales en la Educación Secundaria obligatoria*, Granada, 1997.

dibuixos tècnics, concertar visites, informar de paral·lels en altres contrades, contactar amb especialistes, ...) que siguin imprescindibles per a la preparació i el correcte desenvolupament del projecte a partir de les demandes que generin els centres educatius en funció de les seves necessitats.

El tipus d'activitat a desenvolupar és de lliure elecció per part del centre: reinterpretacions plàstiques de la peça, estudis tècnics, muntatges fotogràfics o power point, treballs d'investigació, tractament informàtic de les imatges, deconstruccions, murals, reportatges, ... podent optar només per una fórmula o per una combinació de diverses. És una decisió que es vol que prengui el professorat, ja que, en definitiva, és qui millor coneix les capacitats i les possibilitats de l'alumnat, i fins on pot arribar amb elles.

Com es veu, i malgrat el títol de l'apartat, no es marca una metodologia tancada a seguir per part del professorat. El que es vol és que aquest pugui recórrer i incorporar qualsevol recurs preferentment, si és algun que, en la pràctica diària, no sol contemplar-se com corrent en l'educació formal.³¹

Temporalització

Des d'un bell principi, es va preveure que el *Projecte Balanguera* s'estengui al llarg de tot l'Any Acadèmic, sempre depenent, emperò, de les necessitats i els interessos de cada centre implicat segons la seva dinàmica.

En termes generals, emperò, es pot dir que s'inicia en el mes de setembre, moment en què el Museu de Mallorca envia la convocatòria a tots els centres de Mallorca, a temps de què ho puguin incloure en la programació d'activitats del curs en inici i amb marge suficient per si volen realitzar alguna consulta específica sobre el que significa implica participar en el *Projecte Balanguera*.

Al llarg del mes d'octubre es recullen les sol·licituds, només una per centre i referida a una sola peça. Aquestes sol·licituds s'ha de fer per escrit –correu postal o e-mail– ja que són ateses per estricta ordre de recepció. En aquesta sol·licitud, s'ha d'indicar qui serà el/la professor/a coordinador/a i almanco tres peces per ordre d'interès.

El mes de novembre es dona resposta als centres de l'adjudicació de la peça de demanada en primer lloc o de la necessitat de recórrer a les següents que ha indicat com a del seu interès. També és el moment en què s'inicia la feina de fer les reproduccions, no més de dues per peça en adopció.

³¹ O. FONTAL MERILLAS: "La dimensión contemporánea de la cultura. Nuevos planteamientos para el patrimonio cultural y su educación", R. CALAF MASACHS; O. FONTAL MERILLAS [Coords.]: *Comunicación educativa del patrimonio: referentes, modelos y ejemplos* – Gijón, 2004, 81-104. Es remarca que la metodologia ha de contemplar, com a mínim, sis punts: adaptació als individus i contextos de referència; ha de ser una ensenyança significativa: s'ha d'incidir en els procediments abans que en els resultats; s'han de construir identitats individuals i col·lectives: s'ha de treballar l'apropiació simbòlica i, finalment, s'ha de produir un apropament al patrimoni des de les dimensions emotiva i cognoscitiva.

El desembre es dedica a remetre i recollir el full de dades dels centres participants amb especificació clara de quin és el professorat implicat (titulació, especialitats, NRP si s'escau, ...), grup tutor de la peça i altre alumnat participant. Aquestes dades es destinen a fer una avaluació quantitativa de professorat i d'alumnat. També serveixen a efectes de què la Direcció del Museu de Mallorca pugui expedir una certificació d'haver participat al professorat al que pugui interessar.

Les peces i el dossier es lliuren als centres en el mes de gener, de manera personal, per part de la coordinació del Museu de Mallorca, als respectius coordinadors de cada centre.

Des d'aquest moment i fins la primera setmana de juny, els centres desenvolupen les activitats que consideren escaients als seus propis objectius, activitats de les quals haurà de donar compte a la coordinació en el Museu de Mallorca abans de final de l'any acadèmic. Durant tot aquest període, la coordinació des del museu assessora en totes les consultes, entrebancs, orientacions o altres demandes que pugui atendre amb els recursos que té a l'abast, en un seguiment que implica contactes personals, telefònic, correu electrònic, ...

Finalitzat el curs, les peces "adoptades" romanen en els respectius centres que, d'aquesta manera, de convocatòria en convocatòria en què vulguin participar, poden arribar a reunir una petita col·lecció que doni peu a altres activitats en un futur. També, amb aquesta cessió de la peça, es vol enllaçar d'alguna manera amb la vella idea del que foren els museus escolars.³² No es tracta d'una novetat, ja G. Henri Rivière, cap a 1958, va suggerir el valor de les reproduccions en aquests tipus de petits museus.³³

Peces en "adopció"

A l'hora de plantejar-se la primera convocatòria i tot cercant que fos el més atractiva possible, es va optar per fer una oferta nombrosa i prou diversa. Després d'analitzades les diverses peces que reunissin aquesta condició i que, a més a més, resultassin didàctiques, la selecció inicial es concretà en una sèrie de 9.

³² Cal recordar que, tot seguint els models de la *Institución Libre de Enseñanza*, es potenciat l'aparició dels museus escolars. Aquestes dependències actuaven més com a centres de recursos de la pròpia escola que com a museus en el sentit actual. Allà s'hi reunien troballes fetes durant les excursions i els passeigs, així com maquetes i models fets tant pels alumnes com per diverses persones. El franquisme els va fer desaparèixer i només alguns mestres, a títol particular, seguiren amb ells. No deixa d'esser curiós que sigui a Iberoamèrica on es manté i, fins i tot, països que ho havien perdut, ho estan recuperant. Veure:

Mª L. RICO MANSARD: "El museo escolar como práctica educativa. Influencias y reflexiones para la actualidad", *Correo del Maestro*, 130, 2007. Es pot trobar a: <http://www.correodelmaestro.com/anteriores/2007/marzo/incert130.htm>.

³³ G. HENRI RIVIÈRE: *Seminario Regional de la UNESCO sobre la función educativa de los museos (7 - 30 de septiembre de 1958)*, París, 1961, 39.

De fet, a l'Estat Espanyol, s'ha desenvolupat experiències en aquest sentit. Veure:

A. ARCONADA: "Medalla de la UNESCO a dos proyectos educativos de un colegio de Torrelavega", *Comunidad Escolar. Revista Digital de Información Educativa*, 626, 1999. Veure: <http://comunidad-escolar.pntic.mec.es/626/report2.html>.

En les convocatòries successives, aquest elenc es va ampliant a un ritme d'un mínim de dues peces per curs. D'aquesta manera, per l'Any Acadèmic 2007 – 2008, ja s'ha comptat amb una oferta de 16 peces representatives del món de l'arqueologia i l'art, amb presència de ceràmiques, metalls com el bronzes o el plom, retaules, ... que s'enumeren a continuació:

1. *Plat de la Baraka*: Ceràmica andalusí, d'època almohade, d'inicis del segle XIII, trobada a la Cova dels Amagatalls (Can Bordils—Manacor)
2. *Cap de brau*: Bronze a la cera perduda del Talaiòtic Final, entre els segles IV-II aC, procedent del Velar de Talapi (Sa Pobla)
3. *Cap de nina*: Bronze romà a la cera perduda, del segle II dC, aparegut a les excavacions de les ruïnes de la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia)
4. *Lar augustal*: Bronze romà a la cera perduda, del segle I dC trobat al santuari talaiòtic de Son Corró (Costitx)
5. *Mars balearicus*: Bronze a la cera perduda, del Talaiòtic Final, segles IV-III dC, aparegut en el poblat talaiòtic de Son Favar (Capdepera)
6. *Plat de pinzell*: Ceràmica de pinzell, obra d'Inca, del segle XVII, trobat en el desaparegut convent de Santa Catalina de Sena (Palma)
7. *Plat dels Peixos*: Ceràmica de Paterna, d'entre finals del segle XIII i primera dècada del segle XIV, apareguda al fossat del Castell de Bellver (Palma)
8. *Retaule de Sant Bernat*: Anònim. Tremp sobre taula. Circa de 1300, procedent de l'oratori del Castell del Temple (Palma)
9. *Marededéu d'Alaró*: Taller de Francesc Comes, circa de 1394. Tremp sobre taula, procedent de l'església parroquial (Alaró)
10. *Espasa*: Finals del Talaiòtic inicial. Colada a la cera perduda. Apareguda al poblat de Can Jordi (Santanyí)
11. *Entrebibat de les justes*: finals del segle XIII o inicis del segle XIV. Obra dels Mestres de l'Almudaina. Prové del Palau de l'Almudaina (Palma)
12. *Askos*: Ceràmica ebusitana, d'entre els segles III aC – I dC. Trobat al poblat del Turó de les Abelles (Calvià)
13. *Plaqueta*: Plom, del Talaiòtic final (500 aC – 123 aC), apareguda a Cova Monja (Biniali – Sencelles)
14. *Cantimplora*: Ceràmica púnica a torn, del segle II aC. trobada al poblat del Turó de les Abelles (Calvià)
15. *Llumeta*: Bronze d'època musulmana, segle XII, troballa casual a la possessió d'Honor (Bunyola)
16. *Làpida funerària*: Marbre rosa amb inscripció, dedicada a Coneli Àtic, segle III dC, trobada Pollentia (Alcúdia)

La carpeta-dossier

El suport científic per part del Museu de Mallorca, de cara a un major aprofitament didàctic, s'acompanya del conjunt de fitxes que constitueixen la carpeta-dossier que es lliura a cada centre participant en companyia de la peça sol·licitada. No es dona una fitxa tota sola –la de la peça adoptada– sinó tot el conjunt. Es fa així de cara a futures

convocatòries: els centres interessats en tornar participar ja compten anticipadament amb informació, malgrat que, com a conseqüència de l'increment d'oferta de peces, el nombre de fitxes augmenti de convocatòria en convocatòria. És cert que això obligui a l'actualització anual, però forma part de la dinàmica prevista.

Aquesta carpeta-dossier es tracta d'un material d'estructura molt simple, però que presenta la informació bàsica per a què es pugui realitzar qualsevol tipus d'activitat a l'entorn de la peça que es vulgui treballar. Per això, és de caràcter molt esquemàtic i consta de molt pocs apartats, si bé es considera que cobreixen la totalitat de necessitats d'informació inicial que pot suscitar l'aplicació didàctica de la peça. L'estructura de cada fitxa respon a l'esquema següent:

- Fotografia
- Fitxa tècnica (objecte, datació, tècnica, mides, procedència, propietat, Número d'Inventari General)
- Característiques
- Context (històric i/o arqueològic)
- Monument de referència
- Bibliografia

L'edició³⁴ d'aquesta carpeta-dossier és possible gràcies a l'ajut econòmic de la Direcció General d'Ordenació i Innovació de la Conselleria d'Educació i Cultura i es canalitza a través de l'Associació d'Amics del Museu de Mallorca.³⁵ Per altra banda, també compta amb el suport institucional de la Direcció General de Cultura, de la mateixa conselleria.

Aquesta informació inicial, a partir de les demandes dels centres, s'amplia per part del Museu de Mallorca facilitant l'accés a les publicacions ressenyades a la bibliografia. Per això es té un especial esment en què siguin títols i obres existents a la biblioteca del propi museu. Per altra banda, també es facilita tot l'aparell gràfic que, a criteri del centre participant, pugui ajudar al desenvolupament de l'activitat. D'aquesta manera, es lliuren, si ve el cas, fotografies de detalls de la peça original, imatges de peces semblants, dibuixos tècnics, ... per tal de fer viable al màxim la tasca que cada centre educatiu s'hagi proposat.

Les vies de difusió

En una primera fase, durant el Curs 2003 – 2004, els contactes es feren amb centres prèviament escollits. Foren seleccionats d'entre el conjunt d'aquells que sovint demanaven informació al Museu de Mallorca sobre la seva oferta didàctica, freqüentaven les seves instal·lacions o es tenia notícia de la seva predisposició a participar en convocatòries de característiques semblants al «Projecte Balanguera».

³⁴ M. BERNAT I ROCA; J. MA. PALOU SAMPOL: *Projecte Balanguera. Conèixer per protegir. Fitxes didàctiques per al coneixement del Patrimoni.* – Palma, 2005.

³⁵ Entitat sense finalitat lucrativa, creada l'any 2003, que, com a tal, pot acudir a les convocatòries d'ajudes per a l'edició de materials didàctics que cada any treu l'esmentada direcció general.

A partir de la segona convocatòria, el Curs 2004 – 2005, es va fer ja de manera més oberta: dirigint una circular només als centres educatius de titularitat pública de tota l'illa. En ella es donava notícia de l'existència del projecte, es resumien les seves característiques, s'informava dels objectius i es presentava un llistat de les peces disponibles.

També s'oferia informació complementària oferint el contacte directe amb el Museu de Mallorca, des d'on, via telèfon, fax, correu postal o e-mail, la coordinació facilitava tot tipus de dades sobre calendari de realització, condicions de participació i/o característiques de les peces. En algunes ocasions, es concertaren visites de possibles o futurs coordinadors del *Projecte Balanguera* per conèixer in situ les peces abans de prendre una decisió definitiva, en una pràctica que s'ha vengut seguint en les posteriors convocatòries.

A partir de la tercera convocatòria, Curs 2005 – 2006, l'elenc s'amplià i es també convidà a participar els centres privats –concertats o no- i s'incorporà la difusió per altres medis, tot mantenint la mateixa fórmula de la circular, que ja ha esdevengut en definitiva.

A més a més, aquest mateix curs el *Projecte Balanguera* es va incloure, per una part, en VIU LA CULTURA. Programa didàcticocultural adreçat als Centres educatius de Mallorca, accessible des de la pàgina web del Govern de les Illes Balears a partir de la Direcció General de Cultura.³⁶

Per altra banda, s'efectua la seva inclusió a la subsecció de Recursos Educatius, apartat Tauler de Recursos de la WEIB (Web Educatiu de les Illes Balears) de la Conselleria d'Educació i Cultura, complementant, en aquest darrer cas, l'oferta de materials didàctics que el DEAC del Museu de Mallorca hi tenia exposat des d'anys enrera.³⁷

Pel Curs 2006 – 2007, tot mantenint les vies esmentades, la convocatòria es torna dirigir a tots els centres contemplats en les anteriors i s'ha adreçà també als Centres d'Educació de Persones Adultes i, a títol de tempteig, tals centres estrangers. Aquesta fórmula és la que s'ha repetit pels Curs 2007 – 2008.

Al marge de tot això, poc a poc el *Projecte Balanguera* també es va fent conegedor tan arreu de Mallorca com fora de l'àmbit illenc apareixent en publicacions³⁸ i participant en jornades en les quals la temàtica és la didàctica del Patrimoni Cultural.³⁹

³⁶ <http://www.caib.es/root/index.do> → CONSELLERIES → CONSELLERIA D'EDUCACIÓ I CULTURA → DIRECCIÓ GENERAL DE CULTURA → VIU LA CULTURA.

³⁷ <http://weib.caib.es/> → RECURSOS → TAULER DE RECURSOS → ÍNDEX.

³⁸ F. PONS FERRÀ: "El cap de bou de Talapi. Una experiència amb la Història a l'Educació Infantil", *Cantabou*, 22, 2006, 15-17.

M. BERNAT I ROCA: "Didàctica i difusió del Patrimoni des del Museu de Mallorca: Projecte Balanguera. Conèixer per protegir", *Cantabou*, 23, 2006, 15-20.

Mª T. MOLL CIFRE; Mª R. MOYANO DURAN: (2006) "La Balanguera: una aproximació al poema i al símbol deins del : «Projecte Balanguera. conèixer per protegir», *Cantabou*, 23, 2006, 21- 23. Les autores, a l'igual que F. Pons Ferrà, són mestres del CP Nostra Senyora de Robines, de Binissalem.

El projecte també és present en la revista que publica aquest centre. Veure:

La participació

El *Projecte Balanguera* s'ha dissenyat íntegrament en el Museu de Mallorca, des d'on es coordina, es fan la majoria de les reproduccions i es du el seguiment de les actuacions dels centres participants.

Amb tot, el vertader protagonisme el tenen els centres que, des de l'Any Acadèmic 2003 – 2004 han anat participant. La relació, tot indicat el i la freqüència de participació constitueix un bon punt de referència per veure quin ha estat el creixement d'aquest projecte al llarg de les cinc campanyes hagudes. Són els següents

CENTRES	LOCALITAT	2003/2 004	2004/2 005	2005/2 006	2006/2 007	2007/2 008
Aula Balear	Palma				*	*
CEIP S'Hort des Fassers	Alcúdia		*	*	*	*
CEPA Francesc de Borja Moll	Inca					*
CEPA La Balanguera	Palma				*	*
Col·legi Sant Vicenç de Paül	Es Coll den Rebassa				*	*
Col·legi La Porciúncula	Es Pil·larí				*	
Col·legi Madre Alberta	Palma			*		
Col·legi Madre Alberta Giménez	Palma			*		
Col·legi Sant Pere	Palma				*	*
Col·legi Santíssima Trinitat	Palma					*
CP Bartomeu Ordines	Consell			*		
CP Establiments	Establiments				*	*
CP Gaspar Sabater	Palmanyola		*			
CP Nostra Senyora. de Vialfàs	Sa Pobra	*				

[Mª R. MOYANO DURAN]: "El Projecte Balanguera a la nostra Escola", *SINGLÓ*, 13, Curs 2006 – 2007, 26.

[Mª R. MOYANO DURAN] "El Projecte Balanguera a la nostra Escola: I amb aquest, quatre!", *SINGLÓ*, núm. 14, Curs 2007 – 2008, 26.

Altres centres ho reflecteixen a WEB[s]. Veure:

http://www.fassers.com/projectes/projectes_externs/balanguera/ibalanguera.htm, del CEIP S'Hort des Fassers – Alcúdia.

<http://www.malcaraz-eureka.blogspot.com/2008/proiecte-balanguera.html>.

<http://feedraider.com/item/9175091/Eureka/Projecte-Balanguera/> Ambdues tretes des de l'IES Berenguer d'Anoia – Inca:

M. BERNAT I ROCA: "Proyecto Balanguera: Conocer para proteger", *Comunidad Escolar. Revista Digital de Información Educativa*, 825, 2008. Veure:

<http://comunidad-escolar.pntic.mec.es/825/experi.html>.

³⁹ M. BERNAT I ROCA; J. MA. PALOU SAMPOL: "Una experiència de Didàctica del Patrimoni al Museu de Mallorca: «Projecte Balanguera. Conèixer per protegir»" Comunicació presentada en les *VII Jornades de Pedagogia del Patrimoni*. Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya; UNESCO Catalunya, Santes Creus, 29 i 30 d'abril de 2005.

CP Porta des Moll	Alcúdia	*				
CP Rafal Vell	Palma				*	*
CP Sa Indioteria	Sa Indioteria		*			
CP Sant Bartomeu	Alaró	*				
CP Simó Ballester	Manacor	*				
CP Sor Maria Ramis i Ramis	Costitx	*				
IES Albuhaia	Muro		*	*	*	*
IES Arxiduc Lluís Salvador	Palma	*	*	*		
IES Aurora Picornell	Palma			*		
IES Berenguer d'Anoia	Inca					*
IES Capdepera	Capdepera				*	
IES Josep Sureda i Blanes	Palma					
IES Llorenç Garcias i Font	Artà	*				
IES Pau Casesnoves	Inca	*		*		
IES Politècnic	Palma	*		*	*	*
IES Port de Pollença	Pollença		*			
IES Ramon Llull	Palma	*				
IES Son Servera	Son Servera					*

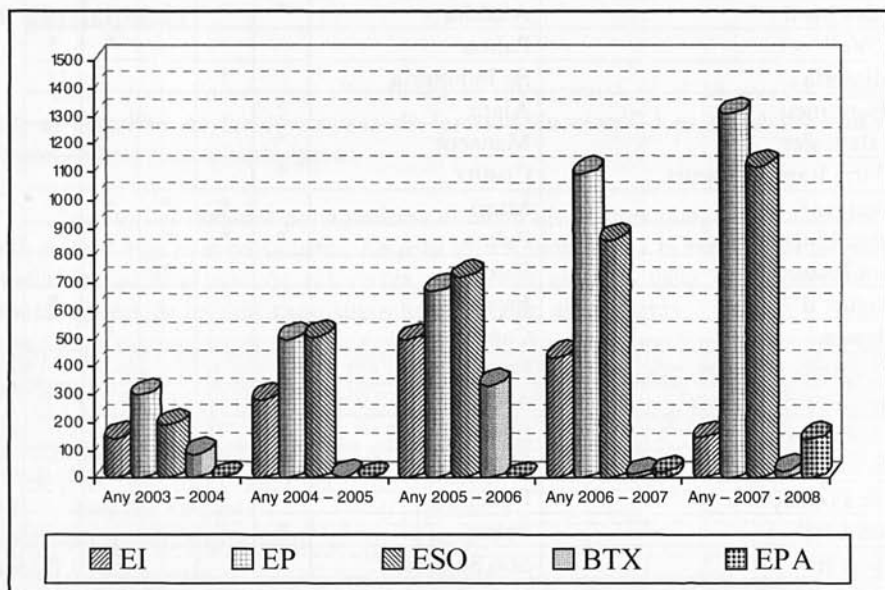
Un aspecte interessant és com, d'any en any, s'ha anat incrementant el número de participants, cosa que permet tenir un bon punt de referència sobre l'eficàcia de la difusió feta i les possibilitats que els centres educatius i, sobre tot, el professorat ha vist en el *Projecte Balanguera*.

Les taules i les gràfiques que segueixen són prou eloqüents per sí mateixes, per més que es comentaran a l'apartat d'avaluació:

PARTICIPACIÓ PER ANYS ACADÈMICS: ALUMNAT PER ETAPES

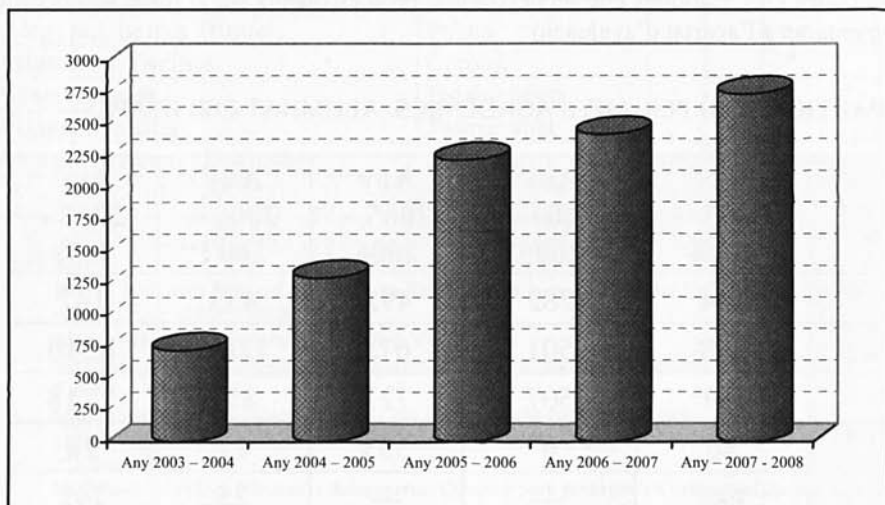
	Any 2003 – 2004	Any 2004 – 2005	Any 2005 – 2006	Any 2006 – 2007	Any 2007 – 2008
EI	144	282	495	433	147
EP	298	501	673	1.095	1.310
ESO	191	507	723	857	1.118
BTX	86	6	333	17	28
EPA	---	---	---	25	142
Total:	719	1.296	2.224	2.427	2.745

CLAU: EI = Educació Infantil – EP = Educació Primària – ESO = Educació Secundària Obligatòria – BTX = Batxillerat – EPA = Educació de Persones Adultes

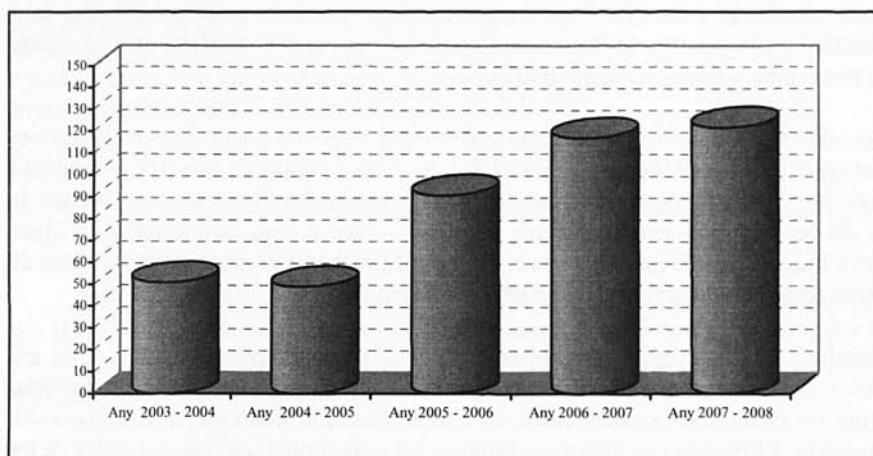
CLAU: EI = Educació Infantil – EP = Educació Primària – ESO = Educació Secundària Obligatòria – BTX= Batxillerat – EPA = Educació de Persones Adultes

PARTICIPACIÓ PER ANYS ACADÈMICS: ALUMNAT PER ETAPES EVOLUCIÓ DE L'ALUMNAT PER ANYS ACADÈMICS

EVOLUCIÓ PER ANYS ACADÈMICS: PROFESSORAT

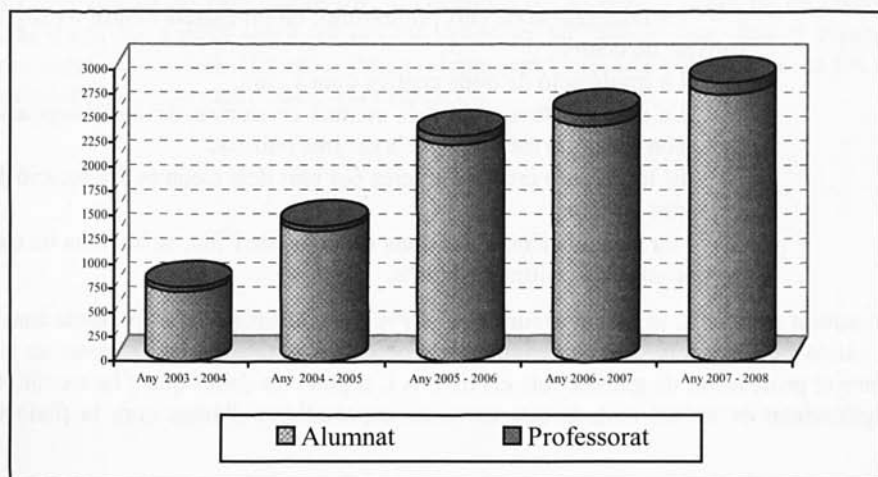
ANY 2003 - 2004	ANY 2004 - 2005	ANY 2005 - 2006	ANY 2006 - 2007	ANY 2007 - 2008
51	49	91	117	122

PARTICIPACIÓ EN EL PROJECTE PER ANYS ACADÈMICS: TOTAL

	ANY 2003 - 2004	ANY 2004 - 2005	ANY 2005 - 2006	ANY 2006 - 2007	ANY 2007 - 2008
A	719	1.342	2.224	2.417	2.745
P	51	49	91	117	122
Total:	769	1.390	2.314	2,533	2.866

CLAU: A = Alumnat – P = Professorat

Avaluació

A hores d'ara, una avaluació quantitativa permet calibrar que l'índex de ressonància del *Projecte Balanguera* en el sí de la comunitat educativa és altament positiu. Es té plena consciència de què les xifres no sempre són necessàriament fiables, però el progressiu augment en el número de participants és presenta com a una dada molt satisfactòria, tal i com ho demostres les taules i les gràfiques de l'apartat anterior, que revelen com el *Projecte Balanguera*, poc a poc, s'ha anat consolidant.

El total de centres que, en un moment o altre, han respost a les ja cinc convocatòries per participar en el *Projecte Balanguera* sumen 33. Això ve a significar que 9.872 alumnes i 430 professors/ers (10.302 persones vinculades a l'ensenyament) –tot i considerant la reincidència de centres- han tengut qualche tipus de contacte amb la proposta. En altres paraules, que l'índex de participació, sumant alumnat i professorat, suposa una mitjana de 2.060 membres de la comunitat escolar per any acadèmic.

Centrant-se en les etapes educatives amb una major implicació, tal i com era d'esperar, les més destacades són Educació Primària i Educació Secundària Obligatoria. Batxillerat, per les raons ja exposades, presenta una participació fluctuant, amb inclinació a la baixa. En canvi, l'Educació de Persones Adultes, tot i que només es tinguin dades de les dues darreres campanyes, res impedeix fer-ne una anàlisi optimista: de no variar la tendència, està resultant un segment emergent que, tal vegada, acabi per consolidar-se. Amb tot, encara és prest per aventurar un dimensionament correcte, ja que resulta difícil contrastar-ho a dos cursos vista.

Pel que fa a una avaluació qualitativa, a tenir més en compte que la simplement numèrica, en són uns bons indicadors les següents consideracions:

Una presència continuada en determinats centres, bé de manera consecutiva, bé amb cursos de descans, són 6 els centres que venen mantenint la seva participació.

- La fidelització de cert professorat, en un mateix centre o malgrat canviar de centre.
- La implicació de nous centres curs a curs.
- La resposta favorable dels centres concertats davant l'ampliació de la convocatòria més enllà dels centres públics.
- El tímid però creixent interès per part dels Centres d'Educació de Persones Adultes.
- La seva presència a indrets diversos de l'illa, si bé hi ha un clar predomini dels centres de Palma.

En aquest moments, ja es pot creure que el *Projecte Balanguera* es presenta com a una eina vàlida pels docents. Els continguts i els objectius plantejats han suscitat un viu interès entre el professorat de gairebé tots els nivells i, segons les dades que s'ha recollit, la interdisciplinarietat és un fet real, ja que es tenen especialistes d'àrees com la filologia

anglesa o castellana, la tecnologia, la plàstica o, fins i tot, la música.. Tot junt, indueix a considerar que s'han confirmat les expectatives que es tenien amb la ja llunyana primera convocatòria de l'Any Acadèmic 2003 – 2004.

Però el que més ha d'interessar és que, sobre tot, l'objectiu d'apropar el Patrimoni de Mallorca a l'alumnat d'arreu de l'illa té cada vegada més proper l'assoliment. No comentat al tractar l'avaluació qualitativa, aquí és el lloc per fer constar que, al marge de les visites que fan els centres que s'han implicat en el projecte, es té constància de com alguns alumnes han tornat al Museu de Mallorca, acompanyats dels pares, en el cas del més joves; en companyia d'amics, el més grans.

I aquest és un objectiu conscientment no explicitat; un "objectiu ocult", si es vol dir així: les peces presents en cada un dels centres han fet el museu un poc més seu i, a través d'ell, el Patrimoni que representa.

Pel que fins aquí s'ha exposat, resta esperar que el *Projecte Balanguera* tenguí una més llarga durada per tal d'arribar a la meta desitjada: la de crear un vertader compromès general i real de voluntat de conservació preventiva del Patrimoni de la nostra comunitat entre la població escolar que, en definitiva, són els adults del demà.

La continuïtat del *Projecte Balanguera* depèn de no pocs factors: el manteniment de les convocatòries, els recursos materials, econòmics i humans per dur-lo endavant, l'increment en l'oferta de peces i la seva diversificació, ... però també s'ha arribat a un moment en què el voluntarisme està començant a provocar una certa fatiga, ja que el temps invertit i l'esforç personal d'actualització per desenvolupar la interpretació específica del projecte en cada centre el professorat no l'ha vist reconegut ni a nivell d'equip educatiu ni a nivell individual fins ara.

Lògicament, el Museu de Mallorca té un fort interès en noves convocatòries del *Projecte Balanguera*, així com l'extensió a més centres. Per la qual cosa, de cara a l'Any Acadèmic 2008 – 2009, es pensa posar en marxa noves vies de difusió que el facin un poc més engrescador de cara, sobre tot, al col·lectiu de docents que tan bé ha respost fins a hores d'ara. En aquest sentit, és del tot necessari fer constar que, fins el present, tot el professorat que ha treballat en el desenvolupament d'aquesta proposta ho ha fet de forma totalment voluntària i amb completa dedicació.

Apèndix fotogràfic

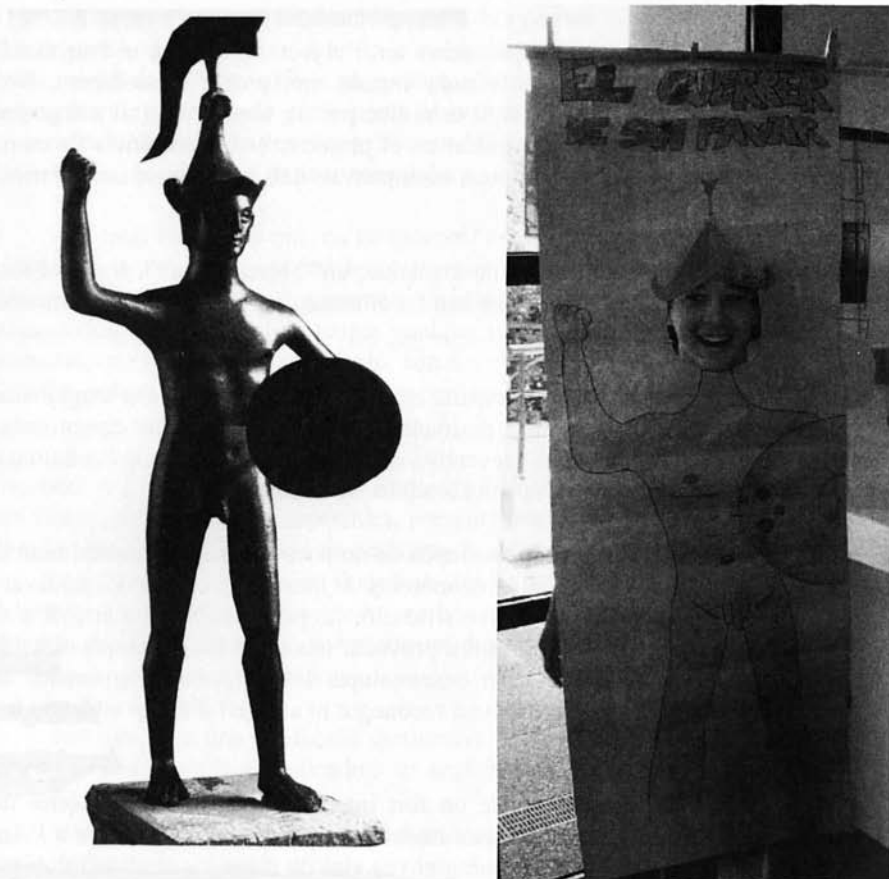

Fig. 1; IES Capdepera, 2n ESO, “Desfressant-se” de guerrer.
Mars Balearicus IV – Son Favar (Foto Museu de
Mallorca)

Fig. 2 CP Ntra, Sra, de Robines, 2nE. Primària, Binissalem
 Capde nina – Pollentia
 (Foto Museu de Mallorca)

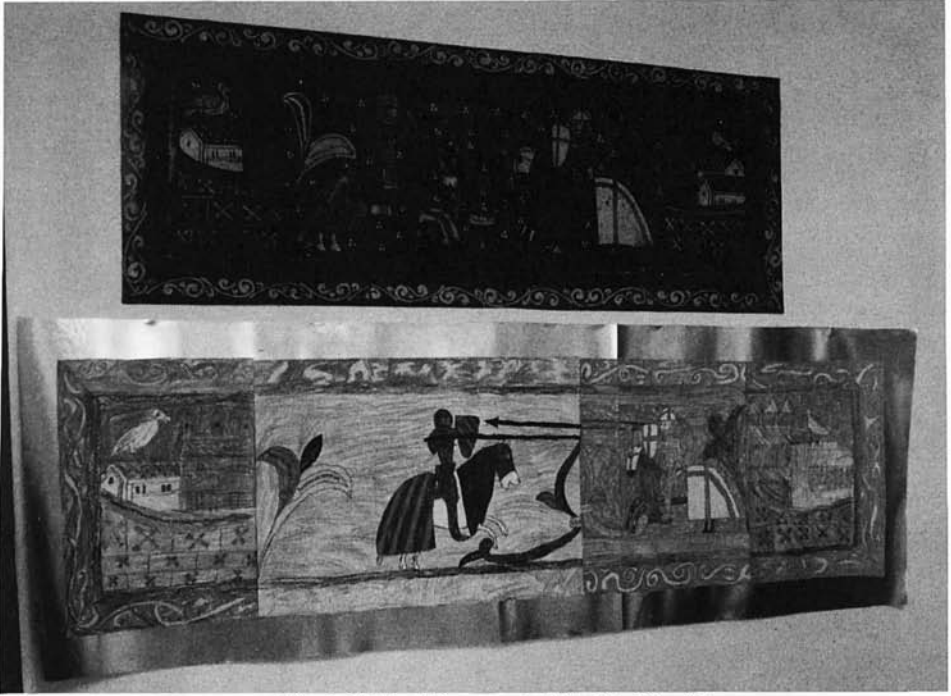

Fig. 3 CP Establiments. 3r I 4t d'E. Primària
 Entrebigat de les Justes – Palau de l'Àlmudaina (Palma) (Foto Museu de Mallorca)

Fig. 4 CP Ntra. Sra. de Robines, 1r E. Primària

Cantimplora del Turó de les Abelles (Calvià) (Foto Museu de Mallorca)

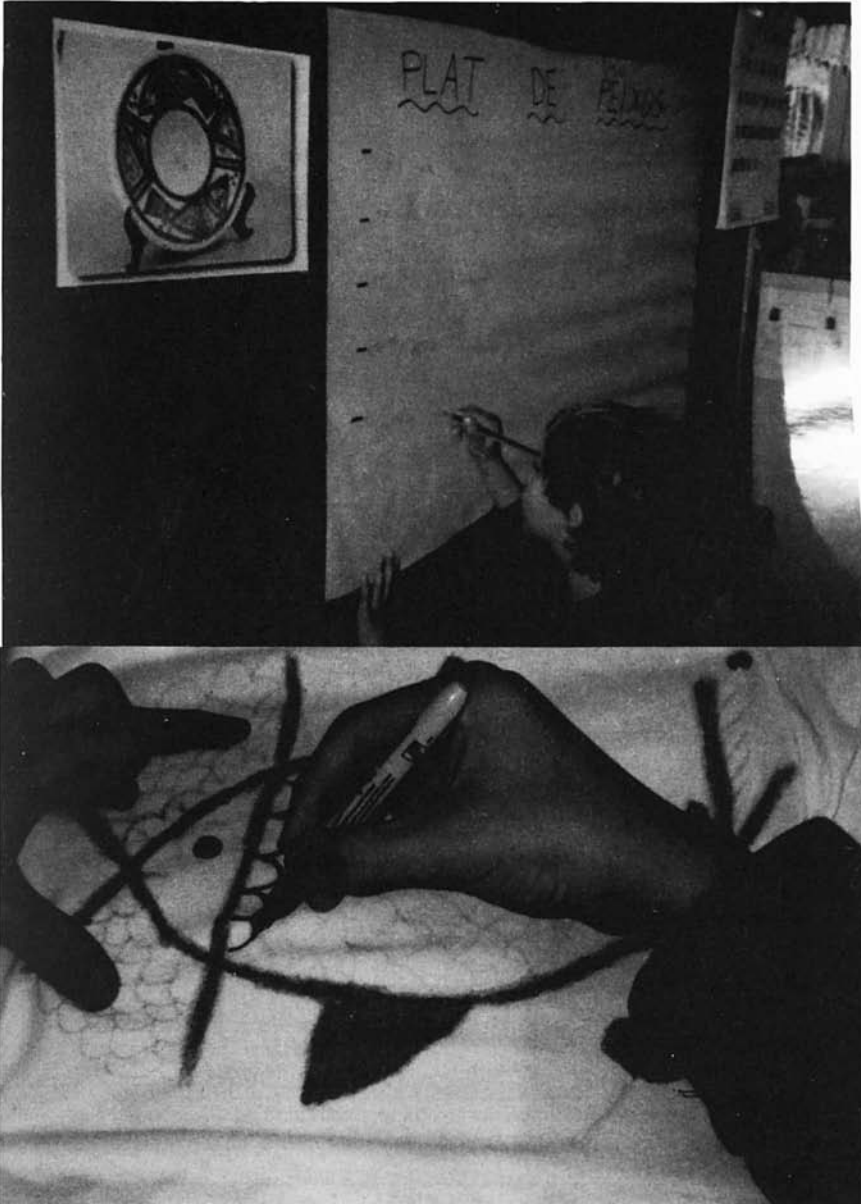

Fig. 5 CEIP S'Hort dels Fassers, 3 E. Primària. Alcúdia
IES Ramon Llull, 1r Batxillerat, Palma
Plat dels Peixos – Castell de Bellver (Palma)

RESUMEN

Desde el año 2003, el Museu de Mallorca desarrolla una actividad de difusión del Patrimonio en los centros educativos de la isla. Lo que aquí se pretende es dar cuenta de los objetivos planteados y de algunos de los resultados obtenidos.

ABSTRACT

From year 2003, the Museu de Mallorca develops an activity of diffusion of the Patrimony in the educative centers of the island. What here it is tried is to give account of the raised objectives and some of the obtained results.

DOCUMENTS

Tomàs Seguals (? - † 1513) i Macià Seguals (? - † 1515) *lapiscidae*

MARIA BARCELÓ CRESPI

A Mallorca, en els anys compresos entre la segona meitat del segle XV i principis de la centúria següent, hi hagué varies famílies dedicades a conrear l'art de la pedra que constituïren vertaderes nissagues de *lapiscidae*. Potser la més coneguda sigui la dels Sagrera però cal afegir els noms dels Vilasclar, Pou, Monserrat, Cifre, Creix i altres com els Seguals.¹

Sovint solien emparentar entre elles, participant de la tan estesa pràctica de l'endogàmia si no de llinatges sí professional. Tots ells els trobam exercint el seu ofici a la ciutat tant en edificacions públiques (murades, castell reial, síquia de l'aigua, etc.) com en construccions de caràcter religiós i també en obres particulars. Els picapedrers de la família Seguals foren Bartomeu, Jeroni, Nicolau, Pere, Macià i Tomàs. Dels dos darrers es coneix més documentació, potser prova d'una trajectòria professional més destacada. Així i tot consten poques dades que permetin esbrinar-ne una semblança biogràfica i les referències a actuacions concretes del seu ofici no són sobrades.

A la documentació, sempre són esmentats com a *lapiscida* i el llinatge apareix amb diferents grafies: Seguals, Saguals, Çeguals, Çaguals, Ceguals.

Tomàs Seguals

Desconeixem la data de naixença. Era fill de Macià Seguals, també picapedrer.² La seva muller, Gabriela, era filla de Bartomeu Mut de Lluçmajor. Sembla que els dos germans, Tomàs i Macià, es casaren amb dues germanes.

¹ Sobre els treballadors de la pedra, una referència bibliogràfica recent és: E. GAROFALO; M. R. NOBILE (a cura di): *Gli ultimi indipendenti. Architetti del gotico nel Mediterraneo tra XV e XVI secolo*, Palermo, 2007.

Per la seva banda, Antònia Juan Vicens ha defensat la seva Memòria d'Investigació a la Universitat de les Illes Balears amb el títol de *L'escultura arquitectònica mallorquina del segle XV: mestres, tallers i obres*, Palma, 2008 (Estudi inèdit).

² Sobre Macià Seguals, pare, a l'igual que altres membres de la família com Jeroni, Nicolau i Pere, tots ells picapedrers, vegi's Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre alguns *picapedres* a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, Palma, 2000, 111-115.

Tomàs i Gabriela foren els pares de quatre fills i dues filles: Joan, que va aprendre l'ofici de paraire³ encara que més tard es dedicà a la mercaderia; Jeroni que va exercir l'ofici de picapedrer;⁴ Tomàs que actuà de mercader, i Antoni. Les filles foren Caterina, casada amb el paraire Bartomeu Sacanals, i Antonina que maridà amb Bartomeu Cavaller, apotecari.

Les dades recopilades sobre Tomàs Seguals són de caire més personal que no professional.

Així, a tall d'exemple, el trobam com a testimoni en diversos actes notariais. El 29 de gener de 1494 actuava en el reconeixement de deute de 73 lliures i 7 sous per part de Bartomeu Colom, ciutadà i Antoni Muntaner, mercader, a Joan Nicolau, ciutadà.⁵ El 21 de maig de 1498 testimoniejava quan Leonard Sitjar, paraire, i la seva muller Úrsola reconeixien deure a Jaume Francesc Riera 19 lliures i 156 sous.⁶ El 15 de maig de 1500 ho feia en l'acte de venda d'un esclau de nació de sarraïns de nom Francesc i de 17 anys per 70 lliures a Domingo d'Olesa, ciutadà, per part de Gabriel Salom, paraire.⁷ El dissabte 28 de desembre d'aquest mateix any era un dels testimonis en el contracte matrimonial de Bàrbara, filla del paraire Bernat Bibiloni i vídua de Guillem Moscaroles, paraire, amb Jaume Terrassa, també paraire.⁸ El dia 11 de març de 1505 quan Jordi Suau de Santa Margalida nomenava procurador el notari Miquel Moranta.⁹ El dissabte 10 d'abril de 1507 amb motiu de la recognició de deute de Pere Palmer de Puigpunyent i altres familiars d'Andratx de 40 lliures per la compra de 40 quarteres de forment de Sicília, a Joan Garcia,

³ El dilluns 19 de febrer de 1498, Tomàs amb llicència dels sobreposats de l'ofici dels paraires, col·locava el seu fill Joan Seguals amb Joan Bibiloni, paraire, per aprendre'n l'ofici. ARM, Prot. P-393, 42v-43. Document citat per Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre alguns *picapedres* a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, Palma, 2000, 114.

Aquest Joan, mercader, maridà amb Caterina, filla del notari Tomàs Forns, difunt, segons el contracte matrimonial escriturat pel notari Nicolau Tomàs el 25 de juny de 1504. La mare de Caterina, també nomenada Caterina, el germà Antoni Forns i l'oncle patern Antoni Forns hi donaven el consentiment. La núvia aportava un dot de 500 lliures, dues-centes per donació de la mare i les restants tres-centes el pare les havia deixades en el seu testament per quan arribàs el temps de les núpcies que a la vegada comprenien certa quantitat en pecúnia i 12 lliures censals. ARM, Prot. T-454, 73-74. El mateix dia Tomàs Seguals, entregava al seu fill 300 lliures en contemplació de matrimoni. ARM, Prot. T-454, 72v-73.

El 1509 Joan ja havia mort. El dia 5 de juny de 1513, atès que Joan morí intestat, el pare Tomàs Seguals per retornar el dot a la vídua Caterina tingué certa dificultat perquè els béns *non sufficere ad dictam vestram dotem*. ARM, Prot. N-23, 73v-74.

⁴ El 12 d'octubre de 1514, Jeroni Seguals (comptava entre vint i vint-i cinc anys d'edat), fill de Tomàs, nomenava procurador el notari Rafel Mascaró. ARM, Prot. T-462, 124-124v.

El 8 de novembre de 1516 va signar un contracte amb els obrers de l'església de Santa Eulàlia, sobre la pedra blanca que havia de portar a l'escaleta de la Portella per a l'obra de la referida església. ARM, Prot. B-134, 85v-86v. Document publicat per Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre alguns *picapedres* a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, Palma, 2000, 114-115.

Del 31 d'agost de 1521 és el contracte matrimonial de Jeroni Seguals, qualificat com a mercader, amb Magdalena, filla de Miquel Ferragut de sa Pobla, neboda del prevere de la Seu Pere Poquet. ARM, Prot. T-491, 79v-80. El mateix dia Jeroni admitia que mossèn Poquet li donà 450 lliures del dot de la seva neboda Magdalena. ARM, Prot. T-491, 80.

⁵ ARM, Prot. C-290, 8.

⁶ ARM, Prot. C-198, 66.

⁷ ARM, Prot. T-837, 87.

⁸ ARM, Prot. M-589, 2v-3v.

⁹ ARM, Prot. C-297, 5v.

candeler.¹⁰ El dilluns 9 d'agost del mateix any juntament amb el botiguer Rafel Blanc a favor de Francesc Armadans, donzell, hereu del seu germà Tomàs Armadans doctor en lleis, qui per pagar a la vídua del dit Tomàs 551 lliures, 11 sous i 3 diners complement del dot (Francesc era l'hereu del seu germà Tomàs), cedia a la dita Joana 44 lliures, 2 sous i 6 diners censals.¹¹ El 13 d'agost del mateix 1507 juntament amb el tender Bartomeu Claret prestaven el seu testimoni quan Jaume Borràs de Bunyola reconeixia deure 89 lliures a Joan Avellà, paraire.¹² I encara, pocs mesos abans del seu traspàs, el 13 d'agost de 1513, de bell nou el documentam en una altra reconeixença de deute per part de Miquel Osona, paraire, a Miquel Guixer.¹³

Altres actuacions presenten Tomàs en el context de la seva vida quotidiana: el 8 de juny de 1479 se'l relacionava amb Domenico Polliçi, noble de la ciutat de Messina però en el moment a la Ciutat de Mallorca, sobre un concanvi d'un esclau turc.¹⁴ El 14 de setembre de 1484 havia de percebre 90 lliures, el preu d'un esclau turc de nom Joan i de 30 anys d'edat que venia Antoni Servera de Porreres al donzell Francesc Aixeló.¹⁵ El 23 de novembre de 1489 fent promesa de pagar 32 lliures a Joan Bolitxer, pescador, perquè es constituís en fiança de Joan Miquel, picapedrer.¹⁶ El 23 d'octubre efectuava una compra a Antoni Starinyo, patró de galiota de Trapani, per preu de 70 lliures i 8 sous.¹⁷ El diumenge 10 d'agost de 1511 Amet Maretxi i Abraym Gabarini, moros naturals de la ciutat de Bugia, i Pere Ballester, tintorer de Ciutat, confessaven deure a Miquel Torrendell, apotecari, 36 lliures i 30 sous les quals a pregàries d'en Ballester havia prestades a dits moros per pagar a Tomàs Seguals, picapedrer. Prometien pagar en ser a Alger però no queda clar el motiu del deute.¹⁸

Altrament el 2 de gener de 1498 admetia deure a Jaume Francesc Riera, ciutadà, 22 lliures, 9 sous i 1 diner per una partida de llana estrangera.¹⁹

A finals del segle XV el moll i altres infraestructures de la ciutat necessitaven d'una intervenció urgent. En la reforma del moll Tomàs fou un dels proveïdors de pedra. Així el 28 de març de 1495 cobrava 40 lliures, 7 sous i 6 diners per quaranta-set dotzenes de pedra i una pedra mentre que el 23 de juny següent percebia 46 lliures i 3 sous *per reble* i altres 20 lliures sense especificar concepte. La pedra es comprava a dotzenes o a barcades.²⁰

D'altra banda en relació a l'ofici de conrear la pedra, el dilluns 7 d'octubre de 1504, Tomàs prometia a Joan Riera, prevere sotsobrer de la Seu, portar una càrrega de pedra *de illa pedre que dicitur del cap den Feliu ad opus fabricae dicte ecclesie ad rationem terdecim*

¹⁰ ARM, Prot. P-528, 19.

¹¹ ARM, Prot. T-490, 78 i 81. Repetit al Prot. T-457, 77.

¹² ARM, Prot. T-457, 80v.

¹³ ARM, Prot. M-771, 68v-69.

¹⁴ ARM, Prot. C-206, 259.

¹⁵ ARM, Prot. T-819, 93v.

¹⁶ ARM, Prot. C-209, 93v.

¹⁷ ARM, RP 3.882, s/f.

¹⁸ ARM, Prot. B-204, 9v-10.

¹⁹ ARM, Prot. C-198, 5-5v.

²⁰ Pablo CATEURA BENNÄSSER: *La reforma del muelle de la Ciudad de Mallorca (1494-1495)*, Palma, 1984, 28.

librarum la barcada, portada a terra.²¹ La pedra per a la construcció dels edificis de la ciutat gòtica solia descarregar-se a la Portella d'en Fusser.²² El dia 15 de novembre de 1507 Antoni Armengol, picapedrer, venia a Tomàs Seguals, un esclau blanc de nom Diego de nació de sarraïns de Granada, pel preu de 45 lliures. D'aquesta manera, n'Armengol cobraria 41 lliures que li devia *ratione lapidum per vos ad opus fabricae dicte ecclesie...* tot referint-se a Santa Eulàlia.²³

El dia 9 de desembre de 1506, dimarts, els mestres Jeroni Ferrer, Sebastià Pou i Andreu Serra, sobreposats de l'ofici de picapedrers i guixers juntament amb Tomàs Seguals i Joan Serra, prohòmens en el dit ofici aquell any, congregaren consell de tots els mestres picapedrers, o la major part d'aquells, en la casa anomenada de l'obra de la Seu per tractar sobre uns capítols de *un privilegi havie fet impetrar lo dit Seguals*. Tots plegats acordaren i pactaren *ab lo dit Seguals los fasse venir un privilegi en lo qual sien loats, assignats et firmats per la maiestat del rey nostre senyor los capítols deval scrits*. Aquests capítols poden resumir-se així: a) poder portar armes ofensives i defensives. b) qualsevol estranger que vingui a fer feina a la Ciutat no pugui exercir-la abans de pagar 20 sous d'entrada a la caixa de la confraria i l'almoïna corresponent. c) que cap mestre doni feina a un estranger si no ha pagat els dits 20 sous. d) qualsevol trencador de pedra estigui obligat a pagar mitja almoïna a la confraria, és a dir, un diner cada diumenge. A més, *el trencador de pedra qui tallarà o trencarà pedra de cala de Vinyes fins a Rafalbex y en les pedreres de Ponent del cap Enderrocat no puxen trencar ni tallar pedra sens que no sien sota mestre de dit art de picapedrers*, per tal d'evitar molts abusos per desconeixença de la qualitat de la pedra. e) qualsevol mestre del dit art de picapedrers *e obrés de vila qui ferà feyna en la part forana sia tengut de pagar a la dita confraria axí com los altres confreres qui en la ciutat fan feyna*. Sembla que fou Tomàs Seguals l'encarregat de fer arribar a la cort aquests capítols per a que fossin revisats.²⁴

Tomàs i el seu germà Macià eren propietaris de la possessió de Torretxí a la marina de Lluçmajor. El 2 de març de 1506 Perot Martí, ciutadà, admetia que els dos germans Seguals per redimir 4 lliures censals pagaren a Antoni Martí, el seu pare, 34 lliures i 13 sous que gravava sobre dita possessió.²⁵ Del 19 de març de 1510 obra una referència a una peça de terra, *lo camp redó*, a Lluçmajor, de Bartomeu Julià que confrontava amb la possessió dels germans Macià i Tomàs Seguals.²⁶ A l'inventari de Tomàs (1513) s'inventaria la possessió de Torretxí el casat de la qual comptava de les següents parts: pati del casal, porxo o menjador, cambra d'en Macià (el seu fill, que sembla hi vivia), cambra de la vella, cambra nova, molí, cuina, estable, celler, cambra del blat i païssa. Hi havia dos esclaus, un moro nomenat Joan d'uns quaranta anys i un negre de la mateixa edat. S'hi computaven dues barcades de pedra *las quals són stades venudes a diversos preus i una barcha de ribera de port de XII dotsenes de pedra mitgensera*. La possessió tenia una

²¹ ARM, Prot. C-265, 46v. Document citat per Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre alguns picapedres a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, Palma, 2000, 113.

²² Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, 303.

²³ ARM, Prot. T-490, 115v-116.

²⁴ ARM, Prot. S-885, 7v-9v.

²⁵ ARM, Prot. T-456, 19v-20v.

²⁶ ARM, Prot. M-598, 25-26.

posada a Lluçmajor.²⁷ Una vegada mort Tomàs, el 12 de març de 1514 es procedí a l'encant de béns de la possessió.²⁸

Testà davant el notari Nicolau Tomàs el divendres 19 de novembre de 1513. Designava marmessors el seu germà Macià i els seus gendres Bartomeu Sacanals, paraire, i Bartomeu Cavaller, apotecari. Desitjava ser enterrat a la Seu *in tumulo quem constructum habeo in capella Sancti Petri*. Llegava 5 sous al rector de Santa Creu d'on era parroquià; la quantitat acostumada (no s'especifica) per celebrar les misses de Sant Amador, de mossèn Negrell i de la Sirventa en remissió dels seus pecats; 10 sous a les obres de la fàbrica de la Seu; 10 sous a les monges de Sant Jeroni; 10 sous a l'hospital general; gramalles de dol als marmessors; una gramalla de dol a cada un dels fills, Jeroni, Tomàs i Antoni; una altra gramalla de dol al nebot Bartomeu Seguals; a la seva dona el dot que fou de 100 lliures; a cada un dels fills 5 lliures; a cada una de les filles 5 sous i 25 lliures al germà Macià. Admitia que amb el seu germà Macià posseïen béns en comú tant a la ciutat com en el terme de Lluçmajor i que havien viscut *in fraternali societate et amore sine aliqua cautela* i que a partir de llavors aquests béns *sunt equaliter inter vos et heredem meam*. Igualment considerava que allò que restava per pagar a Baltasar Salvà del dot de la seva dona Francina, filla de Macià, i a Bartomeu Cavaller del dot de la seva muller, filla de Tomàs, es pagàs de béns comuns. Nomenava hereva universal la seva esposa Gabriela i, si moria, el seu fill Jeroni. En aquest cas, morta la mare, l'hereu hauria de dar 50 lliures als germans Tomàs i Antoni. De tot plegat actuaren com a testimonis Gaspar Roig, Francesc Vallseca, Gabriel Brull, Pere Vidal, Marc Valentí i Andreu Bibiloni, mercaders, i Miquel Sacanals, paraire.²⁹

Ara per ara es desconeix el dia de defunció de Tomàs però la data del seu inventari és del dijous 24 de novembre del mateix any, redactat per Nicolau Tomàs probablement tot just després del seu òbit.³⁰

La casa de Tomàs era situada a la parròquia de Santa Creu, en ple barri mariner, *anant a la teresana davant la longa* i un dels confrontants era *la muralla vella*. Les parts de la casa eren: botiga baix a la part dreta, entrada, estudi, menjador alt, cambra on morí Tomàs, altra cambra, cuina dalt, forn, pastador i cambra dels catius.³¹

Tomàs disposava de diverses propietats a la parròquia de Santa Creu, suposadament no molt enfora de ca seva: una botiga en el carreró llarg (que no passa) davant Sant Joan, unes cases *en lo carrer exint del porcho de Santa Creu he anant a la pescateria* i unes altres cases *so és botiga he algorfa a la parròquia de Santa Creu en lo carrer de la repturia de Senta Creu*.³² A més, era l'amo d'un corral (fora de ca seva) on *tenia algunes voltes pedra e mitgans scituat fora la murada vella de la ciutat en lo revall de mar en lo carrer o travesa hanomenada dels Remollàs*.³³

²⁷ ARM, Prot. T-497, 162.

²⁸ ARM, Prot. T-497, 163v-164v.

²⁹ ARM, Prot. T-501, 206-207.

³⁰ ARM, Prot. T-497, 155-163.

³¹ ARM, Prot. T-497, 155-159.

³² ARM, Prot. T-497, 158v i 163.

³³ ARM, Prot. T-497, 159.

El dia 10 de febrer de 1514, Macià Seguals d'una part i Gabriela, vídua i hereva de Tomàs de l'altra, procediren a la divisió dels béns mobles de la societat dels dits germans, des dels objectes fins als esclaus, amb indicació del que corresponia a cada part.³⁴

Poc temps després, el diumenge 5 de març de 1514, Gabriela dictava el seu testament. Nomenava marmessors el seu fill Jeroni Seguals, els seus gendres Bartomeu Sacanals, paraire i Bartomeu Cavaller, apotecari, i el cunyat Macià. Elegia sepultura a la Seu, en el túmul del seu marit. Deixava 5 sous al rector de Santa Creu; el que era acostumat per celebrar les misses de Sant Amador i de la Sirventa; gramalles de dol als marmessors; gramalles de dol als fills Tomàs i Antoni; les legítimes a la filla Caterina casada amb Bartomeu Sacanals, a Antònia casada amb Bartomeu Cavaller, als fills Jeroni i Antoni. El fill Tomàs, n'era l'hereu.³⁵

Prova de que Macià i Tomàs treballaven junts i tenien propietats compartides és la dada del dimarts 20 de juny de 1514 per la qual és sabut que Nicolau de Berga, ciutadà, restituïa al seu sogre Bernadí Sanglada, donzell, 8 lliures les quals feien Macià Seguals i els hereus de Tomàs Seguals.³⁶ Encara més tard, el 19 de setembre de 1516, quan els dos germans ja eren morts, Cristòfol i Jeroni, fills i hereus de Macià, i Tomàs, fill i hereu de Tomàs, reconeixen haver rebut de Miquel Mut de Lluçmajor 19 lliures pel preu de *cuisdam equae*.³⁷

Macià Seguals

Com s'ha dit, era germà de Tomàs. Esposà amb una tal Caterina³⁸ i tenien tres fills: Macià, Bartomeu i Cristòfol. Sorprenentment, sembla que cap d'ells seguí la dedicació professional de la família. Macià s'inicià entre els paraires,³⁹ Bartomeu es dedicà a la mercaderia⁴⁰ i Cristòfol també fou paraire.⁴¹ Una filla, Francina, maridà amb Baltasar Salvà de Lluçmajor i una altra filla, Isabel, fou l'esposa de Rafel Torrella, paraire.

El dimecres 22 d'octubre de 1494, se signava un contracte entre el donzell Berenguer Vivot i Macià Seguals. El donzell li donava llicència de poder fer en la seva

³⁴ ARM, Prot. T-497, 165.

³⁵ ARM, Prot. T-501, 213-213v.

³⁶ ARM, Prot. T-462, 71v.

³⁷ ARM, Prot. T-464, 120v-121.

³⁸ De manera una mica indirecta sabem que la dona de Macià Seguals era filla de Bartomeu Mut de Lluçmajor. El dimarts 5 d'abril de 1513 Joan Mas, *parator pannorum llane*, reconeixia a Tomàs i Macià Seguals, picapedrers i ciutadans de Mallorca, gendres de Bartomeu Mut de Lluçmajor ja difunt, que en anys passats havia rebut de dit Bartomeu 22 lliures que li devia. ARM, Prot. M-672, 10.

³⁹ El 17 d'abril de 1497, quan tenia uns quinze anys d'edat, el pare comptant amb la llicència de Perot Planes, sobreposat de l'ofici dels paraires, el col·locà amb Rafel Mir per aprendre l'ofici i servir-lo durant quatre anys al final dels quals el paraire li donaria 3 lliures. ARM, Prot. P-392, 70-70v.

Habitava a la parròquia de Santa Creu, a la illeta del Victigal, i a la Talla de 1512 se li assignà la quantitat de 8 sous. Maria BARCELÓ CRESPI: *La Talla de la Ciutat de Mallorca. 1512*, Palma, 2002, 74.

⁴⁰ De Bartomeu sols és sabut que el divendres 4 de gener de 1516, reconeixia haver rebut 100 lliures de les 200 que li prometé Macià Seguals, *patri meo*, en contemplació de matrimoni. Consta una referència a l'oncle Tomàs. ARM, Prot. C-317, 60-60v.

⁴¹ El 8 de gener de 1521 Macià Seguals, paraire, i Bartomeu Seguals, mercader, germans, acceptaven el seu germà Cristòfol Seguals, paraire, com l'hereu de la seva mare Caterina, muller de Macià Seguals, haver rebut 10 lliures com a legítima. ARM, Prot. T-491, 77.

possessió de sa Porrassa, en el lloc on Macià elegís, tots els forns de calç de nou que volgués i reparar les olles de forns de calç que en temps passat foren fets en la dita possessió. A més, li permetia tallar i prendre tota la llenya que hauria de mester per als dits forns en qualsevol lloc de la possessió però no pins i mates excepte esbrancar-les. Macià s'obligava a pagar-li per cada forn i llenya 1 ducat d'or i 40 quarteres de calç per obra que en Vivot volia fer a sa Porrassa.⁴²

Treballà conjuntament amb el seu germà Tomàs. El dissabte dia 18 de febrer de 1486 els dos germans concertaven davant el notari Martí Terrers amb Jaume Roig, Martí Solà i Antoni Oliver, hortolans, tant en nom propi com d'altres hortolans, la reparació de la síquia *posite supra vallum inter portam Depictam et portam Sancti Antonii tres pedes lapideos latitudinis quilibet trium lapidum a vallo in altitudinem et terminum dicte cequia unacum etiam dicta cequia lapidea apta aqueducti inclusive ipsa pedum predictorum inter valla complendo bituminatis lapidibus quinquidem tres pedes unum opus facientes conficiuntur instar alterius pedis qui ibi paulo ulterius est et qui incipient a quodam foramine quod sub dicta cequia patet in quodam saxo sive lapide operato versus portam predictam Depictam et terminabunt ad quendam caprificum que ibi est in pariete ipsius valli versus portam Sancti Antonii supradictam ubi est quidam lapis vinus (?)*. El preu convingut era de 58 lliures a pagar en dos terminis. En foren testimonis Joan Sagraera i Guillem Vilasclar, picapedrers, i Pere Servera d'Inca.⁴³

Per a la provisió de la matèria primera, la pedra, els principals picapedrers disposaven de trasts a les pedreres o trasts on amagatzemar-la. De manera indirecta es coneix la ubicació del trast que els germans Macià i Tomàs Seguals tenien a Ciutat. El 1499 Bernat Galiana, picapedrer, venia a Bartomeu Catany, també picapedrer, tot l'empru i drets que tenia *discaricandi, ponendi et tenendi lapides in quadam parte cuiusdam platee scituata extra muros presentis civitatis vulgariter dicte del Molí de Vent de misser Castanyer quondam et in quadam domo constructa ibidem supra mota dicti molendini*. Igualment li venia el dret de carregar pedra tant a les seves pedreres de Rafalbeig com de cap Enderrocat. La dita casa pagava cens de 4 sous als hereus d'en Castanyer i confrontava aquesta part de la plaça i casa amb un trast de Daniel Pou, picapedrer, amb la mar, amb un trast dels germans Macià i Tomàs Saguals, picapedrers, i amb el descarregador de dita plaça. El preu de tot plegat era de 6 lliures.⁴⁴

Diverses actuacions en l'entorn de la seva vida quotidiana situen a Macià, per exemple el dimecres 13 de gener de 1445, cedint unes cases seves a Martí Castelló, paraire, situades a la parròquia de Santa Eulàlia a la vora del monestir de Santa Clara, que abans havien estat de Daniel Ca, mercader. El motiu de la donació no s'explicita.⁴⁵ El 18 de maig de 1480 el procurador reial rebia d'en Llorenç Cirera, ciutadà, per mans de Macià Seguals 18 sous per lluïsmes sobre unes cases del dit Seguals situades a la parròquia de Santa Creu.⁴⁶

⁴² ARM, Prot. P-389, 142v-143. Document citat per Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre alguns picapedres a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, Palma, 2000, 113 i publicat per Maria BARCELÓ CRESPI: "Nous documents sobre l'art de la construcció. II", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 215-216.

⁴³ ARM, Prot. T-821, 84-84v. Repetit al Prot. T-868, 23-23v.

⁴⁴ ARM, Prot. S-633, 21-21v.

⁴⁵ ARM, Prot. A-89, 110-110v.

⁴⁶ ARM, RP 3.881, 3.

En un protocol de Mateu Moranta del 1491 apareix la següent nota: *Melcior Thomàs per una carta de indemnitat li ferma Macià Seguals picaperes a XXVII de abril.*⁴⁷

Adesiara Macià figura en la documentació en actes de reconeixement de deute. El 18 de març de 1460 admetia deure a Pere Gualseny 40 sous pel preu de 2 quarteres de forment de Sicília.⁴⁸ El 5 d'abril de 1513 Joan Mas, paraire, reconeixia haver rebut 24 lliures dels germans Macià i Tomàs Seguals.⁴⁹

També compareix actuant com a testimoni en diverses ocasions la qual cosa, entre altres aspectes, és interessant per saber amb qui es relacionava. El 10 d'abril de 1461 era testimoni en l'acte de donació d'una casa per part d'Egidi Monyós a Nicolau de Bruges situada en el call dels jueus a la parròquia de Santa Eulàlia en el carreró dit del Fornet.⁵⁰ Igualment ho feia el 6 de maig de 1478.⁵¹ El 8 de març de 1492 torna testimoniar sobre un deute referit a Arnau Llitrà.⁵² El dia 12 de setembre de 1501 testimoniava en el contracte matrimonial de Joana, filla de Pere Casesnoves, paraire, amb Pere Joan Barbarà, estanyer.⁵³ El 19 d'octubre de 1501 Bartomeu Fe àlias Leo, picapedrer, mantenia una controvèrsia amb Guillem Lledó de Campos i estaren d'acord en què els àrbitres fossin Baptista Salom, mercader, i Bernat Perera, notari essent un dels testimonis Macià Seguals.⁵⁴ El 28 de gener de 1503 Nicolau Bibiloni, paraire, nomenava procuradors Bernat Bibiloni i Joan Liula, mercaders i Macià Seguals n'era testimoni.⁵⁵ El 15 de març de 1503 testificava en un reconeixement de deute per part d'Antoni Castelló, assaonador.⁵⁶ El 29 de maig del mateix any, juntament amb el paraire Macià Seguals, potser parent, prestava el seu testimoni quan Esteve Vicent, pescador, venia a Bernadí Gil, mariner, *quandam fustam sive birremem decem stannorum cum suis exarciis* i apareils per 30 lliures i 8 sous.⁵⁷ El 23 d'octubre de 1515 tornava fer de testimoni quan Pere Cantó, corredor d'orella, reconeixia deure a Benet Baiona, ciutadà, 82 lliures i 10 sous per la compra de 150 carmenyoles.⁵⁸ De bell nou, el 7 de novembre del mateix any.⁵⁹

D'altra banda, algunes dades el relacionen amb esclaus. El divendres 7 de setembre de 1491, admetia haver rebut de la dona Blanca, muller d'Arnau Sureda, cavaller, 6 lliures a compliment de 90 lliures a les que estava obligada per causa de concanvi i permuta de certs esclaus.⁶⁰ El 2 d'abril de 1492 venia a Ramon Vivot, cavaller, un esclau turc de nom

⁴⁷ ARM, Prot. M-614, 3v.

⁴⁸ ARM, Prot. C-115, 76.

⁴⁹ ARM, Prot. M-672, 10.

⁵⁰ ARM, Prot. M-240, 206.

⁵¹ ARM, Prot. C-206, 235v.

⁵² ARM, Prot. M-252, 159v.

⁵³ ARM, Prot. P-526, 69v.

⁵⁴ ARM, Prot. P-397, 173-173v.

⁵⁵ ARM, Prot. F-234, 6v.

⁵⁶ ARM, Prot. F-234, 21v.

⁵⁷ ARM, Prot. F-234, 57v.

⁵⁸ ARM, Prot. P-529, 54.

⁵⁹ ARM, Prot. P-529, 56.

⁶⁰ ARM, Prot. M-568, 101v-102.

Jordi, d'uns vint-i-sis anys d'edat pel preu de 110 lliures i un dels testimonis era Pere Ferrer, picapedrer.⁶¹

Macià comparegué el dissabte 30 de març de 1493 davant el donzell Melcion Tomàs, lloctinent del procurador reial Gregori Burgues, el notari Mateu Moranta i el mercader Miquel Soler que actuaren de testimonis, per tractar sobre uns presoners genovesos. En aquest encontre es va donar lectura d'una carta del rei datada a la ciutat de Barcelona el dia 10 de març anterior. La missiva explicava que a la presó de la Ciutat de Mallorca hi havia detinguts deu genovesos que varen ser presos per alguns pagesos habitants de la parròquia de Santanyí pretenent tenir-hi els drets de *presoners llurs e de bona guerra*. Sembla que haurien cedit aquests drets a Macià Seguals *per ço que puga aquells concambiar per son germà e altres mallorquins qui stan presos e detinguts en companya del dit Ceguals en Sahona*. Ben aviat el fisc s'oposà a la pretensió d'en Macià pretenent que els drets sobre els detinguts pertanyien al Reial Patrimoni. S'obrí un procés entre els pagesos i Macià d'una part i el fisc de l'altra part. El lloctinent dictà sentència a favor del fisc. El rei, a Valladolid, el 16 de juliol de 1492 es pronuncià a favor que els genovesos fossin lliurats al procurador reial. Macià, escoltat el contingut de la carta, suplicà li volguessin fer gràcia dels genovesos per alliberar els mallorquins. La comissió, escoltats els arguments, manà que els genovesos *sien donats e liurats al dit Macià Ceguals per cobrar e liberar son germà e los altres*. S'insistia que *los dits janovesos no servesquen a altre concambi e berat sinó en liberar lo dit son jermà e los altres ab ell detinguts en Sahona*. Això no obstant, calia consultar amb el monarca.⁶² Es tractava de l'alliberament del germà Tomàs sense explicar-ne les causes de la seva detenció en terres italianes.

Tampoc es coneix el motiu pel qual Macià va mantenir el 1498 una qüestió amb Pere Rubí, paraire, en que actuaren com a àrbitres Arnau Puiggròs, causídic, i mestre Bartomeu Leo, picapedrer.⁶³ D'igual manera, i desconeixent-ne els motius, el divendres 3 de novembre de 1503 Pere Seguals, picapedrer, nomenava procurador Pere Valls, prevere beneficiat a la Seu, *sorium meum per causam et questionem vertentem inter me ex una et Mathiam et Thomam Seguals lapiscidem fratres meos*.⁶⁴ I encara el 16 de novembre de 1515 s'esmenta una disputa sobre una herència entre Macià Seguals i el seu nebot Jeroni Seguals, mercader, actuant com a àrbitres Rafel Mascaró i Llorenç Claret, notaris.⁶⁵

Macià dictà testament el divendres 4 de gener de 1516 davant el notari Llorenç Claret.⁶⁶ Nomenava marmessors la seva muller Caterina i els fills Macià i Bartomeu. Elegia sepultura a la Seu de Mallorca in *tumulo sive vas parentum et consanguineorum meorum constructo in capella Sancti Petri*. Manava celebrar a la catedral, després de la seva mort,

⁶¹ ARM, Prot. T-872, 11v.

⁶² ARM, RP 51, 33-34.

⁶³ ARM, Prot. P-522, 6v-7.

⁶⁴ ARM, Prot. P-399, 112.

⁶⁵ ARM, Prot. R-328, 34-34v.

⁶⁶ ARM, Prot. C-316, 26-26v. Repetit als folis 27-28.

Com és sabut, normalment, el notari que aixecava l'inventari *post mortem* solia coincidir amb el mateix que havia redactat el testament. Entre els protocols del notari Llorenç Claret, conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca, no n'hi ha cap que contengui inventaris. Per això, desconeixem, ara per ara, l'inventari dels béns d'en Macià.

les conegudes misses de Sant Amador per les quals deixava el que era costum (*caritatem assuetam*). Així mateix contemplava les següents deixes: 15 sous a les obres de la Seu, 12 diners a l'hospital general i altres 12 a l'hospital dels mesells. Valorava el dot de la seva muller que consistí en 100 lliures. Assignava als fills Macià i Bartomeu i a les filles Francina i Isabel 5 sous com a part de l'herència i legítima. Designava hereu universal el fill Cristòfol i en cas que no hi fos serien hereus els altres fills i filles per igual part. Actuaren de testimonis Rafel Pastor, notari, Guillem Pont, mercader, Babtista Pont fill de l'anterior, Bernat Mora, prevere, Antoni Serra, paraire, Andreu Madexo, ferrer, Bartomeu Jover, paraire i Llorenç Claret, notari.

Morí el mateix dia i el dimecres següent, 9 de gener, l'hereu acceptà l'heretat actuant de testimonis els dos gendres d'en Macià.

Apèndix

1513, novembre, 24. Ciutat de Mallorca.

Inventari dels béns de Tomàs Seguals, picapedrer.

ARM, Prot. T-497, 155-166.

Die jovis XXIII mensis novembris anno a Nativitate Domini millesimo DXIII.

Quoniam secundum legitimas santonies inventarii confectio heredibus beneficium tribuit ne ultra vires hereditatis teneant. In circo ego Gabriella uxor relicta honorabilis Thome Saguals lapicide Maioricarum heresque ipsius universalis ut patet eius ultimo testamento (...) condito penes infrascriptum notarium sub die XVIII mensis novembris anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo decimo tercio volens non in consulte sed cum beneficio inventarii hereditatem predicti virii mei adire ut jura conficientibus inventaria ha iure tributa michi conserventur interveniente in omnibus atque presente existente honorabilis Matias Saguals lapicida (...) socio omnium bonorum et gemino dicti virii mei inventarium sive reportorium de omnibus bonis communibus inter ipsos socios venerabilis Sancte Crucis signaculo presente facere procuravi unacum ipso Matia Saguals socio predicto in hoc eidem inventario firmante quod inceptum fuit die jovis XXIII mensis novembris anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo decimo tercio.

Primo atrobam en dita heretat unes cases scituades dins la present Ciutat de Mallorca en las quals habitava lo dit deffunt en la paròchia de Senta Creu anant a la teresana devant la longa sots alou del senyor rey a mercè de luysma e a sens de XII lliures cascun any pagadores en la festa de la Verga Maria de setembra la quals casas té en encí dues butigues la una a part drete l'altre a part squera he affronta de una part ab la via pública devant la longa he de altre part ab unes cases d'en Demià Bagelles, ferrer, he de altre part ab la murada vella he de altre part ab la scrivania e algorfa d'en Johan Castell notari quondam las quals tenian per stabliment fet de dites casses an al dit Macià he Thomàs Seguals per en Barnat Rovira ab càrech de dites XII lliures censals e entrada de L lliures.

En la botiga baix en la part drete

Item un sach de llana ab miga quartera de forment o ferina.

Item dos ànchoras ho rochons grosos.

Item cent taules noves.

Item dues taves unna ab poligas he l'altre sens poliges.

Item una serra gran.

Item un cubell petit.

Item quatre taves.

Item una alfàbia blanca de tenor de LXXXX quarters mitga de forment.
 Item una barcella de fust.
 Item un garbell petit dolent.
 Item un sach dolent buyt.

En la entrada

Item una caxeta pettita dolenta.
 Item una lanta ab son forniment.

En lo studi

Item un bancals fixos en la paret del studi.
 Item quatre tascons de ferro.
 Item dos barals grossos he una castanya de vidra.
 Item tres barines dos grans he una xiqa.
 Item un pich, una asquarpa he dues botifares de fferro per los catius.
 Item dos trossos de fferro pesan sirca una rova.
 Item tres cadires de costelles mitganseras.
 Item un caxonet xich pintat buyt ab son pany he clau.
 Item unes ores de forma gran cubertes de cuyro de stampa seragoçanes em pla.
 Item taulell ab un cobribanch o tapit migenser.
 Item una staqua d'emballar.
 Item un libre de albarans de forma de quart en què són continuats los albarans de pagues feya dit deffunt.
 Item un libre de paper de forma de quart cubert de pregamí en lo qual ha continuats molts comptes, albarans e recorts de deutes devien al dit defunt.
 Item atrobí en dit libre un recort scrit de mà del dit deffunt com en Vicens Ramell de Luchmaior li devia tots comtes fets y finats entre ells li devia V lliures dich V lliures.
 Item atrobí altre recort scrit de mà del dit defunt com en Miquel Ramell de Luchmaior devia al dit deffunt I lliura XIII sous que li avia prestats en dues partides. I lliura, XIII sous.
 Item altre recort que dit Miquell Ramell li devia un ducat venecià que per ell avia donar a madona Cavallera mare de son germà la semana de Sent Martí de l'any present. I lliura XII sous.
 Item altre recort en dit libre que Hentoni Farrer deu V lliures, X sous, VIII per les quals li avia aportar una barcada de payment. V lliures, X sous, VIII.
 Item altre recort en que.s hescrit com en Miquell Avellà de Luchmaior devia al dit defunt per resta XII sous. XII sous.
 Item atrobí en altre recort que Hentoni Lenut (?) devia al dit defunt en dues partides III lliures. III lliures.
 Item atrobam en altre recort que Hentoni Armengual tots comptes fets y finats fins lo die de XXII d'octubre any present devia V lliures. V lliures.
 Item altre recort que lo dit Armenguall devia al dit defunct un ducat venecià que li avia tremès de Luchmaior per en Obredor per causa de un albarà que lo dit

Armengual li avia tremès poch dies abans que se agegués dit defunct. I llura, XII sous.

Item en altre recort que Entoni del Cayar devia al dit deffunct en dues partides en un dia continuades III lliures, III sous per presta li avia feta lo dit deffunct. III lliures, III sous.

Item en altre recort continuat que hen Jaume Balester devia al dit deffunct en dues partides III lliures VIII sous. III lliures, VIII sous.

Item atrobí en dit libre continuat un alberà scrit de mà d'en Pera Pissà en què ell confessa deura al dit deffunct cinquanta lliures dich L lliures per prestex he altres coses scrit ha XXVI de gener any DXIII. L lliures.

Item atrobí un libre gran ab molts de deutes devian al dit deffunct e primo que misser Fortesa deu per resta de compta VIII lliures per pedra. VIII lliures.

Item en dit libre un recort que hen Bernat Armangual devia IIII sous al dit deffunct. IIII sous.

Item un recort en dit libre que lo magnífic mestre Caldentei. VIII sous.

Item en dit un recort que en Guilem Saguí devia. I lliura, VI sous, VI diners.

Item que hen Gabriell Gener devia III sous. III sous.

Item en Pera Busquets dos sous. II sous

Item en Deniell Savanals per mitgans II lliures, II sous. II lliures, II sous.

Item en Julià Sart VIII sous. VIII sous.

Item la vídua Pachs VIII sous. VIII sous.

Item sobre dit taullell molts albarans engrunats de pagues havia fetas lo dit deffunct a diverses persones.

Item un caretell de tenor de VIII quarters quasi ple de vin blanch cuyt de anguary.

Item un tinter xich de plom.

Item dues bombardes de coura xiques.

Item dues scelades rovallades.

Item una banera rovallada.

Item dos braselets.

Item un scayre de fferro de pichapedras.

En lo menjador alt

Item un artibany de dues caxes vermell vell ab sos panys he claus dins la una de les quals atrobí les cosses següents:

Item un gaquet de malla vell lo qual sta penyora (...) per quatre sous de certa persona.

Item unes calses velles de stamenya del dit deffunct.

Item un coffre de Barcelona vell ab son pany e clau dins lo quall atrobí les cosses següents:

Item quatre catifes de tres rodes mitgenseres.

Item tres cobribanchs listats mitgensés la un listat blau he blanch e l'altre de vert e vermell e l'alltre de brots e aucels vert.

Item dos scambels.

Item quatre cadires de barber mitgenseres.

Item una cadira de costelles.

- Item un artibanch de dues caxes vell ab sis broquals e un pitxer de vidre.
- Item una taula de falchata de dues pessas ab sos petges mitgensés.
- Item un tinell groch de falcata poch ussat ab sa banqueta.
- Item una conqua de lautó ab sos peus bollada vella.
- Item tres geres de coure stanyades sicilianes.
- Item una castanya de mig quarter cuberta de lata.
- Item un barixello de fust xich.
- Item una copa de aram per tenir foch mitgensera.
- Item un pitcher de terra.
- Item una lumanera de lautó redona comuna.
- Item dues bassines de lautó mitgenses.
- Item set stormies de palma.
- Item un artibanch de dues caxes vell sens pany ne clau buydes elles.
- Item un artibanch de dues caxes de la matexa sort.
- Item un caxonet petit vell.
- Item tres mirals la hun bo los altres dolents.
- Item hun sombrero vell.
- Item una lenterna.
- Item una làntia ab sa cadena he corda.

En la cambre ha hont és mort lo deffunct

- Item un lit de camp ab sos banchs e pots mitgenser.
- Item tres matalafos de llana mitgenses.
- Item un travaser ple de ploma.
- Item sinch coxins dos de fluxell e tres de ploma.
- Item una flacada blanca cardada vella.
- Item un mig coffre de lanyam de Venècia vermell ab son pany he clau mitgenser ab dins lo quall atrobí les cosses següents:
- Item sis culleres de argent marcha de Mallorca pessen [en blanc].
- Item sinch tovalloles communes.
- Item quatre cubertes de coxí comunes.
- Item un pavalló de bri ab son capell e pom deurat ab flocadura blanca mitgenser.
- Item dues tovalles de bri de taula fetas ací.
- Item huna tovalla de pastar ab listes blaves.
- Item hun artibanch de una caxe mitgenser sens pany ne clau dins lo qual atrobí les cosses següents:
- Item un gipó fort.
- Item unes mànagues de malla (...).
- Item un gipó de drap negra de sort ab lo collar morat del deffunct.
- Item un mantó redó negre de vintè ab rivet de setí del deffunct nou.
- Item un sayó de vintè negre nou.
- Item un mantó redó negre de XX del dit deffunct vell.
- Item un gipó de drap negre vell e les mànagues de fustani negre velles.
- Item un sayo de mescla vell del dit deffunct.

En l'altre cambre

- Item un ymage ab portes he polceres antich en que.s pintada la Verga Maria vell.
- Item un lit de repòs encaxat vermell ab ses posts mitgenses.
- Item un matalaf de llana vell.
- Item un matelaf de palla vell.
- Item un travaser de ploma squinsat vell.
- Item una spase de dos mans.
- Item una coltellina.
- Item una artesana ab lo ferro larch.
- Item un cofre de Barcellona vermell vell sens pany ne clau dins lo quall atrobí les cosses següents:
- Item una vànova gran embutida grossa hobra de roses.
- Item quatre tovalles listades largues comunes.
- Item dues cuxineras de cotó ab flocadura negra velles squincades.
- Item dos coxins de palla de perterage.
- Item una caxa grossa vella pudrida.
- Item un lit ancaxat gran vermell ab ses posts vell.
- Item dos matalafos de llana.
- Item un matalaff de palla.
- Item un travaser de fluxell larch vell.
- Item dos lensols de bri y stopa de quatre telles vells.
- Item altres dos lensolls de la dita sort nous.
- Item una façada blanca cardada vella foradada.
- Item dos migs cubertós blaus oldans.
- Item un artibanch de dues caxes vermell vell la hu ab pany he clau l'altre sens pany dins la una de les quals són les cosses següents:
- Item quatorçe torqaboques de stopa ab listons blaus de huns y d'altres.
- Item unnes tovalles de pastar blanques.
- Item una tovallola prima vella.
- Item altre tovallola prima vella dich grossa.
- Item dues capsas la unna de Vallència l'altre hés un caxonet de siprer velles buydes.
- Item una capseta pintada.
- Item una tovallola vella.
- Item unes stovalles de taula ab cordons mitgensés.
- Item un cofre de Barcelona vermell vell sens pany ne clau.
- Item VIII lliures ab tants rams de li de Alger canegat.
- Item un mig cofre vermell de alber mitgenser.
- Item quatre lensols tres de quatre telles e lo un de tres de bri hi stopa comuns.
- Item tres tovallolas dues primes ab randes la unna de fillempua prim.
- Item quatre peces de cortines pintades velles en que.s pintada la història de Guitard.
- Item quatre pessas de cortines de pincell velles (...) los dos ab los tres reys l'altre de Bellem.
- Item vint lances manesques ab sos ferros.
- Item tres pavesos comuns.
- Item nou rodelles pintades de unnes he d'altres enveçades.

Item dues cuyraces unes leonades e las haltres (...) mitgensesres.

Item una ballesta solla.

Item una carta de stabliment de les cases que hara habitava lo dit defunct feta per en Bernat Rovira mercader a sens de XII lliures ab entrada del (...) feta en la escrivania del patrimoni reyall any MCCCCLXXVII ha VI de setembre.

Item una carta en pregamí que.s la venda de unes cases deruïdes scituades en la Boteria feta per la donna Margarida Balestera per preu de X lliures feta en la scrivania del patrimoni reyall sots ha XII de jener MCCCCLXXXVIII.

Item altre carta em pregamí que hés la compre de unna botiga feta per la cort del Temple ha instància de serts creditós qui era d'en Johan Sagner scituada en lo carreró larch devant Sent Johan feta per preu de XXII lliures an als dits Mathia he Thomàs Seguals feta en la cort del Temple sots a XV de maig any MCCCCLXXXV.

Item altre carta en pregamí de venda de unna algorfa he botiga en la Ciutat de Mallorca situades feta an als dits germans per en Macià Bofí per preu de XV lliures tingudes en alou del bisbe de Barcellona hés la carta feta en la hescrivania de dita porció sots ha XII de mars any MDIIII.

Item un plech de cartes en pregamí fayents fayents (sic) per la eretat.

En la cuyna dalt

Item dues olles de coure grans, bones he senceres.

Item una olla de coure xica foredada.

Item unes graelles de ferro.

Item uns ferros de cuynar grans.

Item un manador d'ast.

Item una caldera gran ab sa ança.

Item un calderó vell.

Item una pealla (sic) vella.

Item un morter de coura ab sa mà xich.

Item dos asts de ferro, l'un xich l'altre gran.

Item dos lumanés de ferro.

Item dues mans de morter e dues culleres de fust.

Item una destreleta.

Item set plats de stany mitgensés.

Item quatre scudelles de stany.

Item sinch graellets de stany.

Item dotze scudelles de terra.

Item set plats de terra.

Item dos plats de stany de tallar.

Item un almut ab sa readora.

Item una alfàbia de terra per a tenir aygo.

Item quatre olles de terra.

Item dos cossis de terra la u fes.

Item dos librels de ensabonar blancs.

Item un artibanch vell pudrit.

Item una salefa ab unna sega pintada.
 Item una post de pastar.

En lo forn

Item una alfàbia blanca petita.
 Item una sanalla petita.
 Item una senalla de palma de unna barcella.

En lo pastador

Item una pastera vella sens petges.
 Item dos sedassos la un de ceda nou, l'altre de seres vell.

En la cambra dels catius

Item un puat vell.
 Item un lit encaxat vell.
 Item una màrfaga de palla vella.
 Item un artibanch de dues caxes buyt vell.
 Item un morter de pedra blanch.

Et die veneris XXV mensis novembris anno predicto continuando dictum inventarium fuerunt reperta bona infrascripta.

Item atrobí unna botiga scituada en lo careró larch devant Sent Johan en la paròchia de Senta Creu tenguda sots alou del Temple a fadiga de deu dies a mercè de luysma e a cens de XXX sous cascun any pagadós a mossèn Carles des Bach o hareus de aquell a set de juny. Hafronta de una part ab lo dit carere qui no passa e de altre part ab unna botiga de mossèn Francí Bertomeu he de altre part ab una botiga qui fonch de la dona Costança qui fonch muller d'en Almanara e de altre part ab la murada la qual botiga compraren los dits germans per la cort del Temple per preu de XXII lliures II sous segons se mostre ab lo instrument en pregamí lo qual hes desús continuat. Dins la qual botiga trobí les cosses següents:

Item atrobam en dita botiga XXXXI alfàbias per tenir olli totes senseres e totes de tenor unes ab altres de LXXX fins en CX quartans.

Item atrobí un corral en què lo dit deffunct tenia algunes voltes pedra e mitgans scituat forra la murada vella de la ciutat en lo revall de mar en lo carrer o travesa hanomenada dels Remollàs tenguts sots alou del senyor rey a mercè de luysma e a cens de XXXIII sous censals cascun any pagadós als hareues d'en Johan Saganada en la festa de Tots sants. E affronta de unna part ab dita via pública he de altre part ab les casses d'en Gabriell Molins, fuster, he de dues parts ab les cases d'en Miquell Garcia, boter la quall tenian per compra havian feta a la dona Margalida Balestera muller d'en Pera Balester, boter, quondam segons apar ab lo instrument fet en la scrivania reyal la quall hes en pregamí en la heretat ja desús continuada dins la qual atrobí les cosses següents:

Item dos remes xichs d'asquif per a vogar.
 Item un timó xich de barcha o squif de la eretat.
 Item dos trossos de entena largua vells.

Post modum antem die jovis prima mensis novembris anno predicto millesimo DXIII continuando dictum inventarium accesserunt honorabilis Mathias Saguals lapicida et Bartholomeus Canals et Bartholomeus Cavaller hapotecarius dicti defuncti frater et generi unnam Raphaele Ribes subrogato et jurato notarii infrascripti in parochiam de Luchmaiori ubi invenerunt bona infrascripta et primo una possessió appellada Torrichi en la qual habitava lo dit Matia Seguals e tenia a mitges ab lo dit defunct scituada en lo dit terma de Luchmaior tenguda sots alou he directa senyoria del senyor rey a mercè de luysma he a sens cascun any. E afronta dita possessió ab lo refallot de na Gordiolla he de alltre part ab lo camí qui ve de ciutat. En la quall possessió se trobaren los béns deval scrits:

En lo pati del cassal de dita possessió

Item un carro ab tot son forniment per aportar forment.

Item una sivera.

Item quatre harades ab tot son forniment, quatre reyes, dos cutxins de bèsties he dos collàs.

Item un morter de pedra blanc mitgenser.

En lo porcho o menjador

Item un sach de cànem mitgenser.

Item una taula larga ab sos petges mitgensera.

Item un banch de quatre peus larch.

Item una cadira de berber vella.

Item dues stovalles de stopa planes, unes squinçades he les altres senseres.

Item dues tovalles de pastar ab listes blaves mitgenseres.

Item un cadaf de aram.

Item un paner de verduchs ab ansa.

Item sinq torquaboquas squaquats mitgensés.

Item un caretel de tenor de XV o XVI quarters ple de vin blanch cuyt.

Item dues piques largues o lances ab sos ferros.

Item una castanya cuberta de spart de mig quarter.

Item un paner de canya he verduchs ab ansa.

Item una pasterra de alber ab sos peus de larch de sis palms mitgensera.

Item un sernador.

Item un (...) de pasquar.

Item tres sedasos, un de seras he dos de sceda vells.

Item una castanya petita cuberta de spart.

Item un (...) de lautó.

Item un cademat de fferro.

Item un lavador de mans de lautó sens brochs.

Item una gerra de terra de quatre dinés.

Item un càyem ho axugamans.

Item una cortina de tella largua pintada dels tres Reys he la Salutació.

Item un spalmador dolent.

Item una balesta ab lo taller romput ab gaffes he algava ab dos ho tres tretes.

- Item tres rodelles.
 Item un bascí de barber de lautó.
 Item dues pots de pastar.
 Item tres lances manesques ab sos ferros.
 Item un parpal de ferro gros.
 Item quatre frens, tres de rocí lo un de mulla.
 Item dos parells de sparons, uns curts l'altre larchs.
 Item tres barrines petites.
 Item un (...) de fferro.
 Item unes stenalles de ferro.
 Item un foralat de ferro sens pany.
 Item unes tissores grosses dolentes.
 Item dos cayres de picapedres.
 Item un banch de rocí o fre.
 Item quatre pichs de mollí.
 Item dues serres, una gran l'altre xiqua.
 Item una dotzena de picarols comuns.
 Item dos collàs de somera de ferro.
 Item sinch faus de saguar.
 Item dues planes de fuster.
 Item quatre squelles de batre ab sos batalls.
 Item quatre bastos, la un de bèstia grossa e tres xichs, dos nous he dos vells.
 Item tres albardans vells.
 Item tres sellas, dues de rossí he huna de mulla, vella ab sos steps.
 Item dos càvechs, un gran he un xich ab sos mànechs.
 Item sinch axades ab sos mànechs.
 Item una scoda de fferro grossa ab son mànech.
 Item dos uxolls.
 Item unna destrall.
 Item un martell he un pich.
 Item dues xapetes de exercollar e mig tallant.
 Item una sanalla de palma de tenor de una barcella.
 Item una lanta ab sa cadena he corda.
 Item tres stormies vellas.
 Item un fusser ab quatre fussions e dues àspies.
 Item dos rams de fill cruu de stopa.

En la cambra del sényer en Macià

- Item sobre lo portall de dita cambra un ymatge de paper ab la Verga Maria e Sent Sabestià e sent Roch.
 Item un crusifíci petit
 Item unna tovallola de bri ab listons blaus e ab randa ab flochs de fil blanch matex.
 Item un mirall dolent trencat.
 Item una catifa de tres rodes petita he dolenta.
 Item un banch de quatre petges.

Item sinch pessés de cortines de xemallots morats he senroses ab les harmes.

Item un lit de camps, pots he banchs de sirca de XII pams e mig.

Item un matalaf de palla.

Item un matelaf de llana.

Item un travaser de ploma dolent.

Item dos lensols de bri y stopa de quatre telles mitgensers.

Item unna flaçada blanca cardade vella.

Item un cuxí de fluxell ab sa cuberta mitgensera de bri y stopa.

Item un davanter de lit pintat de filladís he mitga lana.

Item unna alfàbia envernissada per a tenir vin blanch buyda.

Item dues capsés pintades, una quadrada e una redonna buydes.

Item dues culleres de argent, unna gran e unna xiqua pesan.

Item un artibanch vermell de unna caxa buyda larga mitgensera.

Item un cobribanch listat blanch y vermell.

Item una catifa de tres rodes squincada foradada.

Item un artibanch de de dues caxes ab sos panys he claus.

Item mig pavelló de fillampua nou que l'altre mitat no hés fet.

Item una ampolla he un brocall he unna gerra.

Item en l'altre caxe de dit artibanch trobí un lensol de tres telles squinsat.

Item un tros de tovalles squincades.

Item una tovallola de filempua ab randa vella.

Item altre tovallola de filempua ab randa vella.

Item altre tovallola de dita [en blanc].

Item una tovalla larga de stopa plana.

Item unas tovalles de cotó ab listes blaves largues.

Item una tovallola de stopa mitgensera.

Item deu rams de fill cruu, tres de bri he set de stopa.

Item un paner de custura.

Item dues teleques de scriptures fayents per la heretat.

En la cambre de la veyá

Item sobre lo portall de dita cambra unna tovalla de fillempua squinçada.

Item un almut.

Item un garbell petit.

Item uns arganels per a portar anygua.

Item una bóta desfonada.

Item quatre sachs de cànem vells.

Item uns alförgens de palma vells.

Item un cubell gran dolent.

Item sis vells de lana bruta.

Item una pala de fust.

Item unes bonetes velles.

En la cambra nova

Item uns gambals, un collar he unna cadena de ferro.

- Item una portadora mitgensera.
- Item una fanyadora.
- Item un lit de camp vell e dolent.
- Item un matalaf de llana.
- Item un cuxí de fluxell.
- Item dos lensols de quatre telles de bri hi stopa mitgenses.
- Item una flaçada blanca cardada vella.
- Item un uró dins lo qual a sirca XV lliures de stopa grosse.
- Item una cadira de arrerar.
- Item una caldera gran apedessada.
- Item una sanyadora.
- Item dos lumanés de ferro lo un mitgenser l'altre molt petit.
- Item trenta massos de lli de la terra gros.
- Item un flasco ho barelet.
- Item dues satrilles.

En la cassa del molí

- Item un molí ab tot son forniment atceptat la bèstia.
- Item un càveh axoroyat.
- Item un arer mitgenser.
- Item una pell de moltó.
- Item una senalla de palma de hunna barcella.

En la cuyna

- Item dos ferros de coure.
- Item una ola de coura mitgensera.
- Item dues mans de morter y quatre culleres de fust.
- Item un morter de terra.
- Item dos teladós de fust.
- Item sis plats de terra.
- Item dues ensiçameres he hun graall de terra.
- Item divuyt scudelles de terra.
- Item una gaveta de fust xapada.
- Item dos lavadós de ollas de ferro.
- Item un lumaner de ferro.
- Item una raya de fust ab cuberta de stany.
- Item unna paella de ferro.
- Item una pastera ab sos peus sens cuberta vella pudrida.
- Item sinch barills.
- Item una sacha vella.
- Item una fitora de tres pues.
- Item un peu de debanadores petit.
- Item una portadora.
- Item dues podadores.
- Item un lit encaxat gran vell.

- Item un matalaf de llana vell.
- Item dos lensolls de quatre telles de stopa vells.
- Item una flaçada de borra vella.
- Item un banch.
- Item un cossi mitgenser.
- Item un ast de ferro.
- Item una carabasa.

En la stable

- Item un rossí sart roig negre de edat de X anys o circha.
- Item altre rossí gelat de edat de quatre anys o circha.
- Item un mul negre fill de ego de adat de tres anys.
- Item un asa gros de pell roig de adat de quatre anys o circha.
- Item un ase negre de adat de tres anys.

En lo saller

- Item cent cinquante taules o sircha.
- Item una scala de gat de set scalons vella.
- Item una mitga bóta desfonada.
- Item un gambí buyt.
- Item un uró petit.
- Item dos barills.
- Item una corterolla buyda.
- Item una corterolla buyda.
- Item dos mitges bótes plenes de ayguades.
- Item una corterolla buyda.
- Item dos bats vells de rosí.
- Item una alfàbia envernizada buyda.
- Item un cup gran ab son canyís dolent buyt.
- Item dues bótes congranyades petites velles desfonades en les quals ha entre les dos XVIII quarteres de forment roig novell.
- Item dos barillets.

En la cambra del blat

- Item una mitga quartera.
- Item vint y sis quarteras de forment roig novell deduyt lo que ja scerà apertat per a sembrar.
- Item una palla de fust.

En la paysa

- Item en dues sitges dins dita payissa plenas de forment dins las quals havia sircha CXXV quarteres de forment roig novell les quals no foren destapades.
- Item un palador de paya.
- La qual payça hera mitga de palla.
- En el pati una sitga dins la quall havia sirca XXXV quarteres d'ordi spriu.

Item un altre sitga prop de la dita en la quall havia sirca X o XII quarteres de scivade.

Item atrobí una egua blanca o gellada de edat de X o XII anys.

Item una egua roga de adat de V anys ab unna poltra roiga de II anys hi un pullí de VIII messos.

Item una somera negra de adat de X anys ab un ruchet de adat de un any he mig.

Item una somera gelada manorquina de adat de VIII anys ab un ruch de VIII mesos.

Item una somera blanca de hedat de XII anys, una rucha de VIII mesos.

Item quatre bous arechs de adat de VII o VIII anys e lo hu de adat de IIII anys.

Item dos braus lo u de un any he mig, l'altre de un any.

Item una vaqua de adat de quatre anys arega ab unna vadeleta de adat de mig any.

Item dix lo sényer en Macià que tenia dues vaques cade una ab son vadell les quals tenian a mitges ab en Verdera de Garonda, los vadels de tenien a pertir entre lo dit Verdera he la heretat he los dues vaques són de la heretat.

Item dues truges la unna de adat de quatre anys e l'altre de dos anys ab quatre porcels mascles he dues porcelletes.

Item quatre hovelles las quals pasturen a la Lapassa.

Item dich que les pestures de dita posseció són venudes an an Guilem Pastor per trenta lliures y una dotsena de fogasses y dos anyells las quals trenta lliures se an de pagar la mitat ja Pasco he l'altre mitat a la tisora.

Item atrobí un sclau de nació de turchs blanch de adat de XXXX anys o sircha.

Item dix lo sényer en Macià que tenen certa qüestió ab en Bertomeu Cayelles, deu XXXX lliures a la dita heretat per pastures de l'any MDVII de la sterellitit les quals lo dit Canyelles pose en qüestió.

Item atrobí en dita heretat unes cases scituades en la paròchia de Luchmaior las quals tenien per posada, en alou del senyor Reny (sic) a mersè de luysma franques de sens las quals afrontan de una part ab la via pública et ex alia parte cum hospicio Michaellis Güells et ex alia parte cum hospicio Michaellis Puig et ex alia parte cum albergo petri Garcia.

Post modum antem die veneris X mensis marcii anno predicto MDXIII continuando dictum inventarium fuerunt reperta bona et descripta sequencia:

Item un sclau lor de nació de moros anomenat Johan Grua de adat de XXXX anys o sircha.

Item altre sclau negre apellat Nicollo de adat de adat (sic) de XXXX anys o sircha.

Item dues barchades de pedra las quals són stades venudes a diversos preus.

Item una barcha de ribera de port de XII dotsenes de pedra mitgensera en la qual havia los areus sagüents:

Item tres ferros o rochons mitgensés.

Item un arbre ab son forniment ço és antenes y vèlles noves de cotonina de vint y dos vessos.

Item dues pelomeres de spart.

Item quatre libants.

Item un timó.

Item dos cayrats per caregar he descaregar.

Item dos rems de coll.

Item lo squif de dita barcha de tres banchs vell.

Item sis remes de dit squif.

Item unes casses cituades dins la present Ciutat de Mallorcas en la paròchia de Senta Creu en lo carrer exint del porcho de Senta Creu he anant a la pescateria sots alou del reverend bisbe de Barcelona a [en blanc] de luïisme a sens de II lliures censals als aniversaris de Senta Eulàlie a la festa de Asenció, las quals abans són stades d'en Macià Boff. E affrontan de una part ab la via pública he de altre part ab un corral de mossèn Arbona e de altre part ab un corral d'en Poquet, tragner, he de altre part ab un coral d'en Murrut o de sos areus.

Item altres cases so és botiga he algorfa situades dins la present Ciutat de Mallorca en la paròchia de Senta Creu en lo carrer de la Repturia de Senta Creu, en alou del senyor bisba de Barcelona a [en blanc] de luysme, a cens de X sous cascun any pagadós en la festa de Pasco an an [en blanc] Sbert, mercader. E affontan de una part ab la via pública he de altre part ab les cases d'en Rafell Croquell, parayre, e de altre part ab lo coral o cases de la dona Hisabell e de altre part ab les cases d'en Pera Sabater, taxidor, las quals stan logades an an Miquell Rocha so és la algorfa a sens de II lliures cascun any pagadores al primer die de mars he la botiga hés logada an an Thoni Murull, fuster, a loguer de I lliura X sous pagadores a la festa de Nadall.

Hec antem et non alia bona inveni ego dicta heres in dicta hereditate dicti virii mei exprese protestans quod si que alia bona invenero que dicte pertineant hereditate ea omnia in hoc inventario (...) pro notarium infrascriptum seu eius subrogatum vell aliam publicam manum presente in his dicto honorabile Matias Seguals et (...) interveniente socio dicti defuncti atque hoc inventarium firmante quod fuit perfectum die veneris X mensis marci anno a Nativitate Domini MDXIII.

Testes sunt honorabilis Gaspar Axeló civis et Hanthonius Jacobi notarius in quorum presencia dictus Matias Seguals proxime dictis die et anno.

RESUMEN

Los hermanos Tomàs y Macià Seguals pertenecían a una destacada familia de trabajadores de la piedra dedicada a cultivar "l'art de la pedra". En este trabajo se dan a conocer algunas referencias relativas a su trayectoria personal y profesional.

ABSTRACT

The brothers Tomàs & Macià Seguals belonged to a remarked family of stone-workers that cultivated the art of stone. This article reveals some aspects of their lives and works

Itineraris processionals per la Ciutat de Mallorca tardomedieval: les processons per diverses necessitats

GABRIEL SEGUÍ I TROBAT

Una de les pràctiques litúrgiques i de pietat més rellevants de l'Edat Mitjana són les processons, que mobilitzaven una part significativa de la ciutadania en ocasió d'una festa litúrgica, com el Corpus, o bé d'alguna necessitat pública particular, com és el cas de les processons que hem extret de la consuetada de sagristia de la Seu de Mallorca. La consuetada de sagristia de la Seu de Mallorca fou redactada pel domer Mn. Joan Font, àlies *Roig*, el 1511, sobre la base de la documentació sobre les cerimònies catedralícies recopilada per Mn. Eloi Garriga, antic custos de la sagristia; aquest còdex, de devers 162 ff., es conserva a l'Arxiu Capitular de Mallorca (ACL, ms. 3.400). Les consuetes són els llibres litúrgics que contenen els costums propis d'una església, per tal d'organitzar-hi el culte diví. La consuetada de sagristia és la principal de totes, perquè és des de la sagristia que es coordina tota la celebració.

Es tracta d'un document de gran importància, no solament per al coneixement de la litúrgia pretridentina de la Seu, sinó també per a l'etnologia, la història de l'art, la filologia, etc., i naturalment, per a la toponímia i la topografia de la Ciutat de Mallorca, com veurem.

Val a dir que, aquest treball nostre, és com la comprovació pràctica de l'utilíssim i extens estudi dels Drs. Maria Barceló Crespi i Guillem Rosselló Bordoy,¹ que és un punt d'arribada i l'articulació d'una munió d'investigacions fins ara esparses, endemés d'esser el resultat d'una ingent i acurada capbussada en els arxius per part dels autors. En efecte, en la transcripció d'aquests fragments de la consuetada de 1511, hi trobareu a raig seguit molts dels llocs inventariats i estudiats en l'esmentat llibre i per això hi remetem.

Les processons per diverses necessitats descrites a la consuetada de la sagristia de la Seu són tres:

- a) La processó al camp, que consisteix a fer la volta a la ciutat;
- b) La processó al monestir de Nostra Dona de Jesús;

¹ Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006.

N'és un bon complement el llibre encara més recent de Gaspar VALERO I MARTÍ: *Els noms de fora porta de la Ciutat de Mallorca. Toponímia documentada del terme de Palma (1230-1901)*, Palma, 2008.

c) La processó a la Mare de Déu del Socós.

Aquestes processons tenen un cert caràcter penitencial, perquè són uns autèntics pelegrinatges, encara que col·lectius; és a dir, s'hi demana, explícitament o implícita, el perdó dels pecats que han causat la desgràcia de la ciutat en forma de sequera especialment (nn. 1, 5, 7), però també per epidèmies, atacs enemics (n. 8) o per demanar blat (n. 11). Fixau-vos com es prescriuen nombroses nombroses vegades que els assistents han d'estar agenollats. A la mentalitat medieval, seguint en això concepcions pròpies de l'Antic Testament, hi ha una relació entre la climatologia i la fecunditat del camp o altres infortunis, i el comportament social. I a sota, tenim una imatge de Déu venjador poc conforme amb la concepció de Déu del Nou Testament. Els sermons que es feien a les aturades segurament devien invitar a la penitència i a la conversió, fustigant certs comportaments morals de la població, per tal d'atreure altra vegada el favor diví sobre ella.

Les processons s'ordenen amb un gran aparat de participants, amb tota solemnitat: hi compareixen els canonges (per exemple, portant el llit de santa Praxedis, cosa extraordinària), els famosos dotze preveres concelebrants a les grans solemnitats de la catedral, endemés dels altres ministres; per suposat, hom compta amb un gran concurs de gent que acompanya la desfílada del cos sant. Vegeu també com hi assisteixen les cinc parròquies ciutadanes amb llurs creus processionals. Hi ha una mobilització en tota regla de la Cristiandat. En canvi, no consta que hi assistissin corporativament els gremis (o oficis, com solia dir-se).

L'itinerari de les processons recorre el nucli de la ciutat antiga i té com a terme els centres religiosos de més freqüència popular de la Palma medieval. Endemés, està brufat d'estacions, o aturades, a creus o esglésies; la topografia urbana esdevé una geografia sagrada. Notau que el terme "estacions", del llatí *statio*, és un concepte litúrgic; en aquest sentit, aquestes estacions són fetes amb un ritual ben fixat:

- Invocació al sant titular de l'església on es fa l'estació;
- Oració per la necessitat concreta o a la Mare de Déu;
- Cant.

És ben típica de l'Edat Mitjana la concatenació d'oracions als sants per aconseguir amb més facilitat la gràcia demanada:² hom creia ben clarament en l'eficàcia de la pregària. Notau igualment les constants invocacions a la Mare de Déu, en forma de cants i oracions, perquè és la principal intercessora entre els sants. Un altre exemple d'aquesta ferma convicció en el poder dels sants és la rúbrica que diu que, quan es fa la processó per demanar pluja, s'han d'aportar ornaments vells per al qui la presideix i els seus ministres, per si comença a ploure (n. 9). És clar que això es degué esdevenir més d'una vegada i reforçà la seguretat en l'eficàcia de la processó.

² Gabriel SEGUÍ I TROBAT: *El devocionari medieval del fons Gabriel Llabrés. Ms. Ll. 27 de l'Arxiu Municipal de Palma*, Palma, 2008, 41-44.

Per altra banda, encara que les processons es podien fer amb diverses relíquies de les que es estotjades a la Seu (n. 9), es fan principalment amb el cos de santa Praxedis, conservat a la capella de santa Anna del palau de l'Almudaina. Segons la tradició, fou duit de França pel rei Jaume III i ja tenia ofici propi al Breviari mallorquí incunable de Bartomeu Caldentey (1488). Cal parar, doncs, atenció a la importància de les relíquies dels sants medievals, vertaders talismans de protecció contra qualsevol casta de desgràcia. Les relíquies suscitaven onades d'entusiasme piadós entre el poble, que arribava a extrems increïbles per a nosaltres: robatoris, avalots, etc. De vegades, les relíquies eren un botí de guerra. El seu poder taumatúrgic estava fora de dubte i per això hom acumulava relíquies insòlites; l'inventari de la capella de la Seu, que està contingut a la consuetada mateixa, n'és un testimoni.³

Finalment, la consuetada ens brinda una topografia ciutadana amb noms propis d'activitats (la Bosseria, l'Argenteria...), sants (sant Miquel, sant Feliu...), establiments, (la volta on venen el pa...), de persones (el cantó de Mn. Salvador Sureda...) o altres indicacions topogràfiques (la porta de l'estable del castell; el cantó del Call; la casa del degà, l'abeurador...): l'itinerari processional es feia per una ciutat "familiar", prou coneguda dels qui tenien cura de la seva organització; i, sobretot, bona part d'aquests noms encara perduren.

Transcripció

<p style="text-align: center;">Sigles MM Missal mallorquí de 1506⁴ prob. probablement</p>

/f. 114v/

1

**REGLAS PER A PROCESSIONS EXTREORDINÀRIES
 QUANT PER ALGUNA NECESSITAT SE TÉ A TRAURE
 LO COS DE SANCTA PRAXEDIS FORA DE LA CIUTAT.
 E PRIMA REGLA PER ANAR AL CAMP**

1. Quant se ferà alguna processó per alguna necessitat, especialment per ayguo, en què hagen a treura lo cors de sancta Praxedis fora la Ciutat, primerament, de bon matí, lo ragent de la sacristia és tingut a tremetre al castell⁵ un paulló, ab tantes astes quantes los jurats li tremetran a demenar, e lo bastiment per portar lo dit cos de sancta Praxedis, ab dos sinyells de cede per liguar la caixa hon està lo dit cos. E de bon matí,

³ Sobre les relíquies de la Seu, vegeu J. MIRALLES SBERT: *Las reliquias y relicarios de la Catedral de Mallorca*, Palma, 1961.

⁴ Edició: G. SEGUÍ TROBAT: *El missal mallorquí de 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca Bartomeu March*, Palma, 2003.

⁵ *El castell*: el palau de l'Almudaina.

tocharan e les perròiques seran a la Seu quant se diran les horas.⁶ E a la sacrastia, aperelleran los vestiments verts e lo lanter apoterà al cor XII bordons d'argent, sens capes, quant diran les horas. E quatre canonges, qui apoteran lo dit cos de sancta Praxedis, se vestiran a la sacrastia sols ab camis nets ab paraments, y collars y stolas⁷ entrecruades. E quant les horas seran dites, la processó axirà de la Seu per lo portal de Mar. E en l'església, resteran alguns preueras per a fer lo offici, specialment dels entichs. E axint la processó de la Seu, tireran primerament los gualfanons⁸ migans e après les creus per lur orde, e tireran sens aturar-se /f. 115r/ fins a la cantonade de la plasse deuant lo castell, deuant la porta de l'estable del castell; e aquí s'atureran.

2. E la processó seguirà per son orde ut moris est, e los qui apoteran los bordons aniran sens capes, sols ab sobrepallisos⁹ y almuses.¹⁰ E axint la dite processó, hauran comensat entonar les letanies al cor, axí com s'acustume fer als dies de las rogacions,¹¹ e los quatre canonges qui seran vestits per portar lo dit cos de sancta Praxedis, aniran deuant aquell qui ferà la processó. E quant lo qui haurà a fer la dite processó serà deuant lo portal del castell, entreran dins lo castell, ab sos ministres, y los dits quatre canonges, ab los XII preueras ab los bordons, e la processó restarà a la plasse ab l'orde que seran axits. E quant seran dins l'església del castell, ha hon lo cos serà possat ab son bastiment, los dits quatre canonges, sens nigú dir res, pendran lo cos. E lo paualló sterà aperellat a la porta de l'església, fora l'església; e quant los qui hauran aportar lo paualló seran en orde, los preueras, ab los bordons, trahent lo cos de l'església, diran, cantant lo responsori: *Regnum mundi* etc.¹² E quant los cos de sancta Praxedis serà deuant lo paualló, tireran a la processó. E quant lo dit cos serà fora lo castell, los XII preueras, ajenollats, diran alta voce per tres veguades: *Sancta Praxedis, ora* etc.,¹³ e tot lo poble, ajenollat.

3. E en après torneran rependre les letanies allí hon se n'eran lexats quan se n'entraren dins lo castell. E en après les creus tiren per deuant la casa del deguà e per la volta de mossèn Eulessa <†>, e van per lo cantó de mossèn Saluador Surede e prenen per la volta del cantó del Cayll, e prenen dret per lo carrer de l'església de Monte-syon. E deuant la dite església, faran una stació, sagons ya és continuat en lo libre dels primatxers. E feta dite stació, tireran dret fins al portal del Camp. E quant les creus axiran fora la ciutat, pendran lo camí de mà esquerra al peu de la creu. E quant lo cos serà junt al peu de la creu, ajenollats, feran aquí una stació, ço és: *Domine rex* etc.¹⁴, vers e oració. E après tireran dret a l'altre creu de pedra sagüent, e a la creu feran altre stació, dient: *Te ergo quesumus* etc.; vers: *Adoramus te, Christe* etc; oració: *Respice, quesumus Domine* etc. E en après tireran a

⁶ *Les hores*: el rés de l'ofici diví o pregària litúrgica a determinades hores del dia.

⁷ **add.** <sens maniples, com appar en la consueta vella en cartes 43 y després en cartes 56>.

⁸ *Gualfanons*: estandards.

⁹ *Sobrepellis*: vestit litúrgic en forma de túnica fins devers els genolls, amb mànigues curtes i amples, que es posa sobre la sotana.

¹⁰ *Almussa*: caputxa que cobreix el cap i que s'entén fins als braços.

¹¹ *Rogacions*: tres dies litúrgics de pregària que consistien, sobretot, en missa i processó general [MM 1031-1039].

¹² *Regnum mundi et omne sæculum contempsi propter amorem Domini mei Iesu Christi.*

¹³ *Sancta Praxedis, ora pro nobis.*

¹⁴ *Domine rex infernum...*

la volta del payró;¹⁵ e quant seran al payró, s'assenterà la processó e la gent, e acustume's de fer-hi sermó. E quant lo sermó serà acabat, diran la *Salve regina*, vers e oració de Nostra Dona.

4. E en après entreran per lo portal de sant /f. 115v/ Anthoni e tireran dret per deuant la casa de misser Jaume Muntenyans e per la Bosseria; en après pendran per l'Argentoria, e quant esteran deuora la porta de sancta Eulària, pendran per la volta hon venen lo pa e après tireran la volta de Cort. E quant seran a Cort, feran aquí, deuant sant Andreu,¹⁶ una stació, ço és *Domine rex*, vers e oració *pro pluia*.¹⁷ E en après tirerà al castell e la processó resterà fora lo castell. E lo preuera qui ferà la processó, ab sos ministres e los qui aporteran los bordons, ab lo cos de sancta Praxedis, entreran dins l'església del castell e posseran lo cos de sancta Praxedis, e diran una antíphona de sancta Praxedis, y vers y oració. E dite l'oració, los XII preueras, ab los bordons, e los quatre canonges qui hauran aportat lo cos, e lo qui haurà fet la processó, ab sos ministres, axiran del castell. E quant seran fora del castell, los XII preueras, ab los bordons, ajenollats, comensaran la *Salve regina*; e axí cantant, entreran a la Seu. E quant lo preuera serà a l'altar maior, dos fadrins diran lo vers e lo preuera dirà l'oració: *Omnipotens sempiterne Deus* etc.¹⁸ E si lo bisba haurà fet la processó, dita l'oració, darà la benedictió.

2

SAGUONA REGLA

QUANT TREURAN LO COS DE SANCTA PRAXEDIS FORA LA CIUTAT
PER ANAR AL MONESTIR DE NOSTRA DONA DE JESÚS
PER NECESSITAT DA PLUGE SPECIALMENT

5. Quant se ferà alguna processó per alguna necessitat, specialment per pluge, en què hagen a traure lo cos de sancta Praxedis fora la ciutat, tot se ferà així com ya és dit en la processó desús dite, fins al senyal d'una creu al marge. E quant la processó serà deuant la casa de mossèn Morellat, feran aquí una stació, ço és: *Domine rex*, vers e oració per pluge. E après tireran dret per la font de sancta Eulària e per plasse; e quant lo cos de sancta Praxedis serà deuant lo portal de sancta Eulària, feran una stació: antíphona, vers y oració de sancta Eulària,¹⁹ ab un'altre oració per pluge. En après tireran per l'Argentaria y per lo carrer de sant Miquell; e quant lo cos de sancta Praxedis serà deuant l'església de sant Miquell, feran una stació: antíphona, vers y oració de sant Miquell,²⁰ ab un'altre oració per pluge. En après tireran dret e axiran per la porta Pintade; e quant seran fora la ciutat, pendran per la part de l'abeurador e tireran per lo camí de Nostra Dona de Jhesús. E quant seran a la primera creu de pedra, feran stació: antíphona, vers y oració per pluge. En après aniran

¹⁵ *Pedró*: lloc elevat com si fos una tribuna.

¹⁶ *Sant Andreu*: era la capella de la Sala.

¹⁷ **prob.** Deus, in quo vivimus, movemus et sumus, pluviam nobis tribue congruentem, ut praesentibus subsidiis pluviae sufficienter adiuti, sempiterna fiducialius appetamus [MM 3288].

¹⁸ **prob.** Omnipotens sempiterne Deus, qui hodiernam diem beatae Praxedis virginis et martyris tuae facis esse solemnem, praesta, quaesumus, ut sicut tuum per eam imploramus auxilium, ita suis praecibus et interventu, optabilem consequamur [MM 2185].

¹⁹ **prob.** Deus, qui nos martyrii beatae Eulaliae laetificas solemnitate, placatus concede ut gloriosissimis eiusdem meritis, et terrena nobis proficiant, et caelestia desideria proveniant [MM 1808].

²⁰ **prob.** Deus, qui miro ordine angelorum ministeria hominumque dispensas. Concede, propitius, ut quibus tibi ministrantibus un caelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniamur [MM 2548].

hauant, e quant seran a la creu de fust prop lo monestir de Jhesús, feran stació, ço és: *Te ergo quesumus* etc.; vers: *Adoramus te*, /f. 116r/ *Christe*; oració: *Respice, quesumus* etc.

6. En après, entrar-se-n'an a l'església ab lo cos de sancta Praxedis, o fora l'església, si loch condecant hi haurà per tenir lo cos de sancta Praxedis; e posseran lo dit cos sens fer alguna stació. En après feran lo sermó. E quant lo sermó serà acabat, diran la *Salve regina*, vers y oració de Nostra Dona ensemps ab altre oració per pluge. En après tornar-se-n'an per lo matex camí, sens fer niguna stació a las creus. E quant seran al cap de las arcades dels Tins, acalar-s'an per la volta dels Tins e aniran al portal del Sitgar, e per aqueix portal, entreran en la ciutat, e acalar-s'an dret per lo Sepulcra.²¹ E quant seran seran deuant l'església del Sepulcra, feran stació, dient lo vers de l'*Aue maristella*, ço és: *Mostra te esse Matrem*; vers: *Ora pro nobis Sancta Dei* etc.,²² oració de Nostra Dona ensemps ab altre de pluge. E après acalaran per lo carrer dret qui va a sanct Pheliu, e quant seran deuant l'església de sant Pheliu, faran stació; per antífona, *Iste sanctus*; vers: *Ora pro nobis ad Dominum martir Dei* etc.; oració de sant Pheliu,²³ ensemps amb altre per pluge. En après tireran la volta del Born e pugaran per lo pont Nou, e per la costa munt, tireran al castell, ha hon posseran lo cos de sancta Praxedis, axí com ya és dit en la regle detràs.

3

TERCERA REGLA
QUANT TRAURAN LO COS DE SANCTA PRAXEDIS
PER ANAR A NOSTRA DONA DEL SOCÓS
PER PLUGE SPECIALMENT

7. Quant se ferà alguna processó per alguna necessitat, specialment per ayguo, en què hagen a treura lo cos de sancta Praxedis fora la ciutat, tot se ferà així com ya és dit detràs en la primera regla fins al senyal de la creu al marge. E quant la processó serà deuant la casa de mossèn Morellat, feran stació, axí com ya és dit en la sagona regla. E en après tireran a la volta de sancta Eulària, ha hon feran altre stació, axí com ya és dit en la desusdita regla. E en après tireran per lo carrer del Vidre, e per la Carnessaria, tiraran al portal de sant Anthoni; e quant seran deuant l'església de sant Anthoni, feran stació: antífona, vers y oració de sanct Anthoni de Pàdua,²⁴ ab altre oració per pluge. E après axiran per lo dit portal de sanct Anthoni, e vora lo vall,²⁵ tireran a Nostra Dona del Socós. E aquí posseran lo cos de sancta Praxedis e feran lo sermó. E quant lo sermó serà fet, diran la *Salve regina*, vers y oració de Nostra Dona ensemps ab altre per pluge. E en après tornar-se-n'an e entreran dins la ciutat per la porte Pintade, e deuant l'església de sant Miquell, feran stació: antífona, vers y oració de sant Miquell ensemps ab altre oració per pluge. /f. 116v/ En après tireran dret per la plasse del Pa e per l'Argentaria, e deuant la porta de sancta Eulària, e deuant les taules hon venen lo pa tireran a Cort e deuant l'església de sant Andreu feran stació, ço és *Domine rex* etc., vers y oració per pluge ensemps ab altre de sant Andreu.²⁶ E d'aquí tireran al castell e aquí posseran lo cos, axí com ya és dit en la primera regla.

²¹ *El Sepulcre*: la casa de l'orde del Sant Sepulcre, als voltants de l'actual carrer de la Concepció.

²² *Ora pro nobis, Sancta Dei genetrix*.

²³ **prob.** *Infirmi-tatem nostram respice, omnipotens Deus, ut quia pondus propriae actionis gravat, beati martyris tui atque pontificis intercessio gloriosa nos protegat* [MM 2235].

²⁴ **prob.** *Ecclesiam tuam, Deus, beati Antonii tui aqtque doctoris solemnitas votiva laetificet, ut spiritualibus semper muniatur auxiliis et gaudiis perfrui mereatur aeternis* [MM 2020; 2026].

²⁵ *El vall*: el fossat de les murades.

²⁶ **prob.** *Maiestatem tuam, Domine, suppliciter exoramus, ut sicut nos iugiter sanctorum tuorum commemoratione laetificas, ita semper supplicatione defendas* [MM 2782].

8. Aquestes processons no s'acustumen de fer sinó per necessitat d'ayguo o per peste, o per inimichs. Quant se feran per ayguo, usseran vestiments verts; quant se ferà per peste, usseran vestiments morats; quant se ferà per inimichs, usseran vestiments vermells.

9. E aquestas processons se poden fer ab qualseuol altres reliquies. E quant serà ab alguna reliquia de l'esglàsia, lauors la processó axirà per lo portal de l'església deuant lo deguà e saguirà les voltes demunt dites. És de necessitat que, quant se ferà processó per pluge, que un lanter vage darrera la processó ab uns vestiments verts vellets, ço és duas domàtiques e una capa, per rahó que, si pluuia, lo qui ferà la processó se pugue mudar.

10. Nota que, si per uentura en aquestas processons se treurà la veracreu o les spines, o la tunicel·la de Ihesucrist, aporteran les vexil·las vellas deuant les creus, en loch dels gualfanons. E en totas les altres reliquies, aporteran los gualfanons acustumats.

11. E si dite processó se ferà per necessitat de forments, usseran vestiments verts.

RESUMEN

Los itinerarios procesionales de los libros litúrgicos ofrecen al geógrafo y al historiador datos preciosos sobre la configuración urbana, puesto que describen con detalle el recorrido de estos actos litúrgicos, revelando nombres de calles y lugares emblemáticos de las ciudades. Por otra parte, dichos *topos* urbanos aparecen en los costumarios y rituales con la denominación con que popularmente eran conocidos, un elemento que acrecienta su interés. En este artículo se muestran tres procesiones urbanas señaladas en la llamada Consueta de sagristia de la catedral de Mallorca de 1511.

ABSTRACT

Historians and Geographers find in the processional paths included in liturgical books valuable data on urban shaping. They describe properly liturgical acts, street naming and urban remarkable places in the city. Besides, these urban topoi appears in documents like costumaries or rituals, with the name they were given by the urban crowd. This element increases our interest. The present contribution shows three urban processions marked on the so-called Consueta de Sagristia of the Majorca's Cathedral in 1511.

L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538). Noves aportacions

MERCÉ GAMBÚS

Ara fa exactament un any, en l'edició anterior del BSAL i en el context del taller de l'escultor valencià Damià Forment, vaig ocupar-me de l'obra mallorquina de Joan de Salas, escultor aragonès documentat a Mallorca entre els anys 1526 i 1538.¹ Dades noves i una major atenció a la diversitat de la seva producció escultòrica i al seu entorn personal i professional, són la causa del present treball.² La Dra. Maria Barceló em va facilitar dos documents relatius a Joan de Salas que pel seu interès, ambdues considerarem adient la seva publicació, no obstant el que inicialment havia de ser una transcripció comentada, va convertir-se en un focus de noves informacions que, crec, poden contribuir a una major aproximació a l'art mallorquí de les primeres dècades del segle XVI, i particularment del procés d'interiorització del model renaixentista italià per part de l'escultura mallorquina.³

El coneixement de la presència d'aquest escultor a Mallorca a partir de la seva intervenció en la obra del cor catedralici, ens consta historiogràficament des de Jovellanos, i tot i els errors inicials relatius al seu origen i imaginari acompanyant, el cert és que de llavors ençà, la figura de Joan de Salas ha esdevingut clau per llegir i interpretar el desplegament decoratiu de l'art escultòric o la timbració classicista de les notacions

¹ M: GAMBÚS: "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", *BSAL*, 63, 2007, 63-92.

² De manera expressa vull fer constar que ha estat fonamental per la redacció del present treball la informació derivada de dues publicacions, que tot i estar referenciades en: M. CARBONELL; G. LLOMPART; J. Mª PALOU: "Joan de Salas", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 1998, IV, 209-213, no les vaig localitzar en el seu moment i ha estat ara quan les he incorporades; es tracta de: F. OLUCHA: "Pedro Dorpa y los retablos de San Mateo, Vinaròs y Burriana" *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano Actas*, Valencia, 1993, 399-403, i G. LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas, escultor y pintor, en Mallorca", *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 73, 1998, 141-148. La constatació documental de la faceta pictòrica de Joan de Salas en l'article de G. Llompert, i la documentada intervenció de Joan de Salas a la localitat castellonenca de Sant Mateu després de la seva permanència a Mallorca realitzada per F. Olucha, constitueixen dades imprescindibles per a rellegir la producció artística de Joan de Salas.

³ Agraïxo a la Dra. Maria Barceló Crespi la cessió de la transcripció documental que serà citada en el seu cas, així com a la Dra. Concepció Bauçà de Mirabò la seva ajuda en la part fotogràfica i en la pertinent transcripció documental.

arquitectòniques cultes en l'art mallorquí del segle XVI; no gensmenys la idea d'un cercle local influenciat i continuador de l'activitat de l'escultor aragonès ha d'encarar-se per tal de definir al màxim el catàleg de la producció d'en Salas, més enllà de la seva obra documentada.

Tres són les línies d'estudi que voldria presentar en aquest Butlletí que des de l'any 1919 ha vingut publicant notícies sobre Salas. En primer lloc i a partir del document inèdit, aportat i transcrit per la Dra. Barceló, relatiu al contracte entre l'església de Santa Eulàlia i l'escultor per obrar una Marededéu morta a la manera de la de la Seu, m'ocuparé de l'evolució formal del tipus prenent com a marc de referència el catàleg d'altres obres assumpcionistes documentades a l'escultor, en particular de les talles jacents de Valldemossa i Campos. En segon lloc, i en el marc d'una aproximació estilística voldria apuntar conviccions, hipòtesis, o simplement subratllar opinions ja expressades per altres investigadors quant a possible catàleg d'atribucions de l'obra mallorquina de Salas, que sembla revelar-se plural en els suports, tècniques i llenguatges emprats. Finalment i lligat amb els apartats anteriors, la idea d'un nucli d'artistes relacionat amb l'activitat mallorquina de Salas, així com les anotacions de dades documentals relatives al seu entorn familiar i a la vinculació valenciana fins a la seva mort, seran objecte de consideració per tal de pensar Joan de Salas en clau de mediador entre l'escultura aragonesa de l'entorn dels Forment i la biografia a la romana de l'art cincentista mallorquí.

Joan de Salas reescriu la Marededéu morta de la Seu

Acabat d'arribar a Mallorca, Joan de Salas pactava amb el Capítol de la Seu el dia 22 de febrer de 1526 mitjançant document notarial, la realització del portal del cor catedralici en pedra de Santanyí, així com les dues crosses en fusta de noguer que havien de delimitar el cadirat a l'entrada del cor.⁴ Dos dies després el mateix Salas s'obligava també notarialment amb dos representants de l'església de Santa Eulàlia per acomplir una talla de l'Assumpció de la Mare de Déu.⁵ El contracte contemplava l'execució d'una talla de fusta de la Marededéu jacent que havia de servir-se com a model, de la imatge de la mateixa advocació existent a la capella catedralícia de la clastra, particularment havia d'ajustar-se en la proporció, la forma de la corona i dels àngels de la vora del mantell, mentre que per la resta es deixava al criteri de l'escultor la seva resolució:

E primerament nos acordam que vos dit mestre Joan de Sales haiau a ffabricar e fer una figura de la intemerada Senyora Nostra de la ... és aquella figura qui sta en la capella de la clastra de la Seu representant la Assumpció sua.

Item que dita figura per vos fabricadora de lenyam tingue la corona del modo, forma e subtilitats sta fabricada la dita figura de la Seu e siau tingut fer hi los seraphos qui stan per la presa de la roba saguint aquella juxta la proporció de dita obra les altres emperò coses remetem a vostra discreció axí com millor apparra.

⁴ G. ROSSELLÓ BORDOY; Maria BARCELÓ CRESPI: "De bell nou altres novetats entorn de Joan de Sales", *BSAL*, 47, 1991, 263-265.

⁵ Vegeu la transcripció d'aquest contracte, realitzada i cedida per la Dra. Maria Barceló Crespi a l'annex: Document 1

Trenta ducats d'or venecians com a preu pactat, i dos mesos i mig de termini eren altres de les condicions subscrietes:

Item som de acordi que per los traballs de dita obra vos siam tinguts donar trenta ducats de or venecians ço és quinze de present e los restants perficida e liurada a nos dita figura la qual haiau acabar dins dos mesos y mig.

Aquesta informació és suficient per pensar el seu lloc en el marc de l'obra mallorquina de Salas. El primer és considerar el fet que tot d'una aterrat a Mallorca, Joan de Salas subscriu dos contractes tot seguits, l'un amb la Seu, que amb tota probabilitat fou el motiu de la seva vinguda, l'altre amb la parroquial de Santa Eulàlia. Aquest darrer pot explicar-se, com a mínim per una triple causalitat: primera, la posició principal de l'església de Santa Eulàlia entre les parròquies de la diòcesi després de la Seu;⁶ segona, la popularitat assolida des de mitjans del segle XIV per la devoció de l'Assumpció i particularment el seu màxim desenvolupament litúrgic a partir de l'any 1456 amb la celebració agostenca d'una processó a la Catedral que solemnitzava el traspàs de Maria i la seva pujada al cel;⁷ i tercer, el prestigi artístic del taller de Damià Forment, del que procedia Joan de Salas, de manera que la seva elecció no era causada tan pels mèrits de l'autor, encara un desconegut a Mallorca, sinó més aviat pel coneixement que entre la promoció eclesiàstica mallorquina es tenia de l'obra de Forment, avalat per l'obra feta a la Cartoixa de Valldemossa, al Convent de Sant Domènec i a la Seu.⁸

La Verge dormida de Santa Eulàlia realitzada per Salas, segueix en efecte el model de la seva homònima de la Seu, en la línia de la producció escultòrica de Gabriel Mòger II, de notable grandària, jacent, vestida amb un hàbit daurat i estofat, cenyida per un cingol que conté la següent inscripció en lletra gòtica: *Maria virgo exaltata est super choros angelorum ad celestia regna. Alleluia*; a més la Verge és coberta per un mantell daurat que des del cap es desplega tot al llarg mitjançant la força plàstica dels plecs, però que a diferència de la Maredeu de la Seu, fan un recorregut més suavitzat defugint la composició geomètrica, encara que també delimitada la vorera per una sanefa de capets d'àngels, emmarcats aquests per estels de vuit puntes. En el cap llueix una corona estrellada de fusta policromada que perfila un rostre serè i de gran refinament, mentre les mans estan en actitud orant i al seu torn, el peus es mostren nus. Entre la Verge dormida de la Seu i la de Santa Eulàlia, jo diria que s'escenifica un trànsit pausat des d'un naturalisme tardogòtic a un classicisme més conscient, expressat fonamentalment en el tractament dels plecs i les suggerències anatòmiques, malgrat els records gotitzants de la llegenda del cinyell. Fet i fet,

⁶ R. CALDENTEY: *Santa Eulalia: La parroquia más antigua de Palma*, Palma, 1979.

⁷ El misteri de l'Assumpció, arrelat a Mallorca des del segle XIII, va desenvolupar-se a partir del segle XIV, particularment en el decurs de l'episcopat del bisbe Berenguer Batle (1333-1349) i tal com ho palesa la *Consuetudine de Tempore*, on se determina que el ritual de la festa i la octava de l'Assumpció fos celebrada a la Seu amb la mateixa solemnitat que la Nativitat de Crist, Dijous Sant, Pasqua de Resurrecció, Pentecosta i Tots Sants, fins i tot consta documentalment que l'any 1369 era reconeguda la devoció de l'Assumpció de Maria com a invocació mariana de la Catedral i per lo tant ella era la seva titular. Per aquestes dates comença a documentar-se el dia 15 d'agost com a festa de precepte a Mallorca i una de la majors festes del calendari litúrgic. Des de la Seu va estendre's a totes les vil·les de la illa. Des de les *Lleis Palatines* (1337) fins a les *Constitucions de les Monges de Santa Margalida* de Palma, les més antigues de Mallorca i dictades pel bisbe. G. MUNAR: *Devoción de Mallorca a la Asunción*, Palma de Mallorca, 1950.

⁸ M. GAMBÚS: "La incidència artística del taller de Damián Forment en Mallorca...", 84-91.

altres exemples com la *Marededéu dormida*, avui conservada a la parròquia de Binissalem, i amb tota probabilitat procedent de l'antic convent dominic de Palma, constitueix al seu torn una rèplica de la de la Seu, de manera que ens permeten pensar en una cronologia coincident, i d'aquesta manera entendre encara amb més claredat el desig de la parroquial de Santa Eulàlia per disposar d'una imatge pròpia, a la manera de la Seu i de Sant Domènec, tot i que decantant-se per un artista que representava la renovació estilística.

En l'àmbit de la seva col·lecció permanent, el Museu de Mallorca exposa una talla de fusta d'una *Marededéu dormida*, que presenta pèrdues o inacabats, així com restes puntuals de policromia i que és atribuïda a Joan de Salas; i en efecte si la comparem amb la talla de Santa Eulàlia, les coincidències són espectaculars, amb el valor afegit de l'inacabat com a font d'estudi de les tècniques de treball. Aquesta imatge procedeix de la Diòcesi, fet aquest que podria explicar un altre possible encàrrec seguint el model de Santa Eulàlia, doncs com ja hem anticipat, l'escultor aragonès va ser requerit com a mínim en dues ocasions més per tal de realitzar altres tants *Marededéus* jacents.

El dia 1 de maig de 1527, Joan de Salas signava un contracte amb Damià Cruïlles i Rafael Calafat, obrers de la Verge Maria de la parroquial de Valldemossa, amb la finalitat d'obrar una imatge de l'Assumpció, en fusta de xiprer i de vuit pams de llargària.⁹ El document precisa que la sanefa sigui recorreguda per pedreria de fusta, al igual que el cinyell de la túnica, i a més sol·licita una diadema estrellada amb una creu central. Dos mesos de termini per l'execució i un preu de divuit ducats completen els pactes subscrits. Dos anys més tard, el dia 8 de desembre de 1529, Joan de Salas i Bartomeu Mas, en representació de la vil·la de Campos, subscriuen un acord notarial pel qual el primer s'obligava a realitzar una talla de l'Assumpció de la Mare de Déu en fusta de xiprer, de nou pams de llargària, amb un termini d'execució de quatre mesos i divuit ducats d'or com a preu pactat.¹⁰

Les dues imatges a les quals ens acabem de referir, presenten entre elles notables semblances i indubtablement són de la mateixa mà. Més petites que la de Santa Eulàlia, ambdues molt simplificades en línies i ornamentació, responen al tipus habitual de les *Marededéus* mortes, i en el cas de Valldemossa no sembla ajustar-se massa a les indicacions formals pactades. Les restauracions sofertes dificulten d'una manera ostensible la seva lectura, fins al punt de qüestionar la seva qualitat, particularment en l'acabat de les mans i els peus. Ambdues talles responen a una escriptura més evolucionada des d'una lectura classicista, però amb una rebaixa considerable de la qualitat artística si les comparem amb l'altra talla documentada a Salas per a l'església de Santa Eulàlia. És lògic que malgrat l'evidència dels documents existents, ens demanem fins quin punt va intervenir Joan de Salas en aquestes dues imatges, atès que en el cas de Valldemossa i en coincidència cronològica, l'escultor encara treballava en l'encàrrec primer del cor catedralici. Quant a la temporalitat de la comanda feta per la vil·la de Campos, aquest concorria de ple amb el segon contracte signat per Salas amb el Capítol Catedral el 18 de juny de 1529 a fi d'obrar

⁹ B. COLL: "Per a la Historia del segle XVI", *BSAL*, 39, 1982, 113 i 114.

¹⁰ La referència arxivística és: ARM, Protocols, Pere Garau. G-170, 13, i la va citar R. ROSSELLÓ VAQUER: "L'escultor Joan Sala fa la Mare de Déu d'Agost", *Festes de la Mare de Déu d'Agost*, Campos, 1993, s/p. La transcripció d'aquest contracte el va publicar G. LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas...", 145.

els dos púlpits i el tancament del cor entre ells. A tall d'informació, cal esmentar que en el contracte de Santa Eulàlia figura com a fiador del compliment del deute contret per Salas, un conegut seu, el fuster Vicenç Tramolet :

Et ego Vincencius Tramolet ligniffaber ... gratis etc. precibus et amore dicti magistri Joannis de Sales constituo me fideiussorem et principalem responsorem in predictis omnibus promitto ut super obligo ut super renuncio etc.

Igualment entre els testimonis, compareix un altre fuster Pere Tramolet, tal vegada germà de l'anterior, i al qui tornarem a trobar treballant per a la Cartoixa de Valldemossa entre els anys 1527 i 1530 en obres de fusteria o sense especificar.¹¹ El llinatge Tramolet, de filiació toponímica francesa, era present a Catalunya en el segle XVI, i sembla que en aquest cas es tracta de dos germans de professió *ligniffaber*, denominació també emprada per Joan de Salas en aquest contracte, i al que possiblement acompanyaren com a ajudants en el seu viatge a Mallorca. L'estada a Valldemossa de Pere en les mateixes dates d'execució de la talla parroquial de l'Assumpció, constitueix una dada a considerar, de manera que no sembla una hipòtesi massa agosarada, pensar en la seva col·laboració tècnica en la imatge valldemossina i fer-la extensiva a Campos. En qualsevol cas, són obres menors, però que marquen una de les formes cincenistes de l'evolució tipològica de les verges dormides, de dimensions més reduïdes, simplificades, austeres i naturalistes en els plegaments de la indumentària, així com en els recursos cromàtics, en la línia desenvolupada per la imatge de Sant Francesc de Palma. Per contra la Marededéu de Santa Eulàlia, és el referent per a les imatges jacentes conservades a Palma, a les parroquials de Santa Creu, Sant Miquel o al Convent de la Concepció, entre d'altres. Plegaments adaptats a l'anatomia, policromies, daurats i estofats acuradament treballats, serafins i inscripcions subratllant el simbolisme de l'Assumpció de Maria són alguns dels registres que defineixen l'altra recorregut del tipus en el decurs del segle XVI.¹²

A manera de recapitulació, la Marededéu morta de la Seu esdevé el model escultòric original reforçat per la imatge conservada a Binissalem, de manera que ambdues escenifiquen des d'una escriptura gòtica quatrecentista l'inici del trànsit cap a fórmules més decididament naturalistes. Joan de Salas va introduir des del classicisme dos possibles recorreguts, el de Santa Eulàlia, més espectacular, grandios i continuador de la tradició catedralícia, i el representat per les talles de la part forana, més senzilles, però també més flexibles i obertes a possibles reescriptures.

¹¹ ARM, C-1242, *Llibre de rebudes e dades del conrer de l'any 1526 fins 1533. Rector i prior don Hieroni Muntesa*, 40.

(01/09/1527). Item posa com les vespres de nostre Senyora de Setembre doni a mestra Tramolet fuster porrate del que havia haver per las obres fetes per ell y hun jove feu en lo monestir VIII L. fol 70.

(01/08/1530) Item per dos jornals posaren en fer dita fayna y huna ventalla de falquetas fera sopra la finestra del estudi los fadrins de mestre Pere Tramolet pagui al dit mestre Pere VIII s. (Aquesta informació ha estat cedida per la Dra. C. Bauçà de Mirabò).

¹² Per documentar la devoció assumpcionista de les Marededeus dormides a Mallorca, a més de la ja citada obra de G. MUNAR (vegeu nota 6), pot completar-se amb G. LLOMPART: "La 'Mare de Déu morta' a Mallorca entre el folklore y la litúrgia", *Món i misteri de la festa d'Elx*, València, 1986, 93-100. Igualment una recent publicació ha recuperat l'àlbum fotogràfic de Jeroni Juan Tous referit als llits de les verges dormides a Mallorca i que ens permet resseguir l'evolució del tipus iconogràfic, J. LLABRÉS; A. PASCUAL: *L'Àlbum de la Dormició de Jeroni Juan Tous*, Palma, 2008.

Hi ha encara una dada final sobre la qual ens detindrem breument. Haurà observat el lector que en tots els contractes que Joan de Salas va rubricar per a l'execució de les tres marededéus documentades, totes precisen l'ús de la fusta, i en els casos de les de Valldemossa i Campos, s'especifica el xiprer com a material; doncs bé és precisament la talla com a tècnica la que va constituir en aquest cas una de les aportacions de l'imaginaire aragonès, en el ben entès que la Verge dormida de la Seu no és una talla, sinó que presenta una laboriosa estructura de canyes, cartró i pergamí, recoberta de tela encolada i varies capes de guix, així com trossos de cordes incorporades a efectes d'aconseguir el volum desitjat. L'acabat va ser realitzat mitjançant successives capes de bol, daurat i policromies; i quant a les extremitats, cap, mans i peus, són fetes de planxes de suro.¹³

Qualcunes hipòtesis per a l'ampliació del catàleg mallorquí de Joan de Salas

A hores d'ara, la producció documentada a Mallorca de Joan de Salas se cenyeix cronològicament a les següents obres: el portal del cor i les dues crosses del cadirat catedralici (1526-1528),¹⁴ la Marededéu morta de Santa Eulàlia de Palma (1526),¹⁵ la Marededéu morta de la parroquial de Valldemossa (1527),¹⁶ els dos púlpits de la Seu i el pòrtic enreixat entre ambdós (1529-1533),¹⁷ la Marededéu morta de la parroquial de Campos (1529),¹⁸ el retaule de la Capella de les Ànimes a la Parroquial de Sineu (1529),¹⁹ el retaule de Sant Sebastià a la Seu (1531)²⁰ i el retaule de Sant Jordi a la parroquial d'Orient (1534).²¹

Quant a les atribucions més plausibles per raons estilístiques, la historiografia ha coincidit en les següents obres: la finestra de Can Juny, datada l'any 1529, el relleu de la sepultura de Mossèn Joan Minguet a la parroquial de Santa Eulàlia, datat l'any 1530, i finalment el frontal de l'armari de les relíquies i la sepultura del bisbe Arnau Marí de Santacília, ambdues a la Seu de Mallorca i sense datar.²² Darrerament s'ha incorporat a

¹³ El Taller de Restauració del Bisbat de Mallorca, va dur a terme la restauració d'aquesta imatge entre juliol i agost de l'any 2004. A l'informe corresponent es registren dades molt significatives quant al seu estat de conservació previ a la restauració, així com els diferents tipus d'intervencions realitzades amb anterioritat.

¹⁴ Vegeu nota 4.

¹⁵ Vegeu l'annex: Document 1.

¹⁶ Vegeu nota 8.

¹⁷ J. N. HILLGARTH: "Nuevos datos sobre Juan de Sales y los púlpitos de la Catedral", *BSAL*, 31, 1960, 664-666.

¹⁸ Vegeu nota 9.

¹⁹ G. LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas...", 146 i 147.

²⁰ G. LLABRÉS: "Juan de Sales, escultor", *BSAL*, 17, 1919, 255 i 256.

²¹ G. LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas...", 146.

²² Molts d'autors han afirmat les semblances formals d'aquestes obres amb la manera desenvolupada per Joan de Salas, entre d'altres, S. SEBASTIÁN: "Arquitectura del Protorenacimiento en Palma", *Mayurqa*, VI, 1971, 5-33; S. SEBASTIÁN; A. ALONSO: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma, 1973, 19-25; G. ROSSELLÓ BORDOY: "Unos relieves de Juan de Salas recuperados por el Museo de Mallorca", *BSAL*, 47, 1991, 141-150. M. CARBONELL; G. LLOMPART; J. Mª PALOU: "Joan de Salas", *Gran Enciclopèdia de la Pintura...* 209-213.

aquest catàleg d'atribucions la decoració de la galeria i un escut dels Fuster-Pacs de la palmesana Posada de s'Estorell.²³

Seguint en aquest context, vull recordar que l'obra magna de Joan de Salas a Mallorca és aquella que va motivar la seva vinguda, és a dir la conclusió del cor catedralici a través d'una complexa sèrie de tasques escultòriques que havia de delimitar l'espai central de la nau major. L'arc d'accés principal al cor i les dues troncs constitueixen treballs magnífics d'un escultor que amb vint i nou anys s'havia traslladat a Palma, amb l'acreditació de pertànyer a un dels tallers de major prestigi del renaixement peninsular i amb un currículum que incloïa col·laboracions amb artistes tan reconeguts com Damià Forment, Gil Morlanes, Gabriel Joly i Juan de Moreto, així com treballs tan notables com la seva documentada participació en el retaule major de Tauste o en el de Sant Miquel de Jaca²⁴ El 12 de setembre de 1524, Salas havia signat una concòrdia amb Damià Forment per fer imatges durant dos anys,²⁵ termini final que com és notori no va poder complir-se per coincidència amb la celebració del primer contracte mallorquí, la qual cosa havia de significar la resolució del conveni entre ambdós, així com la cessió de l'encàrrec catedralici per part de Damià Forment a Joan de Salas, comanda que com ja s'ha dit, va formalitzar-se mitjançant document notarial el 22 de febrer de 1526, i que li va suposar a Salas la consecució de la seva independència professional i el seu arrelament a Mallorca.

Fins l'any 1537 consta la presència artística de Salas a Mallorca, el qual va desplegar en el decurs d'una dècada una gran activitat escultòrica i pictòrica, si ens remetem a l'obra documentada i atribuïda. Tot i que el catàleg definitiu de l'obra mallorquina de Salas és a hores d'ara provisional i insuficientment estudiat, voldria aprofitar aquestes pàgines per introduir-ne altres possibles intervencions de Joan de Salas, particularment les següents: la talla exempta de San Joan Baptista pertanyent a l'antic retaule major gòtic de la Seu, la decoració escultòrica d'ambdues façanes de l'oratori de Sant Feliu de Palma, així com els relleus decoratius d'un portalet de l'església de Santa Eulàlia procedent de l'antiga Can Thomàs des pedrís des Born al carrer de Sant Feliu de Palma.

La imatge de Sant Joan Baptista, és una talla de fusta policromada que presenta un contraposat clàssic molt naturalista entorn el ritme pausat de les seves extremitats, subratllat alhora pel desplaçament del rostre, aquest amb un tractament fisonòmic molt expressiu.

²³ D. G. MURRAY; A. PASCUAL: *La Casa y el Tiempo. Interiores señoriales de Palma II*, Palma, 1988, 275 i 276. Aina Pascual m'informa de l'existència d'un llibre de comptes de la família Fuster que prova la relació amb l'escultor Joan de Salas, tot i que no es pot afirmar que aquest sigui l'autor de la decoració renaixentista, desapareguda en el segle XIX. No obstant l'observació acurada dels gravats que acompanyen l'obra de l'Arxiduc sobre la ciutat de Palma, i en particular els que reproduïen el pati, l'escala i el portal de la galeria d'aquest casal, a més de la lectura de l'escut dels Fuster-Pacs, encara existent sobre el portal d'accés, fan d'aquesta hipòtesi sostinguda per A. Pascual una possibilitat fiable que caldrà considerar amb més profunditat. Cfr. L. S. von HABSURG-LOTHRINGEN: *La ciudad de Palma* (1882), Palma, 1954, 74, 75 i 77.

²⁴ En relació al taller dels Forment i als artistes que hi col·laboraren en l'àmbit aragonès, amb especial incidència en el cas de Joan de Salas, m'he servit preferentment dels següents estudis: R. SERRANO *et alii*, Mª I. ÀLVARO ZAMORA; G. M. BORRÉS GUALÍS (coords.): *La Escultura del Renacimiento en Aragón*, Zaragoza, 1993, 183-203; F. FERNÁNDEZ PARDO (coord.): *Damián Forment, escultor renacentista*, San Sebastián, 1995; VV.AA.: *El retablo Mayor de la Catedral de Huesca. Restauración 1996*, Huesca, 1996.

²⁵ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia Artística y Literaria de Aragón procedentes del Archivo de protocolos de Zaragoza*, Zaragoza, 1917, I, 92.

Iconogràficament respon al tipus occidental del Sant Joan adult, vestit amb una pell d'ovella i cobert per un mantell vermell i daurat que deixa veure la nuesa de part del seu tors, braços i cames. Incorpora com a atributs el tradicional anyell sostingut amb el braç esquerra, mentre amb la mà dreta guarda un pergami enrotllat. La seva filiació històrica depenent de la Catedral, el situa juntament amb la Marededéu de la Seu i altres cinc talles exemptes, com a integrants de l'antic retaule major gòtic, atribuït a l'escultor mallorquí Pere Morey en el darrer quart del segle XIV.²⁶ Arrel de la reforma realitzada per Gaudí a principis del segle XX i la retirada dels dos retaules majors, gòtic i barroc, la imatge de la Marededéu passà a presidir la Capella de la Trinitat, i les altres sis escultures varen ser col·locades en fornícules neogòtiques de fusta damunt les capelletes laterals del presbiteri. El desmuntatge i posterior trasllat al Taller de Restauració del Bisbat l'any 2008 per tal de restaurar el conjunt de escultures de l'esmentat retaule, avui encara en procés, ha permès una observació acurada de les talles, que mostren ben a les clares modificacions i intercanvis d'atributs, fruit segurament de restauracions anteriors. Cinc de les imatges: Santa Eulàlia, Santa Bàrbara, Santa Maria Magdalena, Sant Joan Evangelista i Sant Jaume, responen a una mateixa mà o taller i pertanyen estilísticament al gòtic del segle XV, a més constitueixen un conjunt posterior al retaule major, molt evident si ho comparem estilísticament amb els seu relleus. Quant a la talla de San Joan Baptista, malgrat presentar les mateixes dimensions que les seves homònimes masculines, l'90 metres d'alçada, és una imatge ben diferent des del punt de vista estilístic: renaixentista en la composició, amb un acabat volumètric complet molt acurat en els plegaments del mantell, fins i tot per darrera a diferència de les altres cinc, amb registres de detall com la gestualitat, resolució de les mans i els peus, disseny del calçat, tractament de la fisonomia, que tot plegat ens situa des del meu punt de vista en la tradició dels Forment. El nombre d'obres d'aquest cercle per estudiar en relació a la talla present és nombrós, per exemple a través de la lectura dels treballs documentats a Salas en la imatgeria del retaule major de Tauste o de l'actuació de Forment i el seu equip a la Catedral d'Osca a partir de l'any 1520,²⁷ tots ells ens ofereixen testimonis prou significatius per comparar, de manera que en la meua opinió podem inscriure aquesta talla de Sant Joan Baptista en l'entorn artístic dels Forment, i en consideració a la presència de Juan de Salas a Mallorca, adjudicar-li directament la seva execució. A més, dins el context de l'obra mallorquina documentada a Salas i a tall d'exemple, crec que és suficient una ullada al rostre del relleu que representa Déu Pare en el coronament de darrera l'antic portal del cor catedralici, o sinó una observació comparada entre els peus de la Marededéu dormida de Santa Eulàlia i els de Sant Joan Baptista.

Com ja he anotat, les sis imatges varen ser realitzades posteriorment a la fàbrica del retaule, el qual presentava una maçoneria de caixa de doble cara, treballada en fusta daurada i policromada d'un sol cos, amb un transparent d'arqueries rematat per un coronament i assegut damunt una predel·la que era recorreguda per relleus relatius a la devoció dels set goigs de Maria. L'escultura sagrari de la Marededéu presidia el conjunt trescentista, i al qual posteriorment se li varen incorporar fins a sis imatges que la flanquejaven a ambdós costats. A finals del segle XV consten pagaments amb aquesta

²⁶ G. LLOMPART; J. Mª PALOU: "L'Escultura Gòtica", *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, 57 i 58, 67 i 68.

²⁷ Vegeu nota 23.

finalitat,²⁸ i és en aquest context que proposo la hipòtesi d'un possible encàrrec a Joan de Salas per tal d'enllestir finalment el conjunt hagiogràfic. Lògicament aquesta és una possible explicació a la presència d'una obra, aparentment descontextualitzada, que faig amb totes les reserves que implica la falta de suport documental.

Quant a l'oratori de Sant Feliu, de vell nou són les semblances estilístiques l'argumentari a emprar per tal de relacionar-lo amb l'obra de Joan de Salas. Aquesta capella, iniciativa del abat de Sant Feliu de Guíxols, se correspon als temps immediats a la conquesta, i en les dècades inicials del segle XVI pertanyia a la família Thomàs, qui posseïa altres propietats en aquesta illa, més tard unificades en l'actual Can Quint. De principis del segle XVI data la reforma de l'antiga capella gòtica, i segurament fruit d'aquesta és la definició actual de les dues façanes, que com ja he dit atribueixo a Joan de Salas.²⁹

La capella respon al model de nau única, originalment coberta per dos aiguavessos. Les façanes marquen dos ingressos, un pels peus i l'altra pel lateral dret; ambdues façanes presenten una gran sobrietat planimètrica delimitada per una motllura superior que crea un espai a manera de fris seqüenciat per plaques de gelosies gòtiques. A la façana principal, la motllura defineix una curvatura central per tal d'acollir un finestral esplandit en eix amb una espadanya, de la qual avui només hi queden els restes. El portal principal d'escriptura classicista, està marcat per un arc carpanell sobre brancals pseudodòrics, que és inscrit per sengles pilastres del mateix gènere i mitges columnes compostes sobre plints. L'entaulament disposa un fris ornamental amb motius enllaçats de caràcter vegetal i fantàstic centrats entorn l'enfrontament de dos antropomorfs armats amb llances i clípeus, que reproduïxen la variabilitat dels repertoris emprats per Joan de Salas al cor catedralici. Corona la cornisa una copinya acabada en un relleu de Déu Pare, de gran semblança també a la composició aplicada al remat de l'arc del cor per les dues cares, i des del punt de vista iconogràfic a la posterior. Quant al portal lateral, aquest també parteix d'un arc carpanell, l'extradós del qual és perfilat per una motllura curvilínia que s'asseu en dos capitells vegetals gòtics. El conjunt és coronat per un nínxol rectangular amb un fons de copinya que acull una creu apuntada sobre un munt pedregós presidit per una calavera.

La grafia dels ordres arquitectònics, els motius ornamentals del fris i els recursos dels dos coronaments, associats tots ells a una cronologia coincident amb la presència de Joan de Salas a Mallorca i amb la seva obra dels cor, fan del tot punt creïble la seva participació, i encara més si la relacionem amb la finestra de Can Juny, datada el 1529, on les comparacions amb els recursos emprats en els capitells o en el fris són certament ben notables. En aquest context el fet de que a Joan de Salas se li pugui atribuir obra civil en el marc de la decoració de portes o finestres, és una argument indispensable per escometre el desenvolupament decoratiu classicista de l'arquitectura de façanes en el decurs del segle XVI, on tal vegada caldrà ajustar-hi molt més, casos com el de Can Oleza o Can Sureda-Zanglada.

²⁸ B. COLL: *Catedral de Mallorca*, Palma, 1977, 42 i 43.

²⁹ Les diferents intervencions en l'arquitectura de l'oratori han estat vinculades a l'evolució històrica de l'edifici senyorial que des del segle XVI ha viscut diversos canvis de propietat, per venda o herència, i que afectaren a llinatges com els Burgues, Dameto i Quint-Zaforteza M. GAMBÚS; M. MASSANET: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, 90; D. G. MURRAY; A. PASCUAL: *La Casa y el Tiempo...*, Palma, 1988, 139 i 140.

La següent obra que vull comentar és un portal de factura gòtica conservat a l'església de Santa Eulàlia, la decoració del qual, situat entre la llinda i l'arc, és des del meu punt de vista altra obra imputable a la mà de Joan de Salas. Se tracta d'un portalet ubicat entre les capelles de la Immaculada Concepció i la de Sant Eloi, el qual juntament amb un altra de factura similar però de decoració gòtica, existent entre les capelles de la Maredeu del Carme i la del Sanctispiritu, procedeixen de l'antiga casa pairal de la família Thomàs, coneguda des del segle XVII com a Can Thomàs des pedrís des Born,³⁰ i els quals varen ser traslladats per Joan Miquel Sureda i Verí, Marquès de Vivot, successor del llinatge Thomàs i autor del projecte de restauració dut a terme el segle XIX a l'església de Santa Eulàlia.³¹

És important afegir que Can Thomàs des pedrís des Born se situava just davant de la illeta que acollia la capella de Sant Feliu, i que ambdues eren propietats de la família Thomàs per aquestes dates, així doncs no sembla gaire estrany imaginar-se Joan de Salas intervenint per a la mateixa família, en un cas a l'oratori de Sant Feliu i abans o després relacionar-lo amb la decoració d'un dels dos portals de Can Thomàs, el guarniment del qual era segurament inacabat ja que l'altre portal és gòtic en el seu conjunt.

El portalet en qüestió presenta respecte al seu homònim una definició d'arc derivat del conopial amb un perfil ondulat en forma de cima; en el carcanol i en relleu de pedra de Santanyí, dos antropomorfs sostenen una garlanda circular, trenada de fruites que emmarca un escut allargat a la manera del cuiró amb els perfils enrotllats i que contenia en el seu camp les armes dels Thomàs, les quals foren substituïdes per la creu de Santa Eulàlia amb motiu de la seva incorporació a l'esmentada església. Igualment la decoració fantàstica s'estén als capitells de les motlures i de l'arc.

A diferència del portal principal de l'oratori de Sant Feliu, molt deteriorada la seva decoració, aquest portal, llevat de les pèrdues en qualque capitell, presenta un bon estat de conservació que ens permet comprovar el grau d'identificació estilística amb la producció decorativa de Joan de Salas. Un cop més i a tall d'exemple, proposo la lectura comparada entre aquest repertori i d'altre molt similar localitzat a la Seu, en el relleu interior central de l'entaulament entre columnes i corresponent a la tribuna coral de l'epístola.

Finalment, i un cop més a manera de recapitulació, vull considerar que totes les obres exposades, des de la talla ja cent documentada, fins a les atribuïdes: imatge de Sant Joan Baptista, o els portals de l'oratori de Sant Feliu o el de Can Thomàs des pedrís des Born, estem davant d'obres que s'inscriuen en procedències contextuais gòtiques però que formalitzen escriptures decididament classicistes, tal com va representar en general la intervenció artística de Joan de Salas a Mallorca, on el seu protagonisme com a vertebrador de la transició estilística és ben plausible.

Notícies sobre l'entorn professional i personal de Joan de Salas

Són prou conegudes les condicions socioculturals que a principis del segle XVI se donaren a Mallorca, per tal d'explicar el grau de recepció que entre una minoria culta podia

³⁰ D. G. MURRAY; A. PASCUAL: *La Casa y el Tiempo...*, I. Palma, 1988, 145 i 146.

³¹ R. CALDENTEY: *Santa Eulalia: La parroquia...*, 43; A. PASCUAL: "Del gòtic al neogòtic. El caso de Can Thomàs des Pedrís des Born (Palma)", *BSAL*, 56, 2000, 337-362.

tenir l'activitat de l'escultor aragonès com a referent de la tradició artística del taller dels Forment.³² Més endavant he senyalat també la significació que Mallorca va tenir per a Joan de Salas, com a expressió de la seva independència professional després de catorze anys de vinculació amb els Forment. He suggerit també la possibilitat de que en el seu trasllat a Mallorca fos inicialment acompanyat per dos fusters col·laboradors seus, no obstant no crec que amb les notícies disponibles puguem afirmar la voluntat de crear un taller propi a Mallorca, encara que les empremtes deixades, en part han d'explicar-se per un cert grau de col·laboració local, interrompuda pel seu trasllat a València l'any 1637 i mesos després per la seva sobtada mort a l'edat de 40 o 41 anys.³³ Hem de recordar igualment que la presència de Salas a Mallorca ha d'explicar-se en el marc històric del regnat de Carles V, i des d'una lectura insular l'any 1523 marca el final d'un dels conflictes més dramàtics de la nostra història moderna, les Germanies, al temps que s'iniciava un clima de recuperació de la confiança política que va afavorir l'embranchida de l'encàrrec artístic amb el segell de la modernitat per part de una elit sensible al nou estil, la cinètica de la qual palesaria una certa caiguda de la demanda per falta d'arrelament popular, i que havia de tornar a revifar-se en l'àmbit civil amb la vinguda a Mallorca de l'emperador Carles V l'any 1541, fet aquest motivat per la concentració de la flota imperial per a la campanya d'Alger.

La producció artística documentada a Joan de Salas constitueix una font d'estudi inestimable per tal d'intentar reconstruir, tot i que sigui parcialment, les condicions de treball i personals en que es va moure l'escultor a Mallorca. Així quant a la seva categoria i denominació professional, podem constatar que en els tres primers contractes, els dels anys 1526 i 1527, és a dir els relatius a la porta i crosses del cor, i a les Marededéus de Santa Eulàlia i Valldemossa, aquests foren signats com a mestre fuster, però ja des del conveni per a les trones, corredor i reixat del cor catedralici, datat el 18 de juny de 1529, la denominació professional passà a ser la de mestre imaginare, a la que va sumar la de pintor en el cas dels acords pels retaules de les Ànimes de la parroquial de Sineu, el 29 de juny de 1529, i de Sant Jordi a l'oratori d'Orient, el 3 d'octubre de 1534. D'aquesta informació podem deduir que a la seva arribada, sembla que és com a mestre en imaginaria de fusta tal com ell mateix es presenta, possiblement perquè la seva vinguda va estar associada a l'acabament del cor, el qual fins a aquest moment havia capgirat entorn l'execució del cadirat de fusta, i a més ha de tenir-se ben present que a Aragó, Joan de Salas, fill d'entallador, havia treballat fonamentalment la fusta i l'alabastre.³⁴ No obstant les tasques que li proposaren a Mallorca, el varen permetre ampliar el ventall de la seva oferta professional, així que ben aviat va signar amb la més genèrica i reconeguda denominació d'imaginare, a la que hi va afegir tot d'una la de pintor.

Des del punt de vista de la comanda artística, els documents ens parlen gairebé sempre d'obra a la romana segons mostres o dibuixos realitzats per l'artista a fi de pactar les condicions d'execució. Són no obstant els tres convenis que regulen els requeriments

³² M. GAMBÚS: "El debate de modelos en el arte mallorquín de los siglos XVI y XVII. Entre el clasicismo y la cultura propia", *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2005, 545-559.

³³ ADM., *Concessos*, 109v-111.

³⁴ Un breu resum de la formació artística de Joan de Salas a terres aragoneses, pot consultar-se en M. GAMBÚS: "La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca...", 87-89.

dels corresponents retaules: Seu de Mallorca, Sineu i Orient, el més explícits a efectes formals i iconogràfics per part dels clients. Dissortadament la manca de conservació dels models o dibuixos, s'agreja pel fet de que en general els contractes no detallen massa les obres pactades en acollir-se substitutivament a les dites mostres, el resultat del qual és que en casos tan suggerents com en els de l'obra de Salas al cor, la informació derivada de la documentació és més aviat minsa.

Un repàs a les quantitats econòmiques remunerades a l'escultor, ens demostra que els contractes de la Seu foren especialment interessants: 480 lliures per l'arc i les crosses del cor, 969 lliures per les dues trones, la galeria de comunicació i el reixat, o 400 lliures pel retaule de Sant Sebastià. Aquestes quantitats poden comparar-se amb les 80 lliures que Damià Forment li va avançar a Joan de Salas l'any 1524 com a resultat de la concòrdia d'oficialia, i que equivalia a la feina de desbastar i polir cent imatges de fusta i alabastre. L'estada de Joan de Salas a Mallorca va ser prou rendible, no només des del punt de vista econòmic, sinó també de la seva qualificació professional. La diversitat de materials, suports, tècniques i activitats realitzades, palesen un progressiu enriquiment del treball artístic desplegat com a imaginaire i com a pintor, sent aquesta darrera la faceta menys coneguda del nostre autor. Igualment les dates demostren que l'any 1529 va ser el moment de major requeriment de l'artista: trones, corredor i reixat de la Seu, retaule de Sineu, Marededeu de Campos, i encara si considerem les obres atribuïdes, hem d'afegir la finestra de Can Juny, però a partir de l'any 1532, acabat el retaule de Sant Sebastià de la Seu, només se li documenta el 3 d'octubre de 1534 la intervenció per pintar i daurar el retaule de Sant Jordi al lloc d'Orient, seguint el model d'un altre retaule ja existent al mateix oratori. El que sembla bastant evident és que la demanda artística va anant minvant, o com a mínim va decreïxer el nivell de l'obra sol·licitada a l'escultor, màxim si ho comparem amb el prestigi obtingut a través dels encàrrecs catedralicis.

Si ens cenyim al catàleg de l'artista, entre obra documentada i atribuïda, la idea de Joan de Salas és la d'un artífex dotat de una gran capacitat de treball, la qual cosa va completar-se amb la conjuminació d'esforços i inclús d'eventuals col·laboracions amb alguns artistes locals, pròxims a la seva manera renovadora. El cas del pintor Miquel Frau està documentat en relació al retaule de les Ànimes per a la parròquia de Sineu, la continuació del qual per Joan de Salas va estar motivada pel traspàs de Frau.³⁵ Aquest darrer constitueix un dels artistes locals amb formació peninsular,³⁶ que millor exemplifica el trànsit de l'obra gòtica a la obra a la romana, de manera que això pot explicar les coincidències amb en Joan de Salas, al temps que fos ell el triat per continuar l'obra encetada per Frau, tot i que segons es desprèn del contracte, el pintor Gallard també era un col·laborador de Frau.

Des d'un punt de vista estrictament escultòric, l'escenari que Salas va trobar a Mallorca fou la recreació de les empremtes naturalistes tardomedievals de Francesc

³⁵ Vegeu la transcripció del document contractual en LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas...", 146 i 147.

³⁶ La formació de Miquel Frau a Girona amb Pere de Fontaines, està recollida per M. CARBONELL: "L'Art del Renaixement al Barroc", *Història de les Illes Balears* II, Barcelona, 2004, 499.

Sagrera³⁷ o Gabriel Mòger II,³⁸ en convivència amb l'avenç del gust a la romana en versió local, ben argumentat per l'obra eclèctica dels francesos Dubois i Fullau al cadirat del cor.³⁹ Salas va assumir la presentació del vocabulari classicista, la verbalització dels potencials de l'escriptura, l'adaptació funcional dels repertoris, la multiplicació dels suports i les tècniques, en fi la normalització de la renovació estètica. No obstant, la recessió de la demanda i la mort sobtada de l'escultor marcaren un breu parèntesi fins a les conseqüències de la vinguda imperial en la decoració arquitectònica civil, molt influenciada per la lliçó d'en Salas. En el context de la comanda religiosa, de cinètica lenta però inexorable, i tal com ja ha estat destacat, els escultors Tomàs Amengual i Gaspar Gener, han de ser considerats continuadors de l'obra d'en Salas.⁴⁰ La importància de l'antic retaule major renaixentista de la parroquial de Santa Eulàlia ha de ser un cop més subratllada,⁴¹ on l'obra d'Amengual cal referenciar-la en la producció de Salas al retaule de Sant Sebastià de la Seu, o comparar les escultures exemptes d'Amengual, avui conservades al presbiteri de Santa Eulàlia rere el retaule major, en particular el Sant Joan Baptista amb l'homònima catedralícia que he atribuït a Salas.

Altres dada substancial per reconstruir la memòria mallorquina del nostre autor, la constitueix el seu món personal en relacionar-lo amb l'ambient professional de la Catedral de Mallorca, àmbit on desenvolupà la seva tasca artística més rellevant. L'any 1526, Miquel Burguera era el mestre major de la Catedral, el qual havia rellevat al seu sogre el picapedrer Jaume Creix mort el 10 de juny de 1512.⁴² Aquest, vinculat a una prolífica família de picapedrers, va casar-se amb Caterina i amb ella habitaren al carrer de Sant Salvador a la parròquia de Sant Miquel de Palma. El matrimoni tingué tres filles: Joana, Caterina i Praxedis. La primera va contraure nupcies amb Antoni Garau, paraire, la segona ho va fer amb Miquel Burguera, picapedrer, i la tercera consta l'any 1529 com a casada amb en Joan de Salas, imaginaire de Mallorca.⁴³ Igualment per un document de reconeixement dotal signat per Salas i la seva muller el 4 de febrer de 1532, és coneguda la

³⁷ J. Mª PALOU: "Els Sagrera", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 1998, IV, 203-205

³⁸ J. Mª PALOU: "Els Mòger", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 1998, III, 271-273.

³⁹ G. LLOMPART, I. MATEO; Maria BARCELÓ CRESPI: "El Cor". *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, 108-113; M. GAMBÚS "La incidència artística del taller de Damián Forment en Mallorca...", 78-84.

⁴⁰ Aquesta és l'opinió de Marià Carbonell que comparteixo, vegeu M. CARBONELL: "L'Art del Renaixement...", 501.

⁴¹ Crec que cal recuperar l'estudi sobre aquest retaule realitzat per Joana Mª Palou i introduir-lo de bell nou en el marc de les més recents aportacions historiogràfiques de l'art cincentista a Mallorca. Vegeu JOANA Mª PALOU: "El retaule major renaixentista de l'església de Santa Eulària (Ciutat de Mallorca)" *BSAL*, 42, 1986, 169-186.

⁴² Els Creix constitueixen una nissaga de picapedrers, les notícies documentades dels quals poden consultar-se a Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre alguns picapedres a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, 2000, 106-111, i "Nous documents sobre l'art de la construcció", *BSAL*, 59, 2003, 231 i 232. Jaume Creix és fill de Martí Creix i Caterina.

⁴³ Aquesta informació ha estat proporcionada per la Dra. Maria Barceló Crespi, i es refereix a la venda de la casa de Jaume Creix, situada al carrer de Sant Salvador, per part de les seves filles a Antoni Garau, paraire per un valor de 100 lliures: ARM, Prot. C-294, 52v-56 (13 juliol 1529). Cal rectificar la relació de Miquel Burguera amb la muller d'en Salas, que jo suposava era de germans i que amb aquest document queda ben definida com de cunyats, cfr. M. GAMBÚS: "La incidència artística del taller de Damián Forment en Mallorca...", 90.

posició de Burguera com a administrador dels béns del seu sogre.⁴⁴ El mateix Burguera figura els anys 1535 i 1536 com a administrador del seu cunyat Joan de Salas, i cobra diverses quantitats a compte del deute de l'obra feta a les trones de la Seu.⁴⁵ La seva rellevant posició entre l'ofici de picapedrers com a mestre major de la Catedral,⁴⁶ ha de ser considerada com una dada determinant per tal d'entendre les possibles incursions de Salas en la arquitectura de façanes, tal vegada facilitades per la mediació del seu cunyat: Can Juny, Posada de s'Estorell, Oratori de Sant Feliu, Can Thomàs des pedrís des Born..., són qualcunes de les hipòtesis que hem apuntat

La darrera dada relacionada amb la presència de Joan de Salas a Mallorca, és el document de liquidació del retaule de Sant Sebastià de la Seu, firmat per l'escultor el 30 de març de 1537.⁴⁷ Tres mesos i mig més tard, localitzem a Salas a la ciutat de València on va signar un document notarial el 18 de juliol de 1537 amb Francesc Baró i Arcis Mas, jurats de la localitat de San Mateu de Castelló, en virtut del qual es comprometia a prosseguir l'obra inacabada del retaule major per a l'església de Santa Maria d'aquesta localitat, en concret la part central que afectava a una fornícula que havia d'inscriure's en un frontispici classicista a fi d'acollir la imatge del titular, així com a l'àtic on havia de representar-se un calvari amb les imatges del Santcrist, La Verge i Sant Joan, tots ells de cinc pams d'altura. El contracte fixava un pagament de seixanta-cinc ducats d'or i un termini de quinze mesos.⁴⁸ La mort d'en Salas el dia 26 de juny de 1538 va interrompre la que havia de ser la seva darrera obra, la qual va ser parcialment continuada per un col·laborador seu, l'entallador de Sant Mateu, Jaume Galià, a partir de 5 d'agost de 1538. El retaule va acabar-se l'any 1559, gràcies a la intervenció conjunta de Galià i de l'imaginaire valencià Pere Dorpa.⁴⁹

En la documentació que acabem de relatar, Salas figura com a escultor de la ciutat de València, fet aquest corroborat per la informació derivada de la instrucció realitzada el 27

⁴⁴ Vegeu la transcripció del document dotal en LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas...", 146 i 144.

⁴⁵ P. PIFERRER; J. M^o QUADRADO: *Islas Baleares*, (1888), Palma, 1968, 423 i 424.

⁴⁶ Diverses informacions ens situen Burguera en qualitat de mestre major de la Seu intervenint com a expert, és el cas documentat per Concepció Bauçà de Mirabò a la Cartoixa de Valldemossa, on l'any 1555 assessorava tècnicament sobre la fonamentació de la torre major, junt al portal principal i plaça del monestir: AHN, Codex n° 1440B, A. PUIG: *Fundació y Successiu Estat del Real Monastir y Sagrada Cartixa de Iesus de nazaret del Regna de Mallorca*, 1705, s/f.

En lo any de 1555 s'acabaren de cobrar los 100 ducats restaven dels 400 nos feu mercè el príncep Phelip com està dit, que sent estos suma de 160 lliures, ayuntades a las demunt dites 480 lliures fan suma de los dits 400 ducats, de 640 lliures. Per a emplear estas bé segons l'intent, determinà nostre pare prior fer altra torre; per a acertar en tot procei ab l'attentació y prudència que de lo matex nos dexà ell, escrit se pot veurer. Fas memòria (dic) com en lo mes de mars de l'any 1555 feu venir en casa mestre Michel Burguera, mestre mayor de l'obra de la Seu y mestre Martí Comes bombarder de la Ciutat y ab lo nostre mestre qui era mestre Michel Babiloni, en presència del pare Michel Vicens més antic de casa [...] consultaren de l'assiento de la torre mayor.

Vegeu la transcripció del document de liquidació en LLOMPART: "Labores menores de Juan de Salas...", 145.

⁴⁸ Vegeu la transcripció d'aquest contracte a l'annex: Document 2.

⁴⁹ F. OLUCHA: "Pedro Dorpa y los retablos de San Mateo, Vinaròs y Burriana" *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, Actas. Valencia, 1993, 402 i 403. En relació a la evolució històrica i la significació patrimonial de l'església de Santa Maria a Sant Mateu de Castelló, cfr. A. ZARAGOZA: "La Iglesia Arciprestal de Sant Mateu", *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 73, 2005, 5-40.

de febrer de 1539 sobre les circumstàncies de la mort de l'escultor a fi de que la seva vídua pogués obtenir autorització eclesiàstica per contreure noves núpcies amb Pere Roser, confiter de la localitat tarragonina de Falset. A l'esmentat expedient, on Miquel Burguera figura com a testimoni, consten sengles declaracions de dos mallorquins coneguts de Salas i presents a la ciutat de València quan es va produir l'incident i posterior mort de l'escultor. Antoni Benet, manescal i mercader i Pau Antoni Garau, pareixen explicar les circumstàncies de l'agressió, una coltellada al cap la nit de Sant Joan. Antoni Benet el visità moribund i després ja difunt a casa seva, i Pau Antoni Garau, diu que s'hi hostatjava. Ambdós declararen que a la seva mort fou enterrat a l'església de Sant Martí.⁵⁰

Per concloure

L'interrogant final és sense dubte, per què Joan de Salas marxà de Mallorca? No sembla que el contracte santmateuer fos tan sucós com per abandonar la illa, no obstant la voluntat de residir a València i d'obrir casa indica que Mallorca no satisfieia ja les seves expectatives professionals. València constituïa en aquestes dates una de les ciutats artístiques de referència per un artífex com ell format en l'avantguardisme del taller dels Forment, així que no ens ha d'estranyar gaire que, tot i haver arrelat familiarment a Mallorca, l'artista aragonès cerqués nous horitzons, tal vegada amb el desig de conformar un taller propi.

El fet és que Salas, segurament decebut per la irregularitat dels darrers encàrrecs, no va poder viure la reactivació posterior a l'any 1541, i encara menys imaginar-se el ressò de la seva obra a Mallorca. El mostrari catedralici de Joan de Salas i les seves incursions decoratives a l'arquitectura civil, encara que insuficientment estudiades, determinaren el recorregut parlant de l'arquitectura de façanes a la Mallorca del cinc-cents, però també va contribuir a la formulació de l'escriptura retaulística i a l'evolució de determinats tipus escultòrics com és el cas de les Marededéus jacentes o de Sant Sebastià. Si en el cas de la pintura, l'obra valenciana del Macip i la lliçó insular dels López sembla clarament indiscutible quant al desenvolupament de l'estètica classicista a Mallorca, en el camp de l'escultura d'imatges i decorativa, així com en l'arquitectura d'ordres, varen de transcórrer varies dècades perquè personalitats com Gaspar Gener, o Antoni Verger alliberessin el darrer escull per la seva definitiva consolidació.

⁵⁰ Vegeu la transcripció d'aquest text a l'annex: Document 3.

Annex

Documents:

1

1526, febrer 24. Ciutat de Mallorca

Contracte suscrit davant el notari Alexandre Brondo entre Jaume Muntanyans, Lluç Simó i Pere Joan Olivar, preveres beneficiats a l'església de Santa Eulàlia, i Joan de Sales, escultor, per a que aquest faci una talla de l'Assumpció de la Mare de Déu segons el model d'una existent a la capella de la Clastra de la Seu.

ARM, Prot. B-121, 11v-12v.

Die sabbati XXIII mensis februarii anno predicto M^o D^o XXVI

Pro ffabricacine figure intemerate Viriginis Marie.

In Dei nomine etc. Nos Jacobus de Montanyans, Luchas Simo et Petrus Joannes Olivar prebiteri in parrochiali Sancte Eulalie beneficiatus a comunitate dicte ecclesie sufficiens posse ad infrascripta habentes (...) consilii determinacione in libro dicte ecclesie continuata ex una et Joannes de Sales ligniffaber civitatis Siracussie regni Aragonum partibus ab alia gratis inhimus concordiam et convencionem inter nos super fabricacione figure deAssumptione beatissime Viriginis per me dictum Sales peragenda sub modo, forma et capitulis lingua materna inter nos conceptis tenoris sequentis:

E primerament nos acordam que vos dit mestre Joan de Sales haiau a ffabricar e fer una figura de la intemerada Senyora Nostra de la (...) és aquella figura qui sta en la capella de la claustra de la Seu representant la Assumpció sua.

Item que dita figura per vos fabricadora de lenyam tingue la corona del modo, forma e subtilitats sta fabricada la dita figura de la Seu e siau tingut fer hi los seraphos qui stan per la presa de la roba saguint aquella juxta la proporció de dita obra les altres emperò coses remetem a vostra discreció axí com millor apparra.

Item som de acordi que per los treballs de dita obra vos siam tinguts donar trenta ducats de or venecians ço és quinze de present e los restants perficida e liurada a nos dita figura la qual haiau acabar dins dos mesos y mig.

Et sic sub predictis pactis(...) (...) Ad implere sub obligamus bonorum (...) (...) ac (...) et (...) (...) insolum propriorum etc. largo etc. Et ego dictus Joannes de Sales presens et predicta acceptans etc. gratis etc. confitens imprimis habuisse dictos quindecim ducatos auri etc. de que illis bonum fienm faciendo etc. promitto predicta omnia adimplere etc. infra dictum tempus etc. omni exceptione etc. sub pena etc. super quibus etc. obligo bona etc. persona etc. ex pacto etc. renuncio largo et foro etc. Et ego Vincencius Tramolet ligniffaber (...) gratis etc. precibus et amore dicti magistri Joannis de Sales constituo me fideiussorem et principalem responsorem in predictis omnibus promitto ut super obligo ut super renuncio etc. ac (...) etc. ad omnem sufficienciam etc.

Testes Petrus Tramolet ligniffaber et Paulus Brondo scriptor in quorum presencia omnes firmant.

2

1537, juliol 18.

Contracte suscrit davant el notari Joan Figuerola entre Francesc Baró i Arcis Mas, jurats de la vila de Sant Mateu, i Joan de Sales, escultor, per a que aquest faci la pastera i el Calvari del carrer central corresponent al retaule major de l'església parroquial de Santa Maria a Sant Mateu, Castelló.

Arxiu Municipal Sant Mateu. Protocol del notari Joan Figuerola. Aquesta documentació va desaparèixer l'any 1936, no obstant la transcripció realitzada per Mossèn Manuel Beti se conserva avui a la Societat Castellonenca de Cultura i va ser publicada per F. Olucha "Pedro Dorpa y los retablos de San Mateo, Vinaròs y Burriana" *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano* Actas. Ed. Conselleria de Cultura. Valencia 1993, 401 i 402.

In Dei Nomine amen. Noverint universi quod nos Franciscus Baró, jurisperitus et Arcizius Más, jurati i anno pressenti ville Sancti Mathei ex una, et Joannes Salas, ymaginarius civitate Valencie ex alia parte, scienter etc. Confitemur et. Una pars nostrum alteri et altera alteri ad invicem et vicissim presenti etc, quod in et super infrascriptis inter nos dictas parte fuerunt atque sunt inhita conventa stipulata atque promissa et firmata in nostri dictarum parcium presencia per notarium infrascriptum alta et intelligibili voce lecta et publicata capitola tenoris et serie huius modi.

Capítols fets de e entre los magnífichs micer Frances Baró, juriste, e en Arcis Más, jurats de la vila de Sanct Matheu de una e lo honorable mestre Joan de Salas, ymaginaire de la ciutat de València de la part altra, de e sobre la pastera que se a de fer al gloriòs Sanct Matheu de la sglésia maior de la dita vila e son del tenor següent.

Primerament es estat pactat, avengut e concordat que lo dit mestre Joan de Salas faça una pastera de fusta per a la figura del gloriòs Sanct Matheu a tot son cost de fusta, claus e altres despeses, si e segons la mostra ha donat de dita pastera.

Item es pactat e concordat entre les dites parts que lo dit mestre Joan de Salas haia ajustar, a la dita pastera, una columpna a cada part, redona, si e segons la avia treçada en l'altra mostra avia donat, ab sos resalts, alquitrau, friso y cornisa ab rams, ab una cimera dalt de tres ymages, ço és un Crucífici, Maria e Sant Joan, de statura de cinch palms quiscuna y basa y pedestal.

Item es pactat, avengut e concordat entre les dites parts que lo dit mestre Joan de Salas faça tota la dita obra del primer dia de agost primer vinent fins a quinze de noembre primer vinent, après següent del present any mil cinch cents trenta set.

Item es pactat e concordat entre les dites parts que los dits magnífichs micer Frances Baró e Arcis Más, en los dits noms, prometen donar e pagar añl dit mestre Joan de Salas per rahó de la dita obra, sexanta cinch ducats de or pagadós desta forma, ço és, vintihun ducats quatorze sous al principi de la obra, e vintihun ducats quatorze sous al mig de la obra e vintihun ducats quatorze sous feta e afermada la obra.

Quibus quidem capitulis, lectis, etc. Actum Sancti Matheu Testes Honorabilis magister Joannes Bolanyos, pictor civitatis Valencie et Petrus Mayurga, pictor habitator ville Sancti Mathei et Jacobus Galià fusterius dicte ville.

3

1539, febrer 27. Ciutat de Mallorca

Expedient informatiu relatiu a les circumstàncies de la mort de l'escultor Joan de Salas i autorització eclesiàstica a la seva vídua Praxedis per a contreure noves núpcies.

ADM, Concessos 1539, 109v-111.⁵¹

Die XXVII mensis februaryi anno predicto millesimmo D°XXXVIII°

Lo honor P. Antoni Benet menascal mercader testimoni lo qual me feu sant jurament en es evangelis y jura dir y depositar tota veritate lo qual fasia en es loc dessus dit on es quel sera interrogat.

E primo fonc interrogat ell dit. Item si conex Joan de Sales ymaginayre e degue si que ell lo conexia mentre vivia y hera son amich.

Item fonc interrogat ell dit. Item si sab que dit Joan de Sales sia mort y de quina manera e de ell dit. Item que trobant se ell en Valensia em digue que havien pegades de coltellades al dit mestre Joan y ell ressabint asso ana en sa casa y parla ab dit mestre Joan y troba aquell que tenia una coltellada al cap y asso era lo dia de Sant Joan de lany mes propassat / apres feus li dir que dit mestre Joan de Sales era mort ana en sa casa y troba aquell mort que estave sobre lo llit y encara que ell testimoni va traure un anell del dit de dit mestre Sala i alla en presensia sua lansaren⁵² e enterraren lo a la iglesia de Sant Marti.

Interrogat de temps e loch y presents e degue de temps y loch san Joan sia dit dessus de present mestre Antoni Garau

(...)

Lo senyor Antoni Garau pereyre. Item lo qual me feu sant jurament (...)

E primo fonc interrogat ell dit. Item per si conexia a mestre Joan de Sales imaginayre e degue si que ell lo conexia molt be / per quant dit era mayor de ell (...)

Item fonc interrogat ell dit com axi sab que e dit Joan de Sales es mort (com de) ell dit. Item que trobant se ell en Valensa posave en casa de dit mestre Sales y la nit de Sant Joan (...) ⁵³ de lany propassat li pegaren a dit mestre Joan una coltellada an el cap y apres tres dies mori y ell dit. Item lo va veure mort y entrevingue en la sepultura para que lo enterraren en la iglesia de Sant Marti e asso es lo que ell fas.

Interrogat de temps e loch y presents e degue de temps i loch san Joan sia dit dessus de presents Mag. Antoni Benet menescal (...) ⁵⁴ mercader

(...)

Unde reverendus dominus vicarius generalis et officialis reverendisimi domini maioricensi a (¿XI?) visis testimium (pro parte dn) ⁵⁵ singus examinatores deposinombus per

⁵¹ Transcripció realitzada per la Dra. Concepció Bauçà de Mirabò.

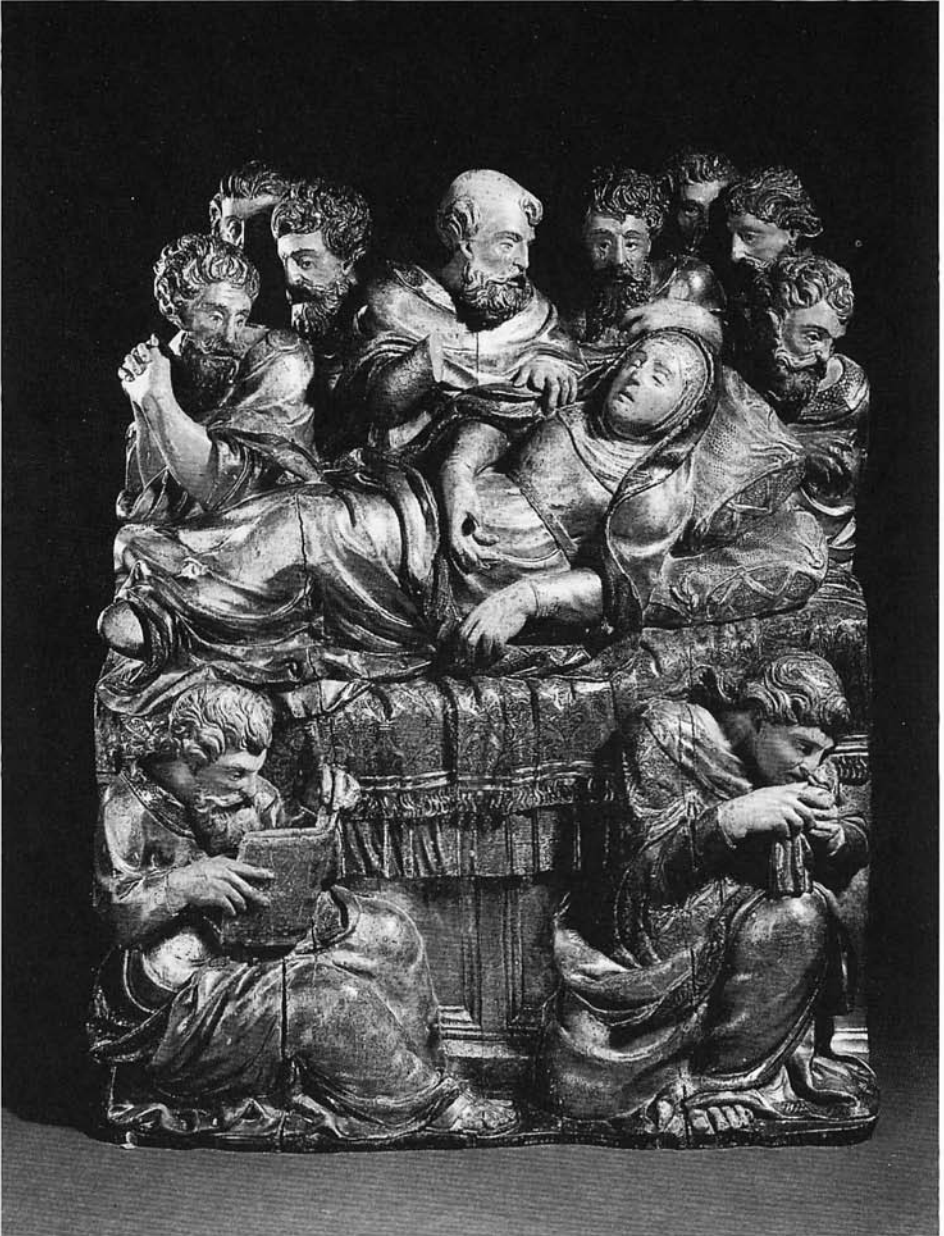
⁵² Tatxat.

⁵³ Tatxat.

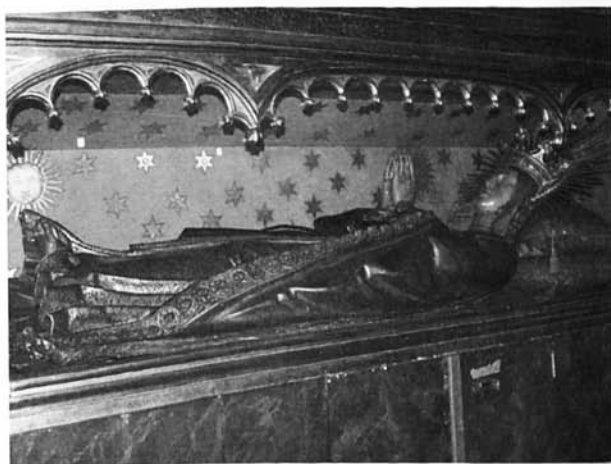
⁵⁴ Tatxat.

quas sue regne clare consuint / dominum magistrum Joannem de Sales ymaginorem esse defunctionet necatum ideo concessit licentia dicte domine Praxedi uxori relicte dicti Joannus de Sales contrahendi sponsalia cum quo volaent (...).

Concessum fuit Petro Roser dulciario filio Petri Roser ville de Falsetas (diocesis Tarraconensis) et domine Praxedi Salas vidue relicte Joannis de Sales ymaginarius (testes) vero Michael Burguera lapiscida.

Il·lustracions:

1. Joan de Salas. Relliu de la Dormició de la Mare d'edéu. 1521-1524. Tauste. Zaragoza. Església parroquial. Retaule Major. Reproduït a Mª I. ÀLVARO ZAMORA y G. Mª BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura del Renacimiento en Aragón*, Zaragoza, 1993, 347

2. Joan de Salas. Maredeu dormida. 1526. Palma. Església parroquial de Santa Eulàlia

3. Joan de Salas. Maredeu dormida. ca. 1526. Palma. Museu de Mallorca. Dipòsit del bisbat de Mallorca. Fotografia Museu de Mallorca

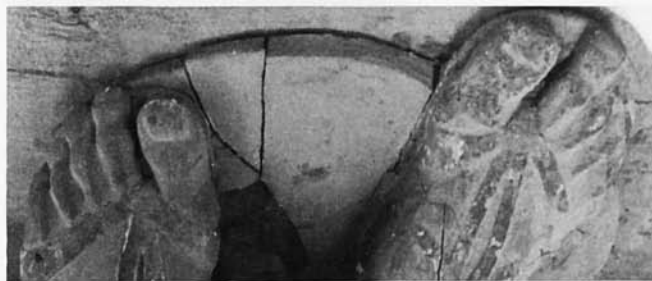
4. Joan de Salas. Marededéu dormida.1527. Valldemossa. Església parroquial

5. Joan de Salas. Marededéu dormida.1529. Campos. Església parroquial. Detall

6. Joan de Salas (atribuït). Sant Joan Baptista. Palma. Catedral. Retaule Major gòtic. Detall

7. Comparació detall dels peus de la Maredeu dormida de l'església parroquial de Santa Eulàlia i de la talla de Sant Joan Baptista de la Seu.

8. Joan de Salas (atribuït). Palma. Decoració del portals de l'oratori de Sant Feliu. Vista general

9. Comparació detalls dels coronaments del portal principal de l'oratori de Sant Feliu i del portal del cor de la Seu

10. Joan de Salas (atribuït). Palma. Església parroquial de Santa Eulàlia. Portal procedent de Can Tomàs des pedris des Born

11. Comparació detalls decoratius del portal procedent de Can Tomàs des pedrís des Born i de la galeria del cor de la Seu, avui a la tribuna coral de l'epístola

RESUMEN

El presente estudio profundiza y amplía el catálogo de la producción artística de Juan de Salas realizada en Mallorca (1526-38), a partir de la documentación inédita de una Virgen dormida para la Iglesia de Santa Eulalia de Palma, y de la atribución de una imagen de San Juan Bautista en la Catedral de Mallorca, así como de diferentes obras decorativas en la arquitectura civil de Palma. La faceta pictórica y el retorno a Valencia antes de su muerte el año 1538 son también objeto de consideración.

ABSTRACT

This study talks about the catalogue of Juan de Salas artistic production realized in Majorca (1526-38), from the unpublished documentation of a Virgin slept for the Church of Holy Eulalia of Palm, and of the attribution of an image of san Juan Bautista in the Cathedral of Majorca, as well as of different decorative works in the civil architecture of Palm. The pictorial facet and the return to Valencia before his death the year 1538 are also an object of consideration.

El caballero mallorquín don Juan Miguel de Santa Cilia y sus capitulaciones matrimoniales (1626)

JOSÉ LUIS BARRIO MOYA

El apellido Santa Cilia o Santacilia, que de ambas maneras parece transcrito en los documentos, es de muy remoto origen aragonés, y al parecer procede de dos localidades con ese nombre, una en Huesca y otra en Jaca¹. No obstante y desde muy antiguo algunos miembros de aquella familia aparecen avecindados en Palma de Mallorca desde por lo menos el siglo XIII, seguramente llegados a la isla con los ejércitos de Jaime I con ocasión de la conquista de las Baleares a los musulmanes². A partir del momento en que el archipiélago balear entró a formar parte del reino de Aragón, comenzó el auge de la familia Santa Cilia, según demostró el notable genealogista don Joaquín María Bover de Roselló en su célebre obra *Nobiliario mallorquín*, en la figura de Arnaldo de Santa Cilia, auge que se mantuvo en las islas durante cinco siglos, a lo largo de los cuales muchos miembros de la saga familiar ocuparon los más altos cargos en Mallorca e incluso en el resto de España³.

Durante el siglo XVII destacó don Pedro de Santa Cilia y Paz, notable militar que combatió en Milán, en la guerra de Alsacia con las tropas del duque de Feria y en la batalla de Nördlingen, donde encontró la muerte su hijo Arnaldo. Otros hijos de don Pedro de Santa Cilia fueron Juan Miguel y Nicolás. El primero fue caballero de la Orden de Santiago

¹ Sobre el apellido Santa Cilia véase Alberto y Arturo GARCÍA CARRAFFA: *Enciclopedia heráldica y genealógica hispano-americana*, Tomo 82, Madrid 1959, 185-188.

² En 1228 las Cortes generales de Barcelona decidieron la conquista del archipiélago balear que, entre otras razones para hacerlo era que se había convertido en un nido de piratas musulmanes. Para llevar a cabo semejante empresa se procedió a la construcción de una poderosa armada, cuya dirección corrió a cargo de Ramón de Plegamans, que ya había intervenido en el ataque a Peñíscola. La escuadra catalano-aragonesa salió de los puertos de Cambrils, Salou y Tarragona el día 5 de septiembre de 1229 con el rey Jaime I a la cabeza a quien acompañaba lo más granado de la nobleza del reino y varios importantes cargos eclesiásticos, como los obispos de Barcelona, Gerona y Tarazona. La armada desembarcó en Palomera el 7 de septiembre de 1229 y en Santa Ponça tres días más tarde. El asedio a la ciudad de Palma se inició el 12 de diciembre, capitulando el 31 del mismo mes.

³ Joaquín María Bover de Roselló nació en Sevilla en 1810 y murió en Palma de Mallorca en 1865. Hijo de un alcalde mayor de la ciudad andaluza, a la muerte de éste la familia se trasladó a Mallorca, donde don Joaquín residió casi toda su vida, salvo algún tiempo que pasó en Madrid ocupando ciertos cargos en la Biblioteca Nacional. En 1856 fue nombrado cronista oficial de Mallorca, publicando numerosas obras sobre la historia de la isla, enriquecidas con documentos originales que pudo consultar.

y paje de Felipe IV, mientras que Nicolás, fallecido en 1684, fue asimismo caballero de la misma Orden y ugier de Cámara de Carlos II.

Otro miembros destacado de aquella dinastía familiar fue don Juan Miguel de Santa Cilia y Santa Cilia, de quien vamos a dar interesantes noticias biográficas, entre ellas las relacionadas con el matrimonio que contrajo con la dama madrileña doña Isabel Ordoño Rosales y Porres.

Don Juan Miguel de Santa Cilia nació en la ciudad de Palma de Mallorca, siendo hijo de don Fernando o Hernando de Santa Cilia y doña Isabel de Santa Cilia, *vecinos que fueron la ciudad de Mallorca*. Al igual que otros miembros de su familia, don Juan Miguel fue caballero de una orden militar, en su caso la de Alcántara.

El hidalgo mallorquín residió durante algún tiempo en Madrid y en la Corte conoció a doña Isabel Ordoño Rosales y Porres, dama de la reina Mariana de Austria, y con la que contrajo matrimonio en 1656.

Doña Isabel Ordoño había nacido en Madrid, en el seno del matrimonio formado por don Juan Ordoño de Rosales, *natural de la villa de Medina de Pumar en las montañas de Burgos*, y doña María Luyando, que lo fue de Orduña *en el señorío de Vizcaya*, y ambos difuntos cuando su hija contrajo matrimonio.

El día 27 de mayo de 1656 doña Isabel Ordoño declaraba ante el escribano madrileño Diego de Ledesma, que se había de *casar y belar con el señor Don Juan Miguel de Santacilia, caballero de la orden de Alcantara, residente al presente en esta Corte*.⁴ Pero para celebrar aquella unión, y a causa de su cargo en palacio al servicio de la reina, doña Isabel Ordoño tuvo que pedir *licencias para este efecto*, que les fueron dadas por la *excelentísima señora marquesa de Villanueva de Balduezo, Doña Elvira Ponce de Leon, camarera mayor de la reina nuestra señora y tambien la dio la señora doña Casilda de Manrique de Luyando y Mendoza, señora de honor y guarda mayor de las damas de Su Majestad*. Sin embargo el complicado ceremonial de la Corte hizo que el matrimonio del caballero mallorquín y la señora madrileña fuera bastante rocambolesco, y así en la fecha arriba indicada doña Isabel Ordoño daba su poder a don Juan de Ugarte, caballero de la Orden de Santiago, para que en su nombre pudiera *capitular el dicho matrimonio, y para que abiendo precedido las amonestaciones y dilixencias que dispone y manda el Santa Concilio tridentino, y no resultando impedimento o dispensacion de ellas, pueda en nombre de la dicha doña Isabel Hordoño, desposarse con el dicho don Juan Miguel de Santacilia*. La razón aludida por doña Isabel Ordoño para tan delicado encargo *era porque a causa de la asistencia continuada que la dicha doña Isabel tiene al serbicio de la reyna nuestra señora no puede faltar a el para asistir a las capitulaciones del dicho matrimonio y celebrar del desposorio*.

La elección de don Juan de Ugarte para aquella anómala misión, la explica la propia doña Isabel *por la mucha satisfacción con que siempre a estado y esta a mi servicio*.

⁴ Archivo Histórico de Protocolos de Madrid (AHPM). Prot. 6.050, 208-209v. Escribano = Diego de Ledesma.

El día 6 de junio de 1656 y ante el ya citado escribano Diego de Ledesma, parecieron don Juan Miguel de Santa Cilia y don Juan de Ugarte, este último como representante de doña Isabel Ordoño, para firmar las capitulaciones matrimoniales entre el caballero mallorquín y su futura esposa⁵. En aquel documento se van a establecer diferentes normas. En primer lugar que *luego que esten hechas las dichas dilixencias, sin ninguna excusa ni dilación pena de doze mill ducados de plata que se pone convencional contra la parte que se escusase del cumplimiento de la dicha palabra.*

Don Juan Miguel de Santa Cilia se comprometía a llevar a su enlace *por hacienda y capital propio suyo hasta en cantidad de quatro mill ducados poco mas o menos de renta en dibersas partidas, moneda de plata del reyno de Mallorca, que goça y cobra y se le pagan por bienes propios suyos, libres de mayorazgo ni otro grabamen, obligación, ni destitución, cargados parte de ellos en una posesion que llaman alfabia que esta en el termino de la villa de bañola y otra partida en otra posesion nombrada onor y otra posesion nombrada paysa, situada en el termino de la villa de Lucmayor, y otra posesion nombrada punsuat situada en el termino de la villa de Algayda y en otras dibersas partidas y quatro casas juntas unas con otras en la parroquia de San Nicolas de dicha ciudad de Mallorca.*

Todas aquellas posesiones pertenecían a don Juan Miguel de Santa Cilia por herencia recibida de sus padres, como universal heredero con beneficio de inventario, *puesto que aunque quedo otro hijo de los dichos mis padres, que se nombro Don Ernao de Santa Cilia que murio niño de hedad de tres años poco mas o menos, con lo qual el dicho don Juan Miguel de Santa Cilia sucedió en toda la dicha hacienda que dejaron los dichos sus padres, de que cuenta mas particularmente de los autos de ynventario, posesion y quenta de la curaduria que de su persona y bienes se tomo y ajusto con Juan Antonio Puydarsila, vezino de la ciudad de Mallorca y curador y administrador que fue de su persona y bienes en virtud del decreto dado en quince de septiembre del año de mill y seiscientos y quince.*

Declaraba asimismo don Juan Miguel de Santa Cilia que además de los mencionados 4000 ducados estaba *goçando otras cantidades de rentas por su vida que le pertenecen por la muerte de doña Beatriz de Montanans de Togores, su primera mujer, que fallecio sin hijos, y aunque caso por segunda vez con Doña Catalina Sureda no recibio dote alguna y fallecio sin hijos por haber durado el dicho matrimonio muy poco meses.*

Sin embargo no acababa aquí la relación de los bienes de Don Juan Miguel de Santa Cilia puesto que además de todos ellos gozaba de *los derechos honorificos de patronazgo de diversas capillas y memorias en dibersas parroquias de la ciudad de Mallorca y el principal patronazgo es la capilla de Santa Cilia de la catedral de dicha ciudad de Mallorca, de que es patron unico y como tal elije y nombra capellanes asimismo probee diez beneficios simples serbidos asi en dicha catedral como en la parroquia de Santa Olalla, que de todo consta por los instrumentos y papeles que tiene en su poder y por los libros de la Curia eclesiástica de la dicha ciudad,*

⁵ AHPM, Prot. 6.050, 475-481v. Escribano = Diego de Ledesma.

Por su parte don Juan de Ugarte, como representante de doña Isabel Ordoño, confesaba que la dicha señora aportaría a su matrimonio *por bienes suyos propios un abito de las tres ordenes militares que Su Magestad la hizo merced y que se ha de poder disponer como biens suyos, que a de ser de la horden de Santiago y para recibir la dicha merced de el sea nombrado y presentado el capitan Don Juan de Sarleta, en cuya cabeza Su Majestad por su real decreto a mandado corra el despacho para el dicho avito, el qual desde luego en conformidad de las partes se balua y estima en cinco mill reales de vellon, que es la cantidad a como se estiman y baluan de presente dichos abitots.*

También llevaba doña Isabel Ordoño a su enlace 500 escudos de a diez reales cada uno de plata, moneda castellana, de que Su Magestad (Dios le guarde), asimismo hizo merced a la dicha señora. A su vez don Juan de Ugarte confesaba que pertenecía a doña Isabel de sus *lexitimas paternas y maternas por la partición de sus bienes con el señor Don Pedro Hordoño Rosales y Porres, su hermano, vecino dde la villa de Medina de Pumar, donde esta la casa de su mayorazgo, que por ser el dicho Don Pedro, su hermano, que al presente esta soltero y faltando sin hijos el suso dicho, le sucedera la dicha Doña Isabel en el goçe del dicho mayorazgo como su lexitima hermana.*

Para finalizar las capitulaciones don Juan Miguel de Santa Cilia ofrecía a su futura esposa *en arras y donación proternuncias y para mayor aumento de su dote ocho mill ducados de la moneda corriente del dicho reyno de Mallorca, de onze reales por ducado.*

Fueron testigos de aquel otorgamiento toda una serie de personas de relevancia social, como don Rafael Mayans, al gobernador don Francisco de Santillana, *caballero de Santiago*, el capitán don Martín de Murcia, don Francisco de Ledesma y don Juan Bautista de Pechagan, ambos caballeros de Santiago y el último de ellos secretario de Felipe IV, así como don Diego Martínez de Salcedo, don Félix García y don Domingo García de Londoño.

El matrimonio entre don Juan Miguel de Santa Cilia y doña Isabel Ordoño se celebró, por poderes, el 10 de junio de 1656, *como a las once de la mañana poco mas o menos, en el Real Convento de San Jerónimo y en la zelda del padre fray Agustín de San Jerónimo, siendo desposados por Don Francisco Vitor, capellan de honor de Su Magestad y cura de su Real Palacio.* Representando a doña Isabel Ordoño asistió a la ceremonia don Juan de Ugarte.

El día 8 de octubre de 1656, don Juan Miguel de Santa Cilia otorgaba carta de pago y recibo de dote por los bienes que su esposa llevó a la unión ⁶.

Lo primero que reseña doña Isabel Ordoño entre sus pertenencias son *cinquenta y cinco mill reales de vellon en que recibio estimada la merced del avito de la horden de Santiago que Su Magestad hizo a la dicha doña Isabel hordoño para la persona que con ella casase. y por tener el dicho don Joan Miguel el de la h orden de Alcantara fue preciso, con licencia de Su Magestad, nombrar persona que recibiere la merced de dicho avito de Santiago, y asi se nombro a don Joan de Sarleta, que la recibio y con el se beneficio, por lo qual el dicho don Joan le rezive estimado en los dichos cinco mill ducados de vellon, que es*

⁶ AHPM, Prot. 6.051, 346-355v. Escribano = Diego de Ledesma

la cantidad en que se han estimado semejantes mercedes por haver recibido lo procedido de su beneficio el dicho don Joan de Sarleta.

Enumera a continuación doña Isabel Ordoño que llevara en su dote *quarenta y cinco mill reales en que recibe estimados los quinientos ducados de a diez reales se plata, moneda de Castilla, de renta en cada un año de que Su Majestad asimismo hiço merced a la dicha doña Isavel hordoño en consideración de este matrimonio, situados en la fortificacion del Reyno de Mallorca, con la superintendencia della, que en moneda de vellon con el premio a cinquenta por ciento como corre, hacen los dichos quinientos escudos de a diez reales, siete mill y quinientos reales de vellon y por ser la merced de ellos por la vida de la dicha doña Isavel, que sea muy larga, se regula de conformidad de partes, y para que el goçe de la dicha renta confiesa el dicho don Joan Miguel le esta despachado preblixio por Su Majestad y por el Sacro Supremo y Real Consexo de Aragon.*

Otra cantidad que recibe el caballero mallorquín en la dote de su esposa es *un medio quento de maravedis que Su Majestad tamvien hiço mreced a la dicha doña Isavel hordoño, librados en la mas pronto y mexor pagadero, para cuyo nombramiento se remitio horden al señor Andres de Villaran y se a dado despacho al dicho don Joan para que se le libren y agan pagar por los señores presidente y rreal Consexo de haçienda, que hacen catorce mill setecientos y cinco reales y medio de vellon.*

Pero además de todo ello y al ser doña Isabel Ordoño dama de la reina Mariana de Austria y siguiendo una antigua costumbre, recibió por parte de la soberana dos mil quinientos reales *del valor de la merced de la saya que Su Majestad daa las de la camara en las ocasiones de su casamiento, para cuya cobrança se entregara certificación y los despachos necesarios al dicho don Joan.*

Además de todas aquellas cantidades de dinero, doña Isabel Ordoño completaba su dote con toda una serie de objetos de plata y joyas, ropas y vestidos, muebles y cuadros. Todas aquellas pertenencias fueron tasadas *por personas peritas nombradas por las partes, peri cuyos nombres no se mencionan . En conjunto toda la dote de la dama madrileña ascendió a la cantidad de 148.519 reales de vellón.*

Los objetos de plata y joyas, algunos de gran valor, a juzgar por los precios en que fueron valorados incluían azafates, cucharas, tenedores, medallas, gargantillas, arracadas, brazaletes, candeleros, vasos, un estuche de camino con un juego de cubiertos completo, etc.

-un açafate redondo de plata cincelado todo, 410 rs⁷.- dos candeleros buxias de plata, 300 rs.- una pililla de plata, 70 rs. y medio.- quatro cucharas y quatro tenedores, 137 rs. y medio.- dos pares de virillas de plata, 88 rs.- un rosario de ambar guarnecido con una medalla y en ella una imagen de Nuestra Señora en piedra, guarnecido en oro con su cajita de plata, 2200 rs.- una gargantilla. arracadas, braçabetes, laço y una joya pendiente de el y una mariposa, todo de oro y cristales, 3000 rs.- un baso de bocados, dorado, 80 rs.- un estuche de faltriquera de camino que tiene una cuchara, un cuchillo y un tenedor de

⁷ Recibía el nombre de azafate un objeto de plata en forma de cestillo.

plata, dorado, 96 rs.- dos barros finos guarnecidos con plata, 40 rs.- un basito de plata dorado, 48 rs.- mas una calderilla de plata con su paletilla y cadenilla, 88 rs.

Muy ricos y valiosos fueron los vestidos que doña Isabel Ordoño registra en su dote, entre los que se contaban uno, regalado por la propia Mariana de Austria, y otro, que lo fue por la infanta. El primero fue tasado en 1600 reales y el otro en 1200 reales de vellón.

-primeramente ropa, basquiña y jubón de felpa amusco noguerado, bordado, 2000 rs.- basquiña, ropa, jubón de terciopelo liso aprensado, 1200 rs.- jubón, basquiña y ropa de camelote negro guarnecido con puntas, 1500 rs.- una pollera de ormesi açul celeste con puntas de plata, 300 rs.- jubón, basquiña y ropa de camelote de aguas amusco con seis guarniciones de plata que es el vestido que dio la reina nuestra señora, 1600 rs.- ropa, basquiña y jubón de amusco y ondas negras con guarnicion de plata y negro que es el bestido que dio la señora infanta, 1200 rs.- pollera, justillo y guarda pies de tela pasada en nacar guernecido con guarnicion de plata, 4000 rs.- una cotilla de damasco de nacar, 250 rs.- una capote de escarlata forrado en camelote de plata con guarnicion de puntas de plata, 270 rs.- una tafetán verde y oro de Italia para la cama, nuevo, 55 rs.

Muy abundante fue la ropa blanca, registrándose numerosas sábanas, enaguas, lienzos de Cambrai, toallas, valonas, manteles, servilletas, colchones de terliz, almohadas, mangas, chapines, zapatos, sombreros, monteras de camino, etc. Un almofrej nuevo, *de sayal forrado en ajeo*, fue tasado en 121 *dos baules encerados*, 220 rs.- *mas un escritorillo de ebano y marfil con piedras berdes y algofar por las delanteras*, 200 rs.- *una cama de cordellate de Aragon con galon de seda anteaada, nueva, cielo, cortina y cobertor, sin madera y el cielo forrado de bocaci*, 330 rs.- *un baul nuevo de baqueta de Moscovia*, 121 rs.- *una baulto pequeñode terciopelo azul con guarnicion de chapas de metal*, 132 rs.- *un tocadorcillo de nogal*, 132 rs.

Como objetos típicamente femeninos, doña Isabel Ordoño aportó varios abanicos:

-tres abanicos, uno que esta en tafetán color amusco con barillas de marfil blancas, 30 rs.- otro de espesuelo, 48 rs.- otro de espexuelillos, 44 rs.

La dote de doña Isabel Ordoño quedaba completada con dos pinturas, una de *Santa Catalina con vidriera y marco de ebano*, tasada en 66 reales y una *lamina y en ella pintada una Nuestra Señora de la Concepción de plata dorada con marco de ebano, pequeña*, que lo fue en 66 reales.

Tras recibir los bienes de su esposa, don Juan Miguel de Santa Cilia otorgaba a favor de su esposa la correspondiente carta de pago y recibo de dote por haberlos recibido *bien y fielmente*.

Las cartas de dote, de las que se conservan en gran número en los archivos de protocolos de toda España, constituyen una fuente precisa y preciosa para conocer la vida material de las distintas clases sociales del Antiguo Régimen, época en que el matrimonio era una institución absolutamente reglamentada en el mundo occidental. La dote era por lo tanto *un soporte protector del sistema matrimonial en unadoble dimensión, por una parte es un basamento económico que protege la constitución de una familia, puesto que*

*favorece la convivencia y ayuda a cimentar el mutuo entendimiento de los conyúges*⁸. Por otra parte los bienes dotales actuaban como un rompeolas de las nunca deseadas separaciones matrimoniales, ya que si aquella ocurría, los bienes aportados por la esposa a la unión se los llevaría consigo.

⁸ Cit. por Ángel RODRÍGUEZ SÁNCHEZ: "Las cartas de dote en Extremadura", *Actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. La documentación notarial y la Historia*, Santiago de Compostela, 1984, I, 165.

RESUM

Noves informacions sobre l'activitat de personatges mallorquins desplaçats a la cort del Austries durant el segle XVII, en aquest cas es tracta de la figura de don Joan Miquel de Santa Cília i Santa Cília, de l'orde d'Alcàntara, a partir de les disposicions matrimonials en el moment de les noces amb la dama madrilenya Isabel Ordoño.

ABSTRACT

The present text enlightens new information on the agency of Majorcan Aristocracy at the House of Austria's Court. Actually, the vita of don Joan Miquel de Santa Cília i Santa Cília, from the Order of Alcàntara, is renewed according to documentation generated by his marriage with Isabel Ordoño.

La Virgen de Luján y su cronista franciscano Fray Antonio Oliver Feliu o.f.m. (Palma de Mallorca 1711-† Buenos Aires 1787)*

MARIO AURELIO POLI

*in memoriam ad magister:
Mons. Juan Antonio Presas.
De la Virgen de Luján,
su fiel y devoto historiador.*

Introducción, raíces y vocación

Monseñor Juan Antonio Presas fue el primero en advertir el lugar que ocupaba nuestro religioso en la historiografía lujanense.¹ La tradición oral y la devoción que el pueblo de Dios profesaba a la venerada imagen de Nuestra Señora de Luján, cuyo origen se remonta al año 1630, fueron recogidas sucesivamente por crónicas tardías del siglo XVIII.

La primera de ellas fue la del fraile mercedario Pedro Nolasco de Santa María, quien dejó un testimonio escrito sobre *"El origen y milagros de la milagrosa Imagen de Nuestra Señora de Luján"*, después de *"haber oído al difunto mi padre, a mi bisabuela, y a otras personas del Pago"*;² documento datado en 1737.

La segunda crónica conoció la luz de la imprenta y se la conoce con el título: *Historia Verídica del origen fundación y progreso del Santuario de la Purísima concepción de Nuestra Señora de la Villa de LUJÁN Dispuesta Por el R.P. Fr. Antonio Oliver, Misionero Apostólico del Orden de San Francisco Y dada a luz por el Pbro. Felipe Maqueda, tierno devoto de María SSm^a. en su sagrada Imagen de Luján. Buenos Aires, Imprenta de Niños*

* Revista *Nuevo Mundo* Bolaños, San Antonio de Padua, Provincia de Buenos Aires-, n° 8 Año 2007., 81-106.

¹ De sus numerosos estudios, nos referimos a su obra: *Nuestra Señora de Luján, estudio crítico-histórico 1630-1780*, Buenos Aires, 1980, 43-44; *Historiadores y escritores de la Virgen de Luján. Estudio desde los años 1630 a 1885*, en *Archivum*, XXIII, 2004, 143-144. Cayetano BRUNO, S.D.B., *La Virgen de Luján en la Historiografía*, Separata de Investigaciones y Ensayos N° 32, Academia Nacional de la Historia, Buenos Aires, enero-junio, 1982, 93 ss.

² Juan Antonio PRESAS: *Nuestra Señora de Luján, estudio crítico-histórico 1630-1780*, Buenos Aires, 1980, 226 ss.

*Expósitos, Año de 1812*³. La edición incluía una *novena devocional* y la honestidad intelectual del editor, a quien también se le debe la composición de buena parte de la obra, dejó en claro que llevaba a la imprenta un texto que básicamente pertenecía a un escritor poco conocido, lo que motivó que nos ocupásemos de él en este ensayo. En efecto, el original de la crónica de Oliver se añejó durante décadas en su convento y no sabemos cómo llegó al vicario del Santuario, aunque es evidente que éste no dudó de la autoridad de su compositor, completando el texto hasta sus días y tomando a su cargo la publicación de la misma.⁴

En lo fundamental, las dos crónicas coinciden, es decir, en la descripción de los sucesos y protagonistas que dieron lugar al milagroso origen de la imagen y culto de la Virgen de Luján. Por cierto, la crónica de Santa María es breve, de estilo austero y muy ajustada a los hechos y principales testigos del acontecimiento mariano. En cambio, la crónica conocida como la de Maqueda -su editor y coautor-, abunda en detalles, reflexiones y relaciones, que hacen del documento un texto atrayente y persuasivo, rico en imágenes, precisiones cronológicamente aceptables y de un estilo que por momentos nos sugiere la idea de que el autor -al menos en la redacción atribuida a Oliver-, conocía la disciplina histórica y demostraba dominio del género literario de la narrativa. El texto, que no podemos obviar, esboza una sorprendente relación entre la aparición de la Virgen de Guadalupe con el milagro de Luján, y sus testigos privilegiados: el indio San Juan Diego Cuauhtlatoatzin (*el que habla como águila*) y el esclavo Negro Manuel, respectivamente:

*“Esta relación quedaría mutilada e imperfecta, si no hiciéramos en ella particular memoria de este negrito, pues parece, que así como la Reyna Celestial se valió de la sencillez de un pobre indio llamado Diego para promover los cultos, que se le dan en la portentosa Imagen de nuestra Señora de Guadalupe, (que también es de la Concepción) y se venera en un cerrito de México, así también quiso valerse de este cándido negro llamado Manuel, para propagar los cultos de la Imagen de Nra. Sra. de Luján, distante doce leguas de la ciudad de Buenos Aires.”*⁵

Esta original relación teológica mariana sobre la presencia de la Inmaculada en América Latina, nos sugiere la idea de que estamos ante alguien capaz de penetrar el misterio que describe, homologándolo a otras revelaciones de la Santísima Virgen. Nos surgieron entonces unas preguntas intuitivas, tales como: ¿Quién es este autor que con tantos detalles y vuelo mariológico resumió el milagro de Luján? ¿Acaso se trata de un cronista de la Orden? ¿O quizá fuera el único ensayo conocido de un piadoso y formado devoto de María, que recogió prolijamente lo que se conservaba en la memoria popular, sin otra pretensión que la de divulgar su culto y devoción?

³ Juan Antonio PRESAS: *Nuestra Señora de Luján*, 230 ss. Se trata de la edición facsimilar del ejemplar que se encuentra en el Museo Histórico de Luján Enrique Udaondo, Luján, Provincia de Buenos Aires.

⁴ Juan Antonio PRESAS: *Nuestra Señora de Luján*, 44. Mons. Presas sugiere la hipótesis que el texto de Oliver llega hasta la confirmación de la capellanía del Pbro. Pedro Montalvo. Luego, desconocemos que modificaciones introdujo Maqueda en el texto original, si las hizo a la hora de su impresión.

⁵ Juan Antonio PRESAS: *Nuestra Señora de Luján*, 235 (18).

Esta inquietud se vio confirmada por el providencial hallazgo de una obra de su autoría. Se trata de una copia del *Catecismo Mystico*⁶, una obra destinada a ser alimento espiritual de las religiosas, que fray Oliver compuso en sencillo género catequético. Quien realizó esta copia –seguramente un religioso– antepuso al texto unas páginas para presentar a su autor:

[1v] Este catecismo dispuesto con armoniosa sencillez y singular método en una materia de suyo escabrosa y delicada, es parto legítimo del singular talento del Padre Fr. Antonio Oliver, Misionero que fue del Colegio de propaganda fide de la Villa de Tarija, y después morador por muchos años de este Convento Grande de la Observancia de Buenos Aires, quien lo trabajó para utilidad y adelantamiento espiritual de las almas dedicadas a adquirir la perfección.⁷

Con esta introducción quedaba de relieve que Fray Oliver cultivaba el arte superior en la guía de las almas y la disciplina espiritual. Su improvisado biógrafo fue quien nos abrió el camino para seguir nuestra investigación:

A el que hubiese comunicado de cerca a este varón Religioso no le será extraño esta producción tan completa en su género, y tan acomodada al objeto a que se dirige. Cualquiera otro menos versado en la Teología Dogmática Moral, y Mystica, hubiera tropezado en cada pregunta para desembarazarse de [2r.] Jella con método, precisión, y claridad. Pero estas cualidades, que hacen el carácter de todas sus producciones, se advierten bellamente reunidas en este pequeño Catecismo, como tan precisas para dejarse entender sin engaño o ilusión. Este es sin duda un sazonado fruto, no sólo de su talento, sino aún más de su aplicación incesante y de su práctica en la virtud, cuyas notas fueron tan conocidas dentro y fuera de los claustros que sus sentencias valoradas con sus ejemplos decidían en cualquier materia, que por consulta se sujetaba a su dictamen.⁸

⁶ Archivo Histórico de la Provincia Franciscana de la Asunción de la Santísima Virgen María del Río de la Plata (=AHPFASVMRP). El hallazgo de este documento lo debemos, fundamentalmente, a la solicitud del bibliotecario y archivero, el Dr. Eduardo Bierzychudek. A él también le debemos habernos facilitado la consulta de valiosos documentos y bibliografía sobre el tema que nos ocupa.

⁷ *Ibidem.*

⁸ *Ídem.*

La fuente revela que nuestro religioso era valorado como un teólogo, muy versado en la mística cristiana, a quien se le confiaban las delicadas materias de la ascesis y dirección espiritual. Conforme avanzamos en el estudio de su personalidad, hemos podido apreciar que la *Historia* y el *Catecismo*, no eran más que uno de los últimos eslabones de una extensa producción literaria, cuyo origen había que rastrearlo en su Palma natal.

En efecto, el linaje familiar de los Oliver en Mallorca data de comienzos del siglo XV. Hijo de Pedro José Oliver y Juana Ana Feliu, Antonio nació el 7 de agosto de 1711. Sabemos también que desde temprana edad lo atrajo la vida conventual franciscana y a los 16 años, el 20 de abril de 1727, vistió el hábito de mendicante en el convento de San Francisco de Asís de Palma de Mallorca.⁹

Palma: Discípulo y Maestro

Durante el tiempo de su formación humanista, y los cursos de filosofía y teología, sus superiores pudieron ver cómo fray Antonio adelantaba en ciencia y docencia, pues pasó, casi sin solución de continuidad, de discípulo a maestro. En efecto, muy pronto sus superiores percibieron que su contracción al estudio y el dominio de las lenguas clásicas (latín, griego, hebreo y árabe), lo habilitaban para dictar los primeros cursos de *retórica* y *filosofía* en su propio convento. Es más que probable, que a este primer período de su ministerio docente, pertenezcan las traducciones de los clásicos y sus obras gramaticales, tales como: *Las selectas de Cicerón* (1 t. 4º Ms.); *Los doce libros de la Eneida de Virgilio, traducidos del latín al castellano* (2 t. 4º Ms.), *Poesías líricas de Quintiliano Horacio Flaco, puestas en verso castellano*; *Epigramas de Marcial puesto en verso castellano*¹⁰; *La costumbre de los niños, escritas en disticos latinos por Miguel Verí, puestas en verso castellano: van a lo último muchas otras traducciones de varios poetas latinos*; *Noticias y cosas notables tocantes a los adelantos de mis discípulos de retórica, para instrucción de los que en lo sucesivo se dediquen al estudio de esta ciencia.* (1 t. 4º Ms.); *Rethoricae Institutionis epitoma in gratiam studiosae juventutis gymnasii praesetim Regalis Conventus S.P.N.S Francisci Palmae, à P. Fr. Antonio Oliver Minorita observ. Ejusdem facultatis professore, ab auctoribus melioris notae deproptum, ac ppraemissi superiorum licentiis in lucem editum. Anno 1746. Palmae apud Viduam Guasp.* (1 t. 8º de 99 pg)¹¹; *Poesías en latín castellano y mallorquin,*

⁹ Para su vida en Mallorca seguimos la *Biblioteca de Escritores Baleares Por D. JOAQUÍN MARÍA BOVER Tomo II, Páginas 25-28. PALMA, Imprenta de P. J. Gelabert, Impresor de S.M. 1868* (reimpr. Barcelona-Sueca 1976). Bover, en gran parte depende del Padre Luis de Villafranca, quien volcó muchos de estos datos en sus *Misceláneas Históricas de Mallorca*, aunque desconocemos si esa obra ha sido publicada. Las semblanzas biográficas aparecidas en *Enciclopedia Universal Ilustrada Europea Americana, Hijos de J. Espasa, Editores* (tomo XXXIX NUM/OQU) y *Gran Enciclopedia de Mallorca* (1989), dependen de Bover.

¹⁰ Esta traducción del gran poeta español Marco Valerio Marcial (s. I) posee un elogioso comentario de Fernando GARCÍA ROMERO: "Una traducción inédita de Marcial", *Myrtia, Revista de Filología Clásica de la Universidad de Murcia*, Año 2, vol. 2, 1987, 58. El autor concluye que "se trata de una obra que merece ser conocida y su autor incluido muy dignamente en la lista de traductores en verso a nuestra lengua del poeta de Bilibilis, en la cual se encuentran algunos de los más grandes genios poéticos que ha dado España."

¹¹ Un ejemplar se encuentra en la Biblioteca Balear del Monasterio de la Real, en Mallorca.

compuestas por el P. Antonio Oliver, religioso observante. (1 t. 4º Ms.); *Vocabulario mallorquín, castellano y latín*. 1 t. Fol. Ms.¹²

El joven profeso alternaba su contracción a las letras y la filosofía con tareas que tuvieron que ver con las raíces y memoria histórica de la Orden seráfica en Mallorca. Su biógrafo nos dice que fue nombrado secretario de la Provincia y notario apostólico; fue mucho lo que trabajó en el arreglo en el voluminoso archivo de la misma, pues a más de los índices y catálogos razonados, recopiló en un libro, todo de su letra, las tablas y actas capitulares que estaban sueltas, desde el año 1530. En el mismo libro escribió un curioso necrologio de los religiosos difuntos y de las religiosas clarisas, que comprende desde 1581 hasta 1744, notando todo lo más particular y memorable de la vida de cada uno de ellos.¹³

No cabe duda de que las horas dedicadas al archivo y el contacto con las fuentes documentales muy pronto dieron sus frutos y se plasmaron en obras que pusieron de relieve la rica tradición de los franciscanos en las islas Baleares: *Vidas y admirables virtudes de los VV. Siervos de Dios Fr. Miguel Canals, Fr. Juan Palou, Fr. Juan Calafat, Fr. Francisco Coll, mártir de J. C. Fr. Jaime Masanet, Fr. Mateo Sitjar, Fr. Rafael Torrelló y Fr. Pedro Servera, religiosos todos de la orden seráfica; Monumenta Seraphica ordinis minorum observantium Sancti Francisci Majoricarum Provinciae praesertim ab anno 1540 usque ad annum 1750*. 1 t. 4º Ms.¹⁴; *Memorial de la provincia seráfica de las islas Baleares a la Santidad de Paulo V suplicándole que se digne expurgar el Directorio de Eymereich y mandar que se borren las calumnias que se estamparon en el mismo contra el B. Raymundo Lulio*.¹⁵; *Continuación de la crónica de los franciscanos de Mallorca escrita por el P. Andrés Noguera*. 1 t. 4º Ms.¹⁶

Sus primeros pasos en la docencia teológica los realizó en otro convento de la isla: Jesús Extramuros. No pasó mucho tiempo, cuando sus superiores le confiaron la cátedra de Teología moral, en el de San Francisco. Precisamente, de la experiencia de sus clases surgen los primeros escritos sobre teología moral: *Tractatus theologico-practico-moralis justa mentem rectissimam N. Subtilissimo praeceptoris V.P.F Joannis Duns Schoti. Dispositus*

¹² BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 27. "El original del manuscrito se encuentra en la biblioteca de Montesión de letra del Dr. Pedro Cayetano Domènech, quien lo aumentó." Actualmente se encuentra en paradero desconocido.

¹³ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 25.

¹⁴ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 27, XV acota que "es trabajo interesante por las muchas noticias que contiene, escritas en buen latín, con mucha erudición, y puesta por orden cronológico, de modo que forman unos anales completos de los observantes de la Mallorca, de la época que comprenden. Encuéntanse en esta curiosísima obra todos los detalles de las fundaciones de conventos, las vidas de sus religiosos y religiosas ilustres en letras y santidad, sucesos extraordinarios, milagros, catálogos y procedencias de reliquias, origen é invención de varias imágenes, reconocimiento del cuerpo del B. Ramón Lull, traslación del Bartolomé Catañy, servicios prestados por los observantes en la peste de 1652, extinción de la orden de claustrales y privilegios concedidos a su sucesora. Este libro es un conjunto de interesantes datos para el que desee saber cuanto existe relativamente a los observantes de Mallorca."

¹⁵ Bover señala que "es escrito erudito, apoyado en sólidas razones y en buenos documentos." Como ocurre con los memoriales dirigidos a Roma era de esperar la respuesta, pero al parecer no sucedió así.

¹⁶ El mismo manuscrito indica que este opúsculo lo concluyó en 1738 y da cuenta de su existencia el P. Luis Villafranca en el tomo XIII de su *Misceláneas*.

studio ac labore P. Fr. &c. 1 t. 4º Ms.¹⁷; *Tractatus summulisticus de casibus Ministro generali, vel Provinciali in ordine nostro reservatis. Elaboratus á P. Fr. &c.* 1 t. 4º Ms.¹⁸; *Tractatus summulisticus de casibus Ministro generali, vel Provinciali in ordine nostro reservatis. Elaboratus á P. Fr. &c.* 1 t. 4º Ms.¹⁹; *Tractatus theologico-practico-moralis de praeceptis decalogi justa mentem rectissimam Nostrí subtilissimi praeceptoris V.P. Fr. Joannis Duns Schoti Doctoris Mariani. Elaboratus á P. Fr. &c.* 1 t. 4º Ms.²⁰ Desconocemos si algunas de estas obras teológicas han sido publicadas.

Los 23 años que permaneció en su tierra natal como consagrado los vivió intensamente. La docencia en humanidades primero y teología después, no constituyeron sus tareas exclusivas ni menos excluyentes. Algunos manuscritos revelan su vocación más amplia, pastoral y espiritual: *Tratado instructivo sobre el modo de oír las primeras confesiones de los niños con fruto, y para instruir a estos en el modo de confesarse.* 1 t. 8º Ms.; *Exposición clara y sencilla de nuestra Santa Regla.* 1 t. 4º Ms.; *Pláticas devotas y explicación de los capítulos de la Regla de la tercera orden de N. P. S. Francisco de Asís.* 1 t. 4º Ms.²¹

Finalmente, reparamos que entre sus papeles se conserva una obrita de singular importancia para nuestro interés: *Certamen ó poema dramático en honor de la Inmaculada Concepción de María.* 1 t. 8º Ms.²² No tiene fecha de composición y para quien lo quiera apreciar, constituye para nosotros un antecedente remoto de la crónica lujanense.

Desconocemos cuándo surgió la vocación a las Indias de nuestro fraile mallorquín, aunque sí sabemos que se manifestó con fuerza después de una grave enfermedad. Medianamente repuesto, presentó a sus superiores la solicitud para ser enviado a las misiones de las *Indias occidentales*, lo que le fue concedido cuando él cumplía los 40 años, aunque que por entonces, la edad media del personal misionero enviado a América, no superaba los 30.²³ Sobre este punto nuestra fuente balear señala: “*Cuando por sus virtudes, por su saber y por su laboriosidad, se había merecido una merecida reputación, y un aprecio general, y podía prometerse los más honrosos ascensos en la escala de las distinciones y grados de su orden; hubo de cumplir el voto que hizo a Dios mientras una grave enfermedad le tenía a las puertas de la muerte. Su cuerpo, aunque excesivamente fatigado a causa del incesante estudio y del continuo trabajo, vióse completamente libre de la dolencia, y entonces el P. Oliver solicita y obtiene patente de misionero apostólico a fin de ocupar el resto de su vida en la conversión de infieles.*”²⁴

Misionero apostólico en Ocopa y Tarija

¹⁷ Según Bover, el tratado lo concluyó en el convento de Jesús extramuros, el día 9 de septiembre de 1744.

¹⁸ Según consta en el manuscrito, lo concluyó el 26 de abril de 1745.

¹⁹ Como fecha de conclusión consta *el 26 de abril de 1745.*

²⁰ El original de esta obra se conservaba en la biblioteca de Montesión. Hacia el final lleva la fecha de 9 de septiembre de 1743. Actualmente se conserva en la Biblioteca Pública del Estado en Mallorca (Ms. 225).

²¹ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 27.

²² BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 26.

²³ Pedro BORGES MORÁN: *El envío de misioneros a América durante la América española*, Salamanca, 1977.

²⁴ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 26.

Pues bien, emprende su viaje en febrero de 1751. Desde Mallorca pasó a la Península para integrar un numeroso contingente de sacerdotes y hermanos de la Orden, que por entonces había reunido el prefecto de misiones Fray José de San Antonio.²⁵ Llegó a América por la vía de Cartagena de Indias, en enero de 1752. El grupo lo encabezaba fray José Ampuero y después de pasar por Lima, su primer destino fue la misión de Santa Rosa de Ocopa, en las alturas de los Andes peruanos, en la Provincia y valle de Jauja, perteneciente a la *Santa Provincia Franciscana de los Doce Apóstoles*, con sede en la ciudad de los Reyes. Un registro de la época da cuenta de su incorporación como misionero apostólico²⁶: “P. Fray Antonio Oliver, natural de la ciudad de Palma en Mallorca, cathedrático de Theologia de la misma provincia. Fue a la fundación del Colegio de Tarija.”²⁷

Santa Rosa de Ocopa fue, pues, la primera experiencia en la conversión de los indios de nuestro *misionero apostólico*, aunque hay que decir que su actuación es discreta y su estadía en el convento andino duró escasos dos años. En efecto, además de carecer de *Patente* y *Licencia* para erigir *Colegio de Misioneros*,²⁸ las crónicas sugieren que el gran número de frailes concentrados en la misión y las dificultades objetivas que habían encontrado en la conversión de algunos pueblos indígenas²⁹, promovieron en la Orden la búsqueda de nuevos horizontes: “A principios del año 1754 llegó a Lima el muy reverendo padre comisario general fray Francisco Soto y Marne; noticioso de la copiosa misión que por instantes se esperaba de España, y del poco espacio que tenían los misioneros para ejercitar el apostólico ministerio, pidió a la Santa Provincia de San Antonio de los Charcas, en virtud de las bulas apostólicas, un convento formado para erigirle en colegio de misiones. La dicha provincia entregó para el efecto el convento de Santa María de los Ángeles de Tarija. Fueron de Ocopa luego seis sacerdotes a tomar posesión de él...”³⁰ Precisamente, Oliver formó parte de ese primer grupo de frailes que tuvo a su cargo la reconstrucción de un convento en ruinas.³¹

²⁵ José AMICH: *Historia de las misiones del convento de Santa Rosa de Ocopa* (desde 1724, hasta 1771), en *Monumenta Amazónica*, edición IAP, CETA, con introducción, notas e índices de Julián Heras O.F.M., Iquitos, Perú, 1988, 183 ss. Ceferino MUSSANI O.F.M.: *Noticias históricas sobre las Misiones en la República de Bolivia* (publicado con el *Compendio Histórico* del P. Amich), París, Librería de Rosa Bouret, 1884.

²⁶ El título de “misionero apostólico” obedece a que Oliver había sido enviado a América como miembro de la Congregación de Propaganda Fide. Félix SAIZ O.F.M.: *Los Colegios de Propaganda Fide en Hispanoamérica* Madrid, 1969; FR. Pedro de ANASAGASTI O.F.M.: *Los franciscanos en Bolivia*, Ed. Don Bosco, La Paz, Bolivia, 1992, 93 ss.

²⁷ *Libro de Incorporaciones y desincorporaciones. Colegio de Propaganda Fide de Ocopa*, con introducción y notas del P. Julián Heras O.F.M. Imprenta Editorial San Antonio, Lima, 1970, pág. 20. Véase también: P. Julián HERAS O.F.M.: *Fuentes para la historia del Convento de Ocopa*, Lima, 1967; Francisco de SAN JOSÉ, O.F.M.: *Cartas e informes sobre Ocopa y sus misiones*, introducción y notas del P. Julián Heras, O.F.M., Convento de los Descalzos (Lima 1997).

²⁸ “La Cédula Real y Bula Pontificia que autorizaban la erección como Colegio de Propaganda Fide, recién llegó en 1758, José AMICH: *Historia de las misiones del convento de Santa Rosa de Ocopa*, 189 ss.

²⁹ JOSÉ AMICH: *Historia de las misiones del convento de Santa Rosa de Ocopa*, 187 ss.

³⁰ JOSÉ AMICH: *Historia de las misiones del convento de Santa Rosa de Ocopa*, 188.

³¹ “El convento de Tarija estaba tan destruido que fue necesario erigirle *in fundamentis*, lo que se consiguió con mucho trabajo, tiempo, diligencia de su moradores, y continuo afán de los limosneros.” *Ibidem*. Cfr. FR. Pedro de ANASAGASTI O.F.M.: *Los franciscanos en Bolivia* ..., 321 ss.

El antiguo convento de la Villa de Tarija había sido fundado en 1606, y “*pasó a ser Colegio de Propaganda Fide el 14 de octubre de 1755*”³² bajo la advocación de Santa María de los Ángeles. La jurisdicción eclesiástica correspondía al Arzobispado de La Plata, en la Provincia de Chichas y bajo la tutela religiosa de la Santa Provincia Franciscana de San Antonio de los Charcas. Por entonces, los misioneros apostólicos habían llegado hasta las parcialidades indígenas de Jujuy, Tucumán y Santiago del Estero.³³ Ahora bien, Fray Oliver llegó a Tarija, entre otros, con Fray Manuel Mingo de la Concepción (Cuenca 1726 – †Tarija 1807), y aunque no es la única fuente, este infatigable misionero, nos ha dejado un testimonio de primera mano para conocer el protagonismo que le cupo a nuestro fraile mallorquín en la nueva fundación. En efecto, su *Historia*³⁴, redactada en 1791, aunque censurada por el Discretorio de la Orden en su momento, no hace mucho tiempo fue publicada en la misma ciudad que guardó el manuscrito por siglos.³⁵

Es Fray Mingo de la Concepción quien nos ilustra acerca de los primeros momentos del Colegio: “*En el día 10 de octubre del mismo año [1755] llegamos a dicho convento tres sacerdotes de los fundadores a saber: el R. Padre ex Lector de Teología Fray Antonio Oliver, yo y el Padre Fray Mariano [Royo] de la Purísima Concepción con más de un religioso lego llamado Fray Pedro del Castillo y con un donado de los que salieron de Ocopa.*”³⁶ Ahora bien, cuando el cronista cita la fuente de esta información señala: “*que todo lo dicho consta de las advertencias preliminares que el citado padre Fray Antonio dejó escritas en la página primera del libro quinto, manuscrito de Pías Memorias, el cual libro comenzó en el mes de enero de 1761 y se guarda en nuestro Archivo.*”³⁷ Sumemos, pues, las *Pías Memorias* o *Legados Píos*,³⁸ escritas en Tarija, a la lista de manuscritos inéditos de Oliver. Por otro lado, su nombre no figura entre tantos misioneros que tuvieron a su cargo la evangelización de los pueblos indígenas, ubicados en las inmediaciones de Tarija. En efecto, los testimonios aseguran que desde su llegada, Oliver estuvo a cargo de la construcción del nuevo edificio del Colegio Seminario. Al respecto, su biógrafo mallorquín nos informa: “*al levantar la casa y la iglesia lo verificó tomando exactamente los planos de*

³² Alejandro María CORRADO: *El Colegio Franciscano de Tarija y sus misiones. Noticias históricas recogidas por dos misioneros del mismo Colegio*, Quaracchi, Cerca de Florencia, Tipografía del Colegio de S. Buenaventura, MDCCCLXXXIV, 76. Manuel GÓMEZ MENDOZA: “El Colegio Franciscano de Tarija y el Manuel de Misioneros”, en *Nuevo Mundo*, 5/6, 2005-2006, 217 ss.

³³ Alejandro María CORRADO: *El Colegio Franciscano de Tarija...*, 77.

³⁴ “*Historia del origen, fundación y progresos del Colegio de Propaganda Fide de misioneros apostólicos franciscanos observantes de la Villa de Tarija y de las conversiones y reducciones de indios que están en la dirección y cargo de dicho Colegio, situado en el Virreynato de Buenos Aires dentro del Arzobispado de Charcas y en la Franciscana Provincia de San Antonio del Cusco...*, año de 1791”

³⁵ Con el título *Historia de las misiones franciscanas de Tarija entre chiriguano*, fue publicada con introducción y notas de Bernardino del Pace O.F.M., en Tarija, 1ª ed. 1981, T. I y II, y una 2ª en 1996. Aquí citamos por la edición de 1981. Aunque no convivió con Oliver en Tarija, véase también la obra del P. Antonio COMAJUNCOSA O.F.M.: *Manifiesto histórico, geográfico, topográfico, apostólico y político, de los que han trabajado entre fieles e infieles, los Misioneros franciscanos de Tarija 1754-1810; Descripción de las misiones, a cargo del Colegio de Nuestra Señora de los Ángeles de la Villa de Tarija*, en *Colección de obras y documentos relativos a la Historia Antigua y Moderna de las Provincias del Río de la Plata* por Pedro de Ángelis, Tomo IV, Imprenta del Estado, 1836. Publicado por la Biblioteca Virtual de Cervantes, 2006.

³⁶ Antonio COMAJUNCOSA O.F.M.: *Manifiesto histórico, geográfico, topográfico*, I, 55.

³⁷ Antonio COMAJUNCOSA O.F.M.: *Manifiesto histórico, geográfico, topográfico*,

³⁸ ANTONIO COMAJUNCOSA O.F.M.: *Manifiesto histórico, geográfico, topográfico*, I, 51.

la del convento de Lluchmayor: el coro lo hizo igual al de San Francisco de Asís, la huerta y el claustro de las mismas dimensiones de los del de Jesús, y el refectorio de las del monasterio de Cistercienses extramuros de Palma.”³⁹ En el actual archivo del Convento de Tarija se conserva el *Libro de gastos*⁴⁰ donde se puede apreciar paso a paso la meticulosa anotación de los gastos y detalles de la obra, del que fuera responsable de llevar adelante el nuevo edificio que reclamaba el *Colegio de Misioneros apostólicos*.

Por el *Libro de Guardiania*⁴¹ de dicho convento, conocemos los períodos en que fray Antonio Oliver Felliú fue nombrado en dos oportunidades Guardián del Colegio Seminario. La primera vez fue electo el 29 de abril de 1758 y cumplió su ministerio hasta el 9 de mayo de 1761. El segundo nombramiento tuvo lugar el 29 de diciembre de 1764 y concluyó su servicio el 6 de abril del año 1768.⁴² Precisamente, al concluir su segundo mandato, es él quien preside la inauguración solemne de la Capilla del nuevo complejo del Colegio Nuestra Señora de los Ángeles: *En el día 25 de julio de 1767 (día en que ocurre la fiesta de nuestro apóstol Santiago el Mayor, patrón de España) a las nueve de la mañana el prelado de nuestro Colegio (que era el R.P. exlector de teología y predicador apostólico Fray Antonio Oliver) revestido de alba, estola y capa pluvial acompañado de ministros de altar hizo primeramente la bendición de la Iglesia conforme al manual de nuestra Orden, luego bendijo la santa y milagrosa cruz⁴³ de que hicimos mención arriba, porque la habíamos engastado de nuevo para mayor conservación, veneración y seguridad, poniéndola bajo de cristales (que antes no tenía) y en forma cuadrada, quitándole la rotunda...⁴⁴*

Templo y dependencias del Colegio de Propaganda Fide de la Villa de Tarija, además de albergar a un copioso número de frailes, comenzaron a poblarse de jóvenes estudiantes y vocaciones misioneras, aunque nuestro fraile no permaneció por mucho tiempo más entre ellos. No obstante, se reconoce también de su autoría un manuscrito con el título *De Las Capellanías*. Se trata de un trabajo de “organización y trascipción, que incluye contratos entre el convento y las familias en razón de intenciones de Santas Misas. Un esfuerzo de investigación, donde se coordinan historias de familias, formas de propiedad, sucesiones hereditarias de tierras, dueños y viñas desde 1626 a 1768.”⁴⁵ Se conservan también *cartas* de los dos períodos de su oficio de Guardián, dirigidas unas al Virrey y otras a los Superiores de la Orden.⁴⁶

Aunque desconocemos los motivos del cambio de destino, debió dejar la Villa de Tarija alrededor del año 1770. La razón que da Bover no es muy precisa, pero es lo único que tenemos hasta el momento: “*Incorporado su Colegio a la Provincia de Buenos Aires, le fue preciso trasladarse al convento de aquella capital, en el que, por su edad ya decrepita,*

³⁹ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 26.

⁴⁰ Citado por Fray Manuel MINGO DE LA CONCEPCIÓN: *Historia de las misiones franciscanas de Tarija entre chiriguano*, I, 78. El manuscrito consta de 60 folios.

⁴¹ Libro 1º de los capítulos guardianales de este Colegio de Tarija desde el año 1758.

⁴² Libro 1º de los capítulos guardianales 93.

⁴³ Libro 1º de los capítulos guardianales 51. El artículo de Roberto Edelmiro PORCEL: *La Santa Cruz de Tarija*, en el Periódico Domine Cultural, núm. 10 (primera parte) y 11 (segunda parte), Tarija, Bolivia.

⁴⁴ *Ídem*, 77.

⁴⁵ En BOLIVIA FRANCISCANA, año 6, n. 6 (2002), 316. Cfr. <http://www.franciscanosdetarija.com/pag/cantaro/padreshistoriadores.rtml>.

⁴⁶ *Ibidem*.

sólo empleaba el tiempo escribiendo libros de religión, destinados al adelanto de las misiones y propagación de la fe católica.”⁴⁷ De hecho, si nos atenemos a las fuentes, Fray Oliver desaparece de la escena del Colegio después de 1768, sin que podamos vislumbrar otros motivos que los expuestos por su biógrafo balear.

Buenos Aires: la puerta del cielo.

Los cambios de residencia para un misionero apostólico que rondaba los 60 años de edad, debió ser un paso importante para su vida, y no sin sobresaltos. Cuando Fray Oliver llega a Buenos Aires, la Provincia franciscana conserva el nombre de origen: *Santa Provincia de Nuestra Señora de la Asunción del Paraguay*,⁴⁸ mientras que el convento y la iglesia de la *observancia* porteña tenían por titular a las *Once mil Vírgenes*, es decir, *Santa Úrsula y Compañeras Vírgenes y Mártires*.⁴⁹ Desde la primera hora de la colonia, los hijos del *poverello* de Asís compartían la obra evangelizadora con otras familias religiosas: mercedarios, dominicos, betlehemitas -con sus dos hospitales-; y un escaso número de sacerdotes seculares. Hacía pocos años que se había dado cumplimiento al decreto real de extrañamiento de la Compañía de Jesús (1767), y algunas de sus misiones y casas de formación habían sido asumidas por los órdenes que mencionamos. Por entonces, el gobierno pastoral de la diócesis lo ejercía el obispo Manuel Antonio de la Torre, el que tuvo que sobrellevar las tensiones y sospechas en la dolorosa deportación de los padres jesuitas. En 1770, la Catedral presenta un estado ruinoso, y tras varios intentos se echan las bases del nuevo templo, el que recién se inaugurará en marzo de 1791, con el obispo Manuel Azamor y Ramírez.⁵⁰ Por su parte, la ciudad estaba a punto de convertirse en sede del Virreinato del Río de la Plata (1776), con el que se produce una gran explosión comercial, y con ella el progreso urbano. Esa generación de porteños fue testigo del gran cambio que se produce, al ver cómo el paisaje aldeano y rural, en pocos años se convierte en una ciudad portuaria y mercantil.⁵¹ Un signo notable del progreso porteño fue la iniciativa del Virrey Vértiz, quien en 1780 ordenó trasladar la Imprenta que habían dejado en Córdoba los padres jesuitas, con el “fin de arbitrar recursos para el sostenimiento de la Casa de Niños Expósitos”, creada el año anterior por don Marcos José de Rígllos. De este modo, se iniciaba el arte tipográfico en Buenos Aires.⁵²

No resulta fácil recrear su ministerio en esta última etapa en Buenos Aires. Una primera pista, nos la da Bover cuando señala que “*ocupó allí el cargo de visitador de la tercera orden, cuyos progresos acrecentó notablemente*”.⁵³ En efecto, la Tercera Orden contaba con años de presencia en las instituciones coloniales, ofreciendo un verdadero espacio de

⁴⁷ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 27.

⁴⁸ Recién a partir de 1863 se la llamará: *Provincia de la Asunción de la Bienaventurada Virgen María del Río de la Plata y Tucumán*. Fray Antonio S. C. CÓRDOBA O.F.M.: *La Orden Franciscana en las Repúblicas del Plata (síntesis histórica)*, Buenos Aires, 1934, 120 y 315.

⁴⁹ Fray Antonio S. C. CÓRDOBA O.F.M.: *La Orden Franciscana ...c.* 64.

⁵⁰ Cayetano BRUNO SDB: *Historia de la Iglesia en la Argentina*, Buenos Aires, Ed. Don Bosco, 1970, T. VI, 340 ss.

⁵¹ R. de LAFUENTE MACHAÍN: *Buenos Aires en el siglo XVIII*, Colección ciudad de Buenos Aires, Buenos Aires, Municipalidad de la Ciudad de Buenos Aires, 1946.

⁵² Guillermo FURLONG S.J.: *Historia y Bibliografía de las primeras imprentas rioplatenses 1700-1850*, Buenos Aires, Ed. Guaranía, 1953, T. I, 115 ss.

⁵³ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 27.

fraterna convivencia evangélica entre distintas clases sociales. Su razón seglar y los frutos que ofrecía a quienes se acercaban a la espiritualidad de San Francisco, había cautivado a gran parte de la sociedad porteña, que a su vez contaba, desde 1762, con una “*capilla titular de la Inmaculada Concepción y de Nuestro patrono San Roque*”,⁵⁴ un templo de reducidas dimensiones, anexo al de San Francisco. Precisamente, una fuente de inestimable valor para conocer a Fray Oliver como *visitador*, hubiese sido el conocido *Libro de Don Domingo Basavilbaso*, inaugurado en 1757 cuyas actas de elecciones llega hasta 1832, pero su reciente desaparición del archivo de la Tercera Orden nos privó de ello.⁵⁵

No nos sorprende saber, que al poco tiempo de llegar a Buenos Aires, el Obispo De La Torre nombró a fray Oliver confesor ordinario del convento Nuestra Señora del Pilar, de las hermanas *capuchinas*, cuyo edificio lindaba con la parroquia de San Nicolás de Bari.⁵⁶ Ahora bien, nuestro biógrafo anónimo, quien introdujo el *Catecismo Místico* con una breve semblanza de su autor, destaca su ministerio para con las religiosas:

*Quienes más de lleno recibieron de su boca doctrinas de salud con muchas medras espirituales fueron las Religiosas del Monasterio de Capuchinas de esta Ciudad de Buenos Aires de cuya dirección se en-[4r.] cargó muchos años, y para quienes trabajó varios tratados espirituales y morales, entre los cuales tiene óptimo lugar la exposición que hizo de su regla acomodada a su propio Instituto, aclarando los preceptos e insertando varias doctrinas y exhortaciones para alentarlas a su exacto cumplimiento.*⁵⁷

En efecto, el monasterio de Santa Clara, trasladado desde hace varias décadas a la localidad de Moreno, Provincia de Buenos Aires, custodia el archivo antiguo convento de Nuestra Señora del Pilar, donde se conserva un manuscrito titulado: *Comento de la Regla*

⁵⁴ Enrique UDAONDO: *Crónica Histórica De la Venerable Orden Tercera De San Francisco en la República Argentina*, Buenos Aires, Sebastián de Amorrortu Río Bamba 622, 1920, 28.

⁵⁵ Enrique UDAONDO describe el documento: “Este libro de gran formato, encuadernado en cuero y con broches de bronce, consta de 250 folios de rico papel...”, o.c. 26. Por gentileza del Dr. Eduardo Bierzychudek conocemos el frontis de este valioso manuscrito: “*Libro, que el Sr. Ministro Actual Dn Domingo de Basavilbaso, dio de limosna para los asientos de las elecciones anuales, de los Sres. Ministro, Pro-Ministro, y demás vocales de la venerable junta: Sras. Abadesa, y siguientes empleos que obtiene la expresada Orden tercera, de Ntro. Seraphico Pe. San Francisco en esta ciudad de la Santísima Trinidad, y puerto de Santa María de Buenos Aires; como de acuerdos particulares, fondos correspondientes a ella, y quantas de gastos anuales, su líquido existente, o deudas; que para maior Gloria de Dios nuestro Señor, buena coordinación, aumento y vien estar dela dicha venerable orden tercera, se deberán proseguir en él, desde el presente año de 1757 en adelante.*” Fue editado en parte por el Dr. Eduardo Bierzychudek: *El Libro de Basavilbaso, la elección del 16 de agosto y la junta del 8 de septiembre de 1757, año 1757*, en Nuevo Mundo, N. 3/4, año 2002/2003, 59-70.

⁵⁶ Cayetano BRUNO SDB: *Historia de la Iglesia en la Argentina, o.c.*, T. VI, 344.

⁵⁷ *Catecismo Místico*, Supra n. 6: Nos queda el compromiso de dar a conocer en su totalidad el texto de esta obrita de Fray Antonio, el que aquí hemos aprovechado tan sólo para la presentación biográfica de su autor.

de Nuestra Madre Santa Clara por el M. R. P. Oliver de la Observancia de Nuestro Padre San Francisco.⁵⁸ No cabe duda que no es el texto original, sino una copia de fines del siglo XIX. Mientras que, entre los “*tratados espirituales y morales*” de los que alude el texto citado, sin lugar a dudas debemos ubicar el *Catecismo Mystico Para Instrucción de Religiosas*.⁵⁹ Ahora bien, si tenemos en cuenta al autor de la introducción, varias veces aludido en este artículo, debemos advertir que él mismo dice: “*Tenemos presente para formar esta copia el original escrito de su propia mano.*”⁶⁰ En efecto, se trata de un traslado de la obra original, la que debió ser más extensa que la que nos presenta el copista en el mencionado documento.

Providencialmente, se localizaron otros dos manuscritos del *Catecismo*, que se encuentran en el archivo del Monasterio de Santa Clara.⁶¹ De la comparación de dos de los textos que pudimos consultar, se deduce claramente que se trata también de una copia, aunque presenta el aspecto de haber conservado la integridad y totalidad del texto original, tal como salió de la mano de fray Oliver.

De todos modos, si confrontamos los dos textos, argumentos de crítica externa e interna nos muestran que se trata del mismo *Catecismo Mystico*:

<p>MANUSCRITO DEL ARCHIVO FRANCISCANO (AHPFASVMRP)</p> <p>[r.] Hay otras materias particulares de Meditación? Sí, las hay y son los cuatro Novísimos, la hermosura de la virtud, sobre todo los Misterios de la vida, Pasión y Muerte de nuestro Redentor.</p> <p>Cómo meditáis los Misterios y pasos de la Pasión? Considerando en cada uno de ellos cuatro cosas: la 1^oquién es el que padece. La 2ª qué es lo que padece. La 3ª por quien lo padece. La cuarta la caridad y amor grande con que padece.</p>	<p>MANUSCRITO DEL CONVENTO DE LAS HERMANAS CLARISAS.</p> <p>(34)P. Hay otras particulares materias de meditación? R= Sí las hay, y los son los quatro novissimos, la hermosura de la virtud, sobre todo los misterios de (35)la vida, pasión, y muerte de Nuestro Redemptor. P. Como meditáis sobre los misterios de la pasión? Considerndo en cada uno de ellos quatro cosas la primera, quien es el que padece; la segunda, que es lo que padece; la ter(36)cera por que lo padece; la quarta la charidad y amor grande con que padece...</p>
---	---

⁵⁸ El manuscrito (22, 9x18,10 cm) se compone de 21 folios s/n. Se trata de un cuaderno de tapas blandas color gris [*The Collegiate Exercise Book*]— (con etiqueta comercial ovalada en fondo rojo y letras blancas): *Librería del Volcán de Ignacio del Mazo, fundada en 1860 Calle Suipacha 53 Buenos Aires*]

⁵⁹ El manuscrito consta de hojas hilvanadas, sin tapas. Son 23 folios s/n. La Introducción ocupa los primeros 9 folios y el Catecismo los restantes. El último folio contiene un sello ovalado: “*Archivo de la Provincia Franciscana Río de la Plata*”, y perpendicular a la hoja se lee: *N° 52 El P. Antonio Oliver*.

⁶⁰ *Ídem*, 1v.

⁶¹ El manuscrito es un libro de reducidas dimensiones (14, 8x10,2), con tapas de cuero crudo. Da la impresión de haber perdido la portada y posiblemente otras primeras páginas, como así también las últimas, si alguna vez tuvo índice, pues los folios se encuentran numerados del 1 al 211. Folio 1: *P. Hermana ya que has entrado en Religión, decidme: qué cosa es Religión...* Folio 211: *l-erra y del Infierno, assi entén (sic) nuestras Almas de todo lo que* (la última hoja aparece cortada a la altura del cuarto renglón). El otro manuscrito (un cuaderno cuyas dimensiones son de 20,2 x 14,6 cm), el que hasta el momento sólo tenemos noticias por terceros, presenta claramente a su autor: *Catecismo Místico de los primeros rudimentos que deben saber todas las almas que aspiran a la perfección. Compuesto de las doctrinas más sólidas que nos dejaron escritas los Santos y Doctores Ascéticos más selectos. Su autor R.P. Fray Antonio Oliver M.A. Del Orden de San Francisco Con notas oportunamente puestas por un religioso del mismo Orden. Del uso de Sor Maria Inés, religiosa en el Convento de capuchinas de Buenos Ayres. (s/f).*

En cuanto al contenido del mismo, nos remitimos al comentario de quien prologó la presentación de la primera versión:

“No es de menos aprecio este Catecismo Mystico, cuya materia es el total de la vida religiosa y cuanto debe saberse para adquirir la perfección de este estado. Sin que por esto deje de ser útil para todas aquellas almas, que aunque no la hayan abrazado aspiran en el siglo a la perfección de la caridad, como están obligadas (todas) [sic] todas (bis) por la profesión solemne que hicieron en el Bautismo. Aquí les demuestra en breve los caminos por donde deben conducirse, y los medios de que deben valerse para adquirir las virtudes sin tropiezo en la vida espiritual, haciéndoles [5v.] doles dulce y suave el arduo empeño de vencerse y dar paso franco a la gracia, y demás dones de Dios de que solo participan las almas bastantemente purgadas y libres de la escoria y resabio de los vicios. A este fin trata de la oración vocal y mental, expone su materia, sus partes y el modo de ejercitarlas con fruto. Habla después de la contemplación activa y el modo de adquirirla, de los grados para subir a ella con la ayuda de la gracia, de sus disposiciones precedentes, que son la purgación de sentidos de potencias y apetitos sensitivos; y presenta en breve una suma de cuanto se requiere para adquirir con orden la virtud. Propone por último un modo práctico y fácil para examinar la conciencia de aquellas almas que tratan de espíritu, enseñándoles a hacer un menudo escrutinio de sus obras, de sus tentaciones, de sus virtudes, de su aprovechamiento y concluye con unas instrucciones generales y algunas especiales de Sacramento de [6 r.] la Eucaristía de sus efectos en las almas, que dignamente la reciben y el modo como han de corresponder al Señor por este beneficio para adelantar con su frecuencia las mejoras de su vida.”⁶²

⁶² Catecismo Mystico, en AHPFASVMRP

No está demás advertir, que tanto el *Comento a la Regla* como el *Catecismo Místico* en sus tres versiones manuscritas, no sugieren ningún dato sobre el año de su composición. No obstante, debemos pensar que fueron escritos en el transcurso de la década de 1770, cuando Fray Oliver cumple su ministerio como confesor ordinario de las monjas del Monasterio de Nuestra Señora del Pilar. Precisamente, en este tiempo se vio involucrado en un litigio que lo tuvo por protagonista.

La vida apacible y serena del convento de Nuestra Señora del Pilar debió alterarse en este tiempo, con motivo del ingreso de María Antonia González, a quien ligeramente se la acusó de mulata y, en consecuencia, carente de pureza de sangre para entrar en religión. Quien la presentó, fue el Obispo de la Torre, el cual estaba convencido de su nobleza familiar y, por lo tanto, apoyó a su candidata, suscitando un escandaloso litigio que duró varios años, hasta el punto de trascender el fuero eclesiástico.⁶³ En ese contexto y por orden del Rey Carlos III —ante quien habían apelado las monjas—, intervino el entonces gobernador de Buenos Aires, Juan José Vértiz, quien consultó a Fray Oliver para dirimir la cuestión. Fue entonces que nuestro franciscano elaboró el *árbol genealógico* de la novicia cuestionada, demostrando que en su génesis familiar, hasta el bisabuelo materno inclusive, revelaba una verdad inobjetable, pues era *hija de Padres honrados, de sangre limpia y buen linaje*.⁶⁴ Su parecer, ciertamente a favor de la causa del obispo y su candidata, le valió que un buen número de las religiosas comprometidas en el conflicto, resistieran su nombramiento como confesor ordinario, hasta el punto de que cuatro de ellas escribieran al Rey para pedir su remoción, “*por haber dado causa grave y pública*”.⁶⁵

Otro hecho que comprometió a nuestro misionero, esta vez ante la autoridad civil, fue la cuestión de los bailes públicos de máscaras durante los días de Carnaval.⁶⁶ En efecto, desde 1771, el gobernador Vértiz había restaurado la costumbre colonial en la sociedad porteña. Los desbordes de las comparsas y los escandalosos sucesos en las rancherías de los suburbios, motivó una frontal oposición por parte de los frailes del convento de la observancia, quienes desde el púlpito denunciaron esas prácticas como pecaminosas. La autoridad civil recibió el sermón como una afrenta y exigió al guardián de los franciscanos que reparase el público desacato. Entonces fue elegido Oliver para que en la homilía dominical del 3 de febrero de 1773, morigerase los juicios que tanto habían molestado al gobernador y, de ese modo, diese cumplimiento a la reparación solicitada. Ahora bien, su estilo retórico, no carente de aguda picardía y hasta de una refinada ironía, expresó en imágenes espon-sales la situación planteada por los bailes de disfraces, preguntándose en el sermón si “*el*

⁶³ R. de LAFUENTE MACHAÍN: *o.c.*, 291; CAYETANO BRUNO SDB: *Historia de la Iglesia en la Argentina*, Vol. VI, 342 ss; Alicia FRASCHINA: *La clausura monacal: Hierofanía y espejo de la sociedad*, en Revista Andes, n° 11, CEHIPA, Universidad Nacional de Salta. (Documento descargado de <http://www.educ.ar/PDF>)

⁶⁴ El informe de Oliver al Gobernador Vértiz se encuentra en el AGN, Sala IX, 7. 1. 5. 24 de mayo de 1773. El documento lo citan Cayetano BRUNO SDB, *o.c.* t. VI, 344, n. 8 y Alicia FRASCHINA: *La clausura monacal ...* 14, n. 50.

⁶⁵ *Carta de cuatro religiosas al Rey, octubre de 1774*, AGI, Buenos Aires, 262, cita que tomamos de Alicia FRASCHINA, *a.c.* n. 41.

⁶⁶ José TORRE REVELLO: *Crónicas del Buenos Aires Colonial*, Buenos Aires, Ed. Taurus, 223 ss; Cayetano BRUNO SDB, *o.c.* t. V, 373 ss.

Señor Bayle puede contraer matrimonio con la Señora Devoción".⁶⁷ Al parecer, la homilía de Oliver dejó tan insatisfechos a los frailes de su comunidad como a los representantes del gobierno.

Seguramente no era ese el terreno más apropiado para demostrar su condición de teólogo. Un manuscrito hallado en el Archivo Histórico de la Provincia Franciscana de la Asunción de la Santísima Virgen María del Río de la Plata, revela su contundente contracción al estudio, a pesar de sus achaques de salud. Se trata de la obra cuyo frontis señala: *Discursos apologeticos sobre la moral del R.P. Fr. Patricio Sporer, dispuesto por el Rvdo. Padre Fr. Antonio Oliver, misionero apostólico de esta Santa Provincia de Menores Observantes de Buenos Aires, en cuyo Convento falleció en 1787*.⁶⁸ Esta pieza de carácter teológico nos afirma en la intuición de que Oliver siguió escribiendo durante sus últimos años, como lo atestigua el autor del prólogo al *Catecismo*, que una vez más exponemos:

"A el que hubiese comunicado de cerca a este varón Religioso no le será extraño esta producción tan completa en su género, y tan acomodada al objeto a que se dirige. Cualquiera otro menos versado en la Teología Dogmática Moral, y Mystica, hubiera tropezado en cada pregunta para desembarazarse de [2r.] Jella con método, precisión, y claridad. Pero estas cualidades, que hacen el carácter de todas sus producciones, se advierten bellamente reunidas en este pequeño Catecismo, como tan precisas para dejarse entender sin engaño o ilusión. Este es sin duda un sazonado fruto, no sólo de su talento, sino aún más de su aplicación incesante y de su práctica en la virtud, cuyas notas fueron tan conocidas dentro y fuera de los claustros que sus sentencias valoradas con sus ejemplos decidían en cualquier materia, que por consulta se sujetaba a su dictamen. A este concepto lo hizo acreedor el acierto con que se explicaba en todas, en especial en las que pertenecían a dirección de espíritus, a cuyo difícil empleo se aplicó con tanto celo, que ni lo avanzado de su edad, ni sus continuas ocupaciones (que jamás se le vio ocioso) ni su quebrantada salud le

⁶⁷ José TORRE REVELLO: *Crónicas del Buenos Aires Colonial*, 237 ss; Cayetano BRUNO SDB, o.c. t. V, 378-379. Ambos autores citan la Carta que enviara el Gobernador Vértiz al Rey Carlos III, el 20 de abril de 1773 (Archivo General de Indias, Sevilla, Audiencia de Buenos Aires, legajo 196).

⁶⁸ En título antepuesto al texto: *Discursos apologeticos sobre la moral del R. P. Patricio Sporer, religioso menor recoleto, impugnada y censurada de laxa en varias resoluciones por el P. Fr. Daniel Concina del Orden de Predicadores*. El texto está en castellano, consta de 188 p., y sus dimensiones son de 23x17 cm. Agradecemos una vez más a Eduardo Bierzychudek, el solícito archivero que nos alcanzó estos datos.

obligaron a hacer alto en esta ocupación, que el [3v.]contó siempre entre las primeras de su estado, y carácter. Dije entre las primeras; porque muchas merecieron esta preferencia en su estimación, singularmente, aquellas que tenían por objeto la instrucción de sus Próximos. Miró siempre como un delito el esconder y no comunicar los talentos, que había recibido del Señor; y los más preciosos momentos del día los empleaba en enseñar a cuantos, por recibir su doctrina, frecuentaban su pobre celda, o le consultaban en el confesionario. De aquí que él era tenido por todos como un maestro común, a quien ocurrían en sus dudas de espíritu, recibiendo en sus resoluciones y consejos, instrucción y consuelo.”⁶⁹

No está de más decir que lo más difícil, al menos para nuestro cometido, es llegar a desentrañar cuáles fueron las motivaciones que lo llevaron a componer la *Historia Verídica del origen fundación y progreso del Santuario de la Purísima concepción de Nuestra Señora de la Villa de Luján*.⁷⁰ No obstante, es evidente que los franciscanos tuvieron una notable presencia a partir de que el curato se erigiese en parroquia, lo que aconteció en 1730.⁷¹ En el mismo año asume el gobierno pastoral de la Diócesis de la Santísima Trinidad de Buenos Aires Fray Juan de Arregui, de la Orden Seráfica, quien tiene una singular dedicación al santuario de la Virgen. En efecto, el obispo dedicó gran parte de sus esfuerzos en construir un nuevo templo, para suplir la derruida capilla que había levantado su primer capellán, el Pbro Pedro Montalbo.⁷² Al mismo tiempo nombró administrador de los bienes del Santuario a Fray Francisco Calvo, quien estuvo muchos años en ese ministerio.⁷³ Pocos años después, en 1750, el historiador jesuita Pedro Lozano visita el Santuario y refleja sus impresiones en una de sus obras: “*Ha corrido siempre este Santuario a cargo de clérigos devotos; pero hoy está al de los Religiosos de la Orden Seráfica, que promueven los cultos de la Concepción Purísima, cuyo misterio es la advocación de aquella prodigiosa Imagen*”.⁷⁴ Ahora bien, a la llegada de Oliver a Buenos Aires, hacía tiempo que los franciscanos no figuraban en la conducción de la parroquia de Luján, cuyos párrocos y capellanes fueron del clero secular. No obstante, las numerosas misiones que celosamente custodiaban en la

⁶⁹ Prólogo del *Catecismo Mystico*. *supra* n. 6, en AHPFASVMRP.

⁷⁰ *Supra* n. 2.

⁷¹ Francisco C. ACTIS: *La creación de las primeras parroquias en la Provincia*, en el *Primer Congreso de los Pueblos de la Provincia de Buenos Aires*, vol. I (La Plata, 1951), 157-158; del mismo autor *Actas y Documentos del Cabildo Eclesiástico de Buenos Aires (1621-1762)*, Vol. II, Buenos Aires, 1944, 235.

⁷² Juan Antonio PRESAS: *Anales de Nuestra Señora de Luján 1630-2002*, Buenos Aires, Ed. Dunken, 2002, 86-87. La capilla del obispo Arregui duró apenas 23 años (1740-1763), hasta que se levantó un nuevo templo, merced a la iniciativa de Juan Lézica y Torrazuri, ferviente devoto de la Virgen de Luján, *Ídem*, 84.

⁷³ Juan Antonio PRESAS: *Anales de Nuestra Señora de Luján* 89.

⁷⁴ *Historia de la Conquista del Paraguay, Río de la Plata y Tucumán*, publicada en Buenos Aires por Andrés Lamas, 1874 (5 vols.), vol I, 141.

Provincia de Buenos Aires,⁷⁵ nos hace pensar que el culto y la devoción a *Nuestra Señora Luján* no estuvo ausente en el ideario misionero franciscano.

En la *Historia Verídica*, Oliver recogió los ecos de la tradición oral y escrita de lo que se sabía sobre el milagro y culto de la Imagen de Luján.⁷⁶ Con esos elementos dispuso una crónica que reúne con lenguaje sencillo y armonioso, los rasgos fundamentales que rodearon el acontecimiento religioso de la devoción mariano-lujanense. Lugares, personajes y circunstancias son expuestos con fiel descriptiva y sobria narrativa, de tal forma que el lector acaba recreando con la imaginación lo que falta al relato. Su extrema sencillez y la carencia de recursos retóricos, pero sin faltar a la verdad histórica, hablan a las claras del interés del autor por llegar a las almas más sencillas y piadosas. De pronto, por citar un ejemplo relevante, la crónica abre un paréntesis para reparar en la “*rara candidez*” de un negro esclavo llamado Manuel,⁷⁷ a cuya fidelidad mariana dedica párrafos que revelan la íntima relación que se dio entre la Reina del Cielo y su humilde sacristán:

“*Su inocente simplicidad era tal, que algunas veces trataba a la Sma. Virgen con extremada familiaridad. Fue el caso, que habiéndose hecho una pequeña Capilla a la Virgen en la misma casa de dicha Doña Ana, y estando ya colocada en su nicho la Imagen, reparó el negro Manuel, que algunas noches faltaba del nicho, y por la mañana ya la encontraba en él, pero con el manto y saya llenos de abrojos, y cardillos, y por las fimbrias polvo, y alguno barro, y en estas ocasiones la decía “Señora mía, ¿qué necesidad tenéis vos de salir de casa para remediar qualquiera necesidad siendo como sois tan poderosa? ¿Y cómo vos sois tan amiga de los pecadores, que salís en busca de ellos, cuando veis que os tratan tan mal?”*”⁷⁸

No podemos decir que la *Historia Verídica* fue la última creación de Fray Oliver, pues actualmente siguen emergiendo de los archivos franciscanos manuscritos de este último período porteño, que son de su autoría, o bien son versiones posteriores al original, como ya lo apuntamos en el caso de su *Comento a la Regla* y el *Catecismo Mystico*. Sí, en

⁷⁵ Fray Antonio de CÓRDOBA: *La Orden Franciscana ...*, 255 ss.

⁷⁶ No podemos aseverar si Oliver conoció la crónica del mercedario Pedro Nolasco de Santa María, de 1737, véase *supra* n. 2. Aunque hay que destacar que la *Historia Verídica* guarda plena coincidencia con los principales tópicos tratados en la más antigua de las fuentes lujanenses.

⁷⁷ *Supra* n 5.

⁷⁸ Juan Antonio PRESAS: *Nuestra Señora de Luján, estudio crítico-histórico 1630-1780*, Buenos Aires, 1980, 235.

cambio, podemos afirmar que fue la segunda obra que conoció la luz de la imprenta, además de su *Rethoricae Institutionis epitoma in gratiam*,⁷⁹ editada en Palma de Mallorca en 1747. En efecto, el manuscrito, hasta hoy perdido, fue completado y publicado por el P. Felipe José Maqueda en 1812, en la Imprenta de los Niños Expósitos, precisamente 25 años después de su muerte.⁸⁰ A partir de entonces, la *Historia Verídica* alcanzó una proyección insospechable, pues sólo en el siglo XIX se cuentan las siguientes reediciones:

- 1837, estampada por la Imprenta Argentina, calle de la Universidad, Buenos Aires.
- 1852 (sin referencia)
- 1864, publicada por la Imprenta de Mayo, Calle Moreno, Buenos Aires.
- 1876, preparada por los Padres de la Congregación de la Misión, a los pocos años de asumir la custodia pastoral del Santuario (28 de enero de 1872).⁸¹
- 1887, editada en la imprenta *La voz de la Iglesia*, Buenos Aires.⁸²

Aunque son varias las ediciones en el s. XX, no podemos dejar de mencionar la publicación que realizó la Comisión Nacional Ejecutiva del 150.º aniversario de la Revolución de Mayo, en 1960.⁸³ Se trata de una reproducción facsimilar de la 1ª edición de 1812, con la *Sagrada Novena de la Purísima Concepción de Nuestra Señora venerada en la Milagrosa Imagen de la Villa de Luján: discurrida por los nueve símbolos o metáforas con que la Iglesia elogia a la Virgen Santísima en sus Letanías Lauretanas*.⁸⁴ Los Gozos de María cierra esta entrega.⁸⁵

El anciano *misionero apostólico*, obligado por su salud cada vez más débil, debió adaptarse a la vida serena del convento, dejando para otros las fatigosas visitas a las misiones. Su pascua lo sorprende cuando entre sus hermanos crecía su “*fama de sabio y santo, el*

⁷⁹ *supra* n. 11.

⁸⁰ Esta primera edición presenta 63 págs. que se contienen: Portada, Licencias, Indulgencias, Dedicatoria de J. F. Maqueda, Texto de la *Historia Verídica*, Novena y Gozos. Las proporciones son de 88x133 mm. Además del ejemplar que se encuentra en el Museo Histórico de Luján, citado por JUAN ANTONIO PRESAS, por su parte, Guillermo FURLONG S.J. señala que existen ejemplares en la Biblioteca de la Universidad del Salvador, en la Biblioteca Nacional –inventario 92.362- y en la Biblioteca Federico Vogelius. *Historia y Bibliografía de las primeras imprentas rioplatenses 1700-1850*, Buenos Aires, Ed. Guaranía, 1975, 367-369.

⁸¹ Datos que tomamos de Juan Antonio PRESAS: *Nuestra Señora de Luján, estudio crítico-histórico 1630-1780*, Buenos Aires, 1980, 230; *Historiadores y escritores de la Virgen de Luján. Estudio desde los años 1630 a 1885*, en *Archivum*, XXIII, 2004, 144.

⁸² El ejemplar se encuentra en AHPFASVMRP, 38 págs., 17, 5x12,5 cm. En la portada de esta edición se omitió el nombre de Felipe José Maqueda.

⁸³ *La Revolución de Mayo a través de los impresos de la época*. Buenos Aires, Comisión Nacional Ejecutiva del 150.º aniversario de la revolución de Mayo. Recopilación facsimilar de: ensayos constitucionales, estatutos, leyes, decretos, bandos, proclamas y disposiciones del gobierno. Discursos y noticias políticas, arengas, etc. Compilados y concordados por Augusto E. Mallié. Primera serie 1809-1815; ts. I y II, 1965, 47-109.

⁸⁴ El nivel teológico espiritual de cada una de las metáforas marianas que se proponen en los días de la novena nos hace pensar en las páginas de su *Catecismo Místico*. De todas formas queda por demostrar quién es el autor del novenario.

⁸⁵ *La Revolución de Mayo a través de los impresos de la época, o.c.*, 106-109.

día 31 de mayo de 1787. Su cadáver fue sepultado en un elegante sepulcro de ricos mármoles, después de haberle celebrado lucidas exequias.”⁸⁶

EPÍLOGO

“Grábame como un sello en tu corazón,
que el amor es fuerte como la muerte,
la pasión más poderosa que el abismo.”

CANTAR DE LOS CANTARES 8, 6.

Entregamos estas páginas con el gozo que nos causa conocer algo más de la vida y obra de un misionero peregrino, que en sus últimos años ha participado de la vida eclesial y civil de nuestra ciudad, con relevante compromiso religioso y temporal, en el siglo anterior a nuestra independencia. En los umbrales del bicentenario, este es nuestro humilde aporte.

Al centrar nuestro interés en la persona del sacerdote franciscano ANTONIO OLIVER FELIU O.F.M, conforme se nos permitió avanzar en la investigación de su vida, fue emergiendo en las páginas de nuestro artículo la figura del poeta y humanista, del teólogo y cronista de la Orden, del maestro espiritual y confesor, y finalmente, en su último destino, el de un religioso enamorado de la Virgen de Luján, quien no pudo resistir convertirse en su amanuense. Estos dones que coronaron su vida pública en la sociedad colonial, hay que ponerlos en el marco de su vocación como *misionero apostólico*, que lo llevó a dejar su Palma natal para venir a entregar su pasión en Ocopa y Tarija, primero, y luego en los años maduros de su vida en la diócesis más austral del siglo XVIII. Este itinerario evangelizador nos ha obligado a hacer una lectura diferente del documento mariano que lo tiene por autor principal.

La *Historia Verídica* (OLIVER-MAQUEDA) es un texto breve, pero no cuenta la extensión cuando el ser humano tiene algo que decir en nombre de Dios. En efecto, la crónica que se ha convertido en una fuente confiable de la historiografía lujanense, antes de convertirse en libro, se gestó como el fruto maduro de una experiencia religiosa, espiritual y mariana, que no se dejó llevar por ingenuas intuiciones piadosas, sino que, fiel a la tradición oral y escrita, trató de transmitir con el género tan probado de la ciencia histórica, los portentos y glorias que rodearon el origen y milagro de la advocación de Santa María de Luján. OLIVER no era un improvisado, sino que estaba preparado para hacerlo. En efecto, desde su juventud se formó en las letras, en la ciencia filosófica y teológica, y cultivó la virtud perseverante de fraguar en la memoria escrita sus conocimientos en variados y profundos escritos, en su mayoría inéditos. Estas notas de su formación intelectual nos aseguran que la *crónica* no es un mero relato folclórico ni anecdótico, sino el resultado de una investigación de las fuentes y testimonios que estaban a su alcance, para luego componer con singular estilo, una historia popular que pone de relieve: el fantástico marco de la naturaleza pampa y la cultura criolla, el designio de la Providencia divina y el milagro, la Iglesia y la Virgen, los devotos más humildes y los pecadores como destinatarios, el sacerdocio y el templo como lugar común, donde los hijos se reúnen con su Madre, etc.

⁸⁶ BOVER: *Biblioteca de Escritores Baleares*, II, 27; *Necrología de la Provincia Franciscana de la Asunción de la Virgen María del Río de la Plata, año 1987*, existente en el archivo de la Biblioteca Provincial Fray Mamerto Esquiú, San Antonio de Padua, Provincia de Buenos Aires.

En el delicado proceso del tiempo, durante el cual el milagro se convirtió en santuario, la *Historia Verídica* es una obrita de síntesis entre fe católica y auténtica devoción mariana. En el centro se encuentra “*la Purísima Concepción de media vara de alto, Imagen hermosísima de la Virgen, con las manos juntas ante el pecho*”, la que con ternura de Madre “*correspondió explicándose con repetidos prodigios, y maravillas*”⁸⁷. Mientras esperamos más documentos que nos iluminen, nos atrevemos a imaginar que alguna vez, fray Antonio buscó consuelo en los ojos de la Virgen de Luján, y agradecido por los “gozos” recibidos, selló su compromiso para convertirse en su cronista franciscano.

Antoni Oliver Feliu (Palma, 1711-Buenos Aires, 1787) va pertànyer a l'Orde de Sant Francesc des de 1727. Després de molts anys de serveis en el convent de Palma, va demanar anar com a missioner al Perú. Va fundar el col·legi de Tarija a Bolívia i va acabar els seus anys a l'actual Argentina. Home de cultura humanística privilegiada i de molts coneixements en filosofia i teologia escolàstiques. La seva producció escrita en català, castellà i llatí espera ser ordenada i estudiada, abans de poder-ne fer un aprecí des del punt de vista de la història de la cultura i de l'espiritualitat. Pel seu possible interès, ressaltam el seu *Vocabulario mallorquín, castellano y latín*. Sobretot de la seva etapa americana ens manquen moltes notícies, com ho va anotar en la seva *Crónica seráfica de la Santa Provincia de Mallorca* (1814) fra Francesc Bordoy, en el qual se va inspirar Joaquim M^o. Bover.

I és precisament des d'aquest angle americà que el bisbe Mario Aurelio Poli (1947), que dia 30 d'agost de 2008 ha fet l'entrada a la Seu de Santa Rosa de la Pampa (Argentina) i és professor d'Història de la Facultat de Teologia de la *Universidad Católica Argentina*, ha donat a conèixer fra Oliver Feliu. En efecte, aquest il·lustre i poc conegut mallorquí és probablement l'historiador que més s'ha atansat als orígens del principal santuari d'Argentina, el de la Mare de Déu de Luján, que és un dels més visitats del món. El bisbe Poli amablement ha accedit que el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* pugui publicar el seu treball, que ha aparegut a la *Revista Nuevo Mundo*. (Bolaños, San Antonio de Padua, Provincia de Buenos Aires), nº 8, Año 2007, pp. 81-106.

Tant de bo des de Mallorca la historiografia s'interessí per aquest antic professor mallorquí i els representants del poble promoguin una reconeixença pública dels seus mèrits, fins i tot al santuari americà.

Josep Amengual i Batle

⁸⁷ *Historia Verídica*, de la primera edició de 1812, pgs. (9) y (10).

Palmeres i dàtils a Mallorca. Segles XIII-XV i *Phoenix dactylifera* i *Phoenix canariensis*

DAVID BAYLE
RUBÉN PASQUAL

Aquest treball està dedicat al Centre d'Estudis i Recerca en Patrimoni Cultural de l'Institut d'Estudis i Recerca en Patrimoni Cultural de l'Institut de Recerca i Innovació Tecnològica de l'Institut de Ciències de la Terra i l'Espai de l'UIB.

De la roca que s'afirma
amb força de terra,
ja és el signe de l'arrel
que se'n fa una flor de canari.

De l'arbre que s'afirma
de la canya,
se'n fa una flor de canari.

(Cant, fragment de la lírica de Cayetano

VÀRIA

Les palmeres

Les palmeres, *Phoenix* (*Phoenix dactylifera* i *Phoenix canariensis*), són plantes de clima subtropical i tropical que són típiques de les zones de clima mediterrani i subtropical. A Mallorca, les palmeres són molt comunes a les zones de clima mediterrani i subtropical, i són molt apreciades pel seu valor ornamental i pel seu fruit, el datil.

A Mallorca, les palmeres es documenten molt antigament, ja que ja són mencionades al *Libro del Rey* de Mallorca, un llibre escrit al segle XIII.

Les palmeres a Mallorca són molt antigues, ja que ja són mencionades al *Libro del Rey* de Mallorca, un llibre escrit al segle XIII. Les palmeres a Mallorca són molt antigues, ja que ja són mencionades al *Libro del Rey* de Mallorca, un llibre escrit al segle XIII.

El paper de les palmeres a Mallorca és molt important, ja que són molt apreciades pel seu valor ornamental i pel seu fruit, el datil.

BSAL, 64 (2008), 311-320.

Palmes i dàtils a Mallorca. Segles XIII-XV : *Phoenix dactylifera* i *Phoenix canariensis*

JAUME BOVER
RAMON ROSSELLO

A José Antonio del Cañizo, expert en palmeres, amb admiració.

De su-aquí veig Aireflor,
ses cases i es fasser,
però no veig lo meu bé
que té ses claus d'es meu cor.

Els fadrins ja cerquen
dàtils confitats
per donar a les nines...

(Cançó popular de la Fira del Ram)

Les palmeres

Les palmeres datileres o fassers (*Phoenix dactylifera*, 20 m.) i les palmeres canàries (*Phoenix canariensis*, 9-12 m.), diòiques, es troben presents en els cinc continents, encara que solament fructifiquen de forma correcta allà a on hi ha condicions de temperatura i hores de sol pertinents.

Segons els botànics es desconeix quan fou introduïda la palmera datilera, (*Phoenix dactylifera*) a Mallorca a on fou cultivada fins a principis del segle XX.

Es dona el cas, ja estudiat, que allà a on hi ha colònies estables de població nordafricana i clima adient, hi sol créixer la palmera datilera. L'exemple més recent és la presència d'aquests arbres a Nova Caledònia, a Oceania, importats per llavors pels deportats argelins, i que avui, els seus dàtils, formen part de la indústria agrària del país.¹

Cal pensar per tant en la importació de fruits amb pinyols o plantes vives per les poblacions andalusines de Mallorca als segles VII al XIII.

¹ Mélika OUENNOUGHI: *Les descendants d'algériens en Nouvelle Calédonie et la culture du palmier dattier: symbolisme et caractérisation du patrimoine variétal*, Paris, 2004.

La palmera datilera formava part del conjunt arquitectònic i paisajístic de les antigues possessions. La palmera canària, en català tàmara, és molt present a Mallorca, i amb una copa més gran que la datilera, pot arribar a tenir 12 m. de diàmetre, té importància en jardineria i per l'alimentació del bestiar. Degué tenir el mateix origen.

El tronc sec de les palmeres, únic o estípit, i que té fins a 40 centímetres de diàmetre, ha estat emprat com a casera d'abelles, però aquest ús no està prou documentat a Mallorca. També s'en fan mobles.

La palma

Les palmes o fulles verdes s'empren en les festes amb el mateix ús i significat que les canyes verdes: delimiten i decoren un espai festiu o lúdic, que també pot ser un espai religiós. Són un element més de relació entre l'home i la divinitat sagrada o profana.¹

La palma té una gran presència en la litúrgia catòlica, especialment en el ritual del Diumenge del Ram, un ritual no anterior al segle VIII. Les palmes blanques, crescudes en la foscor, són obrades de formes especials i per a ús religiós en la processó del Ram.²

Una vegada beneïdes i emprades en la processó decoren els balcons i finestres de les cases i es guarden durant tot l'any. Hi ha la creença a Mallorca de que protegeixen la llar dels mals esperits i dels llamps. L'any següent es cremen per fer la cendra que s'empra, una vegada beneïda en la cerimònia del Dimecres de Cendra.

Les palmes blanques tallades de l'ull del fasser per el Diumenge del Ram eren exportades a la cort reial de Perpinyà, Barcelona, etc., en el segle XIV, lo qual prova que es cultivaven a Mallorca.

A s'Arracó, als anys 50, com a altres llocs de Mallorca, s'enrevoltava l'ull del fasser amb sacs fins a la total obscuritat de les palmes interiors, i lligant la palmera.. Dies abans del Diumenge del Ram, es tallaven algunes palmes engroguides, quasi blanquíssimes i es duïen a Ca ses Monges, al convent de religioses agustines, i aquestes obraven artísticament els brins de les palmes, per ser passejades per l'hereu de la casa a la processó del Diumenge del Ram.

La Bíblia, en el Càntic dels càntics, esmenta la palmera com a figura poètica. Les palmes del dia del Ram i la seva processó recorden la rebuda dels jueus a Jesús en el camí de Betània a Jerusalem.³

Els brins de les palmes verdes s'empraven en la cistelleria popular (senalles, capells, graneres, etc.), i per a fer cordes, ús documentat ja al segle XIII. Al Magreb s'empren en els ritus funeraris.

¹ Jaume BOVER: "Les canyes verdes : nota etnogràfica", *Vora mar*, Peguera, octubre, 1978, 7-8.

² Antoni BARBER I VALLÈS; Ismael GUARDIOLA I MORA: *Rams de palma blanca : l'artesanía de la palma blanca al migjorn valencià*, València, 1996.

³ Jo, XII, 13.

En la simbologia i en la etnologia representen el triomf, la preeminència, la victòria, el rejueniment, i també el martiri.¹

Les espines de les palmes, molt dures, tenen diferents usos en l'agricultura, cuina, etc.

Els dàtils

Els dàtils de baixa qualitat es diuen en català, tàmara, com la palmera canària, de l'àrab andalusí tàmera.

Els dàtils són considerats com una de les millors fruites del sol: albercocs secs, figues seques, panses, plàtans secs, prunes seques, etc.

La importació de dàtils a Europa és antiquíssima. Atenes importava dàtils de Fenícia, l'antiga Phoenix (que dona nom a les palmeres), en el segle V a. de C., i Roma els importava com a fruita exòtica en grans quantitats des d'Àfrica del Nord, especialment d'Egipte.

Els dàtils, fruits de la palmera datilera (*Phoenix dactylifera*), eren una fruita seca molt apreciada per tothom, i d'una manera especial els que es presentaven en rama. Arribaven de Berberia, en general, i del port d'Alcúdia de Berberia, per mitjà del comerç lícit o com a botí pres pels corsaris a naus nord-africanes. La palmera datilera es troba present a Berberia, des de l'Atlas fins a Canàries, des de temps prehistòric. Hi ha dàtils de diferents varietats, formes i colors. Les exportacions de dàtils han estat ben presents en tota la història del Marroc.

Marc Gavi Apici (100 a.C.), en *De re coquinaria*, els farceix de nous, pinyons i pebre, els sala a l'exterior, els fregeix dins mel cuita i els serveix.²

L'Alcorà esmenta els dàtils, això fa que sien altament considerats pels musulmans.

Ramon Llull els cita diverses vegades a les seves obres. Anselm Turmeda al descriure Mallorca a les "*Cobles de la divisió del Regne de Mallorca*", (1398), diu:

*"En cell jardí los fruiters
eren de totes maneres:
dàtils, pomers, presseguers,
codonys, albercocs, cireres
massanes, prunes e peres,
taronges, poncís, llimons
avellanes e lledons,
raïms moscatells e figueres*

¹ Pedro Antonio GALERA ANDREU: "La palmera, arbor victoriae", *Goya : revista de arte*, 187-188, Madrid, 1985, 63-67.

² Jean-Luc HENNIG: *Dictionnaire littéraire et érotique des fruits et légumes*, Paris, 1994, 282.

Al segle XVIII el dàtils arribaven a Catalunya des de Malta provinents d'Àfrica del Nord.¹

Es venien als mercats i a les apotecaries i sucreries, les actuals confiteries. Per distingir els dàtils s'anomenaven segons la deprocedència: dàtils valencians, dàtils de Berberia, etc. També els venien els venedors ambulants, anomenants datilers ja en el segle XIII.

Resulta difícil distingir entre els dàtils de producció local i els dàtils importats de Berberia. Des de Mallorca eren exportats a Perpinyà, Gènova, Parcelona, València, Castelló d'Empúries, Vilafranca de Conflent, Niça, Flandes, Anglaterra, etc.

Els dàtils madurs són un aliment edulcorant (70%), sense sucre industrial, sols presenten sucre natural com la mel, les panses, les figues, etc.

Avui s'empren en naturopatia. En la medicina tradicional són considerats com a un dels quatre fruits pectorals, formava part del electari diafènix, contra la bronquitis i l'asma. mesclats amb mel. Tenen acció emolient.

En el seu estat natural, penjats en raïm a l'arbre o caiguts a terra, són un aliment cobdiciat per aucells silvestres i per les rates.

Cuina.

Els dàtils a més de ser consumits frescs o confitats, com a fruita seca, s'empren mesclats en el iogurt, i en forma de confitura, mel, melassa, puding, gelat, sucre de dàtil en pols, codonyat, en la fabricació d'aigordent, feina que al Marroc i Tunis sol ser patrimoni dels jueus, etc.

Un dels primers manuals de confiteria europea, *El libre de totes maneres de fer confits*,² aporta una recepta de dàtils confitats, i que ha estat actualitzada per Eliane Thibaut-Comelade.³ S'empren 500 grams de dàtils confitats, 400 grams de mel de flor de taronger, 2 dl d'aigua, 1 arrel de gingebre fresc i claus de girofla.

Aquesta autora exposa que els dàtils formen part dels *divers ingrédients pour collations et repas cités dans la littérature médiévale catalane. Elles excellaient dans la composition des plats salés/sucrés : omelette, lièvre, langouste, poisson*.⁴ El *Libre de Sant Soví* del segle XIV, els empra en la salsa d'oruga.

¹ Eloy MARTÍN CORRALES: "Comerciantes malteses e importaciones catalanas de algodón", *Actas Primer coloquio internacional hispano maltés de historia*. Madrid, 1991, 172-180.

² Lluís FARAUDO DE SAINT GERMAIN: "El libre de totes maneres de fer confits", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 18-19, Barcelona, 1946, 97-134.

³ Eliane THIBAUT-COMELADE: 1995. *La table médiévale des catalans*, Montpellier, 1995, 161.

⁴ Eliane THIBAUT-COMELADE: 1995. *La table médiévale des catalans*, 70, 103

Els llibres de cuina dels dàtils són escassos i generalment editats als Estats Units. Curiosament són gairebé inexistents als països productors de dàtils del Mediterrani sud i est. Receptaris locals com el de Miloudi Nouiga,¹ són rars.

Les receptes de cuina mallorquina amb dàtils són escasses i semblen de creació moderna: llom al vi amb dàtils, carn freda de pollastre amb dàtils.²

Els palmissons són el fruit d'una altra palmàcia, el garballó (*Chamaerops humilis*), única palmera espontània a Mallorca, són comestibles, però al tenir una polpa ínfima són menjats pels nins de les zones a on es produeixen, principalment Andratx, Artà., Formentor i Cap Pinar. No consta que sien emprats a la cuina.

Els pinyols

Ja deia Plini, (23-79 d.C.), que el pinyol de dàtil era fusiforme. Tenen una petita cicatriu o llombrígol per on sortirà la nova planta, figura simbòlica en la literatura popular bereber.

Els dàtils, i els seus pinyols, no aptes pel comerç alimentari humà, es dediquen a l'alimentació del bestiar, aus i mamífers, grans i petits, com es feia en temps antic. El pinyol torrat s'empra per a la falsificació del cafè.³

La farina i l'oli de pinyol de dàtil són considerats afrodisíacs.

Temps enrera s'utilitzaven per tallar grans de rosaris, feina típica de convents i monasteris.⁴

Avui s'empren com un potent inhibidor de la corrosió àcida de l'acer dolç.⁵

Notícies

1242, 12 novembre

Pere Gilabert reconeix a Bonaymench haver rebut 12 lliures i 6 sous melguresos implicats en 100 quarteres d'ordi i 3,5 quintars de dàtils, en el viatge que fa a Gènova, en el lleny de Guillem Bitulone. Dels guanys ell en tindrà la quarta part i aquest la tercera part.⁶

1324

¹ Miloudi NOUIGA: *Cuisine marocaine: Savoir-faire traditionnel de transformation des dattes au Maroc*, Rabat 2006.

² Maria TABERNER I TOMÀS: *Sa cuina de Madò Maria Cullera*, Mallorca, 1997, 158-160.

³ Émile Louis BERTHERAND: *Le noyau de dattes au point de vue des propriétés alimentaires, thérapeutiques et industrielles notamment de la falsification du café*, Alger, 1862.

⁴ Anastasio ROJO VEGA: *El Siglo de Oro: inventario de una época*. Valladolid, 1996, 170.

⁵ S. A. ABO EL-ENIM: "Ensayo de un producto ambientalmente respetuoso como inhibidor de la corrosión ácida del acero dulce", *Afinidad: revista de química teórica y aplicada*, 63, n° 522, 2006, 160-165.

⁶ ARM, *Escrivania Cartes Reials* 342, 122.

Els dàtils formen part dels ingredients de la salsa d'oruga (planta *Eruca sativa*) en el receptari del *Llibre de Sent Soví*, redactat el 1324: *E mit-hi avalanes e nous e dàtils bulits, qui n'à*.¹

1338

Els procuradors reials de Mallorca paguen una lliura a les dones na Caterina i na Fustereta, venedores de fruita, per dos ulls de palma comprats per trametre a la cort reial a Perpinyà per el dia del Ram.

1339

Els procuradors reials de Mallorca compren ulls de palma per enviar a la cort reial a Perpinyà per el dia del Ram.

1341

Els procuradors reials de Mallorca paguen 1 lliura, 14 sous i 10 diners a Pere Joan, fuster, per 4 ulls de palma per enviar a la cort reial de Perpinyà per la festa del Ram.

Aquest fuster es troba documentat treballant en diverses obres del castell reial de l'Almudaina al segle XIV.

1356, 2 maig

El rei Pere comunica als oficials reials del seu Regne de Mallorca les queixes presentades per l'Aljama dels jueus de Ciutat dient que amb motiu de la festa del diumenge del Ram, alguns cristians havien entrat dins els corrals i jardins de les cases dels jueus per prendre els ulls de les palmeres. El rei mana que no havien de ser permesos aquests abusos.

1376, 23 agost

Es dona llicència a fra Jaume de Casadavall, de l'ordre dels predicadors, per que pugui treure de Mallorca dos quintars i una rova de formatges, i un quintar de dàtils per portar a Castelló d'Empúries.²

1382

El rei Pere el Ceremoniós demanava al seu governador a Mallorca la tramesa de dàtils; fiambres i altres coses.

1392, 24 maig

Joan I atorga poder a Berenguer Llobet, el seu procurador a Mallorca, perquè pagui a compte les despeses de *una caixa de dàtils en reym la qual de manament nostre havets feta venir de les parts de Berberia*.³

Es pagaren 4 sous per la caixa, 4 diners per descarregar-la a port de Barcelona i 1 sou, 6 diners per transportar-la a la torre de Pere sa Costa a on es trobava el rei.

Dàtils en reym o ram de dàtils és un conjunt de dàtils adherits a una porció de branca.

1395

La procuració reial de Mallorca pagui les despeses de la tramesa a Barcelona de dàtils per al rei.

1398

¹ Rudolf GREWE (ed.): *Llibre de Sant Soví: receptari de cuina*, Barcelona, 1979, 178-79.

² ARM, Guiatges 3, 92v

³ ACA, reg. 1.995, 98 citat per Jaume BOVER; Ramon ROSSELLÓ: "Dátiles de Berbería para el rey de Catalunya-Aragón", *Kasbah*, 3, 1992, 14.

A la descripció de Mallorca que fa Anselm Turmeda a les «*Cobles de la divisió del Regne de Mallorca*»,¹ diu que a l'illa es cultiva la datilera:

*En cell jardí los fruiters
eren de totes maneres:
dàtils, pomers, presseguers,
codonys, albercocs, cireres,
massanes, prunes e peres,
taronges, poncís, llimons,
avellanes, moscatells e figueres.*

1425, 20 març

Guillem des Llaners, mercader; assegura a Bernat des Pi, mercader, 50 lliures sobre l'or, cera, dàtils, *nou xarquí*, posats en el nau de Joan de Sales, a Alcúdia de Berberia, en el regne d'Algarb, per portar a Mallorca.²

1427, 3 abril

Astruc Djibillí, jueu, mercader de Mallorca, originari de Honein, assegura a Antoni Martí, mercader, 200 lliures sobre 80 costals de dàtils carregats a l'Alcúdia de Berberia, del regne del Garb, per Francesc Martí, en la nau de Bartolí Joan, de Dènia, per anar a València i després a Honein.³

1427, 8 maig

Nicolau de Pacs i Lluís Lledó, mercaders de Mallorca, prometen a Daniel Pardo que estant a l'Alcúdia de Berberia carregaran 145 costals de dàtils i 20 costals de cera i judi; a Joan Catany prometen 50 costals de dàtils, i a Lluís Bellviure, 170 costals de dàtils de l'Alcúdia de Berberia.⁴

1427

El procurador reial, Llätzer de Lloscos, reb 13 lliures i 9 sous de mestre Antoni, patró de galera del noble Bernat de Centelles, «*ab la qual en les mars de S'Alcúdia de moros [Alcúdia de Berberia, Marroc], en lo cap d'Entreforchs, pres un caro o coca de moros en què havia certa quantitat de dàtils*». Exactament hi havia 80 costals de dàtils que foren venuts al carrer de la Mar de Ciutat, prop del port, pel preu de 269 lliures.⁵

1438, 8 agost

Joan Maçana, mercader, ciutadà de Mallorca, reconeix tenir en *comanda mercantivolament* de Pau Pardo, mercader, 1660 lliures i 10 sous, sobre 19 quintars, 82 lliures, 9 unces de dàtils carregats en les galeres venecianes. Dels quals hi ha carregats en les galeres venecianes 5 costals de dàtils que pesen 10 quintars, 82 lliures i 9 unces, i els restants 9 quintars les ha de rebre e Alcúdia de Berberia, del regne del Garb i carregar-les en la galera de Lluís Guivent, ciutadà de Barcelona que ha d'anar a l'illa d'Anglia i a Flandes.

1438

Bartomeu Asser, mercader de Niça, treu de Mallorca 8 costals de dàtils per vendre a Niça o a Vilafranca.⁶

¹ Anselm TURMEDA: *Cobles de la divisió del Regne de Mallorca*, Bernat METGE, Anselm TURMEDA, *Obres menors* (ed. Marçal OLIVAR), Barcelona, 1927, 106-107.

² ARM, Prot. C-78, 36v.

³ ARM, Prot. C-80, 22v.

⁴ ARM, Prot. C-80, 253-253v.

⁵ ARM, RP 2.634, 173v.

⁶ ARM, Prot. C-63, 59v.

1463

A l'inventari dels béns de Bernat Claret, apotecari, apareixen *sis alfàbies en les quals ha entorn nou quintars de dàtils*.¹

1474-1475

En el llibre de comptabilitat d'un apotecari anònim de Ciutat apareixen les següents anotacions sobre el comerç dels dàtils.²

1474, 24 desembre

« *Item per una liura de dàtils triats, 10 s.* »

1475, 25 gener

« *Item ... per una liura dàtils, sen dux l'ermità, 10 s.* »

1475, 22 març

« *Item per una liura e mige dàtils e per 2 liures farro, sen dux lo dit [ermità], 2 ll., 3 s.* »

1512

Inventari de Cristòfol Companyó, candeler i sucrer

A la botiga de la seva sucreria, entre els seus béns, s'hi troben 20 lliures, 9 unces, de dàtils de Berberia.³

1577?, 16 gener

Reunió dels membres de la Caixa i Almoïna del Patró dels Mariners i Col·legi dels Mariners.

Es determina que el costal de dàtils importats o altre mercaderia que se ven a pes pac sis diners per quintar.⁴

Sigles

ACA Arxiu de la Corona d'Aragó

ARM Arxiu del Regne de Mallorca

BSAL Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

¹ Maria BARCELO CRESPI: "Terminologia i ús dels atuells ceràmics a les apotecaries mallorquines baixmedievales", *XV Jornades d'estudis històrics locals. Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània, segles XIV-XVII*, Palma, 1997, 450.

² Estanislau de K. AGUILÓ I AGUILÓ: "Un compta del apothecari", *BSAL*, 3, 1890, 23-24.

³ ARM, Prot. N-28,19-31v-

Per exemple entre 1574 i 1575 el Marroc exportà 120 quintals de dàtils a Anglaterra. Jacques CAILLE: "Le commerce anglais avec le Maroc pendant la seconde moitié du XVIe s. : importations et exportations", *Revue Africaine*, 84, 1940 1940: 186-219.

⁴ ARM, AA, 52 Presidials Decrets,74.

Bibliografia

- S. A. ABO EL-ENIM: "Ensayo de un producto ambientalmente respetuoso como inhibidor de la corrosión ácida del acero dulce", *Afinidad : revista de química teórica y aplicada*, 63, nº 522, 2006, 160-135.
- Estanislau de K. AGUILÓ I AGUILÓ "Un compta del apothecari", *BSAL*, 3, 1890, 23-24.
- ALCOVER-MOLL: *Diccionari català valencià balear*. Palma.
 V. 4, s.v.: "Dàtil", 26.
 V. 8, s.v. : "Palma", 137-138.
 V. 8, s.v. : "Palmera", 141.
- Rakia AMOUS MOUAKHAR: *Les palmiers dattiers: leurs usages dans l'alimentation et la pharmacie*. Paris, 1985.
- Antoni BARBER I VALLÈS; Ismael GUARDIOLA I MORA: *Rams de palma blanca: l'artesanía de la palma blanca al migjorn valencià*, València, 1996.
- Maria BARCELÓ CRESPI: "Terminologia i ús dels atuells ceràmics a les apotecaries mallorquines baixmedievals", *XV Jornades d'estudis històrics locals. Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània, segles XIV-XVII*. Palma, 1997, 437-453.
- A.-C. BENCHELAH ; M. MAKHA: "Les dattes : de la préhistoire jusqu'a nos jours", *Phytothérapie*, 4, nº1 , 2006, 43-47.
- Émile Louis BERTHERAND: *Le noyau de dattes au point de vue des propriétés alimentaires, thérapeutiques et industrielles notamment de la falsification du café*, Alger, 1862.
- Francesc BONAFÉ I BARCELÓ: "Fasser", *Gran enciclopèdia de Mallorca*, 5 ,1991, 179.
- Francesc BONAFÉ I BARCELÓ: *Flora de Mallorca*. Palma de Mallorca, 1977-1979, 1, 252-254.
- Mjaume BOVER: "Les canyes verdes: nota etnogràfica *Vora mar*, Peguera, octubre, 1978, 7.
- Jaume BOVER, Ramon ROSSELLÓ: "Dátiles de Berbería para el rey de Catalunya-Aragón", *Kashah*, 3, 1992, 14-16.
- Robert Ali BRAC DE LA PERRIERE: *Le palmier dattier*. Tunis, 1995.
- Jacques CAILLE: "Le commerce anglais avec le Maroc pendant la seconde moitié du XVIe s: importations et exportations", *Revue africaine*, 84, 1940, 186-219.
- Gabriel CAMPS: "Dattes ; Dattiers", *Encyclopédie berbère*, 15, 1995, 2234-2245.
- José Antonio del CAÑIZO: *Palmeras*. 2a ed. corr. y muy ampliada. Madrid-Barcelona-México, 2002.
- "Datilera", *Enciclopedia universal ilustrada europeo americana (Espasa)*, 17 (1913) 1062.
- Alix de DIVES: "Le don des dattes" reportage et texte: Alix de Dives; photos: Bernard Touillon, *Maisons Coté Sud*, 109, 2007 178-189, 215-217.
- V.H.N. DOWSON: *Bibliography of date palm*. Miami, 1976.
- John DRANSFIEL; Henk BEENTJE: *Lexicon palmarum: a compendium of botanical terms in five languages*, Marly-le-Roi-London, 1996.
- Alain DURNERIN: *Histoire des palmiers et de leur introduction en France*, Marly-le-Roi, 1990.
- Enciclopedia de la religión católica*, Barcelona, 1950. 7 v.
 Vol. 5 (1953).
 s.v. Palmera, p. 1179.
 s.v. Palma, p. 1175-1177.
- Lluís FARAUDO DE SAINT GERMAIN: "El libre de totes maneres de fer confits", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 18-19, 1946, 97-134.
- Pedro Antonio GALERA ANDREU: "La palmera, arbor victoriae", *Goya : revista de arte*, 1985, 63-67, 187-188.
- Rudolf GREWE (ed.): *Libre de Sant Sovi : receptari de cuina*. Barcelona, 1927.
- Maestre GIL: 1518. *Libro de medicina llamado Maçer, que trata delos mantenimientos, e assy mesmo todas las virtudes del romero, el qual fue hecho por Arnaldo de Villanova*. Granada : Andrés de Burgos.
- Inclou: *Las condiciones e de las virtudes e de las propiedades de todas las viandas que los hombres comunamente usan de comer e de beber para su mantenimiento: dátiles...*

- Jean-Luc HENNIG: *Dictionnaire littéraire et érotique des fruits et légumes*, Paris, 1994.
- P. IBORRA: "Algunas particularidades sobre la palmera *Phoenix dactylifera*", *Revista Festa d'Elig*, 1954.
- Jornadas internacionales sobre la palmera datilera en la agricultura de los oasis de los Países Mediterráneos : resúmenes de las ponencias y carteles*. Elche, 1995.
- Osmann KHAIRAT: "Le dattier dans l'Égypte ancienne", *Egypt Travel Magazine*, 42, 1858, 6-9.
- Laura KOHAN: "Dátil, fuente de energía". *Integral : vive mejor en un mundo mejor*, 322, 2006, 78-79.
- Pere LLOFRIU: *Les plantes de jardí a les Balears*. Mallorca, 1994.
- Pascual LÓPEZ GÓMEZ: *Palmera datilera*. Madrid, 1945.
- Paul LUNDE: "A history of dates". En: *Aramco world*, 29, n. 2, 1978, 20-23.
- Eloy MARTÍN CORRALES: "Comerciantes malteses e importaciones catalanas de algodón: 1728-1800", *Actas Primer coloquio internacional hispano maltés de historia*. Madrid, 1991.
- Bernat METGE, Anselm TURMEDA: *Obres menors* (ed. Marçal OLIVAR), Barcelona, 1927.
- Carlos MORICI: "La palmera canaria: *Phoenix canariensis*", *Revista del Atlántico*, 3, 2006, 134-143.
- Miloudi NOUIGA: *Cuisine marocaine: Savoir-faire traditionnel de transformation des dattes au Maroc*. Rabat 2006.
- Mélika OUENNOUGI: *Les descendants d'algériens en Nouvelle Calédonie et la culture du palmier dattier: symbolisme et caractérisation du patrimoine variétal*. Paris, 2004.
- Paul POPENOE: *Date growing the Old World and the New*. Altadena, Calif.: West India Gerbens, 1913.
- Paul POPENOE: *La palma dei dattero nell'antichità*. Roma. 1927.
- Publicat també a «Bolletino de informazione economiche», 1 (1926); i abans a: "The scientific monthly" (1924).
- Anastasio ROJO VEGA: *El Siglo de Oro: inventario de una época*, Valladolid, 1996.
- Ramon ROSSELLÓ VAQUER: "Notes històriques del temps quaresmal", *Setmana Santa*. Felanitx, 1983.
- Ramon ROSSELLÓ VAQUER: "Dàtils", *Flor de card*, 169, 1991, 9.
- Maria TABERNER I TOMÀS *Sa cuina de Madò Maria Cullera*, Mallorca, 1997.
- Eliane THIBAUT-COMELADE: *La table médiévale des catalans*, Montpellier, 1995.

RESUMEN

Visión rápida sobre la palmera datilera y su producto, el dátil, a través de la documentación archivística relativa a Mallorca acompañada de comentarios sobre las mismas a partir de la literatura gastronómica.

ABSTRACT

Brief view on the date palm and its product, the date, according to archival documentation linked to Majorca, accompanied by marginal oriented literature commentaries in gastronomically-oriented literature.

Repercussions de la Setmana Tràgica a les escoles mallorquines

JAUME SERRA I BARCELÓ

La creació de l'Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears (AMEIB) ha permès posar a l'abast dels investigadors un important llegat documental. Aquest fons, malgrat les destruccions provocades per incendis i les diverses expurgacions documentals, conté prou documentació per permetre importants investigacions sobre la Història de l'Educació a la nostra comunitat. El propi AMEIB ja publicà un avanç documental sobre les escoles menorquines tot just després de la Guerra Civil. El que aquí es presenta és una altra aportació documental.¹

Aquests documents es troben referits a les repercussions de la Setmana Tràgica a Mallorca, i en particular en el món de l'escola primària. Tal i com és ben sabut, la incidència sobre el món educatiu va ser notable ja que se culpabilitzà de tot el moviment al mestre anarquista Ferrer i Guàrdia que acabà afusellat. Aquesta va ser la gran excusa per atacar frontalment l'escola laica, anarquista i moderna. A Mallorca, aquest conjunt d'esdeveniments no podia passar desapercbut. Així, en una acta de 26 d'agost de 1909 se'ns informa de com tengué lloc una assemblea de l'Associació de Mestres de Mallorca a l'Institut Balear on, es va dir, s'escoltaren intervencions sedicioses:

*La misma junta acordó haber visto con profundo disgusto la conducta del Maestro de María oponiéndose a que los Maestros reunidos en conferencia en el Instituto Balear tomaran el patriótico y honrado acuerdo de protesta de los desórdenes y crímenes cometidos en Barcelona en la llamada semana trágica.*²

El problema era que el pànic provocat pels esdeveniments de Barcelona originaren un conjunt de males interpretacions i manipulacions del que havia passat en aquesta assemblea que, alguns, havien considerat potencialment perillosa. El tema, per tant, no acabà aquí i ja el 9 de setembre d'aquell, la mateixa junta anotava en un acta de sessió la protesta de la Junta Local de Maria en contra de la resolució anterior:

¹ J. SERRA I BARCELÓ: *Documents sobre el magisteri nacional a Menorca arran de l'ocupació de l'illa per les tropes franquistes (1939)*, Palma, 2002.

² AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 110.

Dióse cuenta de un oficio de la Junta local de María manifestando el disgusto con que ha visto el falso concepto con que se ha considerado a aquel Maestro creyéndole opuesto a la proposición que en la conferencia pedagógica celebrada en este Instituto General y Técnico hizo otro Maestro de protesta contra los sucesos de Barcelona; añadiendo que por el celo, laboriosidad, patriotismo y religiosidad que siempre han caracterizado a dicho maestro, protesta aquella corporación contra la falta de cultura y patriotismo con que se le ha considerado, y suplica a esta Junta que haga suyo este acuerdo en méritos del valimiento de dicho profesor.

La Junta se enteró con verdadera satisfacción de que una mala inteligencia, que en su oportunidad no fue subsanada cual debía serlo, diera lugar a poner en entredicho los sentimientos de honradez y amor patriótico de algunos Maestros y en especial del de María Don Tomás Balaguer,³ siendo así que la colectiva protesta del magisterio mallorquin ante los brutales y salvajes desmanes, desórdenes y crímenes de todas clases cometidos en Barcelona, tuviera toda la solemne notoriedad que la importancia del acto requería; y, en consecuencia, la Junta acordó dejar sin efecto el acuerdo tomado sobre este asunto en la sesión celebrada el día veintiséis del mes pasado y, por el contrario, declarar haber visto con la mayor complacencia los patrióticos acuerdos de la Asociación de Maestros de Mallorca tomados sin regatear, reservas ni distinciones de ninguna clase.⁴

Va ser la gran excusa, també per a que els elements més conservadors i especialment l'església atacassin frontalment les escoles modernes i demanassin públicament la seva clausura. D'aquesta manera, patiren fortes investides l'Escola Mercantil, les escoles obreres de Lluçmajor, l'obra de Guillem Cifre de Colonya o les escoles laiques menorquines. En contrapartida, s'implicà les escoles públiques a actes patriòtics de desagraujament a l'exèrcit i bandera.⁵

El problema és que els esdeveniments de la Setmana Tràgica tengueren més transcendència a Mallorca del que s'havia pensat fins ara, i en especial en el món escolar. No és sols el pes dels esdeveniments generals, com l'atemptat contra Antoni Maura,⁶ sinó

³ Segons l'escalafó de 1909 (AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, [1908 - 1911] folis 135-139), Tomàs Balaguer Bauzá era el número 18 de la classe tercera. Tenia antiguitat en el magisteri des del 9 de gener de 1891 i a l'escalafó des del primer d'octubre de 1903.

⁴ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 112-112v.

⁵ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911) f. 153 v: *Enteróse la Junta de una comunicació del Exmo. Capitán General por la que invita dicha corporación para asistir al juramento de fidelidad a las banderas y que por conducto de esta Junta se invite a los Maestros.*

⁶ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 174-175. Sessió del dia 13 d'agost de 1910: *Visto el oficio del Ilmo. Sr. Obispo invitando a la Junta para asistir a la misa y Tedeum que se ha de celebrar en la Sta. Iglesia Catedral el próximo domingo a las doce horas, en acción de gracias por haber conservado la vida y restablecio completamente la salud del Exmo. Sr. D. Antonio*

un conjunt de mestres expedientats dels quals es coneix encara molt poc.⁷ Entre tots ells hi destaca amb llum pròpia el cas del mestre d'Esporles Melchior Daviu Matas.⁸

Poc se sap d'aquest mestre, ja que no s'ha conservat el seu expedient i no consta en els llistats de mestres d'Esporles de principis de segle.⁹ Lògicament, i per motius administratius obvis, tampoc apareix en els llistats de l'escalafó anteriors. I és que, de fet, la Junta d'Instrucció Pública Provincial l'atacà aparentment per problemes administratius amb el seu títol:

*Diose cuenta de los informes emitidos por la Junta local de 1ª enseñanza de Esporlas y por el Sr. Inspector de 1ª Enseñanza en el expediente incoado contra aquel Maestro D. Melchor Daviu Matas, como también de los descargos evocados por el mismo consistentes en una carta que con el membrete de la escuela Normal de Valencia se la dirigió participándole que se había recibido el importe para pago de la expedición del Título Superior, pero que necesitaban el certificado de estudios del grado elemental.*¹⁰

És, aparentment, en aquest punt on se centra en primer lloc el problema. El cas d'un mestre que està exercint i que no es té clar si reuneix la titulació adequada o no. El problema rau en què aquest entrebanc administratiu amagava de fet una investigació molt més profunda sobre la seva ideologia i activitats polítiques:

Usó de la palabra el Sr. Presidente manifestando que aparte de la falta de no estar este maestro en posesión de título alguno, pesaban sobre él otros cargos que debían tenerse muy presentes al evacuar el informe que solicita la Dirección General de 1ª Enseñanza, pues habiendo llegado a su noticia que dicho Maestro observaba una conducta impropia de su carrera, había pedido informes al Comandante del puesto de Esporlas quien había manifestado que el Maestro de aquella villa D. Melchor Daviu Matas era de ideas perturbadoras y anarquistas, lo cual no oculta pues a todo el que le ha querido oír lo

Maura, después del nuevo atentado, se acordó nombrar a D. Francisco de Massanet para representar dicha corporación.

⁷ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 179v. Sessió del 15 de setembre de 1910: *Acordóse también que se dé cumplimiento a la comunicación del mismo Rectorado [de Barcelona] en que se interesa relación de los Mestros, Maestras y Auxiliares que se encuentran hoy día suspensos o separados del Magisterio público, especificando sus causas y tiempo de duración y fecha en que termina.* Lògicament bona part d'aquestes suspensions tenien més a veure amb la pròpia dinàmica laboral (com l'abandonament de destí) que en motivacions polítiques, però certs indicis permeten suposar com es donaren processos per motius ideològics. De fet, en la sessió del 27 d'octubre d'aquell mateix any (Idem foli 186v-187) el mestre de Palma Gabriel Comas i Ribas demanava al Ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts que s'invalidàs la nota desfavorable que constava a la seva fulla de serveis.

⁸ Segons sembla, aquest mestre era conegut com "Es Mestre Guiemó". A l'AMEIB es conserva una fotografia d'ell amb la seva classe.

⁹ A. AULÍ; T. MIQUEL: "Melchior Daviu i Matas, mestre d'escola d'Esporles (1905-1912)" *I Jornades d'Estudis Locals*, Esporles, 2007, 103-108.

¹⁰ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 236v. Sessió del 30 de setembre de 1911.

ha manifestado así; una vez [sic] en el mitin que se celebró en dicha villa el 23 de abril en ocasión de inaugurar un centro republicano, en cuyo acto no sólo se adhirió a lo manifestado por el Sr. Jiménez Moyá, de que aquel centro debía ser centro de paz y en su día cuartel en que cada ventana fuera una barricada, sino que dicho Maestro dijo que por su parte hará lo posible para que así sea. En otras ocasiones el mismo se ha proclamado discípulo de Ferrer, como lo hizo en el banquete que para celebrar el aniversario de la proclamación de la República se celebró en el casino del centro republicano de Palma en cuyo acto al dedicar un sentido recuerdo a su Maestro el gran Ferrer dijo que fue este un gran Maestro de almas y gran educador de la sociedad excitando a la Comisión a emprender una gran cruzada y brinda por la revolución y por su obligado fruto la república, como también se manifiesta defensor del amor libre y de su naturalismo exagerado.

En las manifestaciones hechas en clase, aplasta la autoridad paternal y cualquier otra y en cuanto a su conducta particular ha sido muchas veces objeto de censuras por actos poco honorables.¹¹

En vista de tot això, la Junta decidí agrair al seu president i governador civil les informacions rebudes i els treballs realitzats en vista a la depuració de responsabilitats. L'informe de l'expedient s'havia de redactar en els termes següents:

1º Que según resulta al tomar posesión el Maestro de Esporlas D. Melchor Daviu Matas en 1º de Julio 1905, de la escuela Nacional de niños de Esporlas que obtuvo en virtud de oposición no presentó a aquella Junta local de 1ª Enseñanza, como era procedente, su correspondiente título profesional.

2º Que después de incluir en nómina al referido maestro fue preciso darle de baja por no presentar la documentación oportuna, lo que igualmente ocurrió en los meses sucesivos hasta que en el de Diciembre del mismo año 1905 le fueron acreditados sus haberes por la ordenación de Pagos del Ministerio respectivo.

3ª Que no obstante lo expuesto fue reclamada repetidas veces al Sr. Daviu la documentación de referencia sin que pudiera lograrse el cumplimiento de este servicio.

4º Que al tenerse que remitir a la Superioridad los datos necesarios para la formación del Escalafón general del Magisterio esta Junta Provincial hubo de eliminar el nombre del repetido Maestro Sr. Daviu por haber dejado de remitir este los documentos precisos a pesar de las reiteradas reclamaciones que se le hicieron, y esta misma Junta, en vista de tal negligencia le señaló un plazo para documentarse, pero

¹¹ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 236v-237.

transcurrido éste sin que dicho interesado lo verificara acordó poner el hecho en conocimiento de la aludida Superioridad y

5º - Que aparte del informe que en cumplimiento de lo establecido debe emitir esta Junta, resulta: Que habiendo llegado a noticia de este Gobierno civil que el maestro d. Melchor Daviu profesa ideas perturbadoras y anarquistas y revolucionarias con grave escándalo de los padres de los niños que tiene que educar, de tal manera que se han visto obligados a retirar de dicha escuela a sus hijos para que no oigan doctrinas tan perjudiciales a la juventud, robusteci6 esta opini6n el informe emitido y solicitado por el Gobernador Civil al Comandante del puesto de aquella localidad, cuyo informe se une al expediente de referencia.

En vista de lo expuesto

Opina esta Junta provincial que procede proponer como propone la separaci6n definitiva de D. Melchor Daviu y Matas del cargo de Maestro que desempeña de conformidad con la regla 4ª del articulo 32 del Real Decreto de 20 de Diciembre de 1908.¹²

La resoluci6n degué ser efectiva ja que en una sessi6n de la Junta Provincial de dia 14 de febrer de 1912 es notificava:

Igualmente se halla vacante la escuela de niños de Esporlas en virtud del expediente gubernativo instruido a su Maestro D. Melchor Daviu y Matas.

A la revista *El Magisterio Balear* varen aparèixer diversos articles atacant d'una manera oberta o més vetllada les escoles progressistes i, de rebot, tots els intents de modernitzaci6n que es feien a diverses escoles públiques. F. Ferrer i Guàrdia va ser demonitzat a balquena. D'altra part, existeixen indicis de com les autoritats sospitaven que part de la seva biblioteca hagués pogut passar a les Balears. A aquest punt i a obres seves es refereix una anotaci6n poc clara de la Junta Provincial d'Instrucci6n Pública del dia 11 de maig de 1912:

Vista una comunicaci6n del rectorado de Barcelona trasladando otra de aquel gobernador civil en que por orden telegráfica del Excmo Sr. Ministro de Instrucci6n Pública y Bellas Artes interesa que se ejerza prudencialmente la debida vigilancia a fin de conocer si alguno de los libros devueltos a los herederos de Ferrer de los que no puede consentirse sirvan de texto para la enseñanza, vuelven a utilizarse en alguno de los establecimientos oficiales o particulares de esta provincia, se acordó participar a dicha superioridad que actualmente no se tiene conocimiento de que exista ning6n caso del que se trata, y que se ejercerá la debida vigilancia conforme se interesa dándole cuenta de su resultado y al propio tiempo trasladar dicha

¹² AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucci6n Pública, (1908 - 1911), 237-237v.

*comunicación al M. I. Sr. Director del Instituto General y Técnico para mejor cumplimiento de este servicio.*¹³

A partir d'aquests moments la vigilància sobre la ideologia dels mestres es va intensificar. Un altre docent que tengué problemes va ser Andreu Ferrer i Ginard, mestre de Sant Cristòfol.¹⁴ Malauradament desconeixem les causes que originaren que se li obrís un expedient administratiu. El que cal recordar és que Andreu Ferrer seria un dels puntals de la renovació pedagògica de Mallorca i difusor de l'ideari regionalista. Les acusacions no degueren ser molt greus tota vegada que es va solucionar amb una amonestació privada.¹⁵

RESUM

Es presenten aquí un conjunt de textos provinents de l'AMEIB sobre les repercussions que tengueren a les escoles primàries mallorquines els esdeveniments de la Setmana Tràgica i l'execució de Ferrer i Guàrdia.

ABSTRACT

One presents here a set of texts that come from the AMEIB on the repercussions that there had in primary Majorcan schools the events of the Setmana Tràgica the execution on Francesc Ferrer i Guàrdia.

¹³ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1912-1913), 18v.

¹⁴ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911) f. 171v. Sessió del dia 8 de juny de 1910: *Acordóse también aprobar el informe emitido por la ponencia nombrada para dictaminar en el expediente gubernativo instruido contra D. Andrés Ferrer y Ginard, Maestro de San Cristóbal, y completar el mismo para depurar las faltas que en el mismo se indican y saber a quien corresponde la responsabilidad.* Idem f. 187 v. (Sessió del 12 de novembre de 1910): *Passar a informe del Sr. Inspector de primera enseñanza el expediente gubernativo que se sigue contra el Maestro de San Cristóbal D. Andrés Ferrer y Ginard.*

¹⁵ AMEIB, Actas de la Junta Provincial de Instrucción Pública, (1908 - 1911), 194v. Sessió del 13 de desembre de 1910: *Leído el informe emitido por el Sr. Inspector de primera enseñanza en el expediente incoado contra D. Andrés Ferrer y Ginart, Maestro de San Cristóbal, la Junta acordó castigar a dicho Maestro con una amonestación privada, autorizando al propio tiempo al Exmo. Sr. Presidente para dar cumplimiento a dicho acuerdo.*

MAGNANIMUS

Un viaje a Cerdeña partiendo por Mallorca y Menorca (1833-1834)

ANTONIO DE LA MORA

Resumen del trabajo de la Bahama

El viaje a Cerdeña, emprendido en 1833 por el Sr. D. Antonio de la Mora, con el fin de estudiar las ruinas que se ven en esta isla, y de hacer un viaje de inspección a las islas de Mallorca y Menorca, para ver si se podían encontrar en ellas restos de la civilización que se cree que existió en estas islas, y de hacer un viaje de inspección a las islas de Mallorca y Menorca, para ver si se podían encontrar en ellas restos de la civilización que se cree que existió en estas islas.

CRÒNICA ARQUEOLÒGICA DE LES ILLES BALEARS

El Sr. D. Antonio de la Mora, con el fin de estudiar las ruinas que se ven en esta isla, y de hacer un viaje de inspección a las islas de Mallorca y Menorca, para ver si se podían encontrar en ellas restos de la civilización que se cree que existió en estas islas, y de hacer un viaje de inspección a las islas de Mallorca y Menorca, para ver si se podían encontrar en ellas restos de la civilización que se cree que existió en estas islas.

El Sr. D. Antonio de la Mora, con el fin de estudiar las ruinas que se ven en esta isla, y de hacer un viaje de inspección a las islas de Mallorca y Menorca, para ver si se podían encontrar en ellas restos de la civilización que se cree que existió en estas islas, y de hacer un viaje de inspección a las islas de Mallorca y Menorca, para ver si se podían encontrar en ellas restos de la civilización que se cree que existió en estas islas.

Un viaje a Cerdeña pasando por Mallorca y Menorca (1833-1834)

ALBERTO DELLA MARMORA*

Monumentos antiguos de las Baleares

Mi viaje a las Baleares durante el invierno de 1833-34 tuvo como principal finalidad visitar los monumentos de aquellas islas para compararlos con los monumentos sardos. Por esto inserto aquí algunas noticias que constituirán una especie de complemento al primer libro de este volumen.¹ Iniciaré el estudio con la descripción de diversos monumentos antiguos que se hallan en aquellas islas, para pasar luego al análisis de aquellos que parece están en estrecha relación con las *nuraghi*.²

Las figuras 2, 3, 4, 5 y 6 de la lámina XXXIX reproducen los objetos hallados en el talaiot llamado Son Texeguet,³ próximo a Llucmajor, en la isla de Mallorca, actualmente conservados en una especie de museo en el convento de Capuchinos⁴ de Palma: todos los

* Alberto della Marmora, (*1789 -† 1863) militar del reino de Saboya, formado en la *École de guerre* de Napoleón mereciendo ser condecorado por el emperador. Bajo el servicio de la dinastía de Saboya ocupó cargos de relieve en Cerdeña, Historiador y naturalista publicó en 1840 *Voyage en Sardaigne*, obra punto de partida de toda la ulterior investigación científica de la prehistoria de aquella isla. Antes de la publicación de su obra visitó las islas del Mediterráneo Occidental para establecer comparaciones con los monumentos sardos. Aunque desconocidas sus referencias sobre las Baleares mayores su estudio ha de considerarse también como la primera visión científica de la prehistoria balear, anterior a la obra de Emile Cartailhac en casi medio siglo. Esta es la primera versión completa en lengua castellana, de este apartado dedicado a las antigüedades de las islas Baleares a la que se han incorporado las oportunas notas para aclarar algunos aspectos confusos o interpretaciones erróneas fruto de las investigaciones realizadas posteriormente [Nota del traductor].

¹ Se trata de la primera parte del *Voyage en Sardaigne* (París, 1840), obra magna de Alberto della Marmora, punto de partida de toda la investigación arqueológica sobre la prehistoria de Cerdeña.

² *Nuraghi* plural del sardo *nuraghe* que identifica las torres troncocónicas características del ciclopeísmo sardo del bronce final mediterráneo. Mantengo la denominación tanto en singular como en plural.

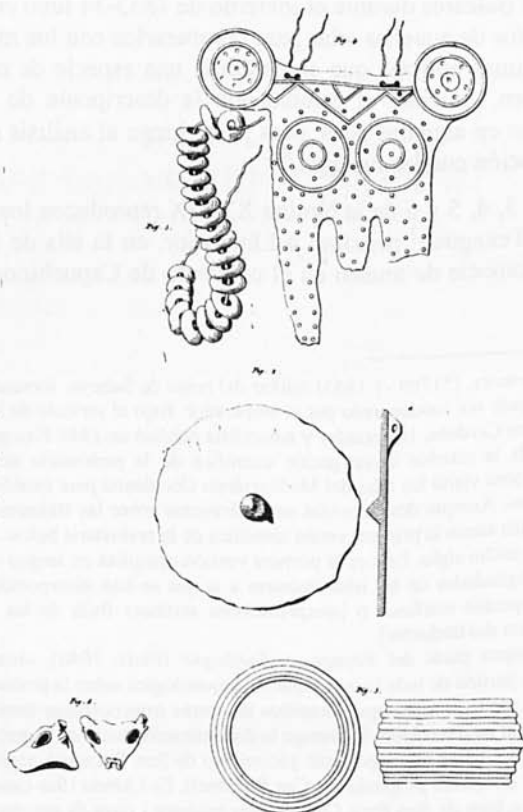
³ Ha de ser uno de los talaiots del importante yacimiento de Son Taxaquet, según la normalización actual, hoy segmentado en diferentes propiedades: Can Ramonell, Es Llobets (Ses cases), d'en Toni (corral de sa Coveta y s'Hortet) o bien de Son Pons Cardaix (ses talaiets i cova de ses puces), donde en 1954 en un punto indeterminado de Ses Talaiets apareció el guerrero de bronce, hoy en el Museo de Mallorca. Véase Bartolomé FONT OBRADOR: *Historia de Llucmajor*, Llucmajor, 1972, I, 69-71.

dibujos de la lámina, excepto aquellos de la figura 14 y las monedas se reproducen a escala $\frac{1}{2}$ de los originales.

En cuanto a la figura 3 muestra algo así como un brazalete, también en bronce, muy similar a uno que ha sido hallado en Inglaterra.

La figura 2 representa un disco de bronce que presenta en el centro un pequeño botón cónico y en la parte posterior una especie de anillo por el que pasaba, sin duda, un cordón o un lazo. Creo que se trata de un instrumento musical, dado que había dos por completo iguales. Cabe pensar que se se golpearan uno con otro para producir un sonido similar al de los címbalos.

La figura 4 representa una sutil placa de plomo que tiene la forma de la piel de una cabeza de toro. En lugar de los ojos y las orejas hay tres círculos concéntricos y en la frente dos triángulos combinados el uno con el otro. En el resto de la placa aparecen diseminados diminutos puntos redondos localizables sobre múltiples hallazgos de origen fenicio, como por ejemplo sobre las piedras esculpidas del templo de Gozzo, así como en un vaso cerámico con inscripción fenicia conservado en la biblioteca de Malta.

La combinación de círculos y triángulos recuerda la decoración que se observa en algunos cipos funerarios hallados en los alrededores de Cartago, que reproduzco al lado, a

partir de un dibujo de Gesenius. Estoy dispuesto a creer que dicho plomo fuera de origen fenicio o cartaginés y que hiciese las veces de los bucráneos colocados en las tumbas de los que se conocen bien cuales fueron sus funciones.

La placa de plomo de la figura 4 probablemente se sostenía mediante dos hilos que pasaban por los dos agujeritos dispuestos a ambos lados del triángulo mayor, tal vez fue depositada como medallón o como amuleto sobre el pecho del difunto.

Los discos de la figura 4 son, en parte, de barro cocido o de una cerámica basta y en parte de vidrio.⁵ Aparecieron junto al material descrito antes. Con toda seguridad formaban parte de un collar: polícromos se parecen a aquellos que los campesinos sardos encontraron hace unos pocos años en el nuraghe de Tamuli.

La figura 6 representa una pequeña máscara hueca de bronce en forma de bucráneo. Tiene una longitud de 4 centímetros y los ojos están perforados y vacíos.

No lejos de este yacimiento arqueológico, en la misma zona de Llucmajor, en el lugar de Son Reus, se han encontrado otros objetos, de claro origen etrusco, bajo una pequeña colina, cónica, artificial, también ésta de tipo etrusco.

1.- Una especie de cuerno en bronce, acanalado. Mide 40 cm., hueco, con indicios de dorado. Servía⁶ posiblemente de cuerna potatoria en las ceremonias fúnebres y áquicas. Se han hallado dos más en una tumba próxima. Se parecen bastante al que reproduzco en la figura 7.

2.- Una estatua de bronce, bajo la imagen de una divinidad barbuda con la nariz respingona y orejas de fauno, parecido a Sileno. Se presentaba itifálico y por esto fue mutilado por su púdico propietario, quien autorizándome a dibujarlo me mostró el fragmento que había segado con un golpe de martillo, El pie derecho está levantado de modo que el talón se apoya sobre un soporte. Todo parece indicar que el personaje era cojo. En el atlante de Micali se ve un ídolo de bronce muy similar al que acabo de describir que se define como Sileno itifálico. Lo que no se conserva del pie derecho se intuye a partir de la postura que debía de tener la figura dispuesta en vertical como se observa en mi figura 12.

⁵ En realidad se trata de las típicas cuentas de collar púnicas de pasta vítrea, tan frecuentes en los enterramientos de las fases finales del talayótico balear, en plena Edad del Hierro, en contacto ya con la ulterior conquista romana.

⁶ Se trata del sátiro itifálico estudiado por García Bellido, que fue propiedad del Conde de España, pieza que no pudo ser estudiada por Joana Mª Gual Cerdó en su catálogo de bronce, circunstancia que hace pensar que estos singulares elementos han desaparecido de Mallorca, Véase JUANA Mª GUAL CERDÓ: *Figures de bronze a la protohistòria de Mallorca*, Palma, 1993, 109. El número de catálogo es el 91. La afirmación atribuida a della Marmora de su presencia en el Gabinete de Antigüedades de los Capuchinos no es exacta, pues el autor piemontés no lo dice. García Bellido pudo verlo en la colección del conde de España

3.- Otra estatua (figura 13) vestida de pies a cabeza con una larga túnica. Tiene la mano derecha alzada, mientras que la izquierda se oculta abajo el vestido. También en este caso nos encontramos con una típica disposición etrusca.⁷

Fig. 7

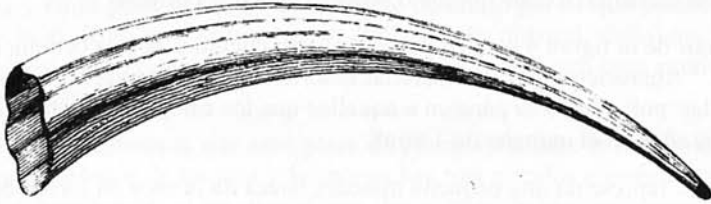

Fig. 12

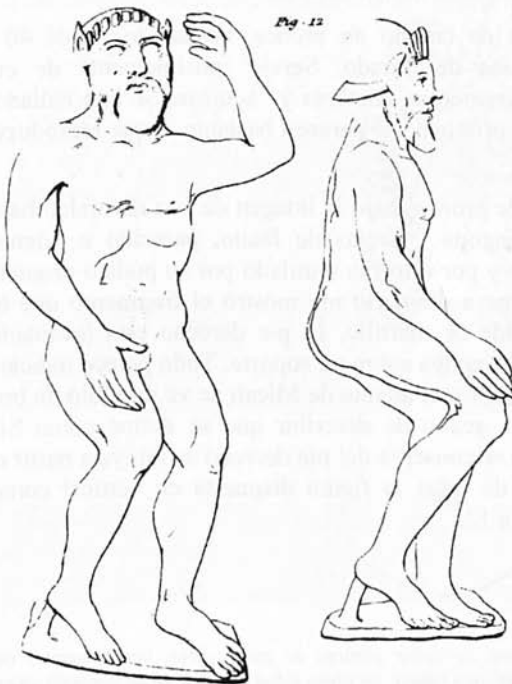
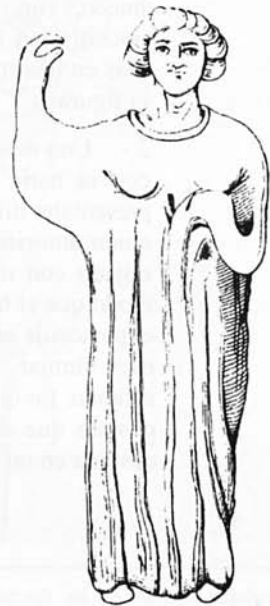

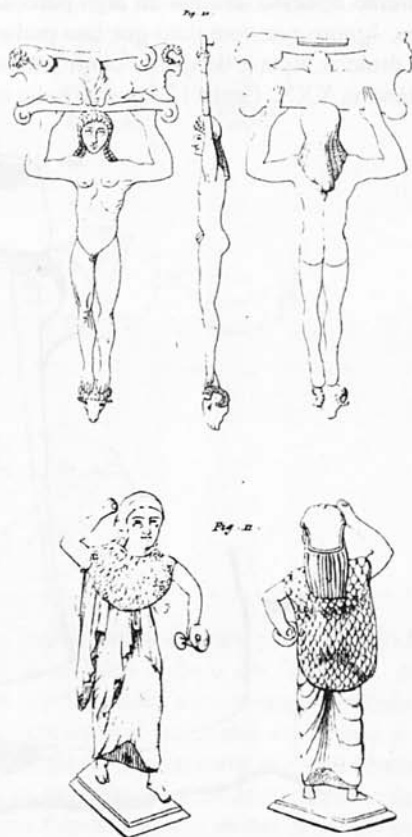
Fig. 13

⁷ Formó parte del hallazgo antes citado. En las reservas del Museo de Mallorca existía una copia en escayola procedente de los fondos existentes en el Castillo de Bellver, realizada por su conservador Sr. Malberti en los años treinta del pasado siglo. Conocida a través de García Bellido se desconoce su actual paradero.

El detalle curioso es que todos los ejemplares fueron hallados en una pequeña colina artificial única, similar las tumbas de este tipo que se encuentran en las inmediaciones de Cornetto en Italia.

La figura 10 representa un mango de pátera o de espejo, también en bronce, hallado en Mallorca y que pertenece a don Antonio Furió que me ha permitido dibujarlo.⁸ Esta estatuilla, sin duda alguna etrusca, parece representar un Hermes Chriophoros.

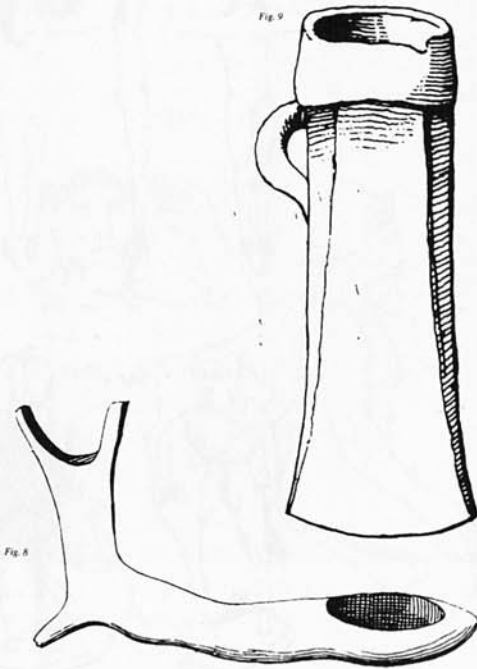
La figura 11 reproduce otra estatuilla etrusca hallada en Menorca que me la enseñó don Juan Ramis y Ramis de Mahón. Se trata, sin lugar a dudas, de una Minerva (el escudo está roto) que blandía una lanza en la mano derecha en actitud de lanzarla.⁹

⁸ Se halla en paradero desconocido. El dibujo de ella Marmora fue recogido por Juana M^o Gual como procedente de Son Corró (N° 113 de su catálogo).

⁹ En paradero desconocido. No recogida por Juana M^o Gual. Sigue la tipología de las Ateneas *promachós* como la de Porreres, también en paradero desconocido. Véase ANTONIO GARCÍA BELLIDO: *Los hallazgos griegos en España*, Madrid, 1936 y *Hispania Graeca*, Barcelona, 1948.

La figura 9 es un dibujo de un instrumento cortante en bronce hallado en un talaiot de Mallorca. Se conserva en la colección de los padres Capuchinos de Palma. Ramis describe una pieza similar en su obra sobre las *Antigüedades célticas*, hallada en el talaiot de Sant Tomàs próximo a Alaior junto con la pieza que describiré a continuación.

Ese último dibujado y descrito por Ramis en la figura 8 es un utensilio bronceo, muy pesado, que en un extremo tiene una parte hueca, similar a la de una cuchara y en el extremo opuesto termina en algo parecido a la testuz de un animal con cuernos a la media luna. Ignoro por completo que uso pudiera tener. Para Ramis era un instrumento usado por los druidas, Recuerdo que lo confrontamos con la pieza, también de bronce representada en la lámina XXX, figura 150 que se halla en el Museo de Cagliari.

Las monedas representadas en la lámina XXXIX fueron publicadas anteriormente en artículo especial inserto en el volumen 38 de las *Memorie dell'Accademia Reale delle Scienze di Torino*.

Gesenius las ha reproducido casi todas ellas en su Atlas, no obstante eso, me ha parecido un deber incluirlas en mi lámina destinada a mostrar los objetos más importantes vistos durante mi viaje a las Baleares.

Fig. 14

No tengo la intención de describirlas pues ambas publicaciones citadas ya lo han hecho de sobra. Si bien, aunque rindiendo justicia al buen trabajo de Gesenius, debo declarar que no comparto su parecer por cuanto, analizándola exclusivamente desde el punto de vista paleográfico, ha contradicho mi opinión que asignaba su origen a las Baleares, donde han aparecido en gran cantidad, con más de una veintena de tipos diversos, puesto que me parece difícil atribuir su origen a la pequeña y semi desconocida isla de Cossura, donde, por lo que yo tengo entendido, nunca fueron halladas monedas similares.

Hoy, cualquiera que sean los progresos habidos en la interpretación de las inscripciones fenicias en los que el mismo Gesenius ha tenido parte activa, no creo que esos sean suficientes en el caso en que nos ocupamos y sobretodo en lo que respecta al origen de las monedas, al dar por cierta una semejanza mas bien aparente entre aquellas dos inscripciones compuestas por cinco letras solamente. Esta suposición no puede, por si sola, certificar unos datos que, por otro lado, no pertenecen al dominio de la paleografía.

Por lo tanto mientras Gesenius no llegue a demostrar que monedas similares fueron halladas también en la isla de Cossura, o en Sicilia, o en otros lugares próximos, yo mantendré la opinión que esas proceden de las Baleares donde, tras una cincuentena que he

encontrado, no he visto ninguna de aquel tipo, por lo tanto estoy convencido que se trata de dos especies diversas de monedas.

Soy de la misma opinión que Gesenius en lo tocante a las dos primeras letras de la leyenda de las monedas de Baleares

y que el desearía hacer corresponder con las letras que son las iniciales de la leyenda de la moneda fenicia de Cossura.

El famoso Barthélemy habiendo visto casualmente monedas semejantes a éstas, halladas una en Toulouse y la otra en Andalucía, autenticándolas como españolas, las había atribuido, en principio, a Sevilla, sin embargo por una de aquellas intuiciones propias de los hombres geniales, después de haber propuesto una singular interpretación de la leyenda en su carta al abate Audibert dice así:

Una tan aventurada interpretación (el sol ama a Serpa) no tiene otro interés que ser comentada. Si quisiera sustituirla con otra leyenda, diría que las dos primeras letras fenicias pudieran significar "una isla" y que las otras tres podrían ser el nombre Maiorca, sin embargo para justificar esta interpretación sería necesario analizar a fondo la inscripción y bajar hasta detalles que nos aburrirían a ambos.

A partir de ahora todos los que se han ocupado de las inscripciones quedan de acuerdo sobre el significado de las dos primeras letras que significarían: isla. Esta interpretación viene confirmada por las tres monedas (figura 14, a, b, c) que me comunicó en Mahón el propio Ramis, en aquel entonces inéditas, hasta la publicación de mi artículo.

Dando por descontada la lectura de las dos primeras letras quedan por lo tanto las otras tres para componer el nombre de la isla que Gesenius interpreta como BENIM, de donde deriva IBENIM, *insula filiorum (juvenum)*. Estoy de acuerdo con él que las dos letras extremas son realmente: la primera una BET y la última una MIM, sin embargo pienso que aquella central, eso es la cuarta desde el inicio pudiera tener un significado diferente de tipo a tipo de moneda. No quiero insistir sobre la interpretación que da: IBETIM (*Insula Baeticorum*) y que propuse en otro tiempo, si bien no podemos asegurar que esta cuarta letra, representada como en las monedas que son, sin duda, de Cossura y que leo como una NUN, como también lee, muy bien, el propio Gesenius pueda tener también el mismo significado en las monedas de las Baleares, donde esta cuarta letra se halla representada de manera completamente diferente tanto en las monedas con texto exclusivamente fenicio como en aquellas de texto bilingüe.

Hasta podría estar de acuerdo con Gesenius que se trata de una NUN si el mismo proporcionara una propuesta plausible, pues la que ofrece a propósito de las letras 18 y 19, no puede convencer por el hecho de afirmar que se trata de una NUN porque pertenece a las monedas de Cossura es como si dijera: estas letras son NUN porque forman la cuarta letra de una leyenda que a nuestro aviso queremos leer como IBENIM y que, por tanto, hemos decidido que han de pertenecer a las monedas de Cossura. Por tanto he aquí donde el razonamiento de Gesenius se equivoca: concluye que se trata de NUN, referencia que, según él, éstas pertenecen a Cossura, en lugar de deducir el nombre de la isla por la presencia en el texto de una letra autenticada como NUN a partir de otras circunstancias, cosa que, de momento, aun no ha ocurrido.

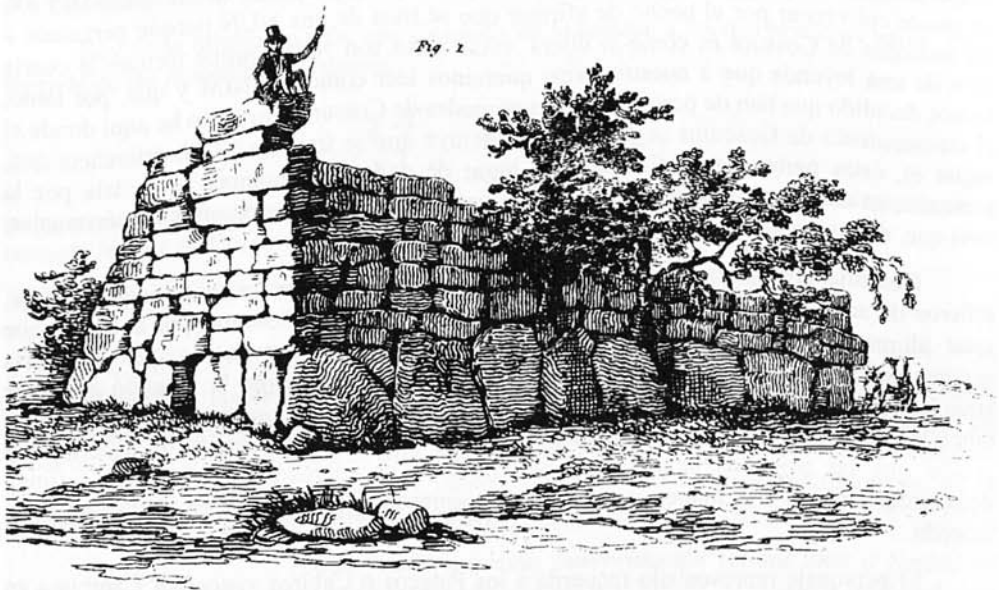
Gesenius afirma que las monedas en discusión, que sitúa entre las de segunda clase, difieren de aquellas de la clase primera (evidentemente las de Cossura) por el hecho que estas últimas son más antiguas que las precedentes. Estoy convencido que no aporta razones suficientes para establecer esta diferencia temporal, porque la relación existente entre las monedas con leyenda, en su totalidad, fenicia (e, f, g) de nuestra lámina y aquellas bilingües (a, b, c), eso es fenicio-latina, que cabría situar en el período de Tiberio, nos prueba que las primeras deberían de pertenecer a un momento mucho más antiguo, demostrado gracias a la manera con la que se representa la divinidad en el reverso de la moneda.

El personaje representado recuerda a los Patecos o Cabiros vistos por Cambises en el templo de Memphis, mientras que los tres cuernos que porta sobre la cabeza son similares a los que aparecen en los ídolos sardos (Lámina XX, figuras, 27, 28, 29), He aquí pues, según mi opinión, un elemento muy antiguo, modificado con el tiempo, en las monedas bilingües de época romana con los rayos que coronan la cabeza de la misma divinidad. Estoy convencido que las diferencias establecidas por Gesenius entre sus monedas de Cossura, las del primer y las del segundo tipo, no sean diferencias de edad, sino más bien de lugar o para una mejor comprensión, de zona.

Las del primer tipo son de un estilo, digámoslo así, más asiático, parecido al de las monedas de Sidon, Laodicea, Berito, de Palermo o de Malta. Naturalmente aquellas del segundo tipo se asemejan a las mauritanas e ibéricas. El mismo Gesenius está de acuerdo, en lo tocante a la segunda letra de la leyenda que identifica, con razón, con una IOD. La relación entre las características de nuestra leyenda y la de las monedas fenicias no había pasado desapercibida a la sagacidad de Barthélemy, no falta sino comparar las monedas de la ciudad de Málaga con las del rey Juba

Tengo que subrayar que no tengo intención de insistir sobre la interpretación de *insula baeticorum* sino que quedo plenamente convencido que es preciso distinguir entre las monedas que he visto en gran número, con ejemplares de tipo y modelo variado, en las Baleares de aquellas, las verdaderas de Cossura. Por muchas razones unas y otras deben de pertenecer a las respectivas islas que yo les he asignado.¹⁰

¹⁰ Esta disquisición, en exceso prolija, ha dejado de tener interés hoy día. Su importancia estriba en la intuición del investigador piamontés pues fue el primero en atribuir con justeza la existencia de la ceca

En el territorio de Es Tudons, no lejos de Ciudadela al Norte de Menorca hay un monumento descrito antes por Ramis.¹¹ En el lugar es llamado La Nao por la aparente semejanza con una nave, pero el dibujo que nos da el valiente historiador de Menorca deja mucho que desear, por cuanto lo he remediado obteniendo una imagen, por mi cuenta, usando la cámara clara.

La figura 1 representa por tanto la Nao así como la he dibujado *in situ*, mientras que las figuras 1.1 a 1.5 muestran la planta y las diversas secciones. Las piedras que componen el muro externo no aparentan que fueran trabajados con el cincel y están colocadas en posición casi horizontal, mientras que las de la fila de base, sobre todo en el exterior, son mucho más grandes que las otras. Los muros han sido construidos sin argamasa y por esto se asemejan mucho a los de las *nuraghi*.

Dando una ojeada al dibujo y en especial a la planta 1.2, por fuerza uno se ha de sorprender ante la semejanza que presenta con las tumbas de gigante sardas ya descritas anteriormente* y representadas en las figuras de las láminas III y IV. La diferencia consiste sobre todo en el hecho que La Nao no tiene ninguna estela en la parte anterior, sin embargo

púnica en las Baleares, aunque no identificara el nombre de Ibusim. Alberto DELLA MARMORA: *Saggio sopra alcune monete fenicie delle Isole Baleari*, Torino, 1834.

Para el estado de la cuestión ver Marta CAMPO: *Las monedas de Ebusus*, Barcelona, 1976.

Marta CAMPO: *La moneda a l'Eivissa púnica*, Palma, 1994.

¹¹ Juan RAMIS Y RAMIS: *Antigüedades célticas de la Isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la Era Cristiana*, Mahón 1818, 113-117.

* Ver Alberto DELLA MARMORA: *Viaggio in Sardegna*, Nuoro, 1995, 27-35.

estoy convencido que en el período de su plena integridad el monumento fuera rematado más o menos como indica el puntillado del dibujo 1.3.¹²

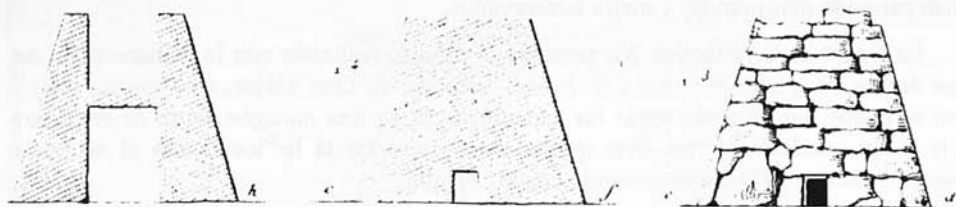
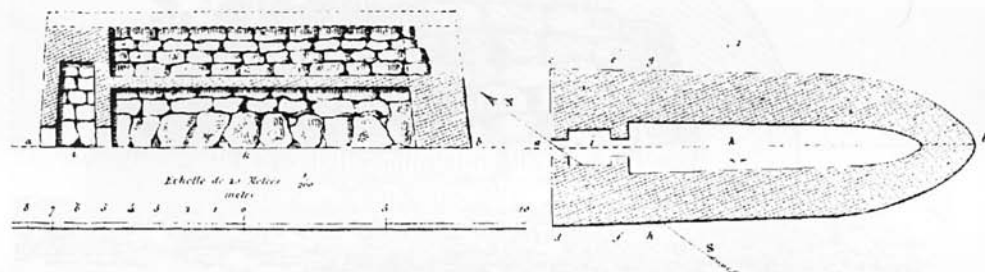

Fig. 1.

En segundo lugar que las tumbas de gigante están cubiertas con grandes lastras, colocadas a ras del suelo formando un subterráneo bajo y estrecho, mientras que en *La Nao* las lastras sirven de separación entre dos plantas superpuestas. En tercer lugar las '*tombe di giganti*' presentan todas ellas la puerta orientada en dirección Este a 10° Sur, mientras que en *La Nao* se abre en dirección completamente opuesta. Además entorno a ella no he visto ningún hemisiciclo de los que no faltan casi nunca al lado de las estelas propias de las tumbas sardas.

El ingreso es muy bajo y da acceso a un pequeño espacio (*g*) en el fondo del cual se abre una segunda puerta, también baja y estrecha por la que se accede a la gran cámara inferior. No obstante todas estas diferencias creo que *La Nao* es una tumba análoga a las de Cerdeña ya descritas.

Con toda seguridad della Marmora pudo ver la naveta de Es tudons en un estado de conservación mucho mejor que el que tenía hacia 1960 cuando se inició la restauración del monumento constatando la existencia de cámaras superpuestas, aspecto que el padre Alcover detectó en 1942. Desconozco si este autor conocía la obra de Alberto della Marmora. Ver MIGUEL ALCOVER: *El hombre primitivo en Mallorca*, Palma, 1942,

Sin embargo los monumentos de las Baleares que han sido objeto privilegiado de mis investigaciones y directamente el móvil del viaje fueron los llamados *talaiots*, diminutivo de *Atalaya*, que significa torre de observación y que la gente también denomina *tane di giganti* (cubil de gigante?).¹³ Hay muchos en ambas islas sin embargo en Menorca me han parecido más grandes y mejor conservados.

La figura 1 de la lámina XL presenta el dibujo, realizado con la cámara clara, del *talaiot* de Son Noguera, proximo a S. Julián, territorio de Lluc Major, en Menorca (sic).¹⁴ Como se puede ver presenta todas las características de una *nuraghe* sarda de estructura simple y sin escalera interna. Ésta quizás exista pero no la he localizado al no poder iluminar el interior de la cámara cuando penetré en ella.

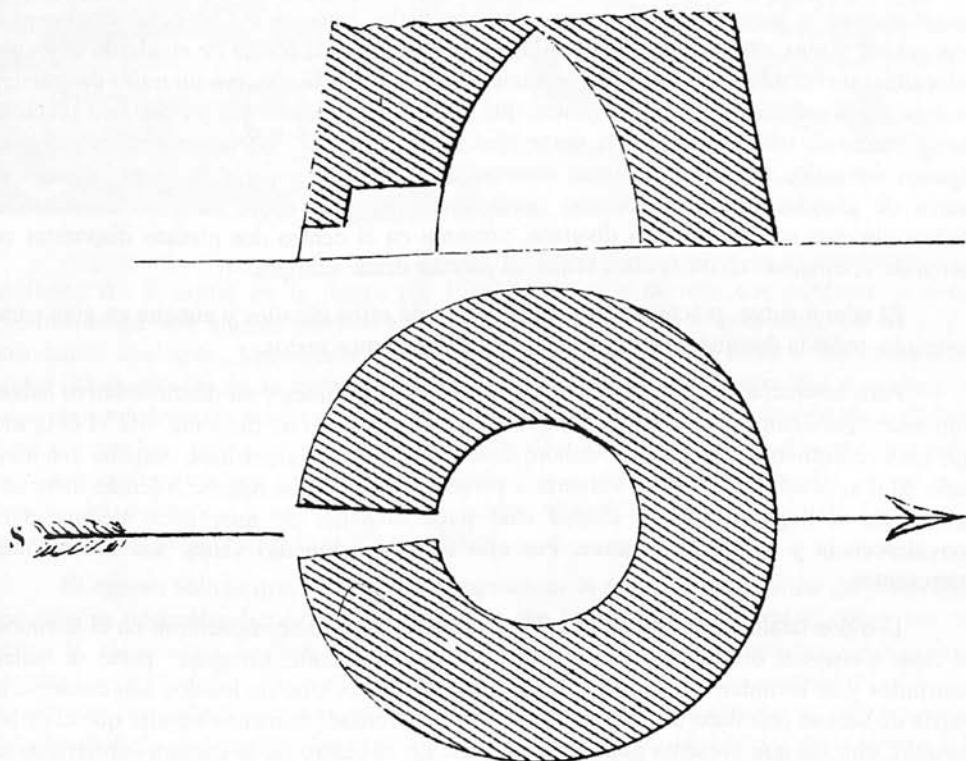
Tampoco he encontrado en el grueso del muro interior de esta misma cámara las celdillas que existen en las *nuraghi* sardas, aunque es probable que no las pudiera ver por las razones expuestas anteriormente. Un hecho positivo es que estos nichos se encuentran en un *talaiot* vecino, siempre en la misma zona, cerca de la propiedad del conde Amans (sic).¹⁵ En gran parte está destruido, aunque se mantenga en pie una zona suficiente para reconocer las perfectas semejanzas con las *nuraghi*. La mitad del muro interno de la cámara se mantiene en pie. La puerta está orientada al Sur y hay tres celdillas por completo iguales a las de las *nuraghi*.

¹³ La palabra utilizada en la versión italiana del *Voyage ...* de della Marmora *tana*, plural *tane*, podría ser el equivalente de *claper* frecuente denominación, al menos en Mallorca, que no corresponde al sentido de cubil, escondrijo

¹⁴ Es un error del traductor o transcriptor del texto de della Marmora pues se refiere al *talaiot* de son Noguera, en las inmediaciones de Son Julià de Llucmajor, municipio de Mallorca y no de Menorca.

¹⁵ Se trata de Aiamans, aunque no haya podido localizar con exactitud la ubicación de este yacimiento.

Las piedras de ambas construcciones son de notable tamaño, en especial las de la base talladas con el escalpelo o quizás con el cincel y, como las de las *nuraghi*, colocadas sin argamasa y en hiladas horizontales. A medida que se acercan a la cúspide las piedras disminuyen de tamaño.

En las inmediaciones se encuentran otros conjuntos: fragmento de piedras erectas y en especial dos montículos cónicos artificiales como aquellos mencionados anteriormente en los que se hallaron los ídolos etruscos de Lluç Major, según la tradición popular se trataría de tumbas, mientras que sigue desconocida la función de los talaiots.

Próximo a La Nao de la que se hizo mención poco antes se halla el talaiot de Toral Fuda (sic),¹⁶ citado por Ramis que lo considera uno de los más notables de Menorca. Como era ya al atardecer cuando llegué al lugar, la oscuridad reinante me impidió dibujarlo y levantar la planta. Por ello tuve que conformarme con hacerme una idea general, superando uno tras otro los muretes que dividen el terreno en pequeños ámbitos. La dificultad de la planificación se acentuaba a causa de la maleza, espesa y espinosa, que se extiende por todo el terreno.

¹⁶ Se trata de Torrellafuda, según la denominación actual, en el término de Ciudadela (Menorca).

Este talaiot tiene la forma de un tronco de cono. El ingreso se halla obstruido por los escombros, lo que ha hecho pensar a los habitantes del lugar que no pueda existir una cámara interna. Yo estoy convencido de lo contrario.

En la base meridional de la torre se puede ver un gran círculo de piedras alargadas, encastradas en la tierra que en el centro tiene una piedra, semejante a las otras, pero mucho más grande y más alta que sostiene una lastra muy grande, de forma de cuadrado oblongo, colocada transversalmente. En las inmediaciones del círculo se observa un muro de grandes piedras, sin argamasa, muy largo y grueso que forma un hemicírculo que presenta en el centro claras trazas de una puerta. En la parte opuesta del muro se encuentran otros círculos, algunos formados por piedras planas insertas en la tierra y separadas; otras hechas con muros de grandes piedras dispuestas horizontalmente, una sobre otra, no cementadas. Dichos círculos son de tamaños diversos, presenta en el centro dos piedras dispuestas en forma de T, mientras en otros éstas faltan, al parecer desde siempre.

El talaiot surge, prácticamente, en el centro de estos círculos y aunque en gran parte destruido, todavía domina por encima de estos antiquísimos restos.

Para bosquejar una planta exacta de estas construcciones y su dibujo relativo habría sido necesario tiempo y medios de los que en aquel momento no disponía. Me vi obligado con gran sentimiento a regresar a Mahón, desde donde, a los pocos días, zarpaba una nave hacia Malta, ocasión que no se volvería a presentar en muchos meses. Además habiendo enfermado al llegar a aquella ciudad sólo pude disponer de muy poco tiempo entre convalecencia y salida de la nave. Por ello sólo he intentado visitar los talaiots más interesantes.

Los dos talaiots representados en la lámina XL (fig.2) se encuentran en el territorio de *Sant Cristoval* o *Migjorn*, en el lugar de *Sant Augustín*. En gran parte se hallan destruidos y se levantan a unos sesenta pasos uno del otro. Uno de los dos aún conserva la puerta de acceso orientada al Sur y en su interior, en verdad, es menos regular que el de las *nuraghi*, con las que presenta grandes analogías. En el centro de la cámara subterránea se encuentra un robusto pilar formado por grandes piedras que sostiene la cúpula. Es muy probable que éste sea construcción posterior realizada para estabilizar la parte de cubierta que amenazaba ruina. En esta cámara interior hay los mismos nichos que se pueden encontrar en el interior de las *nuraghi*. En torno a los dos talaiots (a y b) existen, al igual que en el caso de Toral Fuda (sic), numerosos círculos de diversas dimensiones y variada factura. Algunos están formados por grandes lastras insertas en el terreno y separadas unas de las otras, otros (d) están compuestos a base de muros de piedra muy grandes. En algunos casos, éstos, son de piedras menores y en consecuencia el muro es más bajo aunque tengan al exterior otro cerco de piedras separadas.

Algunos de estos círculos están vacíos, mientras que en otros se encuentra un altar en forma de T, como en la figura (f). Finalmente cabe afirmar que ninguna de estas construcciones son iguales entre sí en cuanto a detalles, si bien presentan, en conjunto, abundantes analogías. Muy cerca se pueden observar siempre en torno a los talaiots las grutas (h) excavadas en la tierra o bien en la roca calcárea, muy parecidas a tumbas. A veces existen diversas cámaras, una tras otra. Existen también otra especie de celdillas, bajas y estrechas, formadas por dos muros laterales, ligeramente alargados y contruidos con bloques insertos por una de sus extremidades y cubiertos con grandes lastras a la manera del dolmen. La entrada de esta celdas artificiales así como la de las cuevas subterráneas se halla orientada al Sur o al Este.

El espeso follaje que recubre estos monumentos y la gran confusión de materiales acumulados desordenadamente a su alrededor me han impedido levantar, como era mi deseo, la planimetría de este importante yacimiento. Encargaré a personas que podrán acceder acompañadas de los aparatos adecuados de los que yo carecía durante mi estancia, de reanudar los trabajos, por cuanto solamente un plano detallado alzado con esmero podrá dar idea de todo el conjunto. En espera de ello reproduzco en la figura 2 de la lámina XL una vista general, obtenida desde el lado Sur, usando la cámara clara.

La figura 3 representa el monumento, ya conocido de Alaior descrito por Armstrong y por Grasset de Saint Sauveur. Lamento que la enfermedad que padecí en aquellos días no me haya permitido ver y examinar este talaiot. Hubiera desado confirmar la existencia de la rampa exterior tal como fue descrita por los autores citados y como la representa el dibujo.¹⁷ Con gran pesar tuve que renunciar a esta comprobación que me interesaba enormemente.

Esperemos que aquellos que más tarde se ocuparán de modo intensivo de este talaiot puedan controlar si esta rampa fue construida desde el inicio o si fue reestructurada más tarde a expensas del grosor del muro, como en las *nuraghi*. No dejo de creer que fuera

¹⁷ En este caso se observa otra equivocada atribución de della Marmora. Por el dibujo que aporta, talaiot y taula, no cabe una identificación clara. Al referirse a la rampa exterior ha de tratarse del talaiot de Torelló que no se ubica en el término de Alaior sino en el de Mahón y no tiene recinto de taula en sus inmediaciones. Los comentarios que siguen indican que della Marmora no llegó a conocerlo personalmente y se apoya en el grabado que reproduce.

dispuesta a consecuencia de la caída de parte del muro externo. Para comprender mi hipótesis es preciso dar una ojeada a la lámina XIII (figuras 1 y 6). La reproducción de este talaiot es la reducción de un grabado que en otro momento, me mandó el llorado Petit-Radel, extraído de la obra mencionada antes. Saint Sauveur al tratar sobre este monumento se expresa así:

En la base del túmulo se encuentra una cavidad con la abertura orientada al mediodía y, a través de ella un hombre puede pasar inclinándose sólo un poco. Esto indica claramente que la construcción debía de tener una cámara subterránea análoga a la de las nuraghi e invalida la hipótesis que los talaiots son, únicamente, colinas artificiales.

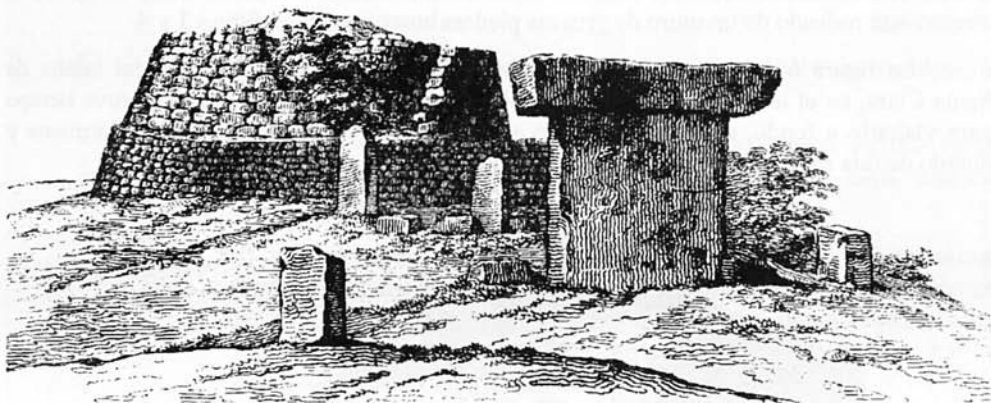
El talaiot de Trepucó, representado en la figura 4, se halla a una milla de distancia de Mahón y está en un estado de degradación avanzado. Actualmente se accede mediante una rampa en espiral. Esta particularidad coincidiría con lo que se ha mencionado de Alaior (sic), sin embargo después de una observación más atenta me permite concluir que ésta no debía de existir cuando el talaiot se hallaba en buen estado, pues a causa de su irregularidad es prueba que es debida a la degradación del monumento y al uso al que se le ha sometido en época moderna. Durante la guerra del siglo pasado se instalaron cañones en la cumbre.

En el lado Sur de este talaiot se observa un amplio círculo de grandes piezas, distanciadas unas de otras, apenas desbastadas por los útiles de talla. En el centro se halla una especie de altar muy simple compuesto por dos grandes masas colocadas una sobre otra de manera que forman una T. El mismo círculo se halla rodeado por un gran muro de grandes piedras como las del talaiot.

La figura 5 representa una visión del talaiot de Talatí de Dalt, semejante al de Trepucó, si bien el altar, formado también con las dos grandes piedras (*a* y *b*) presenta una

tercera (*c*) en posición inclinada que hace de soporte a la piedra superior, con la que se halla unida mediante una cuarta piedra (*d*), a modo de cuña.

Por esto parece claro que esta piedra ha sido colocada como soporte y no como rampa de acceso al altar, dado que su inclinación es demasiado escasa para que tuviera tal finalidad. Por otra parte es lisa de manera que sería difícil estar de pie sobre ella. Al hallarse la base de esta piedra en la alineación del círculo de estelas alrededor del altar, cabría imaginar que ésta hubiera adoptado dicha posición por cualquier otra causa accidental que la ha hecho inclinarse hacia el plano del altar. La piedra (*d*) muy bien pudiera haber sido colocada posteriormente. Ramis así lo piensa.

El bloque (b) colocado en horizontal, mide 4.10 m. de longitud, 1.50 m. de ancho y 0,60 m. de grueso. La piedra inferior tiene una altura de 3,10 m., anchura de 2,70 m. y grosor de 60 cm. Alrededor del altar se encuentra un cerco formado por numerosas estelas, toscas, colocadas verticalmente sobre la tierra a cierta distancia unas de otras. A su vez el círculo está rodeado de un muro de gruesas piedras como las de las figura 3 y 4.

La figura 6 muestra un dibujo, realizado mediante la cámara clara, del talaiot de Santa Clara, en el territorio de sant Cristóbal. En gran parte está derruido. No tuve tiempo para visitarlo a fondo, si bien atendiendo a lo que dice Ramis está vacío interiormente y dotado de una escalera interna para acceder a la cumbre.

Al dedicarle poco tiempo he preferido representarlo mediante una vista de conjunto. Se observan tres muros concéntricos, construidos del mismo modo que los precedentes. Recuerdan las líneas murarias observadas en Cerdeña que rodean las *nuraghi* más grandes.

La salida de Mahón que tuvo lugar al día siguiente de mi visita a San Cristóbal me impidió extender mis observaciones sobre los talaiots. Por ello invito a las personas interesadas por estos monumentos a llenar las lagunas que, por fuerza, haya podido dejar. Se pueden obtener amplias descripciones sobre la materia en la obra de Ramis y Ramis que ha descrito un gran número de talaiots con sumo cuidado y precisión. En su obra solamente echamos a faltar buenas láminas explicativas.

Ramis, que solamente se refiere a los talaiots de Menorca, proporciona el elenco del que publico los datos esenciales

Localidad	Talaiots enteros o casi enteros	Talaiots en gran parte destruidos	Total
Mahón	33	17	50
Alaior	25	14	39
San Cristóbal	23	13	35
Ferrieres	8	8	16
Ciudadela	54	1	55
Total	142	53	

Basándome en mis observaciones y, en especial, en las de Ramis podemos afirmar a propósito de estas construcciones:

1º.- hay cámaras en su interior y que, por lo general, las cámaras subterráneas, así como su forma exterior son exactamente las mismas de las *nuraghi* sardas.

2º que en algunas se ha localizado escalera interna que conducía a la cumbre del edificio.

3º que en torno a los talaiots grandes casi siempre existen otros menores que parece dependen de aquellos cosa que se halla también en los monumentos análogos de Cerdeña.

4º que no todos se levantan en las alturas sino también en la llanura. Afirmaré también que es falso que los talaiots estén situados todos en las alturas y a una precisa distancia unos de otros, el que desee tener el gusto de comprobarlo, verá fácilmente que aunque muchos se hallen en las alturas, hay algunos y no pocos, en terrenos más bajos, en sitios desde los cuales no se aprecia el mar sino es a gran distancia.

5º que los talaiots se hallan, la mayoría, lejos del mar y situados en la parte Sur y Oeste de la isla, mientras que son escasísimos tanto en el Norte como al Este, donde la costa presenta fáciles accesos mientras que las costas del Sur y del Oeste son prácticamente inaccesibles. De igual manera que en Cerdeña las *nuraghi* se hallan en gran cantidad en Cerdeña Meridional y Occidental, mientras que son escasísimas en las vertientes opuestas.

6º que en determinados talaiots han sido halladas urnas funerarias y huesos humanos (Véanse mis afirmaciones precedentes sobre los restos humanos hallados en las *nuraghi*).

7º que en la cumbre de estas construcciones se encuentran piedras o estelas colocadas verticalmente (Véase lo que he escrito sobre pilastras de las *nuraghi* Losa y Borghidu).

Los talaiots se diferencian de las *nuraghi*

1º porque los primeros, generalmente, están dispuestos a partir de una sola cámara, mientras que las *nuraghi* tiene dos y hasta tres.

2º los talaiots menores que se hallan en torno a los grandes no aparecen nunca unidos entre ellos como en las *nuraghi* de Santu Antine, Oes, etc., sino tan solo como las pequeñas torres que circundan la *nuraghe* Losa.

3º Las *nuraghi* no tienen a su alrededor los cercos de piedra ni los altares que a veces se encuentran al pie de los talaiots, pero es posible que en Cerdeña los altares fueran destruidos en época cristiana. En otros aspectos me ha parecido reconocer en torno a numerosas

nuraghi círculos compuestos por gruesas piedras colocadas sin ayuda de argamasa, en especial en la zona de Cuglieri, próximas a los restos de la antigua Cornus. Me ha parecido completo el círculo al Oriente de la *nuraghe* Bruncu des'Orcu, en el territorio de Guspini. Por otro lado no todos los talaiots aparecen acompañados de estos círculos y los altares son menos numerosos que los círculos.

De las diferentes descripciones, por lo tanto resulta que los verdaderos talaiots presentan todas las características de las *nuraghi* sardas, sin embargo se diferencian de éstas por la presencia de los altares, elemento válido para afirmar que los talaiots fueran lugares de culto más que simples tumbas. Éstas, sean en Baleares, sean en Cerdeña, se hallan situadas cercanas a las torres, más o menos como en los dibujos h e i de la figura 2 (lámina XL).

He dicho que en Cerdeña, a veces, se encuentran tumbas en las inmediaciones de las *nuraghi*. Probablemente algo similar ocurrió en Menorca si consideramos como tales las cuevas excavadas en la roca al pie de los talaiots, pues, a veces, son espaciosas. Ramis ha visitado la de Talatí de dalt, ancha de 24 palmos, larga de 14 y alta de 7. Además estas cuevas recuerdan vagamente las *domus de gianas* que ya he mencionado antes.

Semejanzas entre los monumentos de Cerdeña y los de las Baleares

No describiré aquí aquellos monumentos en piedra basta o toscamente labrada que se encuentran en Francia occidental o en las Islas Británicas, pues son hartó conocidos. Me limitaré a recordarlos y observar que se encuentran, en gran número, en zonas lindantes con el mar. Los *menhir*, *cromlech* o *dolmen*, así como los grandes círculos de piedra de estos países presentan evidentes semejanzas con monumentos análogos de Cerdeña y de las Baleares, de Malta y Gozzo, visitados personalmente.

Sin embargo si las analogías entre monumentos de islas y zonas costeras notablemente distantes entre ellas denotan contactos de comunicación, sea directa, sea indirecta gracias a la navegación, entre los pueblos que los construyeron se podría pensar que este tipo de construcciones, sería preciso encontrarlos en otros territorios, también marítimos, integrados a lo largo de una línea de comunicación que pudiera existir entre lugares muy alejados, aunque fuera con los sistemas náuticos tan rudimentarios de la antigua navegación. Ésta en la época en que pensamos se pudieron realizar tales monumentos, se hallaba aun en estadio embrionario, por lo general limitada a un breve cabotaje.

Para relacionar estas construcciones existentes en zonas de Europa Occidental con otras similares a éstas erigidas en las islas del Mediterráneo ya mencionadas, es preciso orientar nuestras investigaciones hacia las costas de la Península Ibérica y observar si las zonas portuguesas y españolas más próximas a la costa no dan la posibilidad de rellenar esta especie de área vacía que parece existir entre las construcciones propias de lugares tan alejados unos de otros.

Yo no tengo ningún conocimiento directo sobre el tema pues no he podido visitar estos enclaves occidentales, sin embargo las noticias aportadas por viajeros y las descripciones de autores locales demuestran que, en realidad, esta laguna no existe. En

efecto he sabido por una persona que merece toda confianza, que en Portugal existían, y tal vez existan, un gran número de monumentos de piedra basta semejantes o al menos análogos a los de Bretaña e islas Británicas, y por tanto del género de aquellos existentes en las islas del Mediterráneo a los que me he referido antes.

Hay que añadir a éstas la isla de Córcega de la que Merimée ha descrito en sus notas sobre un *Voyage en Corse* (1840) los antiguos monumentos entre los cuales existen menhir y dolmen que examinaremos brevemente.

Monumentos de Portugal

El vizconde de Santarem, cuyo solo nombre supone una autoridad en ese campo, entre las magníficas informaciones que me ha proporcionado sobre estas construcciones de Portugal, su tierra natal, afirma que hoy se conocen más de trescientos. Entre los estudiosos portugueses que se ocupan del tema cabe recordar a Mendoça de Pina que ha publicado una nota sobre el tema en las Memorias de la Academia de la Historia de Lisboa del año 1784 insistiendo en la cuestión al recensionar los estudios de los académicos portugueses hechos en el año 1774.

Estas construcciones son conocidas en Portugal bajo el nombre de *antas* (curiosamente como se llaman en Cerdeña ciertas ruinas romanas). Se han realizado muchas investigaciones relativas al origen de esta palabra, si bien ninguna ha dado resultados satisfactorios. Contamos con algunas descripciones que prueban los contactos entre estas construcciones y aquellas que hemos citado anteriormente.

Vaya pues el resumen de una de estas definiciones, obtenida de un diccionario geográfico portugués del que me informó el señor de Santarem y el Sr. Dubeux ayudante de la Biblioteca Real de París:

El nombre de *antas* parece que se da a muchos monumentos que existen en este país, hechos con dos piedras, de las que una sirve de soporte y la otra es colocada encima como si fuera una mesa, sobre la que, se dice, se realizaban antiguamente los sacrificios. Entre las regiones de este Reino se ven principalmente en la provincia de Extremadura y en la de Alemtejo, en el territorio de Évora. Parece ser que esta palabra deriva de la palabra latina *antrum*

En algunas relaciones de viaje en Portugal se hallan descripciones de estos monumentos:

Pasado el pueblecito de Pégoes —refiere el señor de Hauteforce, en uno de sus libros publicado en 1814— hay en un terreno lindante con el camino una fila circular de enormes bloques de piedra, doce para ser exactos, colocados en vertical y un décimotercero colocado en medio. No hay duda que éstas han sido colocadas por la mano humana. El autor lo relaciona con los monumentos célticos existentes en Francia y con el círculo de Stone Henge, añadiendo que la gente del lugar cree que esas trece piedras fueron otros tanto magos o brujas

que celebraban allí sus aquelarres, y como castigo, fueron transformados en piedras.

Otro viajero el señor Richard T. Wiss, así se expresa en su libro de 1776.

En Celerico se ve un estilo moruno sobre una altura, con un muro de piedras bastas, sin argamasa, de nueve pies de grosor, que va desde el castillo al pueblo siguiendo la pendiente de la colina. Allí próximas al camino he observado cinco piedras, dispuestas en vertical y otras cuatro de las mismas dimensiones, caídas por tierra, que me han recordado, de inmediato, lo de Stone Henge. En la colina en todo su derredor se ven numerosas piedras enormes, dispuestas en posiciones extrañas.

Veamos ahora lo que menciona Cambry en el *artículo Monumenti in pietra portoghesi e spagnoli* (1805)

Estrabón hablando del templo de Hércules que existe en el Promontorio Sacro (hoy cabo de San Vicente) en el suroeste de España, destaca que en aquel lugar no existían altares, ni de Hércules, ni de otros dioses, tan solo piedras dispuestas en grupos de tres o cuatro. No se permitía hacer sacrificios ni acercarse a ellas de noche, pues se creía que los dioses habitaban allí.

El señor Correa –prosigue Cambry- me asegura haber visto entre Montemor y Arrayolos en la carretera hacia Lisboa y en Pomarès en las pendientes de la Sierra de Ossa, no lejos de Évora, en el territorio de Vimiero, dólmenes formando siempre una especie de celdilla, de unos doce pies de alto; en Portugal reciben el nombre de *antas*. En Cachao de Rapa, junto al río Duero, existe una roca con caracteres misteriosos incisos. Estas *antas* fueron descritas en una conferencia celebrada en el seno de la Academia Real de Historia Portuguesa en sesión celebrada el 30 de julio de 1773. Estos altares en Portugal no se hallan en las montañas, sino más bien en llanuras, circundadas de muros y alturas. El señor de Hancarville asegura que cerca del Promontorio Sacro, En Lusitania, existía un conjunto druídico llamado Gigonia y afirma en una nota que Gigonus podría ser una de las denominaciones dadas a Baco.

Interesante también es la localidad de Gerenna - dice Lamartinière - en el reino de Granada, en España, cerca del río Gonad Imar. Allí se encuentra una extraordinaria cantidad de piedras, dispuestas en desorden, aunque fijadas hasta la mitad en el terreno, como si se hubiese producido una lluvia de piedras. Son monumentos que los antiguos erigían amontonando uno sobre otros los bloques de piedra.

Cabe destacar que el nombre de Gerenna se puede relacionar con el de Goronna, dado a una localidad de Cerdeña próxima a Paulilatino donde existe una *nuraghe*, una

tomba dei giganti y un *dolmen* (hablando sobre el mismo en aquel lugar lo definí como un cromlech, en lugar de dolmen).

Monumentos del Rossellón

No he podido recoger otras noticias sobre construcciones parecidas en España, si bien estoy convencido que se han de hallar, en especial en Andalucía y Cataluña. Sabemos que existen en el Rossellón, de modo que cerca de la estación termal de Molitz se ha localizado un dolmen compuesto por una losa de granito de ocho pies de largo, cinco de ancho y uno de grosor, sostenida por tres losas semejantes, de unos tres pies de alto desde el nivel de tierra. En el lugar recibe el nombre de *tímul dels gentils*. En las inmediaciones, en el lugar llamado *Coll del Tribec* (Alto del trébede) se levanta una construcción parecida. Al lado de Llauró se puede observar otro dolmen que domina desde lo alto los restos de antiguas construcciones en piedra basta, de muros de seco. Aquí se encuentra una especie de polígono de las dimensiones de seis *tese* cuadradas, del que un lado presenta una forma elíptica. A estas informaciones que se pueden leer en el hermoso ensayo del señor Henry sobre el Rossellón (1835) hay que añadir lo que he sabido gracias al señor Jobert de Passà con el que contacté en Perpinyà junto al señor Henry, pues existen otras construcciones semejantes en muchos otros puntos de aquel departamento y que se hallan en una localidad llamada bosque de Astarté. Por cierto no entra en mis intenciones sacar conclusiones apresuradas acerca de la curiosa particularidad de este nombre, sin embargo he considerado oportuno mencionarla

Monumentos de Córcega

Entre los monumentos de Córcega recientemente descritos por Merimée se encuentran muchos dólmenes en todo iguales a los franceses así como las piedras en vertical o menhires análogas a las *perdas fittas* de Cerdeña. En Córcega el dolmen recibe el nombre de *stazzona* y el más importante es aquel llamado *stazzona del diavolo* en el valle de Cauria o Gavuria. Merimée que da la descripción y un dibujo destaca tres incisiones practicadas en la piedra superior que mide 3,50 x 2,30 metros. A trescientos metros de éste, Merimée ha podido observar nueve menhires que, localmente, reciben el nombre de *stantare*. Están dispuestos a lo largo de una directriz paralela al eje del dolmen, de modo que me han recordado las *allées* de Carnac y Erveden. Opino que se hallan relacionadas con las seis piedras cónicas de las cuales tres conservan senos que se extienden en una línea paralela al eje de la tumba de Tamuli en Cerdeña. El mismo autor menciona otras *stazzone* y *stantare* que considero inútil citarlas aquí. Lo importante es constatar su existencia.

Por lo que respecta a las semejanzas apenas vistas entre estas construcciones de las islas vecinas es preciso destacar la ausencia total de *nuraghi* en Córcega, circunstancia tan peculiar por el hecho que en Cerdeña del Norte se encuentran algunas en la misma ribera marítima y que Córcega se halla separada de Cerdeña por un estrecho canal que apenas tiene una anchura de tres leguas.

En resumen resulta que las construcciones en piedra basta sean menhir, dolmen o cromlech, sean los círculos de piedras insertas en el suelo, aparecen en innumerables lugares y, pese a ligeras diferencias locales, ofrecen una fisonomía común y la función a la que estaban destinados parece ser, siempre, la misma, de modo que su extrema sencillez

permite situarlos en una época histórica muy lejana, probablemente aquella propia del más antiguo sabeísmo.

La Biblia cita monumentos de igual categoría que eran ensalzados y bañados de aceite en tiempos de Labán y de Jacob. En época de Moisés existían piedras que no podían ser tocadas por el hierro (es decir con el martillo) lo que indicaba que su característica específica consistía en que se trataba de piedras bastas, al natural. En las islas del Mediterráneo y en el Promontorio Sacro se encuentran estelas aisladas e hincadas en el suelo. Podríamos pensar que serían propias de pueblos que conocían la navegación y que procedían de Oriente.

He tenido la ocasión de describir el templo, posiblemente fenicio, de la isla de Gozzo, en el que la estatua principal estaba formada por una piedra cónica, labrada y en el que el muro externo, parecido a los de las *nuraghi*, incorpora en su fábrica estelas verticales, cosa que me permite pensar en dos épocas diferentes en el uso de este lugar como centro de culto. Creo posible, por tanto, poder afirmar que el uso de estelas hincadas en el terreno, de las que quedan trazas en el muro de la Gigantiya y en un gran círculo de piedra, en sus inmediaciones, fuera más antiguo que el muro, construido ya con una cierta pericia, aunque se realizase con piedras sin argamasa, toscas por lo general, aunque a veces labrados los bordes con el cincel. Esta mayor antigüedad de determinadas construcciones respecto a otras queda constatada en Cerdeña donde, junto a las *nuraghi*, aparecen piedras cónicas, talladas a cincel y martillo y provistas de senos en sustitución de los groseros menhires que, a menudo, se encuentran aislados. También existen *tombe di giganti* provistas de exedras de piedra basta que bordean una estela labrada con cuidadosa maestría. Estas tumbas de gigantes asemejan a verdaderos dólmenes de una época más reciente respecto a aquellos localizados en Córcega y, probablemente, por lo que se refiere a las mismas *nuraghi*, que, por otro lado, no han existido nunca en esta última isla.

Por lo tanto estoy convencido que las *nuraghi* insertas en un mundo de convicciones religiosas muy antiguas, pertenecen a una época posterior a aquella propia de las *Perdas fittas* sardas y a las *stantare* corsas.

De igual modo opino que en las Baleares el origen del menhir y de los cromlech que aparecen junto con los talaiots se remonta a un período anterior a la construcción de estos últimos.

De esta consideración resulta que las *nuraghi*, los talaiots y quizás las torres cónicas de las Islas Británicas, debieron de pertenecer a colonos navegantes que encontraron tanto Cerdeña, las Baleares y tal vez también las Islas Británicas ya habitadas por poblaciones primitivas, de usos aún bárbaros cuyas trazas aparecen desde Oriente a Occidente

No estoy en condiciones de afirmar si esta raza más antigua se deba llamar céltica o ibérica, pero las semejanzas indicadas antes demuestran su existencia y su muy amplia difusión, llegada a través del mar en una época precedente a la arribada de navegantes más civilizados que sabían edificar las *nuraghi* de tal manera admirables como lo demuestran los detalles constructivos de dichos monumentos, pese a su apariencia tosca y basta.

Observamos, además, que éstos no se limitan sólo a Cerdeña, Baleares y tal vez a las Islas Británicas en donde se hallan concentradas en la parte occidental de dichas islas y que

ningún atisbo de ellas se localiza en Córcega, me siento autorizado, pues, a atribuirlo a un pueblo que debió frecuentar la parte meridional del Mediterráneo y que prácticamente no se interesaba por la parte más septentrional, como por ejemplo Córcega. Esta última circunstancia me lleva a pensar que aquellas gentes constructoras de torres cónicas debían de tener como antagonistas a los etruscos que les impidieron conquistar Córcega y dominar el mar que baña los costas de Liguria. Francia y parte de España, mientras les era posible recorrer con plena libertad las aguas que bañan las Islas del Mediterráneo y la costa septentrional de África (sin embargo este razonamiento debe de tener en cuenta los ídolos etruscos hallados en las Baleares.)

Los ídolos sardos descritos anteriormente, algunos de los cuales parecen relacionados con las piedras cónicas labradas y con las *nuraghi*, en los que cabe reconocer numerosos rasgos religiosos fenicios, inducen a pensar, junto a todo lo que sabemos sobre la navegación de tales pueblos, que fueron éstos los constructores de *nuraghi* y talaiots y probablemente las torres de las Islas Británicas donde es seguro que mantuvieron colonias.

El *Bomós de Siria*, descubierto por Tecco, dedicado al dios grandísimo, que he recordado con anterioridad, podría representar el anillo más oriental de la cadena de estos monumentos cónicos, mientras que el anillo occidental está representado por las torres de los *pitti* (¿pictos?) y de Irlanda, *consideradas* por algunos de los antiguos como templos del fuego.

No me considero preparado para adentrarnos en estas disquisiciones y aportar sugerencias a ello, pues exigirían una peculiar investigación por completo ajena a los fines de este *Voyage* ... Sin embargo recordaré antes de concluir sobre la arqueología de los sardos que

1º Las *nuraghi* y los talaiots presentan a su alrededor tumbas, aunque su funcionalidad funeraria está muy lejos de ser demostrada.

2º En las Baleares estas construcciones cónicas parece que dominan algo semejante a altares y por consiguiente en esta región los talaiots se conciben más como monumento de función religiosa que de mausoleo.

3º La palabra *nuraghe*, finalmente, parece derivar de una raíz oriental que expresa la idea del fuego. Por otro lado la isla de Menorca, donde estas construcciones abundan casi tanto como en Cerdeña tenía por nombre el de Insula Nura.

(traducción de GRB)

Alberto della Marmora en el *Museo Archeologico di Cagliari*

(Foto GRB, 1964)

RESUM

L'interès que Alberto della Marmora dedicà als monuments prehistòrics de les Illes Balears, fa que aquest treball inaugurí, a un llunyà 1833, les investigacions sobre el passat de les nostres illes. Text que ben poques vegades s'ha tingut en compte en treballs posteriors i que per la seva importància, les comparances que fa amb monuments d'altres indrets de la Mediterrània Occidental i oportunes interrogacions que l'autor es planteja cal donar a conèixer. No sempre el que varen escriure els investigadors del segle XIX és prova d'obsolescència, tal com és freqüent, ara, definir dits escrits.

ABSTRACT

Alberto della Marmora drove some of his attention to prehistoric monuments of the Balearic Islands. So far as 1833, this work launched new investigations on the past of our islands. Otherwise, latter specialists have rarely mentioned this text. It is needed to know better the present Marmora's work, due to his comparative perspective and the questions it raised. Not every written word in the Nineteenth Century has flourished into obsolescence, as it is currently he

El *ordo* de la ciudad de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). Un nuevo testimonio epigráfico

MARÍA LUISA SÁNCHEZ LEÓN

El dossier epigráfico de Pollentia¹ ha legado varios testimonios que informan sobre el consejo local –*senatus*, *ordo decurionum* o *curia*–, institución que detentaba muy amplias competencias en el gobierno municipal. Los decuriones que integraban vitaliciamente dicho senado –cuyo número variaba como se constata en disinttos centros– debían satisfacer los requisitos exigidos para el acceso, esencialmente: ser *ingenui* con un mínimo de edad, honorabilidad, así como poseer un saneado patrimonio cuyo monto es imprecisable pues la exigencia dependía de la importancia de la ciudad, en la que estaban obligados a residir (cf. *Urs.* 91). Los integrantes del consejo eran miembros de la elite ciudadana que junto a su potencia económica también gozaban de un reconocido prestigio social ante la comunidad cívica.

Indudablemente, en las áreas romanizadas, como es el caso de las Baleares, esta minoría de notables detentaba privilegios y poder a través del monopolio de los gobiernos locales. El selecto grupo de decuriones, en el que no estaba ausente la vigencia de criterios de jerarquización, se caracterizaba por su lealtad al poder central. El *ordo* de aparece, así, como una instancia clave en los cuadros de la vida municipal.

La información sobre la curia de Pollentia consistía, hasta el presente, en cuatro inscripciones referentes a la emisión de *decreta* concediendo suelo público para la erección de estatuas en homenaje a personajes destacados de la comunidad. A ello se suma el testimonio que aquí publicamos, un texto breve pero que amplía la perspectiva por cuanto permite constatar una nueva función del *ordo* que, sin embargo, no se había testimoniado en dicha fundación romana.

Las excavaciones de Pollentia han exhumado diversas inscripciones procedentes del área forense, lo que nos sitúa ante documentos oficiales que, aunque con frecuencia de carácter fragmentario, son esenciales para avanzar en el conocimiento de la vida municipal.

¹ E. HÜBNER: *Corpus Inscriptionum Latinarum* II y *Suppl.*, Berlín, 1869 y 1892 (*CIL*); C. VENY: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Roma-Madrid, 1965 (*CIBal*); R. ZUCCA: *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma, 1998, App. Epigrafica 225 ss.; cf. M. MAYER: "Les Illes Balears i llur reflex a les fonts literàries i epigràfiques. Revisió d'alguns aspectes", en M. L. SÁNCHEZ LEÓN; MARIA BARCELÓ CRESPI (coords): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma 2004)*, Palma, 2005, 46.

El nuevo documento fue localizado en la campaña de excavación del foro correspondiente al año 2002 y se conserva en el Museo de Mallorca. Se trata de un fragmento marmóreo localizado en la Cata N. Templete II (UE 5800). Presenta reverso desbastado y se conserva únicamente el borde derecho. El texto conservado está dispuesto en dos líneas que distan respecto al borde derecho 3,7 y 5.

Dimensiones: 16,5 x 13 x 4,4

Altura de las letras: 2,5-3; 3-2,6.

Espacio interlineal: 1-1,5.

PR]OCO(N)S(ULI)
[O]RDO

El texto, pese a su brevedad, es significativo ya que constituye una referencia única hasta el presente al noticiar una de las funciones del *ordo*, que aparece como dedicante. Se trata de la concesión de honores públicos a un personaje innominado y cuyo estatus desconocemos. El término PR]OCO(N)S(ULI), conservado en la primera línea, nos sitúa ante la doble posibilidad de una dedicatoria al emperador o a un miembro del *ordo senatorius*, inclinándonos a proponer la primera.

En la línea inferior se puede restituir el término *ordo*, que es el término habitual en la epigrafía altoimperial, mientras que el uso de *senatus* denota un mayor grado de antigüedad reconduciendo a época republicana. Hemos de presumir que esta alusión al órgano supremo del gobierno local iría acompañada, como es frecuente, del gentilicio de la ciudad, léase *ordo Pollentinorum*, siendo varias las inscripciones exhumadas que portan la abreviatura POLL. Se encuentran paralelos de dicha mecánica en otras inscripciones que mencionan la *respublica* –término que se generaliza para denominar a centros de estatuto privilegiado en la segunda centuria según atestiguan las inscripciones²– designación que junto a la de *municipium* aparece en ciudades del archipiélago.³ Con referencia a Pollentia, la epigrafía testimonia la titulación oficial de la ciudad en la fórmula *res publica Poll(entina) / -entinorum*) tanto en la dedicatoria a un emperador ya conocida desde fines del s. XIX⁴ como en inscripciones inéditas.⁵ De estas últimas revisten interés dos epígrafes honoríficos, que publicaremos próximamente, uno de ellos dedicado a Salonino –hijo de Galieno– y otro –que presenta algunos elementos similares a los de nuestro texto– dedicado a un emperador.

El fragmento que aquí editamos pertenece a una inscripción honorífica de notable relieve ya que, como señalamos, constituye hasta el presente el primer caso en el que el *ordo* local actúa como dedicante. La ubicación del monumento en espacio forense, lugar en

² Testimonios béticos, S. DARDAINE: “Une image des cités de Bétique aux IIe et IIIe siècles après J.-C.: l’emploi du terme *respublica* dans les inscriptions de la province”, *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (Siglos II y III d.C.)*. Cité et communauté civique en Hispania. Actes du colloque organisé par la Casa de Velázquez et par le Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Madrid 1990), Madrid, 1993, 47-58.

³ M. L. SÁNCHEZ LEÓN: “*Municipium / res publica* en la epigrafía latina de las Islas Baleares”, *MHAnt* 21-22, 2001, 123-133, recoge los casos de Menorca y Ebusus.

⁴ *CIL* II 5990 : *CIBal* 24 : ZUCCA 11, 231 propone fecharla en época medio o tardoimperial.

⁵ E. GARCÍA RIAZA; SÁNCHEZ LEÓN: *Roma y la municipalización de las Baleares*, Palma, 2000, 77.

que emperadores y miembros de su *domus*, así como personalidades del staff político y notables locales eran homenajeados, certifica que estamos ante un documento oficial. Su datación, atendiendo al tipo de letra, similar a otras inscripciones del mismo centro, podría corresponder al s. III dC.

El dossier epigráfico de Pollentia se enriquece, así, con un nuevo texto que ilumina sobre el papel de la curia como agente de honores públicos tributados muy probablemente al emperador, práctica habitual en la vida municipal y que constituye una de las vías de expresión institucional de la lealtad hacia la real persona. La referencia al emperador, homenajeados junto a la *domus Augusta* por los entes cívicos hispanos,⁶ reviste una especial relevancia en el plano ideológico. La inscripción que nos ocupa ilustra la toma de decisión del *ordo* de Pollentia en este sentido y, pese a la imposibilidad de alcanzar mayores precisiones, es posible una aproximación general a aspectos del mecanismo vigente en dicha institución.⁷

La función del *ordo* reseñada en este nuevo fragmento se suma a la que atestiguan cuatro inscripciones honoríficas de época altoimperial conocidas de antiguo.⁸ Dichos monumentos exhiben la fórmula *L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, indicativa de la emisión de decretos decurionales concediendo espacio público, en el foro o sus inmediaciones, para que particulares –familiares, amigos o libertos– pudieran erigir a su costa estatuas a miembros de la oligarquía local⁹ destacados por sus *merita*¹⁰. Los pedestales, procedentes de Camp d'En França, que en tres de los cuatro casos existentes reproducen el nombre, filiación y tribu del ex-magistrado homenajeados así como su *cursus*, fueron ubicados en el *locus* concedido por decreto decurional según la fórmula LDDD, que, hasta el presente, no tiene paralelos en la epigrafía del archipiélago.¹¹

Uno de tales monumentos está dedicado por *L. Flavius* y *Caecilia Zosima*¹² al *amico carissimo / et sanctissimo*, el magistrado *Q. Caecilius Catullus*, hijo de *Quintus*, de la tribu *Velina*. El personaje, perteneciente al orden ecuestre según indica el título *egregius*

⁶ F. J. NAVARRO: "La presencia del emperador en las ciudades de la Hispania romana", en C. CASTILLO; F. J. NAVARRO; V. MARTÍNEZ (eds): *De Augusto a Trajano. Un siglo en la Historia de Hispania*, Pamplona, 2001, 33-55.

⁷ R. MENTXACA: *El senado municipal en la Bética hispana a la luz de la lex Irnitana*, Vitoria, 1993; J. d'ENCARNAÇÃO: "Decreto decurionum. Algunas notas sobre o mecanismo decisório municipal na Hispania romana", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (Siglos II y III d.C.). Cité et communauté civique en Hispania. Actes du colloque organisé par la Casa de Velázquez et par le Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Madrid 1990)*, Madrid, 1993, 59-64.

⁸ M. L. SÁNCHEZ LEÓN: "La vida municipal en la Mallorca romana", *Mallorca romana*, Palma, 2007, 187-188, 193, 200-201.

⁹ M. L. SÁNCHEZ LEÓN: "Elites municipales en las Baleares clásicas", M. L. SÁNCHEZ LEÓN, MARIA BARCELÓ CRESPI (coords): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma 2004)*, Palma, 2005, 101-118.

¹⁰ A. U. STYLOW: "Las estatuas honoríficas como medio de autorrepresentación de las élites locales de Hispania", en M. NAVARRO et al. (eds): *Élites hispaniques*, Burdeos, 2001, 141-155; J. F. RODRÍGUEZ NEILA; MELCHOR GIL (eds.): *Poder central y autonomía municipal: la proyección pública de las élites romanas de Occidente*, Córdoba, 2006.

¹¹ M. L. SÁNCHEZ LEÓN: "La vida municipal en la Mallorca romana", 186-188.

¹² Sobre la problemática de los dedicantes, G. ALFÖLDY: "Besprechung (C. Veny, *CIBal*)", *BJ* 168, 1968, p. 550, propone *L. Flavius L. f. D[am]a[s]* y *Caecilia Zosima*, considerando a ésta liberta de *Q. Caecilius Catullus*; ZUCCA, *Insulae Baliares*, 279 n. 14.

vir, revistió la edilidad así como el duunvirato en dos ocasiones y coronó su *cursus* con el ejercicio de un sacerdote.¹³ En su última línea el texto explicita el decreto del *ordo*.¹⁴ Otro tanto se constata en el pedestal dedicado a *L. Dentilius Modestus*, hijo de *Lucius*, de la tribu *Velina*, que realizó el *cursus* completo ocupando en último lugar un sacerdocio, hecho que como en el caso anterior redundaría en un mayor grado de influencia en la comunidad.¹⁵ La inscripción,¹⁶ dedicada por *L. Favonius* a su tío materno, el mencionado magistrado que lo había adoptado¹⁷, reseña el decreto decurional concediendo un *locus* para emplazar la estatua.

En un tercer caso el *ordo* decretó la concesión de espacio público para que la familia rindiera homenaje a *L. Vibius Nigellio*, hijo de *Lucius*, de la tribu *Velina*, como atestigua un pedestal que porta igualmente la fórmula LDDD.¹⁸ A este edil y duunviro en dos ocasiones le honró su esposa, *Manlia Fabiana*, en su nombre y el de su hijo *Vibius Manlianus*, corriendo con los gastos del monumento.¹⁹ La curia aparece igualmente decretando la concesión de un *locus* para que la familia —el padre y los hijos— homenajeara con una estatua a *Flavia Paulina*, una mujer que pertenecería a la oligarquía local.²⁰

Entre los elementos que a nivel del archipiélago singularizan a la epigrafía de Pollentia referente al *ordo decurionum* destacan el número de testimonios, ahora acrecido con el nuevo fragmento que publicamos, y la estructura formular. No obstante, la documentación disponible sólo rinde posible realizar una aproximación muy limitada a ciertas funciones de esta instancia suprema del gobierno local durante los ss. I-III dC, quedando en la sombra múltiples aspectos de la intervención del *ordo* en cuestiones clave de la vida cívica de Pollentia.

RESUMEN

El presente trabajo analiza un nuevo fragmento epigráfico referente al *ordo decurionum* de la ciudad romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca).

ABSTRACT

The present work analyzes a new epigraphic fragment referring to the *ordo decurionum* from the Roman city of Pollentia (Alcúdia, Mallorca)

¹³ ZUCCA: *Insulae Baliares*, 279 n. 15.

¹⁴ *CIL* II 3696 : *CIBal* 25 : ZUCCA 12.

¹⁵ Cf. M. L. SÁNCHEZ LEÓN: "Elites municipales en las Baleares clásicas", 104.

¹⁶ *CIL* II 3697 : *CIBal* 26, ZUCCA 13.

¹⁷ P. MAS NEGRE: "Un cas d'adopció en època romana a Pollentia (Alcúdia, Mallorca) a partir de la nova lectura de la inscripció del *Corpus de les inscripcions Baleàriques fins a la dominació àrab* número 26", *IV Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia* (2004), Alcúdia, 2006, 135-143, se trataría del hijo de la hermana del magistrado que fue adoptado probablemente al enviudar aquella y favorecido en su carrera militar.

¹⁸ *CIL* II 3698 : *CIBal* 27 : ZUCCA 14.

¹⁹ ZUCCA: *Insulae Baliares*, 234, la fecha entre la época flavia y la primera mitad del s. II d.C.

²⁰ *CIL* II 3700 : *CIBal* 29 : ZUCCA: 17.

L'oratori de Santa Magdalena del Puig d'Inca (s. XIII). Transformació, restauracions i pèrdues patrimonials (1885-1934)*

FRANCESCA TUGORES TRUYOL

Introducció

La restauració monumental s'inicia a Mallorca, com a la resta d'Espanya, arrel de les corrents romàntiques que preconitzen una recuperació del passat, i que focalitzen en els immobles gòtics les seves actuacions, aplicant el criteri de restauració en estil que havia defensat Eugène Viollet-le-Duc a França.¹ A Mallorca, la Renaixença impulsa des de la meitat del segle XIX la revalorització i restauració dels immobles gòtics,² començant pels més importants (la Catedral, la Llonja, el Castell de Bellver o el Palau de l'Almudaina). A les dues darreres dècades del segle aquest interès s'amplia a la totalitat dels temples gòtics, que esdevenen un símbol dels ideals del moment, ocupant-se especialment dels espais relacionats amb l'època de la conquesta catalana, com són la Cova de Sant Martí d'Alcúdia, els castells del Rei a Pollença o el d'Alaró, i les esglésies de repoblació i petits oratoris.

Les intervencions voldran recuperar la lectura original de l'immoble, sacrificant sovint afegits realitzats en època moderna i fins i tot altres d'originals, que es trobaven malmesos pel temps. Serà habitual la pavimentació i repicat de murs, a voltes emblanquinats en època moderna, i la substitució de les cobertes, per millorar l'estat general dels immobles.

En el cas de l'oratori de Santa Magdalena del Puig d'Inca es distingeixen diferents actuacions de reparació i modificació al llarg dels segles, així com una restauració

* Vull agrair la seva col·laboració a mossèn Santiago Cortès, Miquel Àngel Capellà, Carme Colom i Maria Magdalena Riera. A Antoni Planas i Bartomeu Bestard les seves aportacions en matèria d'heràldica, a Joana Maria Palou i Rosa Aguiló les facilitats d'accés al fons Ysasi del Museu de Mallorca, i als hereus de Rafael de Ysasi l'autorització de la publicació de les seves il·lustracions.

¹ I. ORDIERES: *Historia de la Restauración Monumental en España (1835-1936)*, Madrid, 1995; N. PEVSNER: *Ruskin and Viollet-le-Duc. Englishness and Frenchness in the Appreciation of Gothic Architecture*, Londres, 1969; C. BRANDI: *Teoría de la restauración*, Madrid, 1999; I. GONZÁLEZ-VARAS: *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*, Valladolid, 1996.

² S'ha parlat de la Renaixença mallorquina com a un moviment minoritari i sobretot literari, malgrat tindrà un reflex en la protecció monumental. La revista *La Palma* en fou el nucli aglutinador i Josep Maria Quadrado un dels seus protagonistes. J. MELIÀ: *La Renaixença a Mallorca*, Palma, 1968.

planificada a partir de 1885, que dona inici a la transformació definitiva de l'oratori, realitzada al llarg del segle XX.

Intervencions de conservació i altres actuacions (S. XIV-XIX)

L'oratori de Santa Magdalena fou construït entre els segles XIII i XIV,³ segons les característiques dels temples de repoblació,⁴ essent ocupat durant segles per diferents comunitats:⁵ primer una de monges clarisses (1491-1526), que l'abandonarien per manca de recursos hídrics traslladant-se a l'Església d'Esporles, Nostra Senyora de l'Olivar. L'any 1530 és concedit el seu ús a la comunitat de Jerònimes de Palma, que hi envia sis religioses i que possiblement reconstrueix un dels arcs apuntats, on deixarien inscrita aquesta data. Aquesta comunitat hi roman només durant quatre anys, també a causa de la manca de recursos disponibles adalt del Puig. El seu trasllat a Sant Bartomeu d'Inca es produeix el 1534, on es trobava l'oratori d'aquest nom i on fundaran un nou monestir.

El testimoni del bisbe Diego de Arnedo amb motiu de la seva visita pastoral l'any 1570 dona notícia de l'estat de l'església, "tota ruit et proxima ruina minatur",⁶ descrivint l'aigua escolant-se sobre l'altar major i el paviment en males condicions. Una notícia similar consta de 1574, moment de la reconstrucció de l'altre arc apuntat original, segons una inscripció que serà esborrada més tard.

L'any 1599 el bisbe Vich i Manrique visita el Puig, on localitza unes despulles humanes que fa traslladar a una fossa en el sòl: "Attenant que en esta Iglesia de Santa Magdalena se troban alguns ossos humans, los quals se té opinió que son de algunes monges, com antiguament haja stat allí monestir de Monges de Santa Magdalena, ordenà qués faci en dita Iglesia una fossa i que en aquella sien possats i enterrats los dits ossos".⁷ Rafael Isasi explica la troballa de la fossa, l'any 1934 quan es rebaixa el paviment, i el trasllat de les despulles a un nínxol a la paret, on se situa una làpida. També apareixen diverses restes ceràmiques que l'autor dibuixa, escudelles de producció catalana i valenciana dels segles XV i XVI,⁸ que no podem precisar si pertanyen a una o altra

³ J. COLI: *Historia del puig de Santa Magdalena de Inca*, Inca, 1970, 14-15.

⁴ J. M. PALOU: "Notas sobre la arquitectura religiosa de la colonización catalana en Mallorca: siglos XIII y XIV", *Mayurqa*, 1976, 221-263; J. M. PALOU: "Les esglésies de la repoblació de Mallorca", *Commemoració del 750è aniversari de la Bul·la del papa Innocenci IV 1248-1998*, Palma, Consell de Mallorca, 1998; F. ESTEVE; G. ALOMAR: *Pequeñas iglesias de los repobladores de Mallorca: siglos XIII y XIV*, Palma, 1954; M. BERNAT; J. SERRA: "L'església del Prat de Sant Jordi segons els apunts de Rafael de Ysasi a Oratorios Primitivos de Mallorca", *VII Congrés El Nostre Patrimoni Cultural: arquitectura i enginyeria popular*, Palma, 2006, 15-42.

⁵ La monografia històrica més important sobre l'oratori és l'obra de Joan Coli (J. COLI: *Historia del puig de Santa Magdalena de Inca*, Inca, 1970), que ha estat posteriorment revisada per diversos autors (P. FIOU TORNILA: *Puig de Santa Magdalena*, Inca, 1991; B. MARTÍNEZ: "L'oratori del Puig d'Inca de Santa Magdalena "lo puig d'Inca": fets històrics i arquitectura religiosa", *VII Congrés El Nostre Patrimoni Cultural: arquitectura i enginyeria popular*, SAL, Palma, 2006, 71-88). Altres estudis l'han abordat des de diferents perspectives. M. ESCANELLAS: *Arquitectura religiosa a Inca i als seus voltants*, Inca, 1991; A. GILI: "Monges clarisses en el puig d'Inca", *II Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 1995.

⁶ J. COLI: *Historia...*, 43; L. PÉREZ: *Visita pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca l'any 1641*, Mallorca, 1996; J. ESTELRICH I COSTA: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Palma, 1963-1969.

⁷ J. COLI: *Historia del puig...*, 18.

⁸ RAFAEL DE YSASI: *Cerámica siglo XV*, quadern manuscrit, llegat Ferran Pujalte, s/f, 1935.

comunitat, o al moment de la realització de la fossa degut a la manca de dades sobre la treballa, que es descriu amb un simple comentari manuscrit: "fragmentos de cerámica y huesos humanos hallados en la restauración de 1934".⁹

Després de l'abandó del Puig per part de les dues comunitats religioses, els Jurats d'Inca hi estableixen una escola de gramàtica, que romandria oberta entre 1534 i 1700 aproximadament. D'aquesta època daten algunes notes sobre l'estat ruïnós del temple i les cases (1588) i de l'any 1602 sabem que "va a la ruina per haver moltes teules i bigues rompudes". L'any 1613 es constata que si no s'actua, "tot caurà", fet que es confirma l'any següent, en què "cavan ya algunes bigues de la Iglesia". Notícies semblants es recullen de 1627, 1628, 1629, 1632, 1645, fins al punt que l'any 1696 "sols les dos arcades de la Iglesia se aguanten y tot está en descobert y se amolla".¹⁰

Desconeixem si es va realitzar cap reforma en aquest moment, però hem de suposar que alguna acció degué aturar l'estat dramàtic del temple que es descriu. Cal apuntar, en aquest sentit, que l'arc rebaixat del primer tram -amb pilars de capitells foliats- i el cor que sustenten, podrien datar d'aquesta cronologia, però les fonts no ens donen cap llum sobre la seva construcció.

Malgrat les actuacions descrites, l'originalitat de la fàbrica devia conservar-se en gran part a finals del segle XIX, al menys pel que fa als sostres originals, que havien estat apedaçats repetidament, sense produir-se una substitució completa dels llenyams. Jeroni Berard descriu l'any 1769 l'estat d'un "techo y fàbrica cuasi derruido sin más bóveda que maderaje y cañisada vieja".¹¹

En els anys vuitanta del segle XIX l'Arxiduc Lluís Salvador parla detalladament del seu estat de conservació, en un moment en què s'estava arreglant el camí del Puig per poder emprendre la restauració. De l'oratori, en destaca al paviment de l'entrada, la roca natural que en sobresortia i que "en determinados lugares sustituye incluso al enlucido trispol",¹² element que serà posteriorment regularitzat. També descriu el cor, l'arc rebaixat i els capitells foliats, elements que més tard desapareixen en favor d'un tercer arc apuntat. Del sostre enteixinat, en destaca "las vigas con adornos entrecruzados en rojo, rosa, blanco y verde", descripció de la policromia que permet completar el dibuix sense color d'aquests elements que publica Ferrà en el BSAL.¹³

⁹ RAFAEL DE YSASI: *Oratorios primitivos de Mallorca*, circa 1900-1928, Museu de Mallorca, Ysasi/1, Nig. 27634, 9.

¹⁰ J. COLI: *Historia...*, 43.

¹¹ J. BERARD: *Viaje a las villas de Mallorca*, 1769, Palma, 1983, 263.

¹² L. S. HABSBURG-LORENA: *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado*, Palma, 1987, 395.

¹³ B. FERRÀ: "Techos artísticos en la isla de Mallorca", *BSAL*, X, Palma, 1901, 274.

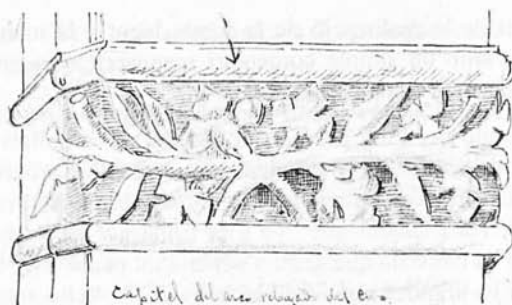

Fig. 1. Detall del capitell esculturat que decorava l'arc diafragma del primer tram, segons dibuix de Rafael Isasi (R. ISASI: *Oratorios primitivos...*, © R. Isasi/Museu de Mallorca).

Estanislaou de Koska Aguiló descriu l'immoble l'any 1890,¹⁴ on per “tantes mudances y moviment per forsa s'en havia de ressentir s'edifici; cadescú (sic) l'ha refet y modificat segons els seus medis y ses seues necessitats, y lo qu'are en queda, part nou y part apedassat, no té forma de res”, però puntualitza que, pel que fa a l'església “amb poca despesa se li podria retornar encara tota sa fesomia de quan la feren”. També descriu l'estat del sostre, que suportat per “dos archs ojivals desnus y reforsats, que arranquen casi d'en terra, sostenen s'embigat des sòtil, format per dos vessants mateixos de sa taulada, sense artesonat ni res, conservant empero qualche llenyam escuts pintats y altres senyals de una decoració policroma arabescada; un tercer arch escassá molt rebaixat, partint de damunt dos capitellets de fuyes de cart esculturades, aguanta es pis del chor, que no se comunica ab l'iglesia mes que per dues finestres llargueres, y ve á fer com una especie de atri o compartiment separat, ahont serveixen de pedrís natural ses roques que hi surten d'en terra, mal adobades ab quatre cops de picassa”. En descriure la façana, parla de sa campana vella, que penja “tota esmorrallada y croxida”. Pel que fa als altars i retaules, diu Aguiló que “no cal parlarne sisquera, tan pobres són i desdixats”, destacant-ne només la imatge barroca de Santa Magdalena, que així i tot acusa repintats poc afortunats.

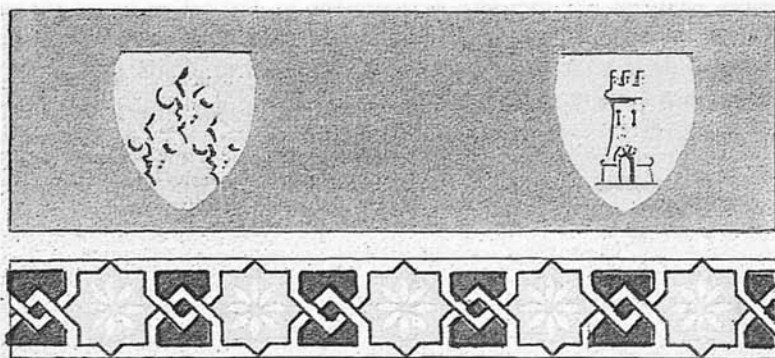

Fig. 2. Dibuix de l'enteixinat de Santa Magdalena del Puig d'Inca realitzat per Bartomeu Ferrà (B. FERRÀ: “Techos artísticos ...”).

¹⁴ E. DE K. AGUILÓ: “Excursió a Inca y a'n es Puig de Santa Magdalena”, *BSAL*, III, juny 1890, 253-257.

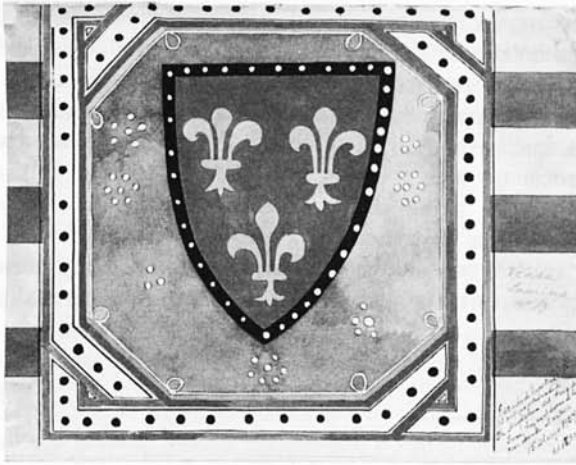

Fig. 3. Dibuix de la decoració policroma d'una biga de l'oratori representant les armes de Zaforteza, avui desapareguda (R. ISASI: Oratorios primitivos... © R. Isasi/Museu de Mallorca).

III. El projecte de restauració i l'actuació de la Comissió de monuments

De l'any 1885 daten les primeres notícies de la restauració de l'oratori, que “tratan de empezar por el tramo que ocupa el altar mayor, cuya cubierta ruinosa se levantará á mayor altura”,¹⁵ possiblement amb projecte de Bartomeu Ferrà. Aquest, narra a un dels articles de la sèrie “Techos artísticos de Mallorca” com “al restaurar este santuario, el año 1885, intervino á mis instancias dicha Comisión de Monumentos, pero las obras no se ejecutaron con arreglo á mi dictamen, que era el aprobado por la misma”.¹⁶ Aguiló completa la informació explicant que aquesta iniciativa sorgia d'un benefactor i de l'Ajuntament, que cridaren Bartomeu Ferrà per obtenir el seu dictamen. De fet, cal destacar la intervenció d'aquesta entitat, la Comissió Provincial de Monuments, que actuà ben contades ocasions en cas de restauracions, i encara menys si es tractava d'immobles situats fora de Palma.¹⁷

De les obres en sorgeix una Memòria, “que presentà per escrit dia 15 de novembre de 1884, acompanyada des plans corresponents, que se conserven encara exposats á sa casa de la vila, (que) consistia principalment, a demás de ses que reen tan sols de pura reparació, ab s'arreglo y decorat de l'iglesia, en fer alguns dormitoris pels pelegrins que hi volguessen romandre, ab axecar una torre mirador”.¹⁸ Malgrat aquestes notícies aïllades, no sabem com es va dur a terme aquest primer projecte.

¹⁵ S.A.: “Sección de Noticias”, *BSAL*, I, 7, 1885, 7; Per altra banda, Juan Colí narra que la iniciativa va sorgir l'any 1882 des de l'Ajuntament de la vila, que va designar una comissió municipal per vigilar les obres, elegint a l'efecte als regidors Pedro Balle, Juan Estrany, Juan Alzina i Gabriel Seguí, i als ciutadans Antoni Coll (prevere), Juan Ribas, Pedro J. Bennassar i Bernadí Salas (*J. COLÍ: Historia...*, 49).

¹⁶ B. FERRÀ: “Techos artísticos...”, 2.

¹⁷ J. MORATA: “La Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de las Baleares (1844-1987)”, *Actas del XIII Congreso Nacional del Comité Español de Historia del Arte, Ante el nuevo milenio: raíces culturales, proyección y actualidad del arte español*, Granada, 2000, 1143-1146.

¹⁸ E. DE K. AGUILÓ: “Excursió a Inca...”, 253-257.

L'any 1891 es reprèn la iniciativa, a càrrec de l'Ajuntament,¹⁹ i l'any següent *El Católico Balear* dóna notícia de l'inici de les obres segons plànols de Ferrà.²⁰ El mes de maig del mateix any, és Ferrà qui comunica a la Comissió Provincial de Monuments de la direcció de les obres, que impliquen reconstrucció del sostre i disseny del nou retaule. A més, informa de la iniciativa d'un membre de l'obreria que havia aconseguit aturar, consistent en enderrocar els arcs apuntats i el cor.²¹ El mes de juny del mateix any la Comissió rep missiva del batlle d'Inca anunciant que s'havien acceptat totes les recomanacions realitzades per Bartomeu Ferrà i Álvaro Campaner.²² El mes de juliol els delegats de la Comissió realitzen una vista d'obres a l'oratori, Ferrà presenta el disseny del nou retaule, que s'aprova per unanimitat²³ i el mes de desembre es realitza una nova visita d'obres.²⁴

¹⁹ "La Corporación municipal de Inca, a propuesta del Alcalde, aprobó el nombramiento de una obrería integrada de varios vecinos, con intervención de la Corporación municipal, para que tenga a su cuidado la dirección, mejora y conservación del oratorio de Santa Magdalena, quedando constituida por los señores Rdo. D. Antonio Coll, D. Juan Ribas, D. Jaime Armengol, D. Jaime Pujadas y D. Bernardino Salas", 08/04/1891, J. POU MUNTANER: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX*, VIII (1891-1895), Palma, 1990, 40.

²⁰ "Publica *El Católico Balear* que han dado comienzo las obras de restauración y conservación del oratorio de Santa Magdalena, en el Puig d'Inca, con sujeción al plano que en 1884 levantó D. Bartolomé Ferrà Perelló", 12/04/1892, J. POU MUNTANER: *Noticias y relaciones...*, 140.

²¹ "El infrascrito Vocal-Secretario dió cuenta de haber sido llamado en consulta facultativa, para dirigir los trabajos de reconstrucción del tejado y del retablo en el antiguo Oratorio de santa Magdalena del Puig d'Inca; teniendo el sentimiento de manifestar que un respetable miembro de aquella Obrería le mostró empeño en que se derribaran los arcos apuntados y el coro, para reconstruirlo todo de otra forma. Cuya proposición considerándola atentatoria á la debida conservación de aquel histórico, y, aunque sencillo, muy caracterizado edificio, se opuso en nombre propio y en calidad de miembro de esta Comisión; y cuyo superior criterio sometió este asunto. El Sr. Quadrado se hizo cargo de las razones que aconsejan nuestra intervención en las proyectadas obras con el fin de que se realicen en condiciones de acierto; y habiéndose deliberado acerca de los medios que serían más prudentes para conseguirlo, se comisionó al Sr. Campaner y al que suscribe para que se encarguen de vigilar y dirigir las citadas obras; y se acordó pasar un oficio de advertencia al Sr. Alcalde de Inca recomendándole el cumplimiento de las disposiciones vigentes en la materia; sin perjuicio de que más adelante, esta Comisión jire una visita á dicho Santuario", AGCM, Actes de la Comissió de Monuments, s/f, 05/05/1892.

²² "Dióse cuenta de otro oficio recibido del Sr. Alcalde de Inca, contestando al de esta Comisión relativamente á las obras de restauración del Oratorio del Puig de Santa Magdalena, "que el magnífico Ayuntamiento de aquella villa había acordado el exacto cumplimiento de lo prevenido, sobre el modo de realizar aquellas obras, y aceptando con sumo agrado la meritísima intervención y cooperación de los delegados al efecto Sres. Campaner y Ferrà". A instancias de ambos se designó al Sr. Guasp para que se agregara á la subcomisión pasando a visitar las obras y a resolver lo conveniente á la reconstrucción del retablo cuyo proyecto había sido encargado por la Obrería al infrascrito Secretario", AGCM, Actes de la Comissió de Monuments, s/f, 03/06/1892.

²³ "El infrascrito dió cuenta de haber girado una visita de inspección á las obras del Puig de Santa Magdalena con los Señores de la sub-comisión D. Álvaro Campaner y D. Juan Guasp el trece de Junio próximo pasado y otra individualmente el día veintisiete del mismo. Presentó además el proyecto de nuevo retablo cuyo estudio tenía encomendado, sometiéndolo al examen de esta Comisión, la cual después de examinarlo con mucho agrado, se dignó aprobarlo por unanimidad", AGCM, Actes de la Comissió de Monuments, s/f, 04/07/1892; "Publica el Diario de Palma que con destino al nuevo retablo del oratorio del Puig de Santa Magdalena (Inca) ha pintado D. Salvador Torres unas tablas, representando el Calvario y los santos patronos de Inca Abdón y Senén", 17/12/1892, J. POU MUNTANER: *Noticias y relaciones...*, 204. A partir de fotografies antigues es pot comprovar que el retaule major ha estat modificat en diverses ocasions, patint repintats i afegits des de la seva construcció a finals del segle XIX,

L'any 1900 es beneeixen les obres de restauració,²⁵ consistents en una renovació total de les cobertes, justificada per Ferrà perquè el seu "estado ruinoso hizo necesaria su reconstrucción",²⁶ ubicant les bigues antigues a la sagristia situada al sud de l'oratori. Isasi les descriu en les seves successives visites, i per les seves notes sabem que al menys una amb l'escut Zaforteza hi era l'any 1927.²⁷

De fet, Isasi comenta que aquest motiu és idèntic al que se trobava en algunes bigues de l'oratori de Sant Jordi des Prat²⁸ que havien estat traslladades a Son Berga d'Establiments.

Les crítiques a aquesta modernització, i sobretot al canvi de cobertes, es produeixen ja des dels anys posteriors a la seva realització. Rafael Isasi escriu que les noves "vigas de pino quizás no duren veinte años, mientras que las anteriores llevan la friolera de 620 y aún permanecen firmes".²⁹

Marcel Durliat descriurà la intervenció com a "una restauració abusiva, feta l'any 1885, (que) ha relegat sota uns coberts algunes bigues adornades d'una decoració pintada del segle XIV, a base d'enflocadures i blasons, i ha dissimulat sota l'emblanquinat les dates de 1530 i 1574 que recordaven una reconstrucció dels arcs diafragmes de la nau".³⁰

Cal dir que aquestes bigues es podien veure encara l'any 1976, quan Joana Maria Palou i Lluís Plantalamor les descriuen: "sólo pueden distinguirse ya algunos restos de la decoración de la techumbre de este edificio. Las vigas presentan en sus caras laterales, un fondo de color gris, con dos cartelas rojas que enmarcan otros tantos escudos amarillos, que presentan una torre y tres flores de lis respectivamente. En la cara inferior de las vigas, vemos estrellas de ocho puntas entrelazadas, en rojo, azul y blanco; las estrellas están centradas con rosetas".³¹ Actualment, una inspecció ocular de l'oratori, sagristia i dependències annexes no mostra cap resta semblant, pel que hem de deduir que han estat retirades durant alguna de les reformes realitzades en el darrer terç del segle XX.

essent daurat el 1948 (J. COLI: *Historia...*, 50); Per l'activitat retaulística de Bartomeu Ferrà, vegeu C. CANTARELLAS: "Bartolomé Ferrá y el neogótico en Mallorca", *Mayurqa*, IX, 1972, 117-137.

²⁴ "El infrascrito Secretario dió cuenta de haber girado una visita a las obras del Santuario de Santa Magdalena del Puig d'Inca, en cumplimiento del cargo que referente á las mismas, esta Comisión le tiene confiado", AGCM, Actes de la Comissió de Monuments, s/f, 03/12/1892.

²⁵ "El obispo de esta diócesis procedió al acto de bendición del oratorio de Santa Magdalena de Inca por su parte exterior, interior, retablo del altar mayor y demás capillas e imágenes de los santos, en cuyo acto actuaron de padrinos D. Manuel Fuster, D. Jaime Frasquet, D. Manuel Villalonga, D. Juan Alzina, D. Rafael Ramis, D. Joaquin Gelabert y las señoras doña Consuelo Dounet de Morera, Doña María Bennásar de Fiol, Doña María Ferrer de Salas y D. Juan Fiol y Doña Juana Vidal, respectivamente hijos los dos últimos de los notarios con residencia en esta ciudad", 04/06/1900, J. POU MUNTANER: *Noticias y relaciones...*, 237.

²⁶ B. FERRÀ: "Techos artísticos...", 2.

²⁷ J. M. BOVER DE ROSSELLÓ: *Nobiliario mallorquín: dedicado á la reina nuestra señora*, Palma, 1850; S. FELIU DE CABRERA I QUADRENY: *Armorial de la provincia de Baleares*, Palma, 1956.

²⁸ M. BERNAT; J. SERRA: "L'església del Prat de Sant Jordi...", 15-42.

²⁹ RAFAEL DE YSASI: *Oratorios primitivos...*, 9.

³⁰ M. DURLIAT: *L'art en el Regne de Mallorca*, Mallorca, 1964, 100.

³¹ J. M. PALOU; L. PLANTALAMOR: "Techumbres mudéjares en Mallorca", *Mayurqa*, 12, Palma, 1974, 164.

IV. La intervenció de 1934

L'any 1934 s'emprèn una nova obra, consistent en rebaixar 20 cms. el paviment de l'oratori, que serà supervisada per la Comissió de Monuments.³² Durant les obres, es localitzen els enterraments abans esmentats. El mateix any es traslladen les despulles a un nínxol a la paret, on se situa una inscripció que en dona notícia, i es localitzen les ceràmiques abans descrites.

També es retallen els arcs apuntats de l'oratori en xamfrà, i possiblement hauria estat eliminat en aquest moment el cor i l'arc rebaixat, essent substituït per un d'apuntat, fet que sembla confirmat pel testimoni de Coli, que parla de la construcció de "un arco nuevo".³³ El que és cert és que Isasi encara dibuixa l'arc rebaixat l'any 1934, i que actualment ja no existeix.

Cal fer esment a la darrera reforma realitzada l'any 1993, realitzada sense estudis d'arqueologia vertical ni de subsòl, que si bé, probablement, no ha fet desaparèixer cap element original que no ho hagués fet anteriorment, tampoc no ha ajudat a potenciar la lectura de l'oratori primitiu, amb paviments i elements de mobiliari litúrgic nous que donen a l'immoble uns acabats decissivament contemporanis, poc adequats per un edifici d'aquesta cronologia.

V. Conclusions

Malgrat les contínues reparacions realitzades al llarg dels segles, la modernització de l'oratori de Santa Magdalena d'Inca s'ha produït en poc més de cent anys, període en el que han desaparegut alguns dels seus elements originals més preuats que encara existien a finals del segle XIX. La seva transformació és tan radical que, de l'immoble original, se'n conserva poc més que les quatre parets que el sustenten.

Restaria clarificar el perquè de la decoració heràldica amb les armes de Zaforteza en l'enteixinat medieval, dones no es coneix cap relació de l'oratori amb aquesta família ni pel que fa a la seva construcció ni amb les comunitats de monges que hi van romandre.

Per acabar, cal remarcar que es tracta d'un cas significatiu de la dialèctica que es produeix al llarg del segle XIX i bona part del XX entre uns pocs erudits, partidaris d'aplicar un criteri adequat en les restauracions, i les institucions i particulars que les duen a terme, sovint motivades per qüestions purament funcionals, quan no pretenen la desaparició intencionada de certs elements. Malauradament, serà habitual la realització de tot tipus d'intervencions arquitectòniques sense cap tipus de tutela ni estudi previ, fet que sempre va en contra de la conservació del patrimoni.

³² "El Sr. Isasi expuso a los reunidos las obras de nueva pavimentación que se están llevando a cabo en el Santuario de Santa Magdalena, en Inca", AGCM, Actes de la Comissió de Monuments, s/f, 19/05/1934.

³³ J. COLI: *Historia del puig...*, 76.

Fig. 4. Dues de les peces localitzades en el subsòl de l'oratori durant les obres de pavimentació YSASI: *Ceràmica siglo XV...*). A dalt, escudella de llambreg, de producció valenciana amb decoració vegetal, datada a la segona meitat del segle XV.

AA. VV.: *Sicilia y la Corona de Aragón. Rutas mediterràneas de la ceràmica*, València, 1999, 414-415.

M. MESQUIDA GARCÍA: *La ceràmica dorada. Quinientos años de su producción en Paterna*, Paterna, 2001, 76. La segona peça és una escudella de llambreg, de producció catalana amb decoració geomètrica realitzada a pinta-pinzell, datada en el segle XVI

J. LLORENS: *Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Segles XV al XVII*, Barcelona, 1989.

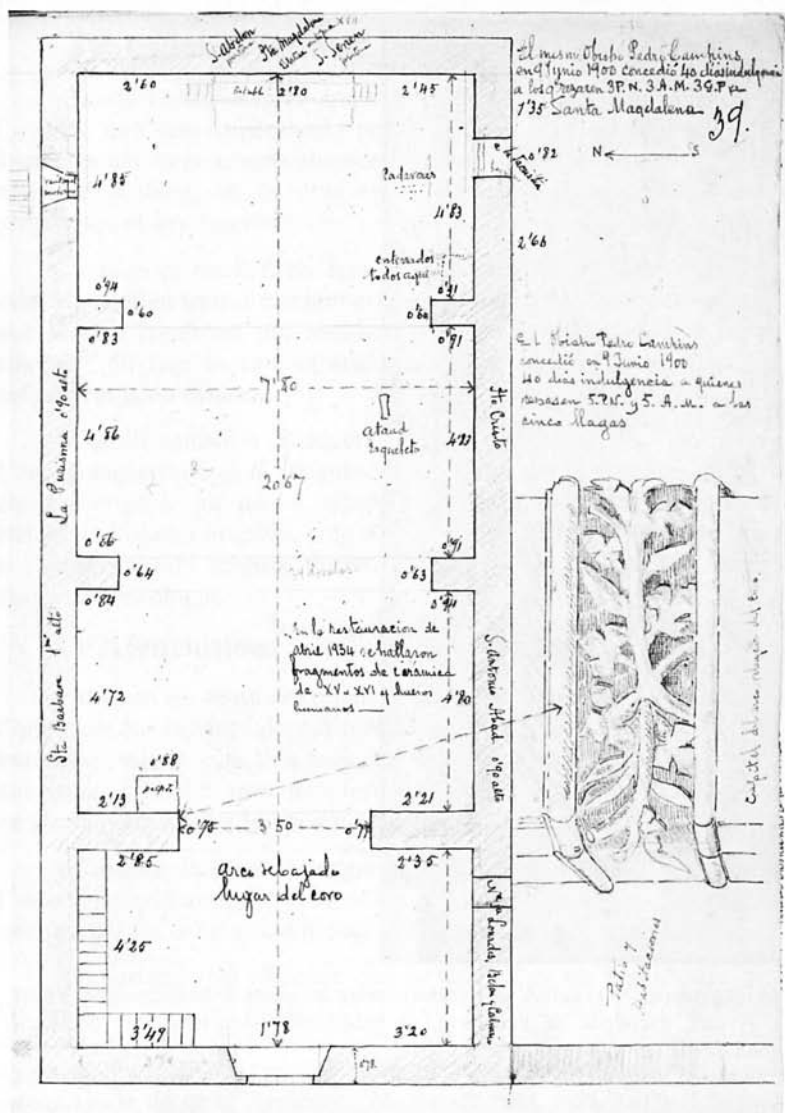

Fig. 5. Planta de l'oratori dibuixada per Rafael Isasi. En aquesta il·lustració es constata l'estat l'any 1934 del primer tram, amb el cor suportat per un arc rebaixat de pilastres amb capitells foliats. L'accés al cor es realitzava, segons aquest dibuix, per una escala interior. No obstant, una visita a l'oratori permet localitzar una escala per accedir-hi des del cos annexe al temple, junt on Isasi dibuixa un accés. En aquesta planta Isasi documenta també el lloc exacte de la troballa de despulls humanes i ceràmica. R. YSASI: *Oratorios primitivos...* © R. Isasi/Museu de Mallorca.

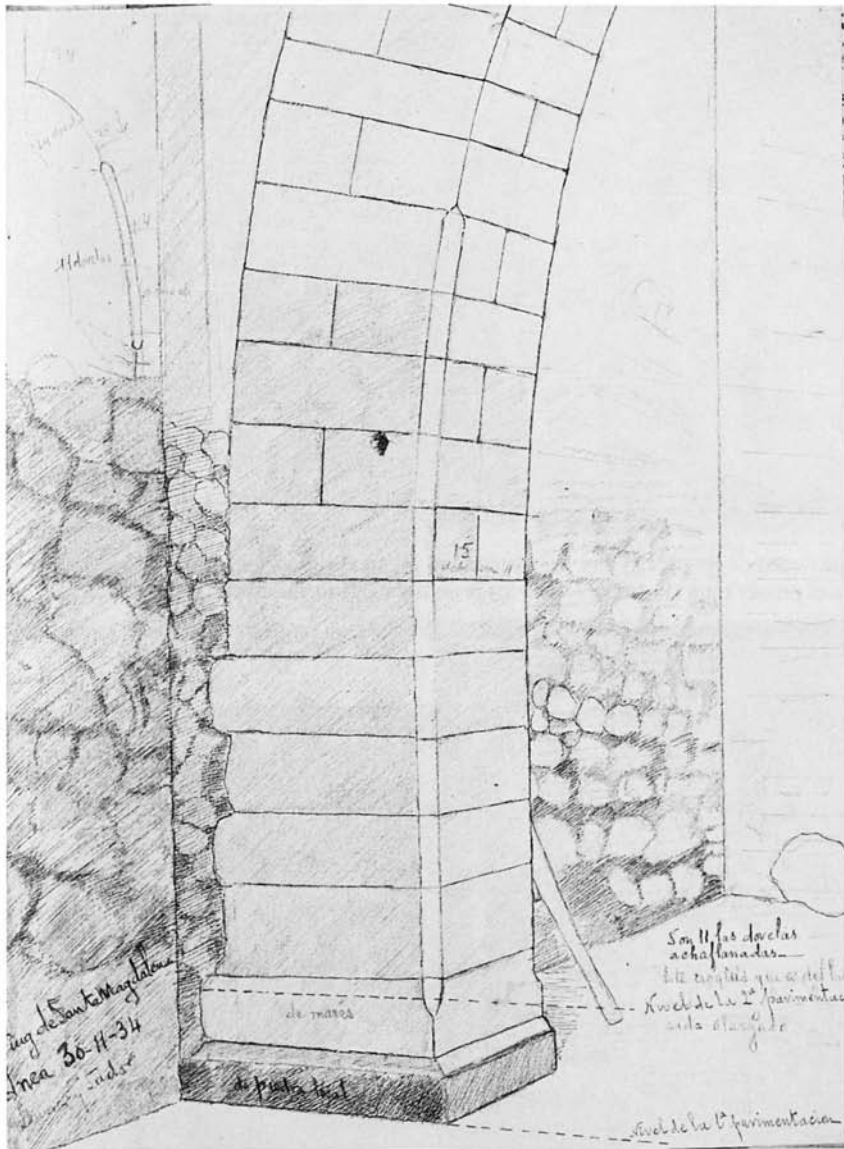

Fig. 6. L'any 1934 es rebaixa el paviment i s'escairen els arcs en xamfrà. R. ISASI: *Oratorios primitivos...* © R. Isasi/Museu de Mallorca.

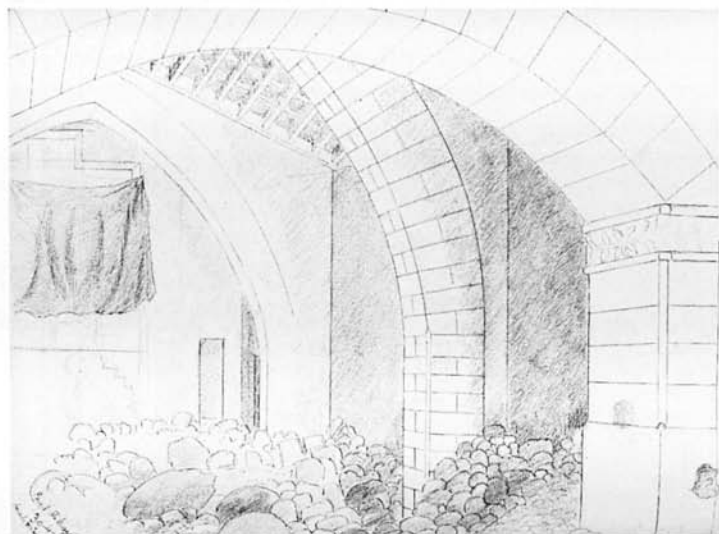

Fig. 7. Dibuix de l'estat de les obres l'any 1934 mentre es rebaixava el trespol, i on es constata encara l'arc rebaixat en el primer tram (R. ISASI: *Oratorios primitivos...* © R. Isasi/Museu de Mallorca).

Fig. 8. Estat de l'oratori l'any 1927 (R. ISASI: *Oratorios primitivos...* © R. Isasi/Museu de Mallorca).

Fig. 9. Fotografia que forma part dels béns de l'oratori.

Fig. 10. Imatge actual de l'interior, on es constaten els acabats actuals.

VI. Fonts i bibliografia

AGCM: Arxiu General del Consell de Mallorca

AMI: Arxiu Municipal d'Inca

E. DE K. AGUILÓ: "Sobre l'oratori de Santa Magdalena d'Inca", *BSAL*, XVIII (1920-1921), 247-248.

E. de K. AGUILÓ: "Excursió a Inca y a'n es Puig de Santa Magdalena", *BSAL*, III, juny 1890, 253-257.

J. BARBERÍ: *Vida de la Venerable Sor Clara Andreu*, amb apèndix històric d'Inca, Guasp, 1807.

J. BERARD: *Viaje a las villas de Mallorca, 1769*, Palma, Ajuntament de Palma, 1983.

M. BERNAT; J. SERRA: "L'església del Prat de Sant Jordi segons els apunts de Rafael de Ysasi a Oratorios Primitivos de Mallorca", *VII Congrés El Nostre Patrimoni Cultural: arquitectura i enginyeria popular*, Palma, 2006, 15-42

J. M. BOVER DE ROSSELLÓ: *Nobiliario mallorquí: dedicado á la reina nuestra señora*, Palma, 1850

C. BRANDI: *Teoría de la restauración*, Madrid, 1999.

C. CANTARELLAS: "Bartolomé Ferrá y el neogótico en Mallorca", *Mayurqa*, IX, Palma, 1972, 117-137.

J. COLI: *Historia del puig de Santa Magdalena de Inca*, Inca, 1970.

M. DURLIAT: *L'art en el Regne de Mallorca*, Mallorca, 1964, 100.

M. ESCANELLAS: *Arquitectura religiosa a Inca i als seus voltants*, Inca, 1991.

F. ESTEVE; G. ALOMAR: *Pequeñas iglesias de los repoblaores de Mallorca: siglos XIII y XIV*, Palma, 1954.

J. ESTELRICH I COSTA: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Palma, 1963-1969.

S. FELIU DE CABFRERA Y QUADRENY: *Armorial de la provincia de Baleares*, Palma, 1956.

B. FERRPÀ: "Techos artísticos en la isla de Mallorca", *BSAL*, X, 274, Palma, 1901, 2.

P. FIOL TORNILA: *Puig de Santa Magdalena*, Inca, 1991.

A. GILI: "Monges clarisses en el puig d'Inca", *II Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 1995.

I. GONZÁLEZ VARAS: *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*, Valladolid, 1996.

L. S. HABSBURG-LORENA: *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado*, Palma, 1987, 395.

P. J. LLABRÉS; R. ROSSELLÓ: *Inca en la història, 1229-1349*, Inca, 1998.

B. MARTÍNEZ: "L'oratori del Puig d'Inca de Santa Magdalena "lo puig d'Inca": fets històrics i arquitectura religiosa", *VII Congrés El Nostre Patrimoni Cultural: arquitectura i enginyeria popular*, Palma, 2006, 71-88

J. MELIÀ: *La Renaixença a Mallorca*, Palma, 1968.

J. MORATA: "La Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de las Baleares (1844-1987)", *Actas del XIII Congreso Nacional del Comité Español de Historia del Arte, Ante el nuevo milenio: raíces culturales, proyección y actualidad del arte español*, Granada, 2000, 1143-1146.

I. ORDIERES: *Historia de la Restauración Monumental en España (1835-1936)*, Madrid, 1995.

J. Mª PALOU: "Notas sobre la arquitectura religiosa de la colonización catalana en Mallorca: siglos XIII y XIV", *Mayurqa*, Palma, 1976, 221-263.

J. Mª PALOU; L. PLANTALAMOR: "Techumbres mudéjares en Mallorca", *Mayurqa*, 12, Palma, 1974, 143-166

J. Mª PALOU: "Les esglésies de la repoblació de Mallorca", *Commemoració del 750è aniversari de la Bul·la del papa Innocenci IV. 1248-1998*, Palma, 1998.

L. PÉREZ: *Visita pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca l'any 1641*, Mallorca, 1996.

- N. PEVSNER: *Ruskin and Viollet-le-Duc. Englishness and Frenchness in the Appreciation of Gothic Architecture*, Londres, 1969
- J. POU MUNTANER: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX, VIII (1891-1895)*, Palma, 1990
- S.A.: "Sección de Noticias", *BSAL*, I, 7, Palma, 1885, 7.

RESUMEN

El oratorio de Santa Magdalena del Puig d'Inca (Mallorca) se construyó en el siglo XIII según la estructura de las Iglesias de Repoblación. Este artículo aborda el proceso de transformación y las restauraciones proyectadas en este inmueble, sobre todo en lo que se refiere a las realizadas a finales del siglo XIX. En ese momento el oratorio conservaba algunos elementos medievales de relevancia, que acabarán desapareciendo como fruto de la restauración.

ABSTRACT

The oratory of Santa Magdalena del Puig d'Inca (Mallorca) was built in the 13th century following the structure of the Repoblació churches. This article deals with the transformation and restauration process developed at the end of the 19th century. In that time, this building still preserved some important medieval elements which dissappeared as a consequence of the restauration.

GUILLEM REYNÉS FONT: *Arquitectura i art a Mallorca. Antologia de textos* (a cura de JORDI VIDAL REYNÉS), Palma, Edicions Documenta Balear, 2006, 180 pàgs.

Aquest llibre té, d'antuvi, un mèrit important, ja que ens permet (re)descobrir la figura de Guillem Reynés Font, una persona polifacètica i significativa dins el context cultural, intel·lectual i polític de la Mallorca de les dues primeres dècades del passat segle XX. I és que malgrat que té dedicat un carrer a Palma, la seva activitat professional i cívica romanien més o menys ignorada, sobretot en relació al paper destacat que tengué Guillem Reynés dins la societat mallorquina durant els seus anys de vida. Una vida curta, val dir-ho, de tan sols una quarantena d'anys, ja que la grip del 1918 hi posà fi en la plenitud de la seva brillant trajectòria, fet que en part explica que aquesta hagi passat fins ara molt més desapercebuda del que n'és mereixedor.

L'obra s'estructura en dues parts específiques: una introducció biogràfica del personatge i un recull dels seus escrits. A través de la primera podem conèixer l'ambient familiar de Guillem Reynés, fill de mestre d'obres i germà de metges, a més d'estar emparentat amb altres persones de notòria significació intel·lectual. També hi trobam comentada la seva trajectòria professional i l'ambient cultural i personal en el qual es movia l'autor, les seves amistats i coneixences (podem veure, per exemple, que les seves noces foren oficiades per mossèn Alcover), les seves cabòries i els encisos i desencisos que patí. De tot això, el millor testimoni en són els textos de l'antologia que segueix aquesta primera part, però que l'autor de l'aplec explica i contextualitza prèviament. Per això cal agrair al curador de l'edició l'esforç continuat que fa per fer el llibre el màxim d'intel·ligible per al lector relacionant les dades i, en la part textual, a través de notes a peu de pàgina, explicant qualsevol aspecte que per a un lector mitjà pogués quedar boirós.

Guillem Reynés fou un arquitecte l'obra del qual s'emmarca entre el modernisme i el regionalisme. Nombrosos projectes seus romanen escampats a l'illa: la residència senyorial de Joan March a Cala Rajada, la inacabada església nova de Biniamar, el rosari monumental del Camí dels Misteris de Lluc, la Torre dels Caps de l'Almudaina (que substituï l'anterior en la qual s'exposaven els caps dels executats), etc. Altres han desaparegut amb el pas del temps, com el cinema Moderno. I, en altres construccions anteriors, hi realitzà reformes, com a la Seu, a Can March del carrer de Sant Miquel, etc.

Aquesta faceta professional era, sens dubte, la més coneguda, almenys nominalment, de Guillem Reynés Font. Ara bé, la seva inquietud pel patrimoni i la cultura illenques va anar molt més enllà de la seva feina estricta d'arquitecte i aquest és l'aspecte més novetós, d'autèntica descoberta, que ens aporta el treball que comentam. G. Reynés fou una persona força preocupada per la memòria històrica, un personatge compromès amb la cultura i l'art illencs, amb la llengua i la identitat del seu poble. Tot plegat el portà a prendre part de manera ben activa en tot tipus d'iniciatives en aquest sentit. Fou membre de la Junta de Govern de la Societat Arqueològica Lul·liana (1909-1918) i director del seu museu. Assistí al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, fa ara cent anys justs, amb una

comunicació dedicada a incitar a la reconstrucció d'una terminologia específica en català en l'àmbit de l'arquitectura. De fet, la lectura del text ens ha fet pensar que aquest interès seu per recuperar els antics mots, a través del recurs a les fonts tant orals com escrites, es va veure culminat molts anys més tard amb la publicació de l'excel·lent *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció* de l'enyorat D. Miquel Fullana. També participà com a congressista del I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, a diversos Congressos Nacionals d'arquitectes, etc.

A través dels seus escrits, doncs, podem veure reflectida la preocupació d'una persona que no es conformava a assistir impassible a la pèrdua d'elements patrimonials i culturals. Si n'hem de destacar dues mostres, cal esmentar la seva oposició absoluta a l'enderrocament de la porta de Santa Margalida, declarada Monument Nacional, i el paper més que actiu que tengué per tal d'evitar la sortida de Raixa del que quedava de la col·lecció del cardenal Despuig. La demolició de l'antiga Porta de la Conquesta el portà a dimitir com a membre de la Comissió Provincial de Monuments i a qualificar el fet d'*indigno atentado... y más aún por la tolerancia incalificable con que lo han presenciado las autoridades*. Quant a la col·lecció de Raixa, davant la inoperància de les institucions i el risc que les peces que quedaven sortissin de Mallorca, Guillem Reynés, amb l'ajuda de Josep Ramis d'Ayreflor, les adquirí al seu propietari el 1918 i no fou fins al 1923 quan l'Ajuntament de Palma se'n féu càrrec i cobrí la despesa. Per tant si avui podem admirar aquestes peces al castell de Bellver és gràcies a ell, un fet que per si sol ja ens il·lustra del tarannà de Guillem Reynés Font, i per al qual li hem d'estar agraïts, enormement agraïts. No debades acabava un escrit en el qual instava les autoritats a preocupar-se de la qüestió amb unes paraules que al cap de cent anys dissortadament encara podem fer servir: *porque no pueda decirse que nuestra generación no hizo más que destruir, ya que tan ineptos hemos sido para crear*. Paraules de tenor semblant podem llegir arreu. Sobre els casals senyoriais afirma: *orgullosa puede estar nuestra ciudad de tan original tesoro. Si algún día se pierde, será que Mallorca habrá abdicado definitivamente de su personalidad*. I podríem seguir amb citacions per l'estil, de rabiosa actualitat.

És evident que tot plegat l'havia de portar vers un nacionalisme cívic que tenia les arrels en la catalanitat. Com els seus companys de generació va seguir ideològicament els postulats de Prat de la Riba i participà de l'activisme lingüístic d'Antoni M. Alcover. Tractà de construir una cultura en català a partir del respecte i la perpetuació de la tradició. Sens dubte fou un dels intel·lectuals més destacats del període cultural illenc iniciat amb el segle i estroncat per la guerra civil, un episodi encara que llunyà per a ell no per a la família: els seus dos germans metges tengueren algun maldecap a causa d'haver signat el famós manifest de 1936.

Ara aquest llibre en recupera la memòria i posa a l'abast un personatge de relleu, fent justícia a la seva impecable trajectòria professional, humana i cívica. I ho fa de manera excel·lent: amb una bona introducció inicial que ens situa perfectament davant una figura polifacètica de la nostra cultura i una acurada selecció de textos que ens permeten (re)conèixer, a més de l'arquitecte, el defensor del patrimoni, l'intel·lectual, el pensador compromès amb la seva cultura.

GABRIEL ENSENYAT PUJOL

Gaspar VALERO I MARTÍ: *Els noms de fora porta de la Ciutat de Mallorca. Toponímia documentada del terme de Palma (1230-1901)*, Palma, Ajuntament, 2008, 598 pp.

És prou coneguda la ingent tasca divulgadora que Gaspar Valero ha realitzat en aquests darrers anys en pro de la defensa del Patrimoni Cultural. Ara ens sorprèn amb un llibre cabdal sobre la toponímia esvaïda d'una àmplia zona de Ciutat. El territori fora porta que, amb velocitat esfereïdora, s'ha esvaït de mala manera, envaïda per les construccions que al llarg del segle XX convertiren aquella horta ciutadana juntament amb el seu vinyet medieval en un dèdal de carrers i carrerons que comporten l'esponerós eixample, l'ENSANCHE del meus padrins, símbol d'una modernitat poc amable.

És, sens dubte, una obra cabdal que s'ha de convertir en llibre de capçalera per a tots els qui ens preocupa el passat tudat de la nostra terra i en aquest sentit crec que és digne de lloança l'encert en mimetitzar la presentació externa de la publicació amb aquella sèrie emblemàtica de Diego Zaforteza Musoles. Aquella obra, en cinc volums, fou, és encara i serà per sempre, un referent imprescindible pels qui ens sentim encisats per la història de casa nostra. Ara el llibre de Gaspar s'incorpora amb tots els mereixements a aquella obra per donar-nos a conèixer un inabastable tresor toponímic que ja no existeix i, malauradament, no podrà tornar a reixir, puix el ciment pot més que el nom de les coses o els noms dels indrets que són encara més febles que els noms de les coses.

Estam davant un llibre amb sòlids fonaments documentals que a partir del *Repartiment o Llibre del Rei*, no cal insistir que aquest és el primer cadastre conegut de la nostra terra, fins al estims moderns o el plànol de la reforma Calvet ens posa a l'abast l'evolució del fora porta ciutadà. Com no podia mancar el mapa Despuig és peça important com ho són les cartografies del segle XIX que tenim a les nostres mans gràcies al treball de Joan Tous, un dels molts mallorquins que lluny de la terra treballen amb passió per donar-la a conèixer.

L'autor, amb meticulosa cura, intenta reconstruir el procés evolutiu del nom i el lloc. Generalment ho consegueix amb escreix, poques vegades la manca de documentació obliga a silencis que, ara per ara, són insuperables, emperò això no va en demèrit de la tasca realitzada, ans al contrari, a la llarga, suposa un encoratjament per intentar obviar tals mancances.

Com diu l'autor queden flocs sense anuar, queden incògnites sense resoldre emperò això, al meu entendre d'arqueòleg, és cosa perfectament assumible. Encara que una ullada envers la documentació medieval es nota a faltar. Arribar a conclusions definitives és absurd. No sempre la incògnita permet que sia desvel·lada. L'interrogant roman obert i així, d'aquesta manera, la investigació podrà, en un futur, pròxim o llunyà, tant si val, continuar la recerca per obtenir nous resultats. Resultats òptims com els que a hores d'ara ens aporta Gaspar Valero amb aquest assaig del que els adjectiu, per plaents que siguin, no poden explicar la importància de la tasca realitzada on la petjada islàmica reflectida en els noms àrabs d'una rodalia urbana de difícil ubicació es difuminen per convertir-se en altres noms de família, referències arquitectòniques o trets geogràfics de cabal transcendència.

El document és per a ell bàsic, encara que mai hagi rebutjat la informació oral d'aquells que varen habitar el territori abans de la destrucció despietada dels horts i conradissos que donaven de menjar a la ciutat. Les paraules de Joan Cortada, ens permeten des de fa molt poc, complementar la descripció cartesiana del panorama, feta per Valero. Tot això fa que la lectura sia plaent, solitària i pausada, en la que trespasar, plana a plana, et permet descobrir fets, indrets, records d'altres temps que si no foren millors, per a la majoria dels lectors si ho foren, almenys dins el record.

No cal insistir que el complement gràfic que acompanya l'obra aporta una adequada informació, en especial pel que fa a determinats casals de la rodalia que es troben sota l'amenaça constant de la seva desaparició fagocitats per l'eixample cimentera que ens governa.

Benvingut sia aquest llibre, gràcies, moltes gràcies a l'autor i a l'Ajuntament de Palma que ha volgut incorporar aquesta investigació a la important sèrie d'estudis dedicats a la nostra ciutat i als seus voltants.

G. ROSSELLÓ BORDOY

Antoni MAYOL i LLOMPART: *La festa a l'època medieval (Pollença 1350-1450)*, Pollença, El Gall Editor ("Tempo", 11), 2008, 367 pàgs.

Tradicionalment els estudis d'història de la cultura se centraven en les manifestacions culturals pròpies de les minories. Durant les últimes dècades, això no obstant, la cultura popular també ha passat a ésser objecte d'estudi per part dels historiadors. A diferència de la cultura diguem-ne «elitista», la cultura popular té com a característiques fonamentals la seva resistència al canvi, la seva transmissió a través de fonts no específiques (i molt diverses) i la seva immersió plena en l'àmbit de la religiositat cristiana.

La festa n'és una de les seves manifestacions més significatives, en la mateixa mesura que ho és de la vida quotidiana, de la qual constitueix un llegat que, en alguns casos, ha arribat gairebé inalterat fins als nostres dies. El recorregut al llarg de les diferents activitats festives ofereix moltes claus per entendre l'ordre cultural creat per qualsevol societat, en el cas que ens ocupa la societat illenca d'arrel catalana establerta a Mallorca a partir de 1229. Perquè aquest llibre, tot i que se centra en la vila de Pollença, va molt més enllà. Pollença n'és l'objecte d'estudi però el que se'n deriva, del treball, transcendeix l'interès purament local (i fins i tot històric) per a convertir-se en una aproximació al viure diari d'una col·lectivitat humana de fa més de mig mil·lenni i, alhora, amb reminiscències vitals encara avui.

Entre la riquesa i varietat de la informació proporcionades per aquest llibre, hi podem trobar elements simbòlics i sensibilitats estètiques, creences i formes de sacralització, transmissió de missatges culturals i formes de sociabilitat, afirmació del repartiment de les funcions, consolidació de les relacions entre grups socials o bé expressions tolerables de les tensions que sorgien en el si de la societat mateixa.

Descriure'n la seva rica varietat i explicar al mateix temps els seus significats, com fa Antoni Mayol, és la millor manera de comprendre allò que eren i significaven les festes en la cultura tradicional.

En aquest estudi l'autor proposa una anàlisi tipològica per a explicar-ne cada cas i situació. Amb rigor i un ventall documental important (cal remarcar la gran tasca d'investigació que hi ha rere el treball) s'analitzen les festes –sovint relacionades amb el cicle agrari i les solemnitats religioses– i tot allò que té qualche connotació festiva. No hi falten tampoc les festes de caràcter cívic i patronal (de la localitat i les professions), l'objecte de les quals consistia a recuperar el passat i afirmar la identitat comuna dels habitants i partícips; i les festes i commemoracions polítiques i les de caire familiar.

Si hem de destacar alguns aspectes de l'obra –alguns entre molts– podem assenyalar, en primer lloc, la manera com palesa que les festes reflecteixen la conflictivitat social del poble, incloent-hi la lluita entre bàndols i l'antisemitisme, així com la preponderància de la jerarquia estamental. També podem percebre, a través del que llegim que s'esdevenia entre 1350-1450, la posterior abolició o transformació de moltes festes, per obra i gràcia del concili de Trento, fet que implicà un retrocés de la cultura popular d'arrel agrària enfront a la cultura catòlica de caràcter totalitari. I és que, ensems amb el caire religiós de la festa medieval, hi és present alhora un sentit transgressor que féu que més tard determinades festes fossin “reciclades” (que en diríem avui) de soca-rel o, simplement, eliminades.

D'altra banda, el lector –qualsevulla que en siguin els seus interessos– hi trobarà informacions concretes que li seran d'utilitat. Per exemple, ens han cridat l'atenció qüestions com la celebració, precisament a Pollença, de la festa del Bisbetó, fora del seu àmbit natural, que eren els monestirs o catedrals, i que l'autor interpreta com una reminiscència de la jurisdicció templera i hospitalera, que afavoria una festa paròdica del bisbe i no del prior; la participació de la vila en la festa de l'Estendard de Ciutat; la presència del joc d'escacs documentat només entre els cavallers hospitalers de Pollença, fet que palesa el seu caràcter elitista; la predicació de sant Vicenç Ferrer; les peregrinacions a Montserrat o el poema d'estil trobadoresc transcrit a la pàg. 231, entre moltes altres coses.

Val a dir, per acabar, que un altre mèrit de l'obra el constitueixen el gran nombre de fragments o documents sencers transcrits, els quals, a més del seu valor històric, tenen un gran interès lingüístic ja que sovint, com que pertanyen a causes judicials, amb interrogatoris directes als acusats i testimonis, reflecteixen la llengua popular. També hem de remarcar l'aportació que fa Juan Manuel Torres Velasco a l'hora de definir de manera encertada els espais de la festa pollencina.

GABRIEL ENSENYAT PUJOL

GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY: *Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei*, Palma, Parlament de les Illes Balears, 2007, tres volums, 598 p.

La relació entre Guillem Rosselló Bordoy i el món islàmic a les Illes Balears ha estat una constant en la seva carrera, com ho demostren les més de 50 referències bibliogràfiques des de 1957. Un notable esforç durant tota una vida professional per donar a conèixer una etapa de la història medieval del nostre país que, ara i tot, continua essent poc coneguda. La primera gran fita fou el 1968, quan publicà *L'Islam a les Illes Balears*, estudi que havia

constituït la seva tesina tretze anys abans. Aquest treball fou seguit d'altres que fins ara ens han apropiat a la realitat de la presència islàmica a les Illes i on el component arqueològic – l'altre vesant de la seva dilatada trajectòria científica, recordem que des de 1973 és doctor en Història Antiga per la Universitat de Barcelona– ha tingut un pes específic important. El 2003 obtingué el doctorat en Filologia semítica a la Universidad Complutense de Madrid amb la tesi *El Islam en las Islas Baleares: Mallorca musulmana según la "Remembrança" y el "Repartiment" de Mallorca*, treball que, com ell mateix ens indica, tingué com a base l'anàlisi completa del *Llibre del Repartiment*. El resultat d'aquest esforç fins al moment són dues publicacions que es complementen una amb l'altra: la que porta el títol de la tesi i la que comentarem aquí, titulada *Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei*.

La campanya de conquesta de Mallorca per Jaume I tingué lloc entre 1229 i 1232. No entrarem aquí en els antecedents –prou coneguts i analitzats– que originaren una empresa en què participaren el jove monarca i un grup de nobles amb els seguicis respectius i, si bé el rei actuà com un senyor feudal més, ho féu com a *primus inter pares* i ostentà el domini eminent de tot el que s'havia de conquerir i dividir. És en aquest context on apareix el terme *Repartiment*, el qual es pot definir com a document que reflecteix els drets adquirits sobre el botí de guerra, en funció de les forces aportades pels participants en l'empresa.

L'objectiu de l'obra resta aclarit pel mateix autor: posar a l'abast de l'investigador i de tots aquells interessats en la història de les Balears islàmiques els cinc exemplars d'època medieval que es conserven del *Repartiment* de Mallorca. Som, per tant, davant un treball de descripció i d'anàlisi documental basat en l'edició dels còdexs llatinoaràbic i català, conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca. Els tres exemplars restants –el llatí de l'esmentat arxiu, i els conservats a l'Arxiu Capitular de Mallorca i a l'Arxiu de Corona d'Aragó– són descrits al volum inicial, però la seva edició haurà d'esperar una millor ocasió.

El treball de Guillem Rosselló Bordoy es divideix en tres volums. En el primer, titulat *El Llibre del Repartiment i la documentació feudal*, es fa memòria en primer lloc a les aproximacions fetes des del segle XVIII amb relació al text aràbic, on surten personatges com Artigues i Ferragut, Gayangos, Colom o Busquets. Tot seguit es continua amb l'explicació de la metodologia utilitzada en la descripció dels esmentats cinc manuscrits del *Repartiment*. Ja per acabar, tres capítols dedicats als repartiments sinòptics, al text llatí del còdex llatinoaràbic especialment interessant per l'anàlisi dels tipus de propietats presents als districtes musulmans que correspongueren a la part reial, i dels aspectes que s'hi relacionen– i a la documentació feudal complementària.

Els volums segon i tercer contenen les edicions dels còdexs llatinoaràbic i català, respectivament. La metodologia és bàsicament la mateixa que utilitzaren l'autor i Antoni Mut Calafell a la *Remembrança* de Nunyo Sanç, és a dir, la presentació del facsímil i, al costat, la transcripció, la qual cosa facilita al lector el seguiment del text. S'adopten algunes variants respecte a l'aparat crític en funció de les característiques de cada text. També és d'agrair la presentació d'uns facsimils en color i d'alta qualitat, cosa que –sobretot en el cas del còdex llatinoaràbic– permet fer una lectura directa dels documents originals.

El segon volum, que constitueix el bessó de l'obra, es dedica a l'edició del *Còdex llatinoaràbic del Repartiment de Mallorca* i es divideix en dues parts. La primera aporta el

facsimil i la transcripció crítica del text àrab acompanyada de la traducció catalana, segons els criteris a dalt esmentats. La presentació d'aquesta edició constitueix una novetat molt important respecte a les aproximacions que fins ara s'havien fet al text àrab, ja que ens descobreix una nova dimensió, no ja del text en si, sinó del moment en què fou escrit i de tot el procés de divisió del botí entre el vencedors, encara que el seu domini sobre Mallorca no fos complet. També obre nous interrogants a la investigació, començant per la datació mateixa del manuscrit. A la segona part s'editen el facsimil del text llatí i la seva transcripció. El volum es completa amb els índexs de topònims i antropònims del text àrab, i de topònims del text llatí.

Creiem que la gran aportació de Guillem Rosselló Bordoy amb relació al text àrab és la forma en què presenta la informació i la riquesa de les dades antroponòmiques i toponòmiques que la complementen. Tot plegat ens permet contemplar una autèntica fotografia de Mayúrqa en els moments anteriors a l'arribada de les tropes de Jaume I i la de la situació immediatament posterior a la caiguda de la ciutat. Si alguna observació es pot fer és respecte a l'encapçalament de l'edició del text àrab, on la locució *Explicit liber regis qui dicitur capudbrevium,...* pot induir a confusió, com també ho pot fer la seva traducció al final de la pàgina 11. També es detecten algunes errades d'apreciació en la transcripció llatina, que resten de tota manera en segon terme perquè no afecten la comprensió del lector.

En el tercer volum s'ofereix una nova edició del còdex català –n'hi ha una d'anterior a cura de Ricard Soto Company, de 1984– sota els mateixos criteris d'acabar la transcripció al facsimil de l'original, amb uns índexs toponímic i antroponímic al final, de manera que es pot confrontar la informació aportada amb la del còdex llatinoaràbic.

L'edició, doncs, ens permet una visió comparativa de dos dels textos del *Repartiment* de Mallorca comentats, entre els quals hi ha aquell que sens dubte és el més important dels que existeixen. Tot i això, és una llàstima que hi faltin els altres tres, dels quals no hi ha cap edició anterior, excepte la de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Esperem que els editors prenguin nota i no deixin que una iniciativa com aquesta resti sense culminar.

En definitiva, ens trobam davant d'una obra necessària per entendre millor el moment del trànsit, violent –no ho hem d'oblidar–, d'una societat islàmica a una societat cristiana feudal que s'havia d'assentar sobre una població nova per substituir els vençuts. Una acció de conquesta que acabà amb gairebé totes les traces dels antics pobladors, la qual cosa fa encara més transcendent l'existència d'un estudi científic com el de Rosselló Bordoy.

No entrarem a valorar el perquè de la marginació de l'etapa islàmica en la història medieval de les Illes Balears durant molt de temps. Hi ha veus més autoritzades per fer-ho, com el mateix Rosselló Bordoy. La poca disponibilitat de fonts documentals islàmiques no és un argument –tal com ell mateix demostra a les darreres investigacions–, encara que no siguin tan abundoses com les del període següent. És més creïble que el desconeixement de la llengua àrab hagi estat i sigui encara un obstacle insalvable per als qui ens dedicam a historiar el medievalisme cristià a l'hora d'anar més enrere de 1229. De qualsevol manera, el *Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei* constitueix una via per resoldre aquest problema, via per la qual, sens dubte, continuarà circulant Guillem Rosselló Bordoy.

RICARD ÚRGELL HERNÁNDEZ

Bibliografía 2007-2008

1. W. J. G. van der Meer (1952-86), *Luchtvaartvaartuigen*, Teunis, 2007.
2. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer, 2008.
3. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer, 2008.
4. W. J. G. van der Meer (1952-86).
5. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
6. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
7. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
8. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
9. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
10. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
11. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
12. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
13. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
14. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
15. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
16. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
17. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
18. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
19. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
20. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).

BIBLIOGRAFIA (2007-2008)

1. W. J. G. van der Meer (1952-86), *Luchtvaartvaartuigen*, Teunis, 2007.
2. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer, 2008.
3. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer, 2008.
4. W. J. G. van der Meer (1952-86).
5. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
6. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
7. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
8. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
9. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
10. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
11. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
12. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
13. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
14. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
15. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
16. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
17. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
18. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
19. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).
20. W. J. G. van der Meer (1952-86) & J. van der Meer (1952-86).

Bibliografia 2007-2008

- AA. VV.: *Josep Font i Trias (1913-2000)*, Estudis Baleàrics, 86/87, Palma, 2007.
- AA. VV.: *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008.
- AA. VV.: *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008.
- AA. VV.: *La Segona República*, Palma 2008.
- AA. VV.: *Seminari d'Estudis Històrics 2007: Arqueologia de l'Arquitectura*, Palma, 2008.
- AA. VV.: *Illes Balears i França: traces i intercanvis. 1730-1980*, Palma, 2008.
- AA. VV.: *El Regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008.
- AA. VV.: *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, III, Palma, 2008.
- AA. VV.: *Randa 61. Miscel·lània Gabriel Llopart /1*, Barcelona, 2008.
- Rosa de AGUILAR MORALES; Josep SABATER MANRESA: "Plaques de vidre del 'Fons Virenque' de la SAL: estabilització, registre i digitalització", *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, III, Palma, 2008, 58-122.
- Agustí Josep AGUILÓ i LLOFRIU: "Les jornades d'estudis locals: un impuls al redreçament cultural de Calvià", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 13-14.
- Miquel ALBERO MAESTRE: "L'entrebancada publicació de les *Poesies en mallorquí popular* de Pere d'Alcàntara Penya: 1888...1892", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 135-162.
- Margalida ALBERTÍ CABOT: "Las colecciones privadas del Cardenal Despuig y del Archiduque Luis Salvador de Austria en Mallorca, en los siglos XVIII y XIX, y su incidencia en el desarrollo de la institución museística isleña", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.061-1.074.
- Benet ALBERTÍ GENOVART: "La Segona República a Banyalbufar", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 277-282.
- Joan ALEGRET: "L'episodi de Perpinyà a la crònica de Bernat Desclot", *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Volum III, Barcelona, 2007, 95-109.
- Josep AMENGUAL i BATLE: "L'herència lul·liana i la missió mallorquina a Canàries: la missió sense espasa", *Randa 61, Miscel·lània Gabriel Llopart/1*, Barcelona, 2008, 73-91.
- Jaume ANDREU GALMÉS: *L'arquitectura tradicional a les Balears*, Palma, 2008.
- Àngel APARICIO: *Sa Llonja. Una fundició de canons durant la Guerra de la Independència*, Palma, 2008.
- Àngel APARICIO i PASQUAL: *La fortalesa de la punta de n'Amer*, Palma, 2008.
- Àngel APARICIO i PASQUAL: "La torre de Cala Figuera (Calvià), segles XIV-XXI. Història i actualitat", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 15-30-
- Jean-René AYMES: "¿Tres conflictos armados habrán deteriorado gravemente las relaciones franco-españolas en lo siglos XVIII y XIX?", *Illes Balears i França: traces i intercanvis. 1730-1980*, Palma, 2008, 13-30.

- Bartomeu BALLESTER SALAS: "Les eleccions a Algaida i Montuïri durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 283-287.
- Philip BANKS; Josep MORAN: "Orígens de la família Lull", *Randa* 61, Miscel·lània Gabriel Llompart/I, Barcelona, 2008, 49-60.
- Pep BARCELÓ ADROVER: "Capbreu de Lluç s. XVI: documentació sobre les possessions de Lluç, Margenó i el molí i cases a Pollença i Ciutat des de la Conquesta fins a la propietat definitiva a nom del santuari de Lluç", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 227-238.
- Gabriel BARCELÓ BOVER: "L'eixida de 1906 de mn. Alcover i Bernhard Schädel", *L'any 1906 i el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Manacor, 2007, 39-65.
- Maria BARCELÓ CRESPI: "Nous documents sobre l'art de la construcció. II", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 209-226.
- Maria BARCELÓ CRESPI: "La presència de biscaïns a la Ciutat de Mallorca (1450-1521)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 159-178.
- Maria BARCELÓ CRESPI: "Daniel Pou, lapiscida (? - † 1528)", *Randa* 61, Miscel·lània Gabriel Llompart/I, Barcelona, 2008, 93-101.
- Maria BARCELÓ CRESPI: "El Regne de Mallorca. Una cruïlla a la Meditertrània Occidental (segles XIII-XV)", *Un mar de lleis. De Jaume I a Lepant*, Barcelona, 2008, 63-79.
- Neus BARCELÓ PICORELLI; Catalina BOSCH CARDONA: "La visió de la Segona República a través de les fonts falangistes. *Aquí estamos* (1936-1937)", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 289-303.
- Concepció BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa*, Palma, 2008.
- Emilio BEJARANO GALDINO: "Las revueltas campesinas de Ibiza en el ocaso del antiguo régimen", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 121-134.
- Emilio BEJARANO GALDINO; Alexandre FONT JAUME: "Tres cartas de Miquel Gaietà Soler i Rabassa al conde de Montenegro y Montoro", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 281-294.
- Emilio BEJARANO GALDINO: *Gaspar Melchor de Jovellanos. Un model de tolerància i diàleg*, Palma, 2008.
- Maria Esperança BELTRAN PERELLÓ: "La Col·lecció Pascual i les relacions entre el Regne de Mallorca i el món musulmà mediterrani", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 179-188.
- Margalida BERNAT ROCA: "Cementeris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 7-40.
- Margalida BERNAT I ROCA: "Una possible pedra armera d'origen gremial", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 399-408.
- Margalida BERNAT I ROCA: "Obra de palma, cistelles i espart. Alguns antecedents històrics d'unes feines casolanes (Mallorca, segle XIII)", *III Jornades d'Estudis Locals de Capdepera*, Palma, 2007, 23-36.
- Margalida BERNAT I ROCA; Jaume SERRA I BARCELÓ: "'Estranys de lloc'. Els italians en la repoblació de Ciutat de Mallorca (1230-1300)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 189-199.
- Margalida BERNAT; Jaume SERRA: *La veu de la revolta. Sermonadors i profetes a les Germanies de Mallorca (1521-1523)*, Palma, 2008.
- Isabelle BES HOGHTON: "La sociedad mallorquina en los relatos de los viajeros franceses (1800-1850)", *Illes Balears i França: Traces i intercanvis 1730-1980*, Palma, 2008, 99-117.

- Luis BLANES FONT: "Biografia del escultor Luis Font y Martorell (1839-1904)", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 129-145.
- Jaume BOADA SALOM: "Les monedes mallorquines de la Guerra del francès (1808-1814)", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 147-156.
- Marie-France BOROT VALLEIX: "George Sand - Llorenç Villalonga: el texto en el texto", *Illes Balears-França: Traces i intercanvis 1730-1980*, Palma, 2008, 149-161.
- Antoni BORRÀS SEGUÍ: "És veritablement romà el Pont de Pollença?", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 349-368.
- Antoni BORDOY: "Notes sobre el racionalisme lul·lià i les seves relacions amb la cultura àrab mallorquina dels segles XII i XIII", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 201-211.
- Maria del Carme BOSCH: "Poesia i prosa de Miquel Costa i Llobera", *Randa 61, Miscel·lània Gabriel Llompart/1*, Barcelona, 2008, 153-175.
- Manuel CALVO TRIAS; Bartomeu SALVÀ SIMONET: "Anàlisi de la indústria lítica del jaciment calcolític de Moleta Gran (Sóller)", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 171-201.
- Francesc CANUTO BAUÇÀ: "Els noms dels niguls al Pla de Mallorca", *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, 106-107, Barcelona, 2007, 28-39.
- Marià CARBONELL BUADES: "Els escultors barrocs de la família Oms: precions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 93-120.
- Maria CARBONELL QUETGLAS: "Recuperació de teixits històrics i restauració d'indumentària tradicional del fons propietat d'Aires Sollerics. Una activitat pilot dins el projecte cultourest del Consell de Mallorca", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 449-461.
- Eduardo CARRERO SANTAMARÍA: "Teoría y método en la Historia de la Arquitectura Medieval. Algunas reflexiones", *Seminari d'Estudis Històrics 2007: Arqueologia de l'Arquitectura*, Palma, 2008, 5-27.
- Llorenç CARRIÓ I CRESPI: "La Segona República a Sant Jordi", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 303-321.
- Margalida CASTELLS VALDIVIELSO: "L'assoliment del sufragi femení i les eleccions de 1933 a Mallorca: tractament de la qüestió en el diari *La Almudaina*", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 323-343.
- Pau CATEURA BENNÀSSER: *L'administració atrapada. Crèdit, finances i adaptacions fiscals al regne de Mallorca (segle XV)*, Palma, 2008.
- Miquel Àngel CAU ONTIVEROS (coord.): *Estudi arqueològic i caracterització arqueomètrica de la ceràmica comuna romana del forn de sa Mesquida (Calvià, Mallorca)*, Palma, 2008.
- Laura CELIÀ GELABERT: "Necessitam més museus? La situació museològica de Sóller", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 427-448.
- Bartomeu Joan CELIÀ SASTRE: "La introducció de l'esport del futbol a Sóller", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 319-339.
- Bartomeu Joan CELIÀ SASTRE; Laura CELIÀ GELABERT: "El llinatge Celià: des de la seva arribada a Mallorca fins al seu establiment a Sóller", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 361-378.
- Joan Carles CIRER COSTA: "El general Franco, el turisme i el paper de la societat civil. Mallorca defensa el turisme en els anys trenta", *Randa 61, Miscel·lània Gabriel Llompart/1*, Barcelona, 2008, 177-194.

Jaume COLL I CONESA: "Aproximació a l'arqueologia medieval urbana de la vila de Sóller", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 239-254

Jaume COLL CONESA; Gregori PUIGSERVER ARBONA: "La Constància: una fàbrica de rajola valenciana a Sóller (1874-1898)", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller, Sóller*, 2008, 463-485.

M. Carme COLL FONT: "Aproximació a l'economia i la societat mallorquines de 1240 a través del llibre manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 213-227.

Maria Neus COMAS FRAU: "Bartomeu Horrach i Canals: darrer batlle de Santa Maria del Camí durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 345-353.

Arnau COMPANYY MATES: "Entorn a la historiografia sobre la Segona República a Mallorca: un estat de la qüestió", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 149-220.

Arnau COMPANYY MATES; Sebastià SERRA BUSQUETS: "La premsa republicana a Mallorca durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 355-373.

Antonio CONTRERAS MAS: "Enfermedades y santos protectores en Mallorca medieval", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 41-62.

Juan CORTADA: *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845*, Palma, 2008.

Miquel J. DEYÀ BAUZÀ: "Les Balears durant els inicis de la guerra de Successió. Fractura social i ¿projecte polític?", *L'aposta catalana a la guerra de Successió (1705-1707)*, Barcelona, 2007, 147-163.

Jaume DEYÀ MIRÓ: "Guillem Mayol Marquès i el creuer auxiliar 'Ciudad de Palma'", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller, Sóller*, 2008, 341-360.

Maria del Camí DOLS MARTORELL: "La presència d'esclaus de l'Europa oriental a Ciutat de Mallorca (1348-1453)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 15-28.

Antoni DOMINGO; Glòria DRUGUET: "Arqueologia de l'arquitectura. El cas d'Alcúdia", *Seminari d'Estudis Històrics 2007: Arqueologia de l'Arquitectura*, Palma, 2008, 84-99.

Daniel DURAN I DUELT: "Els mallorquins a la Romania (segles XIII-XVI)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 241-255.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: "La antigua corona de Mallorca a mediados del siglo XIV: la crisis general y política y las repercusiones culturales", *Edad Media. Revista de Historia*, 8, Valladolid, 2007, 59-77.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: "El Regne de Mallorca i la península Itàlica: del tràfec mercantil a les relacions culturals", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 15-28.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Pacifisme i croada en Ramon Llull", *Ramon Llull i l'Islam. L'inici del diàleg*, Barcelona, 2008, 232-245.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: *Jaume I. El rei que forjà una corona*, Palma, 2008.

Damià FERRÀ-PONÇ: "Emigració: de Campanet a França (1871-1975)", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 149-151.

Elisa FERREIRA PRIEGUE: "Gallegos en el Mediterráneo: una aventura mercantil bajomedieval", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 29-43.

Miguel FERRER FLÓREZ: "Instalación de prisioneros franceses en Baleares (II)", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 325-330.

- Miguel Ferrer FLÓREZ: "Transformación ideológica en Mallorca (1808-1814)", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 69-66.
- Pere FERRER GUASP: *República, guerra i contraban*, Palma, 2008.
- Maria Teresa FERRER I MALLOL: "Els mallorquins a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 43-72.
- Alexandre FONT JAUME: "L'Estudi General Lul.lià versus la Maioricensis Schola Lullistica", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 157-170.
- Miquela FORTEZA OLIVER: "La Col·lecció de gravats de la Societat Arqueològica Lul·liana", *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lustració que perdura (1880-2008)*, III, Palma, 2008, 165-176.
- Maria del Mar GAITA SOCIAS: "El paper dels mitjans no personals en el turisme cultural: reflexions i anàlisi d'alguns exemples a l'àmbit d'el·la de Mallorca", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.153-1.160.
- Mercè GAMBÚS: "La incidència artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 63-92.
- Miquel GARAU: "El setmanari República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 375-386.
- Bartomeu GARÍ SALLERAS: "La composició dels ajuntaments de Porreres i el seu paper polític i social durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 413-428.
- Leandro GARRIDO ÀLVAREZ: "La potenciación de la defensa de las Islas Baleares en 1899 a consecuencia del conflicto hispano-norteamericano: el caso de Mallorca", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 171-179.
- Antoni GILI FERRER; Bartomeu CAIMARI CALAFAT: *Els governadors del castell de Capdepera. Segles XIV-XIX*, Palma, 2007.
- Antoni GILI I FERRER: "Aspectes històrics de l'obra de palma", III Jornades d'Estudis Locals de Capdepera, Palma, 20007, 51-62.
- Antoni GINARD BUJOSA: "Els anys de la Segona República a la barriada de sa Indioteria", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 429-450.
- Elvira GONZÁLEZ: "Apuntes histórico-artísticos para el estudio de la techumbre mudéjar de Sant Gaietà número 5 de Palma. In memoriam", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 385-398.
- Elvira GONZÁLEZ GOZALO: "Sobre los grafitos de Sa Torre de Lluçmajor", *Seminari d'Estudis Històrics 2007: Arqueologia de l'Arquitectura*, Palma, 2008, 101-118.
- Elvira GONZÁLEZ GOZALO: "La 'Colección Simó Oliver' de abanicos de la SAL", *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lustració que perdura (1880-2008)*, III, Palma, 2008, 123-138.
- Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ: "Sevilla y su entorno, punto de confluencia entre el Mediterráneo y el Atlántico", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 73-88.
- GRUP DE TREBALL DE MEMÒRIA DEL CARRER: "Allistament dels xuetes de Palma de 1795", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 295-322.
- Xavier del HOYO BERNAT: "Institut 1836-1968: notícies i imatges", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 235-311.
- A mad b. 'Abd Allāh IBN 'AMĪRA: *Tā' rīh Mayūrqa*, Bayrut, 2007.
- IBN 'AMĪRA AL-MAḤZŪMĪ: *Kitāb Tā' rīh Mayūrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*, Palma, 2008. Traducció al català de Nicolau ROSER NEBOT i Guillem ROSSELLÓ BORDOY.

- Gabriel JANER MANILA: "L'educació durant la Segona República", *La Segona República*, Palma, 2007, 265-274.
- Gabriel JANER MANILA: "1906: l'any dels miracles", *L'any 1906 i el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Manacor, 2007, 29-38.
- Vicenç JASSO GARAU; Catalina TORRENS VALLORI: "Sóller a les rondalles mallorquines", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 47-69.
- Miquel JAUME CAMPANER: "L'Associació Catòlica de Mestres Nacionals de Balears (1923-1943)", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 181-196.
- Antònia JUAN VICENS: "Noves dades sobre un *lapiscida* basc: Joan dez Payti (1504)", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 239-248.
- Antònia JUAN VICENS: "Presència de *lapiscidae* italians a Ciutat de Mallorca durant la segona meitat del segle XV i principis del XVI", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 157-271.
- Francisco LAFARGA MADUPELL: "La recepción de la literatura francesa en España, de la Península a las Islas", *Illes Balears i França: Traces i intercanvis 1730-1980*, Palma, 2008, 67-85.
- Maria DOLORES LÓPEZ: "Mallorca, centro económico mediterráneo: los intercambios comerciales con el área magrebí (siglos XIII-XV)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 89-100.
- Jaume LLABRÉS; Aina PASCUAL: *L'Àlbum de la Dormició de Jeroni Juan Tous*, Palma, 2008.
- Francisca LLADÓ POL: "Souvenirs de Mallorca: la visión de los pintores viajeros", *Illes Balears i França: Traces i intercanvis 1730-1980*, Palma, 2008, 117-133.
- Francesc LLADÓ I ROTGER: "Un model de dona mallorquina al 'Sóller' de 1915", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 71-99.
- Gabriel LLOMPART I MORAGUES: "Los corporales de Daroca", una tela del Museu de Mallorca (siglo XVII)", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 124-133.
- Maria Antònia LLULL ESTARELLAS: "La Exposición Universal de 1900 y su trascendencia en Mallorca", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.253-1.262.
- Antoni LLULL MARTÍ: *Diccionari d'expressions lingüístiques recollides de les Rondalles Mallorquines d'En Jordi des Racó*, Palma, 2008.
- Macarena LLULL MOLINA: "Les relacions entre Mallorca i Venècia a la baixa edat mitjana", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 273-282.
- Jaume MARCH BISBAL; Pere SALAS VIVES: "L'esquerra radical durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 451-466.
- Joan MARCH I NOGUERA: "L'higienisme a les revistes de mestres de les balears en el segle XIX", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 219-227.
- Antoni MARIMON RIUORT: "L'emigració mallorquina a França fins al 1920", *Illes Balears i França: traces i intercanvis. 1730-1980*, Palma, 2008, 31-49.
- Bartolomé MARTÍNEZ OLIVER: "El mensaje perceptivo y estético del arte religioso mallorquin en la época moderna. La iconografía del misal romano del año 1506", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.609-1.617.
- Catalina Maria MARTORELL FULLANA: "La situació de la dona durant la Segona República: Foment de Cultura de la Dona de Sóller", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 467-474.
- Antoni MAS I FORNERS: "Una aportació al coneixement de les característiques i dels ritmes de la immigració colonial al Regne de Mallorca durant el segle XIII", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 283-301.

Joan MAS I VIVES: *La construcció d'una identitat. El debat ideològic i cultural entorn de J. M. Quadrado i J. Ll. Pons i Gallarza*, Palma, 2008.

Josep MASSOT I MUNTANER: *Escriptors i erudits contemporanis*, Vuitena sèrie, Barcelona, 2008.

Joan Josep MATAS PASTOR: "El periodisme catòlic militant durant la Segona República a Mallorca: els casos del setmanari *El Luchador* i la revista *Excelsior*", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 475-487.

Juan MATAS SALAS: *Mi odisea (1936-1943)*, Palma, 2008.

Antoni MAYOL: *La festa a l'època medieval (1350-1450)*, Pollença, 2008.

Antoni MAYOL I LLOMPART: "Del pagès al mercader internacional: comerç marítim, navegació de curt cabotatge i crèdit al nord del Regne de Mallorca (Pollença 1350-1400)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 303-326.

Jordi MESTRE QUETGLAS: "Las fundaciones en Palma de Mallorca: ¿Cultura, turismo o espectáculo?", *Actes XV Congrès Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.283-1.296.

Joan MIRALLES I MONTSERRAT: *Antologia de textos de les Illes Balears. Vol. III i IV. Segle XIX*, Barcelona, 2008.

Joan MIRALLES I MONTSERRAT; Honorat JAUME I FONT: "Una enquesta historicociològica sobre l'emigració balear a Cuba. El cas de Sóller", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 101-110.

Bartomeu MOLL RIBAS: *Les visites pastorals a la parròquia de Montuïri*, Palma, 2007.

Catalina MONER MORA: *Emili Darder Cànaves (1895-1937). Vida i martiri*, Palma, 2007.

Josep Antoni MORELL I GONZÁLEZ: "El monument al Sagrat Cor de Jesús de ses Tres Creus a Sóller", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 260-272.

Josep A. MORELL GONZÁLEZ; Antoni QUETGLAS CIFRE: "Aspectes de l'emigració a Puerto Rico a través de la correspondència de la família *Fiquet*", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 277-291.

Jordi MORELLÓ I BAGET: "Aspectes del funcionament fiscal del municipi eivissenc: a propòsit dels diversos gravàmens imposats sobre la sal (s. XIV-XV)", *Eivissa*, 46, Eivissa, 2007, 34-41.

Guillem MORRO VENY: *Bartomeu Catany. Un teòleg al servei del compromís i la concòrdia*, Palma, 2008.

Guillem MORRO VENY: "Comerç marítim i interrelació cultural: la lleuda de 1357", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 327-345.

Antoni MUT CALAFELL: *El Document del Tractat de Capdepera, de 1231 (Estudi codicològic, transcripció i traducció)*, Palma, 2008.

Antoni MUT CALAFELL: "Fons documentals del 'Gremio de Mareantes' i del Gremi de pescadors de Palma", *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, III, Palma, 2008, 139-264.

Juan NADAL CAÑELLAS: "La permanència de Rodrigo de Borja (Alejandro VI) en el Estudio de Bolonia, según los documentos originales", *Acta Historica et Archaeologica*, 27/28, Barcelona, 2006-2007, 173-205.

Àngel Custodio NAVARRO SÁNCHEZ: "Calvià a quatre diccionaris geogràfics del segle XIX", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 31-48.

Margarita NOVO MÁLVAREZ: "La reinterpretación del patrimonio como cultura y economía: los casos de Galicia e Illes Balears", *Actes XV Congrès Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.227-1.240.

Antonio ORTEGA VILLOSLADA: *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349). Evolución político-mercantil*, Madrid, 2008.

Antonio ORTEGA VILLOSLADA: "Ciudadanos atlánticos en Mallorca (1230-1349)", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 347-359.

Jaume OLIVER JAUME: "La política educativa de la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 81-90.

Joana Aina ORDINES JOAN: "Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc de Palma: font documental del patrimoni historicoartístic", *BSAL*, Palma, 2007, 259-280.

José ORLANDIS: "La acogida en la Mallorca de ayer de familias nobles naturales de otras tierras", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 89-94.

Montserrat PAGÈS I PARETAS: "El retaule de Sant Bernat de la ciutat de Mallorca", *Randa* 61, Miscel·lània Gabriel Llompарт/1, Barcelona, 2008, 61-71.

Aina PASCUAL: *Teresa María Ponce de León (1624-1705)*, Palma, 2008.

Eduard PASCUAL RAMOS: *Francesc Truyol Font de Roqueta. Política i llinatge a la Mallorca del segle XVII*, Palma, 2008.

Eduardo PASCUAL RAMOS: "Ostracismo político en la procuración real de Mallorca durante la guerra de Sucesión", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 37-68.

Isabel PEÑARRUBIA I MARQUÈS: "El sufragi femení durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 123-134.

Isabel PEÑARRUBIA I MARQUÈS: "Marcel·lina Moragues i Ginart (Palma 1855-Inca 1923)", *Randa* 61, Miscel·lània Gabriel Llompарт/1, Barcelona, 2008, 123-151.

M. Pilar PEREA SABATER: "Antoni M. Alcover i la societat del seu temps: la gestació del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana", *L'any 1906 i el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Manacor, 2007, 9-28.

Plàcid PÉREZ PASTOR; Lluc COLL BERNAT: "Els topònims del Cadastre de rústica de 1964", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 381-411.

Antoni PICAZO I MUNTANER: *Creixement urbà i classes socials a Mallorca, 1578-1818*, Palma, 2008.

Julià PICORNELL MUNAR: "The Daily Palma Post: el primer diari en anglès a Espanya", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 489-490.

Román PIÑA HOMS: "José de Castellarnau. Un prócer catalán en la Mallorca novecentista 1859-1927", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 95-118.

Rosa PLANAS I FERRER: "Problemàtica que presenten els presumptes banys jueus del carrer del Sol", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 157-160.

Antoni PLANAS ROSSELLÓ: "El Derecho del reino de Mallorca: de la Nueva Planta a la unificación liberal", *Génesis territorial de España. El Justicia de Aragón*, Zaragoza, 2007, 507-546.

Antoni PLANAS ROSSELLÓ: "La pervivencia del Derecho mallorquín tras los Decretos de Nueva Planta", *Ius Fugit*, 13-14, 2004-2006, 409-437.

Antoni PLANAS ROSSELLÓ: "Román Piña Homs, profesor e investigador. Bibliografía de Román Piña Homs", *Obra dispersa. Corona de Aragón. América Hispana*, Palma, 2007, 9-14 i 739-743.

Antonio PLANAS ROSSELLÓ: "La jurisdicción de las órdenes militares en la Mallorca de los Austrias", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 29-35.

- Sebastián PLASENCIA: "Un passeig pel Calvià del segle XV", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 49-90.
- Damià PONS I PONS: "Santiago Rusiñol a la vall de Sóller", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 273-282.
- Ernest PRATS GARCIA; Joana Maria PUJADES MÓRA (eds.): *Enric Fajarnés i Tur (1858-1943), entre la història i la demografia*, Palma, 2008.
- José Luis DE LA PRIETA CERDÀ: " Sant Sebastià a un sermó de les darreries del segle XIX", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 203-209.
- Ramon PUJADES: *Les cartes portolanes. La representació medieval d'una mar solcada*, Barcelona, 2007.
- Ferran PUJALTE VILANOVA: *Els pioners de la industrialització a les Illes Balears i altres escrits*, Palma, 2008.
- José María QUADRADO: *La judería de Mallorca en 1391*, Palma, 2008. (Edició a cura d'Eduard Pascual Ramos).
- Antoni QUETGLAS CIFRE: "Els batles republicans a Sóller (1931-1936)", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 491-502.
- Antoni QUETGLAS CIFRE; Catalina BERNAT JOY: "L'associacionisme a Sóller de 1868 a 1936", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 293-317.
- Magdalena de QUIROGA CONRADO: *Patrimoni Heràldic*, Catàlegs del Museu de Mallorca, 1, Palma, 2007.
- Soledad QUIROGA CONRADO (a cura de): *La reforma de l'església de Santa Eulàlia de Palma, 1889-1912*, Palma, 2008.
- Damià RAMIS; Lluís PLANTALAMOR; Joan CARRERAS; Miquel TRIAS; Gabriel SANTANDREU: " S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 333-348.
- Xavier RENEDO PUIG: "Ciutat de Mallorca, 31 de desembre del 1229: Sant Silvestre, Sant Jordi i Jaume I", *Caplletra*, 43, Barcelona, 2007, 177-198.
- Jaume REUS MORRO: "Evasió i exili en la obra de Joan Miró", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.641-1.649.
- Antoni REYNÉS TRIAS: "Els camins de ferradura de la vall de Sóller", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 21-44.
- A. REYNÉS; P. ALVARO; G. ALOMAR; J. VADELL: "Les marjades de sa Figuera: patrimoni i prevenció de riscos naturals", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 123-144.
- Mateu RIERA RULLAN: "Niveles de época islámica en la Casa de Cultura (Palma de Mallorca)", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 369-384.
- Mateu RIERA RULLAN: "La intervenció arqueològica a l'arxiu històric provincial (casa de cultura) de Palma. Els nivells posteriors a 1229", *Seminari d'Estudis Històrics 2007: Arqueologia de l'Arquitectura*, Palma, 2008, 47-81.
- Mateu RIERA I RULLAN: "Ceràmiques d'època bizantina amb representacions cristianes trobades al pla de ses Figueres de l'illa de Cabrera", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 161-163.
- Jerònima RIUTORT RIERA: "Notes sobre la Segona República a Petra", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 503-514.
- Guillem ROSER VIDAL; Margalida CASTELLS; Pere RIUS CATALÀ; Mateu RIERA: "La museïtzació del conjunt arqueològic de Son Fadrinet (Mallorca)", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.341-1.347.

- Pere ROSSELLÓ BOVER: "Cultura i literatura a Mallorca durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 91-106.
- G. ROSSELLÓ BORDOY: "Documentación feudal y arqueología andalusí: el caso de Mallorca", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 209-422.
- G. ROSSELLÓ BORDOY: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. El llibre del Repartiment i la documentació feudal*, Salamanca, 2007.
- G. ROSSELLÓ BORDOY: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Codex llatinoaràbic del Repartiment de Mallorca. ARM, s/n*, Salamanca, 2007.
- G. ROSSELLÓ BORDOY: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment o Llibre del rei (ARM, 18)*, Salamanca, 2007.
- Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "La documentació medieval cristiana i la toponímia d'època islàmica", *III Seminari de Metodologia en Toponímia i Normalització Lingüística*, Palma, 2008, 25-38.
- Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "La batalla de Porto Pi (1229)", *Randa* 61, Miscel·lània Gabriel Llompарт/1, Barcelona, 2008, 29-47.
- G. ROSSELLÓ BORDOY: "Introducció", *Ibn 'Amīra al-Mahzūmī. Kitāb Tār'rīh Mayūrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*, Palma, 2008, 11-22.
- Guillem ROSSELLÓ BORDOY; Maria BARCELÓ CRESPI: "La Mediterrània occidental: un espai compartit per cristians i musulmans (s. VII-XV)", *Algèria, un país també denominat Al-Jaza'ir*, Castelló, 2008, 25-29.
- Guillem ROSSELLÓ i BORDOY; Nicolau ROSER i NEBOT: "Ibn 'Amira i el que succeí quan la presa de Mayūrqa pels rum", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 164-169.
- Guillem ROSSELLÓ BORDOY; Francesca TUGORES TRUYOL: "Precedents dels estudis d'Arqueologia de l'Arquitectura a Mallorca", *Seminari d'Estudis Històrics 2007: Arqueologia de l'Arquitectura*, Palma, 2008, 29-45.
- Joan ROSSELLÓ GELI: "Pluges intenses a la vall: 1930-1960", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 145-156.
- Margarita RUBÍ FERRER: "Abans del Comte Rossi: la Falange mallorquina durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 515-531.
- Margalida RUIZ PÉREZ; Francesca TUGORES TRUYOL: "El pavimento cerámico de azulejos vidriados del s. XV (Can Oleo, Palma, Illes Balears): una aproximación a su estudio", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.357-1.365.
- Tina SABATER: *L'art gòtic a Mallorca. Pintura damunt taula (1390-1520)*, Palma, 2007.
- Tina SABATER: "Les arts plàstiques a la Mallorca medieval. Una història d'estímul, elaboracions i projeccions", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 101-114.
- Tina SABATER RABASA; Miguel SEGUÍ AZNAR: "Informatización de los fondos de la pintura gótica mallorquina", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, Vol. 2, Palma, 2008, 1.695-1.698.
- Roser SALICRÚ i LLUCH: "Mallorquins a Granada, granadins a Mallorca. Granada i Mallorca en les rutes mediterrànies i atlàntiques de la baixa edat mitjana", *El regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 115-134.
- Àngels SANTA: "Las Islas Baleares en el universo de Jules Verne: Héctor Servadac y Clovis Dardentor", *Illes Balears i França: Traces i intercanvis 1730-1980*, Palma, 2008, 87-97.
- J. M. SANTACREU: "La Segona República: solució democràtica a la crisi de l'Estat Liberal", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 17-29.

Manel SANTANA I MORRO: "La Segona República als municipis del Raiguer de Mallorca", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 533-543.

Pilar SASTRE ALZAMORA: "Una tabla de San Vicente Ferrer atribuïda a Rafael Mòger. Su entorno iconográfico en el Mediterráneo", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 361-379.

Jaime SASTRE MOLL: "El Llibre d'obra del Castell de Bellver (1309-10)", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 165-202.

Jaime SASTRE MOLL: "El lluïsmo en el regne de Mallorca. Les transmissions immobiliàries a la vall de Sóller en el primer terç del segle XIV", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 203-245.

Jaime SASTRE MOLL: "Las relaciones del Reino de Mallorca con los sultanatos del Norte de África y Sur peninsular", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 135-156.

Jaime SASTRE MOLL: "L'obra del *Fondech dels Sarraïns* i l'activitat político-comercial del Regne de Mallorca amb els regnes islàmics", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 381-392.

Jaime SASTRE MOLL; Maria LLOMPART BIBILONI: *La Tesoreria del Reino de Mallorca durante su época de esplendor*, Palma, 2008.

Cristòfol-Miquel SBERT BARCELÓ: "La Segona República a Santanyi", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 545-563.

Gabriel SEGUÍ: *El devocionari medieval del fons Gabriel Llabrés*, Palma, 2007.

Miquel SEGUÍ AZNAR; Elvira GONZÁLEZ GOZALO: "La redemolació urbana de Sóller (1904-1914). Les intervencions dels arquitectes Guillem Reynés, Francesc Roca i Joan Rubió", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 413-425.

Maria Antònia SEGURA BONNIN: "Estatuts de la confraria de Sant Miquel a Ciutat de Mallorca, 1442", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 203-208.

Josep SEGURA I SALADO: "Peguera i la torre del Cap Andritxol", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 91-118.

Sebastià SERRA BUSQUETS: "De la Dictadura de Primo de Rivera a la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma 2007, 31-52.

Sebastià SERRA I BUSQUETS: "Els estudis sobre els mitjans de comunicació de les Illes Balears", *Homenatge de les lletres*, Palma, 2008, 205-208.

Rafel SERRA DE LA CREU I BENNÀSSER: "Estudi històric-vexil·lògic i proposta d'una bandera per a la ciutat d'Alcúdia", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 119-138.

Marta SERRANO COLL: "El arte áulico mallorquín y su reflejo en los proyectos artísticos de Pedro IV el Ceremonioso", *Actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art*, vol. 1, Palma, 2008, 175-186.

José María SEVILLA MARCOS: "El lulismo en España a la muerte de Cristóbal Colón", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 17-27.

Joan Carles SIMÓ ARTERO: "Can Dulce, un projecte de cultura popular a Sóller", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 111-120.

Juan Leonardo SOLER MILLA: "Intercambiar y vincularse económicamente en el Mediterráneo occidental: un ejemplo a través del estudio de las redes comerciales entre Valencia y Mallorca durante la primera mitad del siglo XIV", *III Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas*, Murcia, 2008, 177-195.

- Mary STUART BOYD: *Les illes venturoses. Vida i viatge a Mallorca, Menorca i Eivissa*, Palma, 2008.
- Manuel SUÁREZ SALVÀ: *El moviment obrer a Calvià (1923-1936)*, Palma, 2008.
- Manuel SUÁREZ I SALVÀ: "La federación obrera calvianense i l'Agrupació Socialista de Calvià", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 119-134.
- Xavier TERRASSA GARCIA: "Els ingressos parroquials al segle XIX", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 139-148.
- Maria TERRASSA SANS: "7è centenari de la conquesta de Mallorca (1929): les festes i els monuments commemoratius", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 136-138.
- Margalida TOMÀS: "Els set pecats capitals, un projecte literari de Marià Aguiló", *Randa* 61, Miscel·lània Gabriel Llompart/1, Barcelona, 2008, 103-122.
- Macià TOMÀS SALVÀ: "D'Orfila a Villalonga: França en la formació mèdica balear", *Illes Balears i França: Traces i intercanvis. 1730-1980*, Palma, 2008, 51-66.
- Francesca TUGORES: *La descoberta del patrimoni. Viatgers decimonònics i patrimoni historicoartístic a Mallorca*, Palma, 2008.
- Antoni TUGORES MANRESA: "La revolució tributària republicana des dels municipis de Mallorca. El cas de Manacor", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 565-584.
- Carolina TUR SERRA: "El procés de colonització de l'espai pitiús (s. XIII): documents", *Eivissa*, 46, Eivissa, 2007, 34-41.
- Ricard URGELL HERNÁNDEZ: "El Llibre dels Reis: mite i realitat", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 18, Palma, 2008, 7-15.
- Valentí VALENCIANO: *El primer liberalisme a Mallorca*, Barcelona, 2008.
- Gaspar VALERO I MARTÍ: *Els noms de fora porta de la Ciutat de Mallorca. Toponímia documentada del terme de Palma (1230-1901)*, Palma, 2008.
- Catalina VALRIU; Tomàs VIBOT: *El rei en Jaume. Un heroi històric, un heroi de llegenda*, Palma, 2008.
- Diana del VALLE GARCÍA: "El Regne de Mallorca i els territoris italians entre els segles XIV i XV", *El regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV)*, XXVI JEHL, Palma, 2008, 393-414.
- Diana del VALLE GARCÍA: "Catàleg de les publicacions Periòdiques de la Societat Arqueològica Lul·liana", *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, III, Palma, 2008, 10-56.
- Joan VENY I CLAR: "La participació dels balears al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana", *L'any 1906 i el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Manacor, 2007, 667-86.
- Tomàs VIBOT RAILAKARI: "Son Bauçà de la Torre Rodona i Son Moranta (Deià). Dues possessions, dues històries, un mateix emplaçament", *BSAL*, 63, Palma, 2007, 249-258.
- Tomàs VIBOT: "Evolució històrica de Bàltx d'avall. Des de l'època medieval fins a la independència de Fornalutx (1837)", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 247-254.
- Antoni VICENS I BATLE: "Els ploms de la parròquia de Sant Joan Baptista de Calvià", *I Jornades d'Estudis Locals a Calvià*, Calvià, 2008, 149-154.
- Carlota VICENS PUJOL: "El imaginario insular en la obra de Marc Bernard", *Illes Balears i França: Traces i intercanvis 1730-1980*, Palma, 2008, 135-148.
- Sara VICENT SANTAMARIA: "Noves aportacions sobre el rerefons polític de la faula de Guillem de Torroella", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2008, 255-275.

Jordi VIDAL REYNÉS: "Josep Font i Arbós, en lluita contra la blasfèmia", *Estudis Baleàrics*, 86/87, Palma, 2007, 221-231.

Jordi VIDAL REYNÉS: "La Copa Presidente de la República de futbol (1934-1936)", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 585-596.

Antoni VIVES REUS: "La difusió i la problemàtica turística durant la Segona República", *La Segona República*, XXV JEHL, Palma, 2007, 221-248.

CRONOLOGIA DE L'ISLANDIA

NOTA: En aquesta relació només s'inclouen els títols de llibres i articles sobre temes d'Història de Mallorca, en un sentit ampli, que han arribat a la biblioteca de la SAL o que se n'ha notificat la seva existència.

Relació bibliogràfica a cura de MARIA BARCELÓ CRESPI.

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA
DEL COL·LEGI, FEBRER DE 1907

En l'acte de l'Assemblea General Ordinària del Col·legi, celebrada el dia 15 de febrer de 1907, a les 8 del vespre, a l'edifici de l'Institut, s'ha procedit a l'adopció dels següents punts d'ordre:

- 1.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici anterior.
- 2.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 3.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 4.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 5.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 6.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 7.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 8.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 9.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 10.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 11.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 12.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 13.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 14.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 15.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 16.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 17.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 18.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 19.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 20.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

- 1.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 2.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 3.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 4.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 5.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 6.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 7.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 8.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 9.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 10.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 11.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 12.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 13.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 14.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 15.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 16.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 17.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 18.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 19.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.
- 20.º Examen i aprovació del balanç de l'exercici actual.

En l'acte de l'Assemblea General Ordinària del Col·legi, celebrada el dia 15 de febrer de 1907, a les 8 del vespre, a l'edifici de l'Institut, s'ha procedit a l'adopció dels següents punts d'ordre:

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 13 DE FEBRER DE 2007

Essent les 19,30 hrs. del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents:

Cosme Aguiló Adrover	Francesc Martorell Salvà
Jaume Albertí Picornell	Joan Mas i Adrover
Juan Alemany Mir	Pere Mas Negre
Pedro Aloy Felani	Joan Mas Vives
Jerònima Antich Guasp	Lloreç Massutí Nicolau
Josep Barceló Adrover	Mateu Mesquida Mas
Maria Barceló Crespí	Andreu Muntaner Darder
Margalida Bernat i Roca	Lleonard Muntaner Mariano
Bartomeu Bestard Cladera	Antoni Mut Calafell
Albert Bonnín Fiol	Joan Nadal Cañellas
Joan Carreras Escalas	Miquel Obrador Colom
Carme Colom Arenas	Aina Pascual Bennàssar
Santiago Cortès i Fortesa	Antoni Payeras Coll
Miquela Danús Burguera	Pablo Pérez-Villegas Ordovás
Miquel Josep Deyá Bauzá	Bernat Picornell Galeote
Nicolau Dols Salas	Román Piña Homs
Miquel Duran Pastor	Antoni Planas Rosselló
Gabriel Ensenyat Pujol	Antonio Puente Munar
Josep Estelrich Costa	Maria Magdalena Riera Frau
Miquel Ferrà Martorell	Mateu Riera Rullan
Miguel Ferrer Flórez	Júlia Roman Quetgles
Alexandre Font Jaume	Guillem Rosselló Bordoy
Dolors Fortesa-Rei Borrelleres	Tina Sabater Rebassa
Faust Frau Camacho	Maria Antònia Segura Bonnin
Gabriel Fuster Sureda	Francesca M. Serra Cifre
Antoni Gili Ferrer	Pere Bru Serrano Torres
Francisco Jaume Coll	Nicolau Tous Escoubet
Antoni Juan i Horrach	Francesca Tugores Truyol
Jaume Llabrés Mulet	Ricard Urgell Hernández
P. Gabriel Llompарт	Antoni Vallespir Bonet
Antoni Lozano Ruiz	Maria Valls Vidal
Joan Marcó Ordines	Jordi Vidal Reynés

La Sra. Presidenta obri la sessió destacant les realitzacions que s'han fet pel 125 aniversari de la fundació de la nostra Societat i que no haguessin estat possible sense el concurs de tots, especialment dels socis, a qui dona les gràcies, així com a les institucions que han col·laborat amb la SAL. L'ordre del dia és com segueix:

A.- Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea general ordinària de dia 14 de febrer de l'any 2006. Una vegada llegida, s'aprova per assentiment.

B.- Informacions de la Presidenta basades en el balanç de socis, la memòria de les activitats realitzades en el darrer any i el programa d'activitats per a l'any en curs.

-En primer lloc, anuncia que hi ha hagut la incorporació de 15 nous socis i 8 baixes, de les quals sis són degudes al traspàs del soci i dues són voluntàries.

La Presidenta lamenta la defunció dels socis Sra. Benvinguda Borobia, que no ha sortit al Bolletí del 2006, filla d'un soci de la SAL i sòcia fidel ella mateixa, així com la de dos socis no mallorquins: el Sr. Marcel Durliat, soci d'honor, que ha deixat uns treballs d'art i cultura notables, i el Sr. Rumeu d'Armas, que ha donat a conèixer importants documents de l'Edat Mitjana a Mallorca.

Quant a les activitats dutes a termini durant l'any 2006, es poden ressaltar:

1.- Entre els dies 11 i 13 del mes de gener, la celebració del VII Congrés sobre Patrimoni que aquest any versava sobre *Arquitectura i Enginyeria populars*, les actes del qual ja estan en curs de publicació gràcies al finançament del Consell Insular de Mallorca.

2.- La publicació del *BSAL* del 2005, que va sortir puntualment per poder esser lliurat als socis al final de l'assemblea general ordinària anual.

3.- Dins dels actes commemoratius de la fundació de l'Ateneu de Maó, es va establir un intercanvi de visites amb la SAL, a les seues respectives de les dues associacions de Maó i Palma on vàrem aprofundir la coneixença mútua i on s'impartiren tres conferències.

4.- El magnífic concert de la Coral Universitària de la UIB, que es féu en el marc dels actes de celebració del 125 aniversari de la fundació de la SAL i que tengué lloc a l'església del Socors el dia 16 de març.

5.- La celebració del centenari de Pere d'Alcàntara Penya, tan vinculat a la vida de la SAL en el seu temps, que va constar de dues conferències, una sobre la vessant literària, impartida pel Dr. Joan Mas i Vives, el 28 de març, i una altra sobre la seva vessant artística, arquitectònica i arqueològica que anà a càrrec de la Dra. Catalina Cantarelles Camps, el dia 4 d'abril.

6.- En l'apartat de préstecs temporals del patrimoni de la SAL, que se'ns sol·liciten per a diferents exposicions, es va donar permís de sortida per a uns plans de l'arquitecte Guillem Fortesa Pinya per a una exposició a Santa Maria del Camí, durant el mes d'abril.

També es deixà en préstec una escultura medieval que representa Sant Miquel, obra de Pere Salvà, per a l'exposició que se celebrà a la Llotja titulada "L'esplendor de la festa".

7.- A finals del mateix mes, el dia 28, vàrem rebre a la seu de la SAL i férem d'amfitrions a l'illa, juntament amb la Càtedra Ramon Llull de la UIB, els representants de la Càtedra Verdaguer de la Universitat de Barcelona.

Dins de les activitats que s'organitzaren, la SAL va oferir una conferència del Dr. Josep Massot i Muntaner que versà sobre les relacions entre Jacint Verdaguer i Mallorca.

8.- Durant el mes de maig, tal com ve succeïnt els darrers 12 anys, es feren una sèrie de visites que tengueren com a centre comú el tema de les fortificacions de Palma.

Començaren el dia 2 amb la visita a la murada, des de la porta de la Calatrava fins al baluàrt de Sant Pere, guiada pel Dr. Guillem Rosselló Bordoy.

El dia 9 es féu la visita a la Torre d'en Pau, del Coll d'en Rabassa, que va esser guiada per l'arqueòloga Dra. Magdalena Riera amb l'assistència del Sr. Pere Galiana. Les altres dues visites següents foren a les torres de Porto Pi, dia 16, i al castell de Sant Carles, dia 23, i acabaren al castell de Bellver, el dia 30, coincidint amb l'homenatge als socis de la SAL que ho són fa més de 50 anys.

Totes les visites començaren a les 18 hores i assistiren als recorreguts una mitja de 40 a 60 persones.

9.- Aquest mateix dia, 30 de maig, després de la visita als recentment estudiats *graffiti* de la torre de l'homenatge de Bellver, que es mostren a unes noves sales, ens reuníem a la capella del Castell per fer un acte de reconeixement als vuit socis de la SAL que duen més de 50 anys essent-ho:

Alguns d'ells no pogueren assistir a l'acte, i se'ls va lliurar a casa seva l'estampació d'una xilografia lul·liana que es va imprimir com a obsequi per a ells. L'Excm. Ajuntament de Palma ens obsequià amb un refrigeri.

10.- Així mateix, durant l'any 2006 es presentaren tres nous llibres a la seu de la SAL. El del 4 de maig, del Sr. Bartomeu Martínez, regidor de Cultura de l'Ajuntament d'Inca presentà el seu llibre sobre el retaule gòtic de Daurer de l'església de Santa Maria la Major.

El dia 6 de maig es presentà el llibre, titulat *Arquitectura i art a Mallorca*, que versa sobre l'arquitecte Guillem Reynés Font, avi de l'autor de la selecció de textos i de l'edició, Jordi Vidal Reynés.

El dia 27 de setembre, la presentació del llibre de Tomás Vibot amb el títol *Tomàs Aguiló i Fortesa- Estanislau de K. Aguiló y Aguiló. Epistolari (1882-1883)*.

11.- El dia de la Santíssima Trinitat, 11 de juny, i dins de l'esperit de participació que procura tenir la SAL, varen anar dos representants de la junta directiva, Sra. Segura i Sr. Rosselló, a la possessió de Miramar, al terme de Deià, per participar a la lectura pública que es fa tradicionalment aquest dia del *Llibre d'Amic i Amat* del nostre patró el beat Ramon Llull.

12.- La Presidenta, Sra. Barceló Crespí, va assistir a l'Assemblea anual de la Confederació Espanyola de Centres d'Estudis Locals que va tenir lloc a Còrdova, on ens felicitaran pel nostre 125 aniversari.

13.- Ens adherírem a l'homenatge que es va fer a D. Bartomeu Font Obrador.

14.- Un pic començat el curs acadèmic, el "Círculo Mallorquí" ens va demanar que repetíssim el II Seminari d'Estudis Històrics, que versava sobre el sistema defensiu de Mallorca.

15.- Quant a la catalogació i estabilització del patrimoni de la SAL, la Sra. Rosa de Aguilar Morales i el Sr. Josep Sabater, varen prendre en les seves mans el treball sobre les devers 2.300 plaques fotogràfiques en vidre del llegat Virenque, iniciat per la Dra. Maria Josep Mulet i el seus alumnes, i duen a bon ritme també el treball impagable

d'acondicionament, arxiu i digitalització de la informació fotogràfica dels esmentats negatius. Des d'aquí els reiteram el nostre agraïment.

16.- El 2006 també ha estat l'any de trobar un lloc definitiu per a les restes del patrimoni de la SAL que romanien a la seu de Can Oleo. S'han tret d'allà per posar-les en part al pati del casal Aguiló, a l'edifici Ramon Llull de la UIB i dues peces, una fragmentada en dos troços, amb l'escut de Palma, al castell de Bellver.

17.- Un altre tipus de conveni s'ha firmat també amb la UIB, pel qual enviarà a la seu de la SAL, en règim de pràctiques, els alumnes d'un màster sobre patrimoni que s'impartirà per primera vegada el proper curs.

18.- També ha estat l'any de la connexió de la SAL a Internet i de la creació d'una pàgina web que agilitza les nostres relacions amb els socis i ens permetia informar-los amb més abast i rapidesa.

19.- Com a cloenda dels actes de celebració del 125 aniversari de la SAL, s'ha editat el segon volum de la seva història, totalment subvencionat per l'Excm. Ajuntament de Palma.

20.- En aquest ordre d'ingressos per subvencions, cal dir que ha estat un any afortunat. Ens han concedit les quantitats que s'especifiquen, encara que, a hores d'ara, no s'han cobrat totes:

- de la Conselleria d'Economia, 9.000€ per cuidar les infraestructures i per a la informatització.
- de la Caixa d'Estalvis 'Sa Nostra', 6.000€ per a la publicació del BSAL.
- de la conselleria de Patrimoni del Consell de Mallorca 12.000€ per a la publicació de les actes dels congressos que organitza la SAL.
- del Consell de Mallorca, 1.695€ també per a la publicació del bolletí i 6.000€ per a les infraestructures.
- Una subvenció de l'Excm. Ajuntament de Palma, l'import de la qual encara no sabem, per a la publicació del segon volum de la història de la SAL.

C.- Al capítol de projectes per al 2007, la Sra. Barceló Crespi informa que,

1.- En el capítol d'infraestructures i per raons de pressupost, es fan successives actuacions parcials, com per exemple, la neteja i sanejament de totes les portes del casal, així com la reparació i pintura de les persianes i els ferros.

Està en procés el desmuntatge i emmagatzament temporal de les rajoles de la fàbrica de la Roqueta del sòtil del fumador, que es tornaran a montar verticalment quan tornem a tenir una partida per fer-ho.

2.- Quant a la digitalització de tot el BSAL, ja hem rebut l'esborrany del conveni que s'ha de firmar entre Sa Nostra, la UIB i la SAL, i esperam rebre el disquet del Bolletí, l'any vinent.

3.- Es farà de nou el cicle de visites els dimarts del mes de maig, però encara no està determinat el tema sobre el que versaran.

4.- Així mateix, està previst fer, a la tardor, el III Seminari d'Estudis Històrics, toït i que no estigui acordat el tema.

5.- La pàgina WEB, que ha gestionat el Sr. Ferrer, estarà en marxa aviat, així com una adreça electrònica per millorar les comunicacions de la SAL amb els socis i les entitats. A tal efecte, sol·licita als assistens que ens facin arribar el seu correu electrònic.

6.- Anuncia la convocatòria del I Premi d'Estudis Històrics, de periodicitat anual, que durà el nom d'Estanislau de Kotska Aguiló, un dels fundadors i mecenes de la SAL. Hi haurà temps fins al 17 d'octubre per a la presentació d'originals i es constituirà un jurat *ex profeso* per a valorar-los. El premi consistirà en la publicació del treball guanyador a càrrec de l'editorial Lleonard Muntaner, SL. Les bases del premi es publicaran a la pàgina WEB i a un fullet que posarà a la nostra disposició la mateixa editorial.

7.- Informa també del projecte de restauració del quadre que representa el jesuïta P. Nadal, del qual se'n celebrarà el centenari, gràcies a la proposta que ideà el P. Joan Nadal i a la financiació de "Sa Nostra".

Finalment, i donada la dificultat de conèixer ja des d'ara el detall de totes les activitats que es faran durant el 2007, la Presidenta convida tots els socis a mantenir-se informats a través dels canals indicats, telefonant o passant pel casal Aguiló.

Així mateix, lamenta la pèrdua de patrimoni que suposa la destrucció dels enteixinats mudèixars, que tenia en dipòsit la Conselleria de Cultura del Govern Balear i que han estat malmesos per un incendi en una nau industrial de l'antiga fàbrica Flex al Rafal.

Interpelat al respecte, el Sr. Rosselló, Director de publicacions de la SAL, afegeix que, en principi, no hi ha cap peça de la SAL entre les afectades però que, tot i així, cal demanar a la Conselleria que faci una revisió de l'estat en què es troben les peces de la nostra propietat que també tenen en dipòsit i que ens ho comuniquin.

A continuació, el Sr. Rosselló passa a informar de les particularitats dels tres llibres que ha publicat la SAL durant el 2006 i que es posen a disposició dels socis: el *BSAL 62*, les actes del VII Congrés sobre *El nostre patrimoni cultural: arquitectura i enginyeria popular a Mallorca* i el II volum de la Història de la SAL.

El Tresorer de la SAL, Sr. Antoni Vallespir, fa un recompte de les quantitats que es varen ingressar: un total de 18.688 € en concepte de quotes, de 16.500 € en el capítol de subvencions i 1.197 de vendes de llibres i interessos bancaris. Així mateix, diu que convé fer l'imprès de domiciliació del pagament de la quota dels socis per duplicat.

La Sra. Barceló Crespí insta els presents a pagar la quota mitjançant la domiciliació bancària, per poc que es pugui, i a comunicar a la SAL qualsevol canvi de dades bancàries o de domicili.

D.- Precs i preguntes.

-S'obre el darrer punt de l'assemblea amb un prec de la Presidenta al Sr. Lleonard Muntaner Mariano, director de l'editorial del mateix nom, perquè, com a editor del Premi Estanislau de K. Aguiló, n'expliqui el contingut.

El Sr. Muntaner, diu que serà un premi d'estudis històrics en un sentit ampli del terme, quasi com si el contingut fos de ciències socials, i que, al premi de la publicació, li agradaria que s'hi afegís una compensació econòmica o un objecte artístic.

El P. Antoni Gili intervé sobre la desaparició de la creu de Xorrigo, de la confraria de Sant Jordi, que ja des del s. XIV havia estat al mateix lloc, com a fita que marcava el límit entre Palma i Algaida. Demana en quin estat es deu trobar ara i considera que, un pic acabades les obres d'eixamplament de la carretera, s'hauria de reposar al seu lloc.

Li contesta el Sr. Tomeu Bestard, cronista oficial de Palma, que la creu va resultar rompuda per una de les pales de l'obra i que se n'ha fet una còpia per reposar-la al lloc tradicional.

El Sr. Vallespir recorda que és la segona creu que ha sofert desperfectes en un any i que el nostre representant a la Comissió de Centre Històric hi hauria de fer arribar una protesta.

El Sr. Deyà, que ocupa el càrrec de representant al CIM, diu que a aquest organisme ja hi ha un expedient obert i que està pendent de resolució.

El Sr. Antoni Mut, com a representant de la SAL a la Comissió de Centre Històric, informa que, efectivament, s'ha tractat aquest tema a la Comissió, però sense profunditzar en una polèmica que no sols és patrimonial. Per això, sempre ha procurat actuar amb un criteri científic i patrimonial, i mai polític.

La Sra. Barceló Crespí agraeix al Sr. Mut i al Sr. Deyà la representació de la SAL que duen a terme davant l'Administració.

El Sr. Joan Mas ens felicita per la digitalització del BSAL.

El Sr. Andreu Muntaner vol assenyalar la conveniència d'aconseguir la restauració i posterior exposició pública del patrimoni del fons Morell que l'Ajuntament té emmagatzemat a Son Reus, com és el mobiliari del casal Solleric.

Indica també que hi ha monetaris, com el de Ferbal, que fa cinquanta anys que estan a la caixa forta de l'Ajuntament, en comptes d'estar exposats al públic.

El Sr. Bartomeu Bestard contesta al Sr. Muntaner que fa prop d'un mes que s'ha presentat 10 quadres restaurats, però n'hi ha alguns que són tan immensos que no hi ha lloc on exposar-los, tret dels del Capità Canals, d'un quadre de la Immaculada, d'un retrat del ciutadà Cifre i d'altres personatges de la família Morell. Actualment es troben a Can Bordils.

El Sr. Muntaner expressa la seva satisfacció per la bona notícia del Sr. Bestard i s'afegeix a l'enhorabona per la digitalització del BSAL.

El Sr. Mut demana si també se'n farà indexació.

La Sra. Barceló explica que el procés de digitalització es farà amb el mètode més avançat que existeix ara per ara i que permet tota classe de consultes, tal com ja s'ha fet amb la revista "Mayurqa".

A continuació, i com que no hi ha més preguntes, es dona per tancada l'Assemblea General Ordinària del 2007.

* * * * *

ASSEMBLEA GENERAL EXTRAORDINÀRIA

A les 20,30 hores del dia 13 de febrer del 2007, la Presidenta de la SAL, Sra. Maria Barceló Crespi, obre l'Assemblea General Extraordinària, que té lloc estatutàriament cada dos anys, amb un únic punt de l'ordre del dia que és l'elecció d'una nova Junta de Govern.

Exposa que el plaç de presentació de candidatures, oportunament anunciat, es va tancar el prop passat dijous dia 8 amb la presentació d'una sola candidatura, que llegeix a continuació:

- <i>Presidenta:</i>	Maria Barceló Crespi
- <i>Vicepresident:</i>	Antoni Planas Rosselló
- <i>Secretària:</i>	Maria Antònia Segura Bonnín
- <i>Tresorer comptador:</i>	Antoni Vallespir Bonet
- <i>Bibliotecari:</i>	Antoni Lozano Ruiz
- <i>Director de Publicacions:</i>	Guillem Rosselló Bordoy
- <i>Conservadora del Patrimoni:</i>	M ^a . Magdalena Riera Frau
- <i>Vocals:</i>	Miquel Ferrer Flórez
	Santiago Cortès Forteza
	Miquel Deyà Bauzà
	Tina Sabater Rebassa
	Ricard Urgell Hernández
	Nicolau Dols Salas
	Dolors Fortesa-Rei Borrelleres
	Francesca Tugores Truyol

Seguidament, obre un torn de paraules. La Secretària, Sra. Segura, demana al Vipsident, Sr. Planas si vol fer algun comentari d'ordre jurídic a aquesta situació i el jurista indica que és perfectament normal la presentació d'una sola llista, i també la renovació de la major part dels càrrecs.

I com que no hi ha més intervencions, es dona per acceptada la candidatura presentada per un nou plaç de dos anys.

I a les 20,40 la Presidenta aixeca la sessió d'aquesta Assemblea General Extraordinària tot agraïnt als socis la seva assistència i indicant-lis que poden passar a recollir els llibres.

Secció oficial i de notícies

Vida de la Societat. Any 2008

Nous socis

- 1.276 Mateu Riera Rullan
- 1.277 Ferran Tolosa Cabani
- 1.278 Guillem Fiol Pons
- 1.279 Antoni Llabrés Fuster
- 1.280 Maria Rosa Cons Teixidor
- 1.281 Guillem Alexandre Reus i Planells
- 1.282 Maria Àngela Garcias Truyols
- 1.283 Joan Domenge Mesquida

Baixes per defunció

- Bartomeu Mulet Ramis
- Melcion Tugores Serra
- Gabriel Sabrafín Ripoll
- Damià Cerdà Juan

Baixes voluntàries

Antoni Martorell Cànaves

Assemblea general de socis

El dia 19 de febrer es convocà l'Assemblea General Ordinària de socis, seguint el ritual establert des dels inicis de la SAL, a la capella de la Puritat de Nostra Dona. Novament fou oficiada per mossèn Pere Fiol Tornila qui concelebrà amb diversos preveres socis de la SAL. A continuació, reunits al Casal Aguiló, se celebrà l'assemblea de la qual es dona compte en la corresponent acta.

BSAL 63 (2007)

El mateix dia de l'assemblea es presentà el volum 63 del BSAL corresponent a l'any 2007. En aquesta ocasió la materialitat de l'edició s'ha duit a terme a Mallorca, a *Gràfiques Mallorca* d'Inca baix el control del consoci Gabriel Bauçà Ribot.

IV Seminari d'Estudis Històrics

La Societat Arqueològica Lul·liana organitzà el IV Seminari d'Estudis Històrics centrat enguany entorn a la figura de Jaume I en el marc de les celebracions del VIII centenari del seu naixement.

El programa d'aquest IV Seminari fou el següent:

Dia 1 d'abril

Mª Magdalena Riera Frau: *Els darrers temps de Mayurqa vists pels arqueòlegs.*

Guillem Rosselló Bordoy: *Els protagonistes de la conquesta: els vençuts i els guanyadors.*

Dia 8 d'abril

Antoni Mut Calafell: *La documentació de Jaume I conservada a l'Arxiu del Regne de Mallorca.*

Gabriel Ensenyat Pujol: *Elaboració d'una crònica: El Llibre dels Fets.*

Dia 15 d'abril

Maria Barceló Crespi: *De Madina Mayurqa a Ciutat de Mallorca.*

Jaume Sastre Moll: *Jaume I i la Seu de Mallorca.*

Dia 22 d'abril

Antoni Ignasi Alomar Canyelles: *L'armament a les conquestes de Mallorca i València.*

Presentació del llibre *Jaume I i el seu regnat*, obra de Ernest Belenguier Cebrià, catedràtic d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona.

Dia 29 d'abril

Eduardo Carrero Santamaría: *La transformació dels espais sagrats amb les conquestes: de mesquites a esglésies.*

Catalina Cantarellas Camps: *La imatge mítica de la conquesta: dels retrats reials a l'historicisme romàntic.*

Dipòsit del Tractat de pau

A l'igual que gran part de les col·leccions arqueològiques, artístiques i etnològiques de la SAL estan dipositades al Museu de Mallorca, seguint amb la proposta de salvaguardar de la millor manera possible els documents cabdals de l'arxiu de la SAL, es va prendre l'acord de dipositar el pergamí que recull el tractat de pau entre el rei Sanxo i el soldà de Bugia a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

Presentació de llibres

Dia 22 d'abril

Ernest Belenguier: *Jaume I i el seu regnat*. Presentà a l'autor Miquel Deià Bauçà.

Dia 23 d'abril

Eduard Pascual Ramos: *Francesc Truyol Font de Roqueta. Política i llinatge a la Mallorca del segle XVII*. Intervengueren l'editor Lleonard Muntaner Mariano, Guillem Rosselló Bordoy, Miquel Deià Bauçà, l'autor del llibre i Macià Garcies, director insular de cultura del Consell de Mallorca.

Dia 18 de novembre

Àngel Aparicio Pascual: *La fortalesa de la punta de n'Amer*. Intervengueren l'editor Lleonard Muntaner Mariano i l'autor.

Dia 17 de desembre

Enric Fajarnés i Tur (1858-1934), entre la història i la demografia, editat per Ernest Prats Garcia i Joana Maria Pujades Mora. Intervengueren els editors, i el professor Josep Bernabeu Mestre, catedràtic d'història de la ciència a la Universitat d'Alacant. Presidí l'acte Pere Massutí, en representació del conseller d'economia, hisenda i innovació del Govern Balear.

Cicle de visites de primavera

Com ja és habitual en els darrers anys, passat Pasqua, la SAL organitzà l'acostumat cicle de visites culturals. El denominador comú d'enguany fou visitar alguns indrets o edificis relacionats amb Jaume I o fundats en el seu temps.

Dia 6 de maig: puig de sa Morisca (Calvià). Explicacions a càrrec de Magdalena Riera Frau, Pilar Garcies i Antoni Vallespir Bonet.

Dia 13 de maig: castell reial de l'Almudaina. Explicacions a càrrec de Guillem Rosselló Bordoy i Magdalena Riera Frau.

Dia 20 de maig: monestir de Santa Margalida. Explicacions a càrrec de Guillem Rosselló Bordoy i el coronel Álvarez Jiménez.

Dia 27 de maig: monestir de Santa Clara, convent de Sant Francesc i El Temple. Explicacions a càrrec de Guillem Rosselló Bordoy i Magdalena Riera Frau.

Conferència

El dia 6 de maig la SAL juntament amb la UIB organitzaren dues conferències entorn a mossèn Josep Tarongí i Cortès (1847-1890), canonge del Sacromonte i escriptor.

Margalida Tomàs i Vidal, investigadora i catedràtica de llengua i literatura catalanes a l'IES Narcís Monturiol de Barcelona, tractà sobre *Josep Tarongí i la literatura catalana*. Josep Massot i Muntaner, Director de Publicacions de l'Abadia de Montserrat, parlà de *Josep Tarongí i la qüestió xueta*.

Conveni amb la Conselleria d'Educació i Cultura

Dia 16 de juny es procedí a la signatura d'un conveni entre la Conselleria d'Educació i Cultura i la Societat Arqueològica Lul·liana.

La Conselleria es compromet a :

- destinar un equip de personal tècnic de la Direcció General de Cultura a la seu de la SAL, per realitzar les tasques de catalogació mitjançant el programa del catàleg col·lectiu del patrimoni bibliogràfic espanyol. La coordinació d'aquests treballs i la supervisió tècnica la durà a terme el personal de la Biblioteca Pública de Palma.

- cedir temporalment a la SAL una de les llicències de la base de dades ORACLE i el software ARCHIDOC (propietat de l'Arxiu del Regne de Mallorca), perquè hi introdueixi la descripció dels fons documentals que conserva.

- Adquirir un determinat número d'exemplars del BSAL, que es concretarà anualment sempre que hi hagi disponibilitat pressupostària.

- Repartir el BSAL a les biblioteques públiques de les Illes Balears.

Per la seva banda la SAL es compromet a :

- posar el fons Aguiló un cop catalogat a l'abast dels investigadors i estudiosos.

- fer constar la col.laboració de la Conselleria en qualsevol acte públic i en qualsevol material imprès, que tengui relació amb les tasques objecte del conveni.

El conveni entra en vigor en el moment de la seva signatura i estarà vigent fins al dia 31 de desembre de 2010 tot i que es podrà extingir amb anterioritat a aquesta data si ambdues parts consideren complert totalment el seu objectiu. Així mateix, mitjançant una addenda, podrà ser prorrogat anualment per acord entre ambdues parts.

Soci d'honor

Dia 26 de juny al Casal Aguiló va tenir lloc l'acte de lliurament del diploma de Soci d'Honor al consoci Miquel Ferrer Flórez. Cuidà de la *Laudatio* el professor Román Piña Homs.

Recital poèticomusical

El mateix dia 26 i a continuació del lliurament del diploma es va celebrar un recital poèticomusical sobre Maria Antònia Salvà i mossèn Llorenç Riber en el 50 aniversari de la seva mort.

Actuaren de rapsodes Maria Antònia Segura i Gabriel de la Santíssima Trinitat Sampol.

Els poemes elegits de Maria Antònia Salva foren: *Quatre coses, A un rupit, La prunera, De caça, D'un cactus, Polls venturés, L'encís que fuig, Per l'homenatge pòstum an en Costa, A Jaume el Conqueridor, L'abella, A les doncelles de l'any 2000, Les dones de l'any 2000-Gotham 95* (Marta Pesarrodona).

De Llorenç Riber: *Madòna de sa Cabana, L'alt Rei en Jaume* (selecció), *A Jaume III, Rei de Mallorca, Santa Agnès, La mort del pi de Formentor, L'al.lot blau, Comiat.*

La música va anar a càrrec de Sion Frau, Antoni Tudurí i Miquel Àngel Bauçà.

L'acte comptà amb el suport de l'Ajuntament de Palma.

Sopar

Una vegada acabat el recital poèticomusical, al restaurant *Parlament*, es reuniren socis i amics de la SAL en el ja tradicional sopar d'estiu per tancar les activitats del curs acadèmic.

Assemblea anual de la CECEL

Enguany tengué lloc l'assemblea anual de la CECEL (Confederación Española de Centros de Estudios Locales) a la ciutat de Múrcia els dies 27-29 de setembre. Es reuniren els representants dels centres d'estudis locals de la mateixa. Cuidà de l'organització la Real Academia Alfonso X el Sabio de Múrcia. A més de les activitats acadèmiques es visità la ciutat de Jumilla i la de Cartagena. En aquesta darrera localitat els assistents pogueren gaudir de la visita al teatre romà i museu annex recentment inaugurats.

Subvencions

6.000 € Obra Social i Cultural de SA NOSTRA per a la publicació del BSAL

9.000 € Ajuntament de Palma per a la publicació del III volum de la Història de la Societat

1.629'05 € Consell de Mallorca per a la publicació del BSAL

5.999'98 € Consell de Mallorca per a la publicació de les Actes del Seminari d'Estudis Històrics 2007

400 € Ajuntament de Palma per al recital poèticomusical

Préstec de peces per a exposicions

La SAL ha deixat en préstec temporal a la Fundació LA CAIXA, per a una exposició sobre Ramon Llull quatre còdexs lul·lians: *Tractatus Novus de Astronomia* (Biblioteca Aguiló 84); *Hores de Santa Maria* (Ms. 2); *Cant de Ramon* (Ms. 4); *llibre de Meravelles* (Ms. 6) i la pintura que represent les disputes de Llull i els ulemes de Bugia, així com el mascaró de proa del *Lulio* obra de Ricard Anckerman. Per a l'exposició en recordança d'Enric Fajarnés es deixà en préstec els volums del *BSAL* on es publicaren les primeres col·laboracions de dit autor a la nostra revista.

Actes del Seminari d'Estudis Històrics 2007

El dia 21 d'octubre, al Casal Aguiló, va tenir lloc l'acte de presentació del llibre que recull les ponències del Seminari en qüestió que tractà sobre *Arqueologia de l'Arquitectura*. Presidí l'acte la consellera insular de cultura Joana Lluïsa Mascaró. També hi foren presents el director insular de patrimoni Gabriel Cerdà així com alguns dels autors. Aquest llibre ha estat subvencionat pel Consell de Mallorca.

Tertúlies

Durant el mes d'octubre es va intentar recuperar una vella tradició de la SAL, les tertúlies del dimarts, iniciant una sèrie de xerrades informals sobre temes culturals.

Dia 21 d'octubre: Guillem Rosselló Bordoy féu un avenç del contingut del llibre *Kitab Tarih Mayurqa* en vies de publicació en aquell moment.

Dia 28 d'octubre Gabriel Ensenyat Pujol informà sobre les actuacions arqueològiques realitzades al solar del convent de Sant Francesc de la ciutat de Soria en vistes a la recerca de les despulles de l'infant Jaume, fill de Jaume III.

Visita del vicepresident del Consell de Mallorca

Dia 25 de novembre, a l'horabaixa, Cosme Bonet, vicepresident del Consell de Mallorca, visità el Casal Aguiló per fer entrega oficial d'un ordinador que el Consell de Mallorca ha lliurat a la SAL.

Acte en homenatge a Gabriel Llabrés Quintana

El dimarts dia 25 de novembre la SAL recordà la figura de Gabriel Llabrés, fundador del *BSAL* en el 150 aniversari del seu naixement (1858). L'acte, a expenses de l'Institut d'Estudis Baleàrics, comptà amb els parlaments de Magdalena Riera Frau, Miquel Marín Gelabert i Guillem Rosselló Bordoy. Per acord de la Junta de Govern, el Bolletí corresponent al 2008 estarà dedicat a qui fou una de les persones cabdals en els inicis de la SAL.

Història de la SAL

El dijous dia 11 de desembre es presentà el tercer volum *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, edició sufragada per l'Exm. Ajuntament de Palma.

L'acte comptà amb la presència de Nanda Ramon, regidora de cultura de l'Ajuntament de Palma.

II Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló

El dia 11 de desembre es va lliurar el II Premi d'Estudis Històrics Estanislau Aguiló convocat de manera conjunta entre la SAL i l'Editorial Lleonard Muntaner. El jurat l'integraren els socis Guillem Rosselló Bordoy, Eduardo Carrero Santamaría, Jaume Sastre Moll, Gabriel Ensenyat Pujol i Lleonard Muntaner Mariano, actuant de secretària Carme Coll Font. El premi va recaure en el treball presentat per Mª José Bordoy Bordoy sobre *El monestir de Santa Margalida, la història d'una comunitat femenina a la Mallorca de l'Edat Mitjana (segles XIII-XVI)*. L'editor Lleonard Muntaner li va fer entrega d'una obra del pintor Rafel Canyelles i seguint les bases del premi es comprometé a l'edició de l'obra que es durà a terme el mes d'abril de 2009.

El lliurament del premi va tenir lloc en el transcurs del Sopar de Nadal que reuneix socis i amics de la SAL. Enguany també fou el restaurant *Sa Cranca* el marc que va acollir tal celebració. Quedà convocat el III Premi.

Actes en homenatge a Enric Fajarnés i Tur (1858-1934)

La Reial Acadèmia de Medicina de les Illes Balears juntament amb el IUNICS i la Societat Arqueològica Lul·liana organitzaren un homenatge a Enric Fajarnés i Tur. L'homenatjat fou membre important de la SAL en els seus primers moments formant part de la Junta de Govern, dirigint el BSAL i publicant nombrosos articles a les seves pàgines.

Dilluns dia 15 de desembre a les 20'00 hores va tenir lloc una taula rodona al saló d'actes de la seu de les Acadèmies (antic convent de les monges Reparadores) en la que les persones que intervingueren glosaren els diferents caires de la trajectòria personal i professional de Fajarnés. Hi prengueren part Joana Mª Pujades Mora, demògrafa; Ernest Prats García, historiador; Josep Tomàs Monserrat, acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Medicina; Isabel Moll Blanes, professora d'Història Contemporània de la UIB i Maria Barceló Crespi, professora d'Història Medieval de la UIB a més de Presidenta de la Societat Arqueològica Lul·liana.

Dimarts dia 16 de desembre, a les 20'00 hores es procedí a la inauguració de l'exposició sota el títol de *Enric Fajarnés i Tur (1858-1934) entre la història i la demografia*, a la sala d'exposicions de La Misericòrdia.

Dimecres dia 17 a les 20'00 h. Presentació del llibre *Enric Fajarnés i Tur (1858-1934): entre la història i la demografia* que va tenir lloc al saló d'actes del Casal Aguiló, seu de la Societat Arqueològica Lul·liana amb assistència de nombrós públic.

Dit homenatge comptà amb el patrocini del Consell de Mallorca i la Conselleria d'economia, hisenda i innovació del Govern de les Illes Balears.

Conveni amb SA NOSTRA

El dimarts dia 16 de desembre, al Centre de Cultura de SA NOSTRA, es va procedir a la signatura del conveni anual entre l'Obra Social i Cultural de SA NOSTRA i la Societat Arqueològica Lul·liana. Aquest conveni, amb l'ajut econòmic de 6.000€ , permet en bona part la publicació del Bolletí.

Manteniment de l'edifici

S'ha continuat el procés de millora d'equipaments informàtics i a la secretaria s'han incorporat noves estanteries. També s'ha realitzat una nova instal·lació de telèfons, la incorporació de la línia de ADSL i la compra de calaixeres aptes per arxivar la col·lecció de gravats.

Digitalització BSAL

En el moment d'entrar en màquines aquest Bolletí la seva digitalització està a punt de concloure. Com és sabut aquest projecte és fruit del conveni signat al seu dia entre SA NOSTRA, la UIB i la SAL.

Recuperació de fons editorial

Un equip voluntari de socis encapçalat per Dolors Fortesa-Rei Borrelleres ha duit a terme la recuperació de fons editorial reestructurant els quadernets de les *Notícias y relaciones históricas* de Joan Llabrés Bernal i les poesies en castellà de Tomàs Aguiló.

Any Jovellanos

La SAL ha format part de la comissió organitzadora dels actes de commemoració de l'alliberament de Gaspar Melchor de Jovellanos que posà fi al seu desterro (1808) del castell de Bellver

Reconeixements als socis

Carme Pons Llabrés, Medalla d'Or del Mèrit al Treball per part del Ministeri de Treball i Assumptes Socials.

Magdalena Quiroga Conrado, Creu del Mèrit Militar.

Joan Mas i Vives, Membre permanent de la secció filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

Joan Veny i Clar, Doctor Honoris Causa de la Universitat de València.

Joan Veny i Clar, Premi Important del Diario de Mallorca.

Antoni Gili Ferrer, Premi Talaiot d'Artà.

Santiago Cortès Fortesa, Premi de l'Ajuntament d'Inca.

Santiago Cortès Fortesa, Premi Miquel Duran de l'Obra Cultural Balear d'Inca.

Pere Xamena, Soci d'Honor d'ARCA.

Bartomeu Mulet i Ramis, Fill il·lustre de Sineu, a títol pòstum.

Josep Estelrich Costa, Premi del Consell de Mallorca.

Guillem Rosselló Bordoy, Premi Ramon Llull del Govern de les Illes Balears.

Guillem Rosselló Bordoy, Premio de la *Asociación Profesional de Museólogos de España*: APME 2008.

Gabriel Ensenyat Pujol, Premi Emili Darder de l'Obra Cultural Balear

Climent Garau Arbona, Homenatge per part de l'Obra Cultural Balear i la Federació Llull.

DEATHS

Published in the *Journal of the American Medical Association*

During the past few years a considerable amount of attention has been directed toward the study of the "dying process" and the "dying wish" of the patient. It is now generally accepted that the dying process is a natural and normal one, and that the patient should be allowed to die with as little pain and suffering as possible. The physician's duty is to relieve the patient's suffering and to provide for his physical and emotional needs. The dying process is a complex one, involving both the body and the mind. The patient's wishes should be respected, and the physician should be sensitive to the patient's needs. The dying process is a natural and normal one, and the patient should be allowed to die with as little pain and suffering as possible.

The physician's duty is to relieve the patient's suffering and to provide for his physical and emotional needs. The dying process is a complex one, involving both the body and the mind. The patient's wishes should be respected, and the physician should be sensitive to the patient's needs. The dying process is a natural and normal one, and the patient should be allowed to die with as little pain and suffering as possible.

NECROLOGIES

The following necrologies are published in the *Journal of the American Medical Association*. They are intended to provide information about the lives and deaths of prominent physicians and medical workers.

Dr. [Name], a prominent physician and medical worker, died on [Date] at the age of [Age]. He was born on [Date] in [City]. He received his medical degree from [University] in [Year]. He was a member of the [Society] and the [Association]. He was a devoted family man and a dedicated professional. He is survived by [Family Members].

Dr. [Name], a prominent physician and medical worker, died on [Date] at the age of [Age]. He was born on [Date] in [City]. He received his medical degree from [University] in [Year]. He was a member of the [Society] and the [Association]. He was a devoted family man and a dedicated professional. He is survived by [Family Members].

Dr. [Name], a prominent physician and medical worker, died on [Date] at the age of [Age]. He was born on [Date] in [City]. He received his medical degree from [University] in [Year]. He was a member of the [Society] and the [Association]. He was a devoted family man and a dedicated professional. He is survived by [Family Members].

DAMIÀ CERDÀ I JUAN

(Pollença *1917 – Santa Ponça, Calvià, †2008)

Quan vaig llegir, en els anys 70, el capítol dedicat a l'economia antiga de Mallorca, a la "Història de Mallorca" coordinada pel també soci nostre Josep Mascaró i Pasarius, vaig veure que tenia davant meu l'arqueòleg que tots necessitàvem, un arqueòleg d'una talla que encara no teníem a Mallorca, un home que no just havia estudiat directament els materials, sinó que tenia i coneixia una bibliografia extensíssima sobre l'arqueologia clàssica, un món que aleshores per nosaltres era particularment inèdit i que per a ell era perfectament conegut i que tenia ben documentat no sols a llibres sinó a fotocòpies d'articles i escrits de difícil accés a més de documents fotogràfics d'objectes i materials avui perduts, almenys la seva situació.

Després del *Symposium de prehistòria* de 1972 iniciàrem una amistat que ha continuat fins avui. Ell ens visitava sovint a les excavacions a Santa Ponça, allà compartíem experiències i coneixements, allà ens demostrà que era una persona que sabia escoltar, no donava cap tema per tancat i que sempre ofería ajuda. Una vegada que li vaig dir que em pareixia que en arqueologia mudàvem massa d'opinió i ell em va dir "això és investigar, Toni, dues passes endavant i una altre endarrera".

Més endavant coincidirem molts d'estius també a Santa Ponça, on ell vivia. A ca seva comentàvem els seus darrers treballs, estudis i inquietuds. També em va aportar les seves vivències dels desastres de la guerra civil, una desgràcia més sobre la nostra pobre nació.

En Damià tenia una obsessió pel detall. Va ésser ell el que va introduir la precisió i el detall en el dibuix arqueològic, sobretot a les àmfores, així fins ell, a Mallorca, i pens que a la majoria del país, les àmfores i les ceràmiques comunes clàssiques eren elements, més per desconeixement, que per res més, poc valorats als jaciments arqueològics. Ell em parlava d'una certa "escola mallorquina d'arqueologia" i que es distingiria precisament per això, la manera i el detall de presentar i dibuixar els materials arqueològics. Serà casualitat o no, però després d'ell, tots els treballs arqueològics fets aquí i molts de fora han seguit les seves idees. A tot això s'afegia la coneixença d'una bibliografia extensíssima, tant nacional com forana (era un bon expert en llengües estrangeres) i les experiències i ensenyaments obtinguts per la seva amistat i correspondència amb els millors arqueòlegs foren constants. Va viatjar per conèixer persones, jaciments, museus i excavacions, tant a Marsella, a Itàlia com Cartago. Però no penseu que es quedés a badar als sumptuosos museus de les grans capitals. Ell deia que les respostes les trobaríem als petits museus de províncies, als seus magatzems, allà estaria la menyspreada ceràmica comuna o les vores d'àmfores que permetrien fer comparacions i em comptava que va quedar estorat quan va veure les tafones

púniques d'Eivissa. Davant ell havien estat els camps de "oliveres empaltades d'ullastres" com ens havia dit Diodor feia dos mil anys.

Ell ens va fer veure la importància de l'Eivissa cartaginesa a Mallorca, el que va ser aquell segle II abans de Crist, tal vegada, pens jo, el més semblant als moments que ara vivim: guerres mundials, comerç i control de recursos, potències que desapareixen i altres que neixen, bé, com sempre.

La seva manera de treballar tenia per característic l'entusiasme, entusiasme en cercar bibliografia, entusiasme en dibuixar materials arqueològics dispersos, tant a museus com a col·leccions particulars on havien arribat, de vegades, per camins no sempre legals. I aquí està l'avís que em va fer en Damià, el nostre patrimoni, principalment submarí, que s'està espoliant. Tots hem viscut l'espoli del Sec i els de Cabrera, però ell els va viure en primera persona i em va comptar episodis d'autèntica vergonya, cavallers. Per això em deia que si els fills d'aquesta terra i aigües no defensam el nostre patrimoni, gent vinguda de fora ho robarà i, endemés, riurà.

La seva obra escrita no és gaire extensa però és densa i ben feta, cit ara en els seus estudis sobre "El Sec" aquell vaixell grec que dormia davant les nostres costes, li va suposar molts d'anys de recerca i d'investigació, però ell salvà tot el possible, i amb la col·laboració d'altres bons científics com és na Glòria Trias o en Javier de Hoz, feren una publicació de nivell internacional. Després amb l'ajuda del Consell Insular de Mallorca publicà els seus estudis sobre les àmfores vinàries i salseres trobades principalment a Pollentia i a Cabrera.

Ja malalt el vaig anar a veure a l'Hospital General, la Sang. Un horabaixa el vaig trobar més animat, dibuixava ... Li agradava molt, el calvari de la seva Pollença natal, amb les escales que pujaven al cel. Xerràrem una estona i quan li vaig dir que anava a una Junta de Govern, ell em respongué "jo som soci de l'Arqueològica".

ANTONI VALLESPÍR BONET

Mn. BARTOMEU MULET RAMIS

(Sineu, * 1916 - † 2008)

Dia 31 de març del 2008 a Sineu moria Mn. Bartomeu Mulet a l'edat de 91 anys. Havia nascut a Sineu mateix el 13 de setembre de 1916, de jove entrà al seminari de Mallorca on cursà la carrera eclesiàstica. El 14 de juny de 1941 rebé l'ordenació de prevere de mans de l'arquebisbe-bisbe Miralles.

La seva tasca pastoral la desenvolupà a Ruberts i a Sineu d'on fou nomenat organista i més tard vicari. En aquest mester fou feel deixeble del seu pare qui de ben jove ja havia pulsat l'orgue de la seva parròquia.

La gran afició seva fou l'estudi de la casa Mallorquina, recopilant una gran quantitat de notícies històriques que han omplit nombroses carpetes. Fruit d'aquest estudi són els

llibres que publicà sobre els teixits de seda mallorquins i les rajoles policromes de Mallorca.

També es dedicà a la història del seu poble publicant “Els carrers i les places de Sineu”, col·laborà a la redacció del quatre toms de la Història de Sineu i publicà nombrosos articles. L’any 1991 l’Ajuntament sinever el nomenà Cronista Oficial de la Ciutat i l’any 1998 el distingí amb la Prima d’Or de Sineu (la primera que es concedia). El 12 de setembre de l’any 2000 El Consell de Mallorca li concedí la medalla d’or per la seva tasca d’historiador i estudiós de la cultura mallorquina. Finalment i a títol pòstum l’Ajuntament de la seva vila natal el declarà Fill Il·lustre.

D. Bartomeu fou un home erudit, amb un caràcter molt propi i peculiar que el féu molt popular, no tan sols al seu poble, sinó a molts indrets de la nostra Mallorca que ell recorregué cercant i recopilant dades pels seus estudis.

Era soci, dels antics, de la Societat Arqueològica Lul·liana, de manera que fou un dels recordats per dur més de cinquanta anys a les files de la nostra Societat.

SANTIAGO CORTÈS I FORTEZA

GABRIEL SABRAFIN RIPOLL

(Palma * 1942 - † 2008)

Soci dels veterans de la Societat Arqueològica Lul·liana on entrà de la mà del seu gran amic Josep Carles Tous Prades l’any 1980, començà a destacar en el camp de les lletres a partir del seu relat *Mallorca, leyendas, tradiciones y relatos* (1978) que, gràcies a la seva insadollable curiositat, seguí cultivant amb èxit a través de nombroses publicacions. De manera especial cal destacar la tasca divulgadora a la premsa diària que culminà amb les abundants notes sobre els noms dels carrers de ciutat. Feina que realitzava amb l’escrupulositat d’un vertader investigador per tal de donar una feel imatge de l’extens ruari ciutadà, tan desconegut i tan menyspreat. Feina que ha quedat inconclusa a causa de la seva sobtada desaparició d’entre els amics que seguíem les seves petjades. La fidel presència de Gabriel a les Juntes Generals de l’Arqueològica ja no serà possible. No podrem comptar, pus mai, amb la insistent ànsia de saber noves coses, antigues coses, coverbos del dia.

GRB

MIKEL DE EPALZA FERRER

(Pau * 1938 - † 2008)

Un bon amic que també ens ha deixat de sobte. Vinculat a Mallorca per via materna, inicià la seva formació intel·lectual aquí al Col·legi de Monti Sion dels anys quaranta i cinquanta on, fill de l’exili, començà a estimar la nostra terra que també era seva. Arabista de professió, després d’una llarga estada al Nord d’Àfrica, Tunis en especial, Algèria més poc temps, Marroc de forma escadussera, fou a Tunis quan vaig entrar en contacte amb els seus sabers i bonhomia. Enllaç eficaç entre Mallorca i Tunis el seu guiatge pel carrerons de la medina tunissenca acabaren davant la tomba d’Abd Al·lah al-tarjuman, nostre Anselm

Turmeda retornat a la vida i creences dels avantpassats mallorquins que no tan sols creien amb el Déu únic sinó que enraonaven el bell àrab propi d'una Mayurqa que havia escollit decenes d'anys abans el retorn a la cultura occidental.

Fou Turmeda una de les dèries investigadores d'Epalza, que l'apropà directament no tan sols a la figura intel·lectual del mallorquí arabisat sinó que féu possible un arrelament més intens a la terra dels Ferrer que li aportaren a Mikel de Epalza la sang mallorquina que li va permetre capir, amb absoluta serenitat la figura i obra de Turmeda, el foll de Mallorca de finals del segle XIV, tan paregut i tan diferent de l'altre del segle XIII.

Catedràtic d'àrab a la Universitat d'Alacant seguí en contacte amb la terra i amb els estudis islàmics referits a aquella etapa esponerosa de la nostra història. A la seva darrera estada a Mallorca per presentar el llibre "Els poetes àrabs de les Illes Balears" que la seva esposa María Jesús Rubiera havia seleccionat i traduït a la nostra llengua, en recuperar vells amics i antigues vivències fou un plaer gaudir, de bell nou, la seva amable presència.

Un malaurat accident acabà amb la seva vida, copiosa amb resultats i dedicada de manera molt especial a la comprensió i estimació de les dues cultures que feren de Mikel de Epalza un adelantat en el diàleg intercultural.

Tant la traducció al català de l'Alcorà i l'edició, traducció i estudi de la Tuhfa, el llibre en àrab del nostre Turmeda són mostres essencials d'aquesta passió vers la fraternitat entre els pobles. Fraternitat que, a hores d'ara, no es beslluma gaire.

Descansi en pau

GRB

Ministeri d'Indústria i Comerç Exterior

MEMÒRIA GRÀFICA DE LA SAL 2008

Visita al convent de Santa Clara

Visita a l'Almudaina: Sala del tinell

La galeria gòtica de l'Almudaina

Crònica arqueològica de les Illes Balears

ALBERTO DELLA MARMORA: Un viaje a Cerdeña pasando por Mallorca y Menorca (1833-1834)	329
MARÍA LUISA SÁNCHEZ LEÓN: El <i>ordo</i> de la ciudad de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). Un nuevo testimonio epigráfico	355
FRANCESCA TUGORES TRUYOL: L'oratori de Santa Magdalena del Puig d'Inca (s. XIII). Transformació, restauracions i pèrdues patrimonials (1885-1934)	359
Recensions	375
Bibliografia 2007-2008	385
Secció oficial i de notícies	401
Necrologies	419
Memòria gràfica de la SAL 2008	425
Índex	443

Portada: Retrat de don Gabriel Llabrés i Quintana contemplant la testa de bronze del cavall trobat a les excavacions de Pollentia (Foto Bestard)

A l'aparició d'aquest número del Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana formaven la seva Junta de Govern les següents persones: Presidenta: Dª MARIA BARCELÓ CRESPI, Vicepresident: D. ANTONI PLANAS ROSSELLÓ, Secretària: Dª CARMÉ COLL FONT, Tresorer: D. ANTONI VALLESPÍR BONET, Conservadora: Dª MARIA MAGDALENA RIERA FRAU, Bibliotecari: D. ANTONI LOZANO RUIZ, Director de Publicacions: D. GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY, Vocals: D. SANTIAGO CORTÉS FORTEZA, D. MIQUEL DEYÀ BAUZÀ, Dª TINA SABATER RABASSA, D. NICOLAU DOLS SALAS, D. RICARD URGELL HERNÁNDEZ, Dª DOLORS FORTEZA-REI BORRALLERES, Dª FRANCESCA TUGORES TRUYOL i Dª MARIA ANTÒNIA SEGURA BONNÍN.

aparte, sangrado a la izquierda.

En el texto tan sólo se ha de utilizar la *cursiva* en los casos de palabras y modismos extranjeros o palabras clave. Es conveniente prescindir de palabras subrayadas.

La negrita se utilizará en títulos y subtítulos, diferenciándolos mediante el cuerpo de la letra.

Las tablas y los gráficos se han de presentar por separado, y numerados. Adaptables al formato de caja 13 cm. x 21 cm.

Por lo que respecta a las fotografías se presentarán numeradas en función del orden de aparición en el texto, junto con un listado de los pies con una numeración que ha de coincidir con la de las fotografías.

Si las imágenes se remiten por correo electrónico es preciso que tengan una resolución 300 ppp. y 13 cm. de ancho.

localización completas de cada publicación citada por primera vez. La forma de cita cambiará según se trate de un libro, de un artículo o de un documento de Archivo.

Cuando se trate de un libro se han de incluir: nombre, APELLIDOS DEL AUTOR: *Título del libro*, lugar de edición, año de publicación, página/as que se referencian.

Ejemplo:

Francisco CAVILLA SÁNCHEZ-MOLERO: *La cerámica almohade de la isla de Cádiz (Yazīrat Qâdis)*, Cádiz, 2005.

Cuando se trate de un artículo se han de incluir: nombre, APELLIDOS DEL AUTOR: "Título del artículo", *Título de la revista*, volumen o número (mes y año), página/as.

Ejemplo:

Rafel SOLER GAYÀ; Miguel Ángel GARCÍA ARRANDO: "Els rellotges de sol a Mallorca", *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor (ENPC V)*, Palma, 1999, 15-44.

Pere ROSSELLÓ BOVER: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, Palma, 2002, 181-196.

Cuando se trate de un documento se han de incluir: Sigla del archivo donde se conserva. Nombre de la sección, número de la caja o del legajo, folios o página/as (recto o verso).

Ejemplo:

ARM, Prot. M-175, 438v-439.

Las referencias sucesivas de la misma obra se han de citar de manera abreviada, con el apellido del autor y una o varias palabras iniciales del título (siempre en cursiva si se trata de libros y entre comillas si son artículos o documentos de archivo). Por favor no utilizar abreviaturas tales como *op. cit*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

Si los autores son más de tres la cita se hará con el nombre del primer firmante seguido del texto latino *et alii*. En la bibliografía general, si se publica, quedaran reflejados todos los nombres de los colaboradores.

Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas de texto mecanografiado para la prosa o un solo verso) se han de insertar en el cuerpo del texto, entre comillas.

Las citas literarias más largas que las indicadas irán fuera de texto, sin comillas, con un cuerpo de letra inferior, en *cursiva*, formando un bloque

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)
Normas de publicación

Los trabajos, que deberán ser originales e inéditos, no pueden exceder de 25 folios DIN-A4, mecanografiados a una sola cara, en cuerpo 12, a ser posible con tipografía TIMES y a doble espacio (30 líneas por 70 pulsaciones). En estos límites se incluyen las notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndice documental, en conjunto.

Las colaboraciones destinadas a las secciones *Documents* o *Vària* no pueden superar el límite de 15 folios y las dirigidas a la sección *Crònica Arqueològica de les Illes Balears* los 10 folios de texto, más la información gráfica necesaria que pueda cubrir páginas pares, siempre de acuerdo con el criterio del Consejo de Redacción.

Asimismo se adjuntarán dos resúmenes: uno en la lengua del trabajo y otro en inglés. Los resúmenes deben ser claros y concisos, y especificar el contenido y resultados del trabajo. Seguirá a cada resumen un máximo de 6 palabras clave en cursiva.

Los originales se han de remitir a la redacción en dos copias. Una en papel y otra en soporte informático (programa de tratamiento de textos Word o similar, compatibles con Microsoft Word para Mac), acompañadas del nombre del autor, su dirección, teléfono y correo electrónico. Los originales deberán ser presentados antes del día 30 de abril de cada año. El director y Consejo de Redacción resolverán su admisión o denegación antes del día 30 de septiembre. Los originales aceptados no se devolverán a los autores, sino que pasarán a formar parte del archivo de la revista.

Se remitirán a la siguiente dirección:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: info@arqueologicaluliana.com

Las notas se han de numerar de forma correlativa a pie de página, insertas automáticamente por el programa utilizado, y se han de referenciar en el texto con números volados, inmediatamente después de los signos de puntuación.

Para las referencias o notas, los autores han de utilizar el sistema de citación latino, la fórmula incluye el autor, el título las referencias de

Dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers, mots clau. Convé prescindir de les paraules subratllades.

La negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols, diferenciant-los mitjançant el cos de la lletra.

Les taules i els gràfics s'han de presentar per separat, i numerats. Adaptables al format de 13 cm. x 21 cm.

Pel que fa a les imatges, cal lliurar, per una banda, les fotografies numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text. Per una altra, un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies.

Cas d'enviar les imatges per correu electrònic, la seva resolució ha d'esser de 300 ppp. i a 13 cm. d'amplària.

Per a les referències o notes, els autors han d'emprar el sistema de citació llatí, la fórmula del qual inclou l'autor, el títol i les dades de localització completes de cada publicació citada per primera vegada. La forma de citació canviarà segons es tracti d'un llibre, d'un article o d'un document d'arxiu.

Quan es tracti d'un llibre, s'ha d'incloure: nom, LLINATGES DE L'AUTOR: *Títol del llibre*, lloc d'edició, any d'edició, pàgina/es a què es fa referència.

Exemple:

Francisco CAVILLA SÁNCHEZ-MOLERO: *La cerámica almohade de la isla de Cádiz (Yazîrat Qâdis)*, Cádiz, 2005.

Quan es tracti d'un article, s'ha d'incloure: nom, LLINATGES DE L'AUTOR: "Títol de l'article", *Títol de la revista*, volum o número (mes i any), pàgina/es.

Exemple:

Rafel SOLER GAYÀ; Miguel Ángel GARCÍA ARRANDO: "Els rellotges de sol a Mallorca", *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor (ENPC V)*, Palma, 1999, 15-44.

Pere ROSSELLÓ BOVER: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, Palma, 2002, 181-196.

Quan es tracti d'un document, s'ha d'incloure: Sigla de l'arxiu on es conserva. Nom de la secció, número de la caixa i/o del lligall, folis o pàgina/es (recte o verso).

Exemple:

ARM. Prot. M-175, 438v-439.

Les referències successives de la mateixa obra s'han de fer de manera abreujada, amb el llinatge de l'autor i una o dues paraules inicials del títol (sempre en cursiva si es tracta de llibres i entre cometes quan siguin articles o documents d'arxiu). Per favor no utilitzar abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

Si els autors són més de tres la citació es farà amb el nom del primer signant seguit del text llatí *et alii*. A la bibliografia general, si és esmentada, quedaran reflectits tots els noms del col·laboradors.

Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text mecanografiat per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, entre cometes.

Les citacions literàries més llargues que les esmentades han d'anar fora de text, sense cometes, amb un cos de lletra inferior, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sangrar a l'esquerra.

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)

Normes de publicació

Els treballs, que hauran de ser originals i inèdits, no poden excedir de 25 fulls DIN-A4, mecanoscrits a una sola cara, en cos 12, a ser possible amb tipografia TIMES i a doble espai (30 línies per 70 espais). En aquests límits s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental, entre d'altres.

Les col·laboracions destinades a les seccions *Documents* o *Vària* no poden superar el límit de 15 fulls i les dirigides a la secció *Crònica Arqueològica de les Illes Balears* els 10 fulls, acompanyats de la informació gràfica adient sempre d'acord amb el criteri del Consell de Redacció. Ambdues amb les dimensions esmentades més amunt.

Així mateix, s'adjuntaran dos resums: un en la llengua del treball i l'altre en anglès. Els resums han de ser clars i concisos, i especificar els continguts i resultats del treball. Seguirà a cada resum un màxim de 6 paraules clau en cursiva.

Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies. Una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similars, compatibles amb Microsoft Word per a Mac), acompanyades del nom de l'autor, de l'adreça, del telèfon i del correu electrònic de l'autor o autors del treball. Els originals hauran de ser presentats abans del 30 d'abril de cada any. El director i Consell de Redacció resoldran la seva admissió o denegació abans del 30 de setembre. Els originals acceptats no se retornaran als autors, sinó que passaran a formar part de l'arxiu de la revista.

Els originals s'han de trametre a la següent adreça:

Societat Arqueològica Lul·liana
Carrer de Monti Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912

e-mail: info@arqueologicaluliana.com

Les notes han d'anar numerades de forma correlativa a peu de pàgina, fetes automàticament pel programa emprat, i s'han de referenciar en el text amb números volats i immediatament després dels signes de puntuació.

JOSÉ LUIS BARRIO MOYA: El caballero mallorquín don Juan Miguel de Santa Cilia y sus capitulaciones matrimoniales (1626)	281
MARIO AURELIO POLI: La Virgen de Luján y su cronista franciscano Fray Antonio Oliver Feliu o. f. m. (Palma de Mallorca * 1711- † Buenos Aires 1787)	289
Vària	
JAUME BOVER; RAMON ROSSELLÓ: Palmes i dàtils a Mallorca. Segles XIII –XV: <i>Phoenix dactylifera</i> i <i>Phoenix canariensis</i>	31
JAUME SERRA I BARCELÓ: Repercussions de la Setmana Tràgica a les escoles mallorquines	32
Crònica arqueològica de les Illes Balears	
ALBERTO DELLA MARMORA: Un viaje a Cerdeña pasando por Mallorca y Menorca (1833-1834)	329
MARÍA LUISA SÁNCHEZ LEÓN: El <i>ordo</i> de la ciudad de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). Un nuevo testimonio epigráfico	355
FRANCESCA TUGORES TRUYOL: L'oratori de Santa Magdalena del Puig d'Inca (s. XIII). Transformació, restauracions i pèrdues patrimonials (1885-1934)	359
Recensions	375
Bibliografia 2007-2008	385
Secció oficial i de notícies	401
Necrologies	419
Memòria gràfica de la SAL 2008	425
Índex	443

ÍNDIX

In memoriam Gabriel Llabrés i Quintana (1858-1928)

GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY: En recordança de Gabriel Llabrés i Quintana 7

MIQUEL À. MARÍN GELABERT: Gabriel Llabrés i Quintana, un modernitzador de la historiografia en el canvi de segle 9

Monografies

JAUME SERRA I BARCELÓ: *Domus magister Johannis*. La transformació d'un espai a Madina Mayurqa 33

ROSA PLANAS: Els jueus mallorquins i els orígens del pseudolul·lisme alquímic 69

ANTONI MAS FORNERS: Endeutament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle XV. L'exemple del terme de Maria de la Salut 89

MIQUELA FORTEZA OLIVER: el gravat en els llibres mallorquins del segle XVI. La impremta Cansoles (1540- c. 1601) 115

MIGUEL FERRER FLÓREZ: Historia de los colegios de la Compañía de Jesús en Baleares 133

GUILLEM FIOL PONS: La mà de l'artista modern segons l'ull dels segles XVI-XIX: fortuna crítica 153

MARGALIDA TOMÀS: Aproximació a la tasca intel·lectual de Josep Tarongí 171

MARGALIDA BERNAT I ROCA: El Museu de Mallorca en els centres educatius: una experiència de difusió del Patrimoni 197

Documents

MARIA BARCELÓ CRESPI: Tomàs Seguals (?- †1513) i Macià Seguals (?-†1515) *lapiscidae* 223

MERCÉ GAMBÚS: L'obra de l'escultor Joan de Salas a Mallorca (1526-1538). Noves aportacions 255

INDEX

Homenatge a Enric Fajarnés i Tur

Alguns dels assistents al sopar de Nadal de 2008

Homenatge a Enric Fajarnés i Tur

II Premi Estanislau de K. Aguiló

Alguns dels assistents al sopar de Nadal de 2008

Presentació del tercer volum de la Història de la SAL. Presidí l'acte la regidora de Cultura de l'Ajuntament de Palma

Acte d'entrega del II Premi Estanislau de Kostka Aguiló

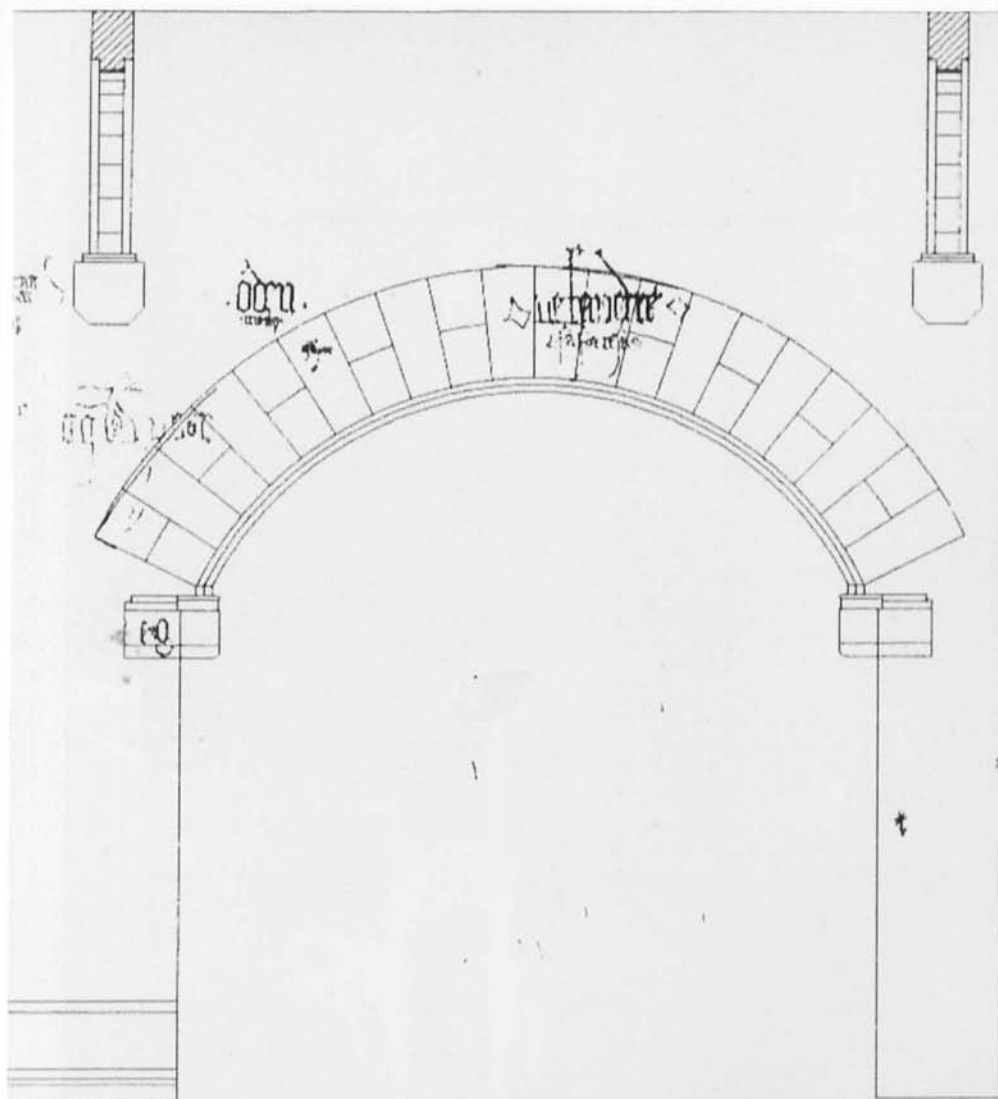
El Vicepresident del Consell de Mallorca visita la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana

Visita a la SAL del Vicepresident del Consell de Mallorca, Sr. Cosme Bonet

Homenatge a Gabriel Llabrés i Quintana (1858-1928)

**SEMINARI D'ESTUDIS HISTÒRICS 2007:
ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA**

Presentació del llibre *Seminari d'Estudis Històrics, 2007* baix la presidència de l'Honorable Consellera de Cultura del Consell de Mallorca

Les tertúlies del dimarts: El Kitab Ta'rih Mayurqa i la recerca de les despulles de Jaume IV

Conferència de la Dra. Margalida Tomàs

Recital poèticomusical amb motiu de la recordança a Maria Antònia Salvà i mn. Llorenç Riber

Josep Massot i Mntaner i Margalida Tomàs a les conferències sobre mn. Josep Tarongí

Visita al convent de Sant Francesc

Acte de proclamació de Miquel Ferrer Flórez com a soci d'honor de la SAL

ASSOCIADA A LA

CONFEDERACIÓN ESPAÑOLA DE
CENTROS DE ESTUDIOS LOCALES

**Aquest Bolletí ha estat editat per la
Societat Arqueològica Lul·liana, gràcies a
les subvencions de**

**"SA
NOS
TRA"**

CAIXA DE BALEARS

**Consell de
Mallorca**

■ Departament de Cultura